

III

RUSTAMBEK ABDULLAYEV

AN'ANAVIY O'ZBEK MUSIQASI ASOSLARI

11
A 15

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT
VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON DAVLAT KONSERVATORIYASI

RUSTAMBEK ABDULLAYEV

AN'ANAVIY O'ZBEK MUSIQASI ASOSLARI

Darslik

"MIRON-ART-DESIGN" nashriyoti
Toshkent 2023

85.31(50')

A 15

78(575.1) (075)

A 15

KBK 85.31(50')

UO'K 78(575.1) (075)

Mas'ul muharrir:

Mamatqul JO'RAYEV - O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi, filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Rustam ABDULLAYEV - O'zbekiston Respublikasi san'at arbobi, professor

O'razali TOSHMATOV - O'DSMI kafedra mudiri, professor

Soibjon BEGMATOV - san'atshunoslik fanlari nomzodi, professor

Iroda G'ANIYEVA - san'atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent

Ushbu darslik tarixan shakllangan an'anaviy o'zbek musiqasi asoslarini tashkil etgan folklor va mumtoz musiqa hamda ularning namunalarini umumiy ildizlariga mansub an'anaviy madaniyat tizimi sifatida o'rganishiga qaratilgan bo'lib, unda tub masalalarni keng madaniy-tarixiy va ilmiy-amaliy jarayonlari bilan uzviy bog'langan holda ko'rib chiqishga asoslangan. Asrlar davomida sozandayu-xonandalar va bastakorlar tomonidan ijod etilib kelayotgan an'anaviy o'zbek musiqasi namunalari - allayu-qo'shiqlar, marosim qo'shiqlari va cholg'u kuylari, ashula yo'llari va katta ashula, dostonlar va maqomlar - umuman keng qamrovli cholg'u va ashula yo'llari avloddan-avlodga, ustozdan shogirdga o'tib, saqlanib, sayqal topib, hozirgi kungacha rivojlanib kelmoqda. Asrlar osha yuksak darajada taraqqiy etganligi uchun ham ushbu badiiy ijodiyotning o'ziga xos lokal uslublari va ijro usullari kelib chiqqan. Har bir janrning mavqei, mazmuni, shakli, musiqiy qonuniyatlari va ijrochilik uslublari darslikda ma'lum darajada yoritilib berilgan.

Darslik konservatoriya talabalari, shuningdek, oliy musiqa va san'at o'quv yurtlarida an'anaviy madaniyat bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, o'qituvchi va talabalar hamda keng doiradagi musiqa muxlislari uchun mo'ljallangan.

O'zbekiston davlat konservatoriyasi Ilmiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etildi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021 yil 25 dekabr 538-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berildi

ISBN 978-9943-8183-6-1

© R.Abdullayev, 2023.

© Miron-Art-Design, 2023.

KIRISH

O'zbek xalqining ko'hna va boy musiqa madaniyati asrlar osha qudratli ma'naviyat manbai bo'lganligi o'tmish tarix zarvaraqlaridan ma'lum. Binobarin, milliy qadriyatlarni ajoyib an'analari ila o'zida mujassam etgan an'anaviy musiqamiz xazinasini hanuzgacha badiiy-estetik qiymatini yo'qotmasdan kelmoqda. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Bu xazina asrlar davomida misqolab to'plangan. Tarixning ne-ne sinovlaridan o'tgan. Insonlarga og'ir damda madad bo'lgan. Shu xazinani ko'z qorachig'iday asrash va yanada boyitish kerak".¹

Ma'lumki, Markaziy Osiyo qadim-qadimlardayoq madaniyat o'chog'i, ilm-fan rivoj topgan zamin sifatida ma'lum va mashhur edi. Bu yerda yetishib chiqqan buyuk olimlar jahon fani, me'morchiligi, adabiyoti va san'ati rivojiga katta hissa qo'shib kelganlar. Musiqa ravnaqida ham ana shu insonlarning ulushi beqiyos bo'lgan. Markaziy Osiyo xalqlari musiqa madaniyati katta tarixiy yo'lni bosib o'tdi, shuning uchun har bir davrda ularning janrlar tarkibi, ijro madaniyati rivojlanib, ular asosida yangi namunalari yuzaga kelgan. XX asrda an'anaviy musiqa va ijrochiligi bizning davlatimizda va umuman, mintaqa davlatlarida ham yangi zamonaviy musiqa ijodiyoti, keyinroq yangi madaniyatini yuzaga kelishiga asosiy omil sifatida xizmat qildi. Og'zaki an'anada yaratilib saqlangan, turli davrlarda sayqal topib va takomillashib, uning o'ziga xos yangi shakl va janrlari, yo'nalish va uslublari ijod etiladi.

Bugungi kunda milliy musiqa san'atimiz dadil qadamlar bilan jahon madaniyatidan o'rin olishi tarixiy haqiqat. Zero, dunyo ahli beqiyos xonanda, baxshi-shoir va sozandalar tomonidan ijro etilgan an'anaviy musiqa namunalari bahramand bo'lmoqdalar. Ana shu xazinani chuqur idrok etish, uning negizidagi tub qonuniyatlarni aniqlash, jonli musiqa merosimizni harakatga keltirishda tayanch bo'lib xizmat qilayotgan marosim qo'shiq-kuylari, dostonumaqomlarni eng zamonaviy ilm-fan yutuqlari va ilg'or texnologiyalar vositasida atroflicha tahlil etilishi hamda o'zlashtirilishi bugungi kun talabidir. Ajdodlarimizdan qolgan urf-odatlar, an'analarga ko'ra, xalqimizning musiqa merosi doim e'zozlanib, iftixor ramzi bo'lib kelgan.

Mamlakatimizda milliy musiqa madaniyati va san'atimizni izchil o'rganish; tarixiy, ma'naviy-ma'rifiy va madaniy-axloqiy qadriyatlarimizni atroflicha tadqiq etish uchun shart-sharoitlar yuzaga keldi. Darhaqiqat, "o'zbek xalqining milliy musiqiy merosi va jahon musiqa madaniyati durdonalari negizida musiqa san'atini rivojlantirish, musiqiy ta'lim

¹ I.A.Karimov. Milliy an'ana ma'naviy yuksalish yo'lida xizmat qilsin. // Ma'naviy yuksalish yo'lida. Toshkent, 1998. - 26 bet.

tizimini sifat jihatidan yanada ko'tarish"² kabi muhim vazifalar belgilanib, bajarishda Respublikamizda musiqa san'atini rivojlantirishga doir O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori va Farmonlari, Davlat dasturlari qabul qilindi. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha "Harakatlar strategiyasi" da barcha sohalar qatorida musiqa san'atini ham zamonaviy talablar asosida izchil rivojlantirish vazifalari qo'yilgan. Bu vazifalarning tub negizini musiqa san'ati va ta'limi yo'nalishlari bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash, sohada "ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, ilmiy va innovatsion yutuqlarni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish" ishlari belgilandi va amalga oshirilmoqda.³

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining O'zbekiston davlat konservatoriyasi, O'zbekiston kompozitorlar va bastakorlar uyushmasi, o'zbek milliy maqom va baxshichilik san'atlarini yanada rivojlantirish va takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida hamda Xalqaro "Sharq taronalari" (Samarqand, 1997-2019), maqom (Shahrisabz, 2018) va baxshichilik (Termez, 2019; Nukus, 2021) san'atlari festivallarini o'tkazish Qarorlarida (2017) ⁴ hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017 yil 3 avgustdagi O'zbekiston ijodkor ziyolilar vakillari bilan bo'lgan uchrashuvdagi "Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" ma'ruzasida "yuksak idealar yo'lida fidoyilik ko'rsatib yashash, o'zligimizni anglash, g'urur va iftixor, milliy manfaatlarimizni himoya qilish uchun bel bog'lab maydonga chiqish - ijod ahliga xos ezgu fazilat va buni yuksak qadrlaymiz" deb tegishli va katta vazifalar belgilangan. ⁵ Ushbu vazifalarni amalga oshirishga mazkur darslik muayyan darajada xizmat qiladi.

O'tmishda, ayniqsa, o'rta asrlarda Sharqda ilm-fan va san'at ma'nodosh tushunchalar sifatida ishlatilgan. Musiqa ijodiyoti xalqning yuksak san'ati bo'lgan. O'sha davrlarda (IX-XVI asrlarda) Markaziy Osiyo mintaqasi ilmiy-madaniy yuksalishning manbai hisoblanib, "Sharq (musulmon) Renessansi" sifatida dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olingan. Buyuk allomalar va mutafakkirlar bo'lmish - Abu Nasr Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Muhammad al-Xorazmiy, Imom al-Buxoriy, Abu Rayhon Beruniy, Abduqodir Marog'iy, Mirzo Ulug'bek va boshqalar amalga oshirilgan ilmiy kashfiyotlari; Xorazmda Ma'mun akademiyasi, Bag'dodda "Baytulhikma" akademiyasi,

² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston davlat konservatoriyasi faoliyatini yanada rivojlantirish va takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3178-sonli 2017 yil 8 avgust Qarori.

³ "Xalq so'zi". 2017 yil, 9 avgust.

⁴ "Xalq so'zi". 2017 yil, 18 noyabr.

⁵ "Teatr". 2017, № 4, 2-4 bet.

Samarqanda Mirzo Ulug'bek ilmiy maktabi, Hirotida Alisher Navoiy homiyligida o'tkazilgan majlislari ilmiy-amaliy faoliyatlari bilan shuhrat qozongan hamda amaliy fanlar, tarix, falsafa, adabiyot va san'atlar rivojlanishiga hissa qo'shib, jahon sivilizatsiyasidan salmoqli o'rin olgan. "Buyuk Sharq alloma va mutafakkirlarining tengsiz asarlari va ilmiy merosi faqat bir millat yoki xalqning emas, balki butun insoniyatning ma'naviy mulki ekanini yana bir bor tasdiqlaydi", - deb ta'kidlaydi o'z nutqida O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimov 2014 yil may oyida Samarqandda o'tkazilgan "O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidagi roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro anjumanining ochilish marosimida. - "Bu bebaho boyliq, yangi va yangi avlodlar uchun donishmandlik va bilim manbai, kerak bo'lsa, yangi kashfiyotlar uchun ajoyib materialdir".

Darhaqiqat, Sharq xalqlari musiqa madaniyatining mushtarakligi uning tarixiy, e'tiqodiy (hamda diniy), ijtimoiy-madaniy an'analari bilan bog'liq holda uning ijtimoiy qiymati, ma'naviy-ma'rifiy, g'oyaviy-tarbiyaviy va estetik ahamiyati bilan belgilanadi. Musiqa madaniyati o'z ichiga musiqa ijodiyoti, ijrochiligi, ta'lim-tarbiya va ilmni qamrab olgan bo'lib, sertarmoq, tartibli, tarkibli, muayyan qonuniyatlarga asoslangan va albatta, o'ziga xos an'analarni yuzaga keltirgan soha. Bularning barchasi shakllanib, rivojlanishi esa san'atning kuchini, sehrini namoyon etuvchi "ijrochilik", ya'ni musiqa ohanglarini ovoz va cholg'ular orqali va tomoshaning jonli jarayoni natijasidir. Ijrochilikning asosiy qonunlari xonandalik, sozandalik, so'z hamda o'yin-raqs yo'nalishlarida ifodalanadi. Ularning har biri alohida, shu bilan birga, uyg'unlashgan holda ijrochilik amaliyotida shakllangan va rivojlangan. Bunda uchta jihat: ijod, talqin (ijro) va tinglovchilar munosabati (ya'ni, ular bilan hissiy bog'lanish) da mushtarakligi namoyon bo'ladi. Xalqning hayotidagi mavjud an'analarning avloddan-avlodga o'tishi ko'proq bir umumiy jarayon - jonli jarayonda, ya'ni ijrochilik (asar talqini) bilan xarakterlanadi.

Badiiy ijodiyot talqinida musiqa san'ati keng qamrovli va ko'p tarmoqli, uslublarga boy, turli yo'nalishlarda shakllanib, rivojlanib olib kelayotganligi bilan ahamiyatlidir. Zero, unda barcha san'at omillari so'z, kuy, aytim, o'yin, raqs, muloqot, ruhiyat, mantiq va munosabat borki, ular ijodiyotning mahorati va salohiyatini ta'minlaydi. Bularning hammasi o'zbek an'anaviy musiqasi namunalarida mujassamdirlar.

Aynan, qadim ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan an'anaviy musiqasi asoslari bo'lmish - **folklor va mumtoz musiqa qadriyatlari** buyuk ma'naviy boyligimiz ekanligini qayd etgan holda ushbu musiqa namunalari milliy mafkuramizni shakllantiruvchi ulug'vor manba sifatidagi mohiyatini ta'minlaydi. Darhaqiqat, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan turli janr va shakllardagi an'anaviy musiqaning cholg'u va aytim-ashula yo'llari badiiyma'naviy merosimizning ajralmas mulkiga aylangandir. Jumladan, o'zbek musiqa folklorining alla va cholg'u

chaqiriq-usullari, marosim aytim-qo'shiqlari va cholg'u kuylari; o'zbek mumtoz musiqasining ko'hna va hamisha navqiron ashula yo'llari, katta yoki patnis ashula, dostonchilik va maqomchilik san'at (qissa va doston, maqom cholg'u va ashula yo'llari, yirik maqom turkum)lari ham asrlar davomida har xil ko'rinishlarda muhofaza qilinib, o'zlashtirildi va taraqqiy etildi.

O'zining tarixiy jarayonida turli davr shart-sharoitlari hamda ehtiyojlar taqozasi bilan ular shaklan, usluban va mazmunan tobora o'zgarib borganini qisman tegishli manbalar yordamida kuzatish mumkin. Bizgacha yetib kelgan ashula yo'llari, maqomlar, cholg'u kuylari, bastakorlik ijodiyotining noyob mahsullari rosmiyan musiqi folklori bilan uzviy bog'langan holda shakllanib, rivojlangan hamda an'anaviy va zamonaviy uslublarda o'zlashtirilmoqda. Aytish mumkin-ki, biz bugun "Shashmaqom" deya atab, e'zozlanayotgan boy mumtoz musiqamiz shakllanishi, takomillashuvi, umuman taraqqiyoti ma'lum o'rta asr davrlarda boshlangan. Dastlab, O'n ikki maqom (Duvozdah maqom), keyinchalik esa "Shashmaqom", "Xorazm maqomlari", "Farg'ona-Toshkent maqomlari" turkum shakllardagi bu merosning asosi o'zbek bastakorlari, yetuk sozandayu xonandalari tomonidan bunyod etilgan va takomiliga yetkazilgan.

An'anaviy o'zbek musiqasi - bu ulkan badiiy meros bo'lib, o'z ichiga musiqi folklori va mumtoz musiqi ijodiyoti, an'anaviy ijrochiligi usullari hamda uslublari qamrab oladi. Ular xalqimiz va yetuk san'atkorlar tomonidan asrlar mobaynida og'zaki an'anada yaratilib, sayqal berilgan ma'naviy madaniyat durdonalaridir. Badiiy salohiyati g'oyat yuksakligi tufayli juda qadim zamonlardan oq ushbu badiiy ijodiyotning bebaho namunalari yaratgan ham xalqimizdir. Ko'p asrlar davomida xalq diliga jo bo'lib, ijrochilarning tili va sozidan tushmay takomillashib, boyib, uslublari mukammallashib, janrlar tarkibi kengaytirilgan holda an'anaviy musiqi asarlari milliy qadriyatlarimiz xazinasi deb sanaladi.

Ma'lumki, an'anaviy madaniyatning eng asosiy xususiyatlaridan biri - bu yosh avlodni kamol toptirishda muhim tarbiya vositasi vazifasini bajarishdan iboratdir. Xalqimiz va uning yetuk sozandayu bastakorlari tomonidan yaratilgan marosim qo'shiqlari, cholg'u kuylari, ashula yo'llari, dostonlar va maqomlar orqali yosh avlodning dunyoqarashi shakllantirilgan, ma'naviyat kamol topgan. Masalan, alla, qahramonlik yoki tarixiy dostonlari, xalq qo'shiqlarida o'z aksini topgan xalqona mavzular yosh avlodda vatanga bo'lgan muhabbatni mustahkamlashga, yurtga sadoqatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Globallashuv jarayoni jadal kechayotgan hozirgi kunda an'anaviy madaniyatning yetakchi sohasi bo'lmish an'anaviy musiqaning ana shunday tarbiyaviy, amaliy ahamiyati g'oyat muhim. Agar jahon miqyosida olib ko'radigan bo'lsak, dunyo an'anaviy madaniyatida og'zaki ijodkorlik va ijrochilik san'atiga buriish, ayniqsa, an'anaviy musiqi

namunalarining tarbiyaviy quvvatidan kuch olishga intilish tamoyili ustuvorlik qilayotganligini ko'rish mumkin. Biz yuksak texnologiyalar zamonida, ilmiy tafakkur g'oyat taraqqiy etgan bir davrda yashayapmiz. Shu bois, globallashuv jarayoni hayotimizga qanchalik chuqur kirib borar ekan, mafkuraning ahamiyati ham shu qadar oshib boraveradi. Chunki musiqa san'ati, boshqa san'at turlari kabi insonning ruhiyatida yashaydi; uning xalq qo'shiqlari, doston-u maqomlari mohiyatini anglagan kishi o'zligini anglaydi.

An'anaviy musiqaning bir necha tushunchalari mavjud bo'lgan - xalq musiqasi, og'zaki musiqa-poetik ijodi, xalq musiqasi ijodi, klassik musiqasi, musiqa merosi, og'zaki an'anadagi professional musiqasi, folklor musiqasi, kasbiy musiqasi, xalq-professional musiqasi va h. Ammo hozirgi kunda **O'zbekistonning an'anaviy musiqa merosi ikkita yirik qatlamlari bo'lmish, xalq (xalq musiqasi ijodi yoki musiqa folklori) va mumtoz (og'zaki professional) musiqasidan iborat.**

An'anaviy musiqaning tadqiq etilishi va o'rganilishi O'zbekistonda XX asrda shakllanib borgan musiqashunoslikning turli sohaları - tarixiy va nazariy musiqashunosligi, musiqa folklorshunosligi, cholg'ushunoslik (organologiya), ijrochilik musiqashunosligi, musiqiy sharqshunosligi, maqomshunoslik bilan bog'liq holda rivojlangan (hozirgi kunda etnomusiqashunoslik sohaları). Ushbu musiqa an'anaviy moddiy va nomoddiy madaniyatning ijodiyot va ijrochilik turlarini o'z ichiga qamrab oladi. Oxirgi yillarda milliy qadriyatlar, asriy an'analar, mahalliy uslublarni qayta tiklanishda hamda keng targ'ib qilish uchun qulay fursat yuzaga kelmoqda. "Agar biz san'atni, madaniyatni ko'tarmoqchi bo'lsak, avvalo, mumtoz maqom san'atini ko'tarishimiz kerak, - deb ta'kidlaydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev. - Maqom ohanglari, maqom ruhi va falsafasi har bir inson qalbidan, avvalo, unib-o'sib kelayotgan yosh avlodimizning ongi va yuragidan chuqur joy olishi uchun biz imkoniyatlarimizni safarbar etishimiz zarur".⁶

An'anaviy musiqaning o'ziga xos qadimiy namunalari yozma manbalarda, tarixchi, etnograflar va sayyohilarning risolalari, qoyatoshlarda (Sarmishsoy, Zarautsoy rasm ("tosh kitoblari")lari kabi), arxeologiya (To'proq qal'a, Afrosiyob, Ayrotam, Xalchiyon, Dalvarzintepa, Kampirtepa va b.) va arxitektura yodgorliklarida, mehnat qurollari va uy-ro'zg'or buyumlarida saqlanib qolgan. An'anaviy o'zbek musiqasi manbalari orasida o'rta asr Sharq olimlarining "Musiqa haqida risolalari" ("musiqiy kitoblar"), XIX asr oxiri - XX asr boshlarida an'anaviy musiqa namunalari to'plash va yozib olish faoliyati bilan shug'ullangan rus va xorijiy kapelmeyster (A.Eyxorn, V.Leysek, N.Mironov)lari, rus kompozitorlari va o'zbek bastakorlari (V.Uspenskiy, A.Kozlovskiy,

⁶ . Mirziyoyev Sh.M. Dillarni dillarga, ellarni ellarga payvand etadigan san'at. Xalqaro maqom san'ati anjumaning ochilish marosimidagi nutqi. // "Xalq so'zi", 2018, 7 sentabr.

G.Mushel, A.Chetvertakov, Ye.Romanovskaya, Il.Akbarov, Yunus Rajabiy, M.Yusupov va b.); San'atshunoslik instituti va konservatoriyaning folklor ekspeditsiyalari materiallari; V.Belyayev, T.Vizgo, F.Karomatli, I.Rajabov, K.Ahmedova-Olimboyeva, M.Ahmedov, T.G'ofurbekov, Yu.Kon, O.Matyoqubov, R.Abdullayev, R.Yunusov, O.Azimova, A.Jumayev, A.Nazarov, S.Begmatov, O.Ibrohimov va b. ilmiy asarlari asos bo'lgan. Ushbu ishda xalq va mumtoz ijodiyoti janrlariga bag'ishlangan A.Fitrat, M.Harratov, Ziya Said, Hodi Zarif, T.Mirzayev, M.Alaviya, B.Sarimsoqov, M.Jurayev va boshqa olimlarning ilmiy asarlaridan ham foydalanilgan.

Asrlar davomida yaratilib, har bir avlod badiiy dahosi tufayli boyitilib, sayqallanib kelgan an'anaviy musiqamizda xalqimiz badiiy tafakkurining bir necha ming yillik tarixi mujassamlashgan. Ushbu ijodiyotning ko'plab qadimiy va ayni paytda, sho'ro davri mafkurasining tazyiqi tufayli unutilish arafasiga kelib qolgan ba'zi namunalar qayta tiklandi va keng ko'lamda targ'ib etilmoqda. An'anaviy musiqa XXI asrdan dunyo bo'yicha keng tarqalgan nomoddiy madaniy merosining yetakchi sohalaridan biri bo'lib, uning durdonalari bugun ham bevosita jonli og'zaki ijroda, urfodat va marosimlar bilan bog'liq tarzida rivojlanmoqda. Badiiy ijodning aksariyat folklor va mumtoz musiqa janrlarida yangilanish, yaratilish jarayoni faol davom etmoqda.

Milliy merosimizning ajralmas qismi bo'lgan, hozirgi kunda nomoddiy madaniy meros iborasi bilan nomlanib kelayotgan urfodat va marosimlar, xalq ijodiyoti va an'anaviy musiqa durdonalarini saqlash, muhofaza qilish, kelgusi avlodga yetkazish, undan yoshlar tarbiyasida unumli foydalanish masalalari davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi "Madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish" to'g'risidagi Qonuni (2009), "2010-2020 yillarda nomoddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish, asrash, targ'ib qilish va ulardan foydalanish" Davlat dasturi (2010) huquqiy asos bo'lib xizmat qilib kelmoqda va mamlakatimizda yaratilgan ulkan nomoddiy madaniy meros yodgorliklarini asrabavaylash, ilmiy tadqiq etish va keng qamrovda targ'ib etib ommalashtirishning katta imkoniyatlarini ochib berdi. Zero, xalqimiz tomonidan yaratilgan nomoddiy madaniy merosning har bir janri, namunasi va an'anaviy ijrochilik yo'nalishida ajdodlarimiz badiiy dahosining serqirraligi, betakrorligi, milliy ma'naviyatimizning sarchashmalari qadimiyligi o'z ifodasini topgan. Ushbu meros yosh avlodning badiiy-estetik didini o'stirishda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Bugungi kungacha O'zbekistondan "Boysun madaniy muhiti" (2001, 2008), "Shashmaqom musiqasi" (2003, 2008), "Katta ashula" (2009), "Navro'z" (2009, 2016), "Askiya - so'zamollik san'ati" (2014), "Lazgi" (2019), "Baxshichilik san'ati" (2021) kabi ob'ektlar YUNESKOning "Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi durdonasi" umumjahon Rerezentativ ro'yxatiga kiritildi.

Mazkur o'quv qo'llanmadan ko'zlanayotgan asosiy maqsad asrlar osha saqlanib kelayotgan milliy qadriyat - o'zbek an'anaviy musiqasi asoslari bo'lmish, musiqa folklori va mumtoz musiqa ijodiyotlarining o'ziga xos janrlar xususiyatlari, ularning an'analari va ichki qonuniyatlari, shakl va uslublarining jahonshumul ahamiyatini zamonaviy ilm-fan yutuqlariga tayangan ravishda ochib berish hamda yosh avlod ongiga badiiy qadriyatlarni yanada chuqurroq singdirilishida xizmat qiladi. Ushbu darslik oldingi nashr etilgan O.Matyobovning "Og'zaki an'anadagi professional musiqa asoslariga kirish" (Toshkent, 1983) va I.Rajabovning "Maqom asoslari" (Toshkent, 1992) kitoblari ma'lum darajada "An'anaviy o'zbek musiqasi asoslari" o'quv fani bilan bog'liqligi, muallifning o'zbek an'anaviy musiqasi fani bo'yicha uzoq yillar mobaynida olib borgan o'quv tajribasi, uning ilmiy tadqiqotlari va izlanishlari hamda ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar davomida kuzatishlari natijasida yuzaga keldi.

Ushbu o'quv qo'llanma - ikki bo'limdan iborat bo'lib, ularning har biri an'anaviy musiqaning asosini tashkil etgan sohalarga bag'ishlangan. O'z navbatida har bir bo'lim boblarga bo'linib, musiqa folklori va mumtoz musiqa janrlari, ularning ichki musiqiy qonuniyatlari va ijrochilik xususiyatlari tahlilidan iboratdir.

An'anaviy musiqa o'zbek xalqining donoligi va ko'p asrlik tarixiga ega bo'lgan badiiy san'ati hamda an'anaviy madaniyatining mahsulidir.

Yosh avlodni milliy madaniyatimiz hamda urf-odat va marosimlarimizga yuksak ehtirom va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda olijanob insoniy fazilatlarini shakllantirish, xalqimiz ma'naviyatini yuksaltirishda asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib, boyib, sayqallanib kelayotgan folklor va mumtoz musiqa asarlari milliy qadriyatlarimizning asl durdonalari sifatida beqiyos ahamiyatga ega. An'anaviy musiqamiz amaliyoti va ravnaqiga nazar solar ekanmiz, biz buyuk badiiy madaniyat sohiblari avlodi ekanligimizni ko'ramiz. Yosh avlod vakillari o'tmishda yaratilgan merosni ardoqlab, o'qib, ijro etib, idrok qilib o'zlashtirsalar, zamonamizga munosib san'atkor (ijodkor va ijrochi) bo'lib yetishishlari mumkin.

Shu bois "An'anaviy o'zbek musiqasi asoslari", nafaqat ilmiy, badiiy, ma'rifiy, balki katta amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ushbu o'quv qo'llanmani mamnuniyat bilan fan o'qituvchilari va talabao'quvchilar e'tiboriga tavsiya etamiz.

BIRINCHI BO'LIM

AN'ANAVIY O'ZBEK MUSIQASI VA UNING JANRLAR TARKIBI

An'anaviy o'zbek musiqasi o'tmishdan ikki yo'nalish, ya'ni bir-biridan paydo bo'luvchi, bir-birini to'ldiruvchi, shu bilan birga o'zining alohida xususiyatlari va sifatlariga ega bo'lgan yo'nalishlardan tashkil topgan. Shulardan biri, hayotiy mezon bilan bog'liq musiqa folklori bo'lsa, ikkinchisi, ana shu jonli jarayonning ijodkorlar tafakkuri bilan to'ldirilgan mumtoz musiqa yo'nalishidir. Shakllanish va ravnaqi yo'lida har ikkila yo'nalish o'zining ichki qonuniyatlari, shaklu—shamoyili, ishlash uslubi, mavqei, joyi, vaqti, ijro an'analari va shu kabi qator xususiyatlarga ega bo'lgan. Har ikki yo'nalishda ham umumiy hisoblangan milliy an'analar bilan bog'liq tomonlari bo'lgani kabi, o'z yo'nalishiga xos uslublarni ifoda etadigan alohida jihatlari ham yo'q emas. Lekin ijodiy mezon, ijrochilik an'analari va talqin masalalarida e'tiborga loyiq o'ziga xoslik talayginadir.

O'zbekistonning an'anaviy musiqa merosi ikkita yirik qatlamlari bo'lmish, musiqa folklori (xalq musiqa ijodi) va mumtoz musiqa (og'zaki professional ijodiyoti)dan iborat bo'lib, har biri cholg'u va aytim-ashula yo'llaridan, ular esa o'ziga xos janrlar tarkibidan tashkil topgan. Ushbu namunalarni yuzaga kelishi, saqlanib o'zlashtirilishi va rivoj olishi og'zaki an'anada va bir ovozlik (monodik) tarzida namoyon bo'lgan.

An'anaviy musiqa boy va ulkan ummondir, chunki ushbu merosimizdan joy olgan musiqa namunalari asrlar osha ijro etilib, avloddan-avlodga o'tib, sayqallanib kelgan. Xalqimizning bu boy va murakkab musiqiy an'analari azaldan xalq va ustoz san'atkorlari tomonidan og'zaki uslubda yaratilib, ustozdan shogirdga o'tib, an'ana tarzda ijro etilib bizgacha yetib, rang-barang va serqirra janrlar va ijro usullarida rivoj olmoqda. Birobarin, xalqona urfodat va marosimlarga asoslangan musiqa madaniyati o'z-o'zidan turmush tarziga aylangan va muttasil davom etib, ma'naviyat darajasi va uning ravnaqi ijodiyot mahsuli bilan o'lchanadi. Agar ijodiyot kerakli me'yorda mavjud ekan, bu jarayon milliy an'analarga asoslanib, u yerda hayotimizga xos va zamonga mos rivojlanish, yaratuvchilik mezonlari yuzaga keladi.⁷

An'anaviy o'zbek musiqasi og'zaki san'at bo'lib, musiqiy ohangda mavjud har qanday harakat, ya'ni, jilo, joziba, g'oya, mazmun qochirim va bezaklar tinglash orqali idrok etilib, o'zlashtiriladi. Ularning ravnaqi yo'lida qilingan har qanday harakat ijodiyot mahsuli demakdir. Shu bois an'anaviy musiqa azal-azaldan og'zaki tarzda avloddan-avlodga o'tib

⁷ Zamonaviy O'zbekiston musiqa madaniyati musiqa ijodiyoti, musiqa ijrochiligi, musiqa ta'limi va musiqa ilm-fani kabi tarmoqlaridan iborat bo'lib, ular og'zaki va yozma an'analarga asoslangan. Har biri o'ziga xos sohalarini tashkil etadi, masalan, musiqa ijodiyoti - an'anaviy musiqa va bastakorlik ijodiyoti (og'zaki yo'nalishida), kompozitorlik ijodiyoti va ommaviy musiqa madaniyati (estrada, pop-rok musiqasi) - yozma, nota tizimiga asoslangan, yo'nalishda.

kelishi, "ustoz-shogird" an'anasini shakllantirdi va u hozirgi kungacha saqlangan holda ardoqlanib kelmoqda.

O'zbekistonda mustaqillik davrida tarixni o'rganish, o'zini anglash, meros namunalari o'zlashtirishiga bo'lgan e'tibor har qachongidan ham kuchaydi. O'lka musiqa ijodiyoti va ijrochiligining turli davrlari hamda ushbu soha namoyandalari faoliyatlarini mukammal tadqiq etish hozirgi kunning dolzarb vazifalaridan biriga aylandi. Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A.Karimovning quyidagi so'zlarini keltirish joiz: "Biz tarixiy xalq an'analari, urf-odatlar va marosimlari asosida odamlar ongini shakllantirish omillarini kuchaytirishimiz zarur".⁸Yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish jarayonida ushbu talablarga qat'iy amal qilish maqsadga muvofiqdir.

⁸ . I.A.Karimov. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. Toshkent, 2011. - 87 b.

BIRINCHI MAVZU

AN'ANAVIY O'ZBEK MUSIQASI

Reja

1. An'anaviy o'zbek musiqasi tushunchasi.
2. An'anaviy o'zbek musiqasi va uning asosiy xususiyatlari.
3. An'anaviy musiqaning shakllanishi va uning tarixiy rivoji.
4. An'anaviy o'zbek musiqasining janrlar tarkibi.

An'anaviy o'zbek musiqasi - bu ulkan badiiy meros bo'lib, ma'lum tarixiy davrlarda og'zaki an'anada xalqimiz va yetuk san'atkorlar tomonidan yaratilib, ijro etilib kelayotgan musiqa folklori va mumtoz musiqasi ijodiyoti va an'anaviy ijrochiligi usullari hamda uslublari; o'zbek musiqa cholg'ulari, ularning yakkasoz va ansambli ijrochiligini qamrab oladi. Uning namunalari cholg'u va aytim-ashula yo'llaridan tashkil topgan.

An'anaviy o'zbek musiqasi ajdodlarimiz badiiy salohiyatining ko'p asrlar mobaynidagi taraqqiyoti davomida shakllangan qudratli ma'naviyat xazinasidir. Zukko ajdodlarimizning dastlab voqelikka bo'lgan mifologik qarashlari tafakkur taraqqiyoti davomida badiiestetik hodisaga aylanib, so'z va kuy vositasida musiqiy-poetik ifodalashlari natijasida xilma-xil musiqali janrlardan tarkib topgan an'anaviy musiqa namunalari shakllandi. Asrlar davomida xalq badiiy salohiyati manbalaridan oziqlanib, saqlanib, sayqallanib, hozirgi kungacha rivojlanib kelgan. Zero, an'anaviy madaniyatning yetakchi sohalaridan biri bo'lgan, musiqa san'ati xalqimizni yuksak qadriyatlar ruhida tarbiyalovchi ma'naviyat sarchashmasidir.

Ma'lumki, o'zbeklar jahondagi eng qadimiy madaniyatga ega bo'lgan xalqlardan biridir. Uning moddiy va ma'naviy (nomoddiy) madaniyatining ildizlari ibtidoiy davrlarga borib taqaladi. Xalqimiz tomonidan yaratilgan an'anaviy musiqa janrlari tizimida har bir davrlariga xos tarixiy hodisa, voqeliklar va turli tasavvurlar o'z aksini topgan; uning cholg'u va aytim-ashula yo'llari bilan aloqador udum, urf-odat va marosimlar, ijrochilik uslub va usullari muhim o'rin tutadi. Chunki, asrlar davomida ajdodlarimiz tomonidan xilma-xil janrlardan iborat serqirra va boy musiqa an'analari yaratilgan. O'zbek xalqi o'zining qadimiy va ulkan an'anaviy madaniyati hamda ilm-fani bilan jahon sivilizatsiyasiga katta hissa qo'shgan. Yetuk sozanda, xonanda, bastakorlar va baxshilarimiz tomonidan kuylab kelingan marosim qo'shiqlari, "Alpomish" va "Go'ro'g'li" dostonlari, mumtoz ashula yo'llari kabi katta ashula va suvoralar, Shashmaqom, Xorazm maqomlari, Farg'ona Toshkent maqom yo'llari singari buyuk musiqa asarlarida tarannum etilgan ezgu qarashlar xalqimizning ijodkorligi va ijrochiligining o'ziga xos tabiatini belgilovchi asosiy jihatlaridan biri hisoblanadi.

Dunyo ma'naviy tamadduniga o'zining benazir ijodiy qudrati bilan munosib hissa qo'shgan o'zbek xalqi yaratgan an'anaviy musiqa namunalari bugungi kunda yosh avlodni ezgu an'analar ruhida kamol toptirishning muhim vositalaridan biriga aylantirildi. Xalqimiz ijod etgan bebaho tafakkur durdonalari - Boysun folklori, Katta ashula, Shashmaqom, Navro'z qo'shiqlari o'zbek madaniyati, xususan, bastakorlik va zamonaviy kompozitorlik ijodiyoti musiqiy an'alarining shakllanishi va takomillashishini ta'minlagan manba bo'lib kelmoqda.

1.1. AN'ANAVIY O'ZBEK MUSIQASI VA UNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

O'zbek xalqining ko'hna va boy musiqa madaniyati asrlar osha qudratli ma'naviyat manbai bo'lganligi o'tmish tarix zarvaraqlaridan ma'lum. Binobarin, milliy qadriyatlarni ajoyib an'analar ila o'zida mujassam etgan an'anaviy musiqamiz xazinasi hanuzgacha badiiyyestetik qimmatini yo'qotmasdan kelmoqda. An'anaviy musiqaning aytim-ashula (so'z, kuy va ijro) va cholg'u yo'llari (cholg'u, kuy va ijro usuli) uyg'unligi va tarixning chinakam aks sadosi bo'lib doimo saqlanadi.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo qadim-qadimlardayoq madaniyat o'chog'i, ilm-fan rivoj topgan zamin sifatida ma'lum va mashhur edi. Bu yerda yetishib chiqqan buyuk olimlar jahon fani, me'morchiligi, adabiyoti va san'ati rivojiga katta hissa qo'shib kelganlar. Shular qatori musiqa san'ati ravnaqida ham ana shu insonlarning ulushi katta bo'lgan.

O'zbek musiqasining janrlar tizimi g'oyat rang-barang bo'lib, tarixiy asoslari qadim ajdodlarimiz badiiy tafakkuri kashfiyotlariga borib taqaladigan bu ma'naviy qadriyatlar silsilasida an'anaviy madaniyati bilan bog'liq bo'lgan an'anaviy o'zbek musiqasi ijodiyoti muhim o'rin tutadi. Asrlar osha yuksak darajada taraqqiy etganligi uchun ham ushbu badiiy ijodiyotning o'ziga xos lokal uslublari va ijro usullari kelib chiqqan. Ushbu asosda xalq orasida bolalar marosim qo'shiqlari va cholg'u ohanglaridan tortib to maqom turkumlarigacha ijodiyot va ijrochilik namunalari ko'p asrlar davomida sozanda-yu xonandalar va bastakorlar tomonidan ijod etib kelingan. Shu bois cholg'u va aytim-ashula yo'llari avloddanavlodga, ustozdan shogirdga og'zaki an'anada o'tib, o'zlashtirilib, sayqal topib hozirgi kungacha rivoj olib kelmoqda.

Binobarin, an'anaviy o'zbek musiqasi milliy qadriyatlarimizning tarkibiy qismi sifatida ma'naviyatimizning rivojiga katta hissa qo'shgan manbalardan biridir. Bu ulkan badiiy ijodi milliy dunyoqarashni shakllantirishga, inson ruhiy olamini boyitishga xizmat qilgan va qilmoqda. Shu ma'noda an'anaviy musiqa asrlar davomida xalqimizga ruhiy-ma'naviy quvvat berib kelgan. Aynan, qadim ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan folklor va mumtoz musiqa qadriyatlari buyuk ma'naviy boyligimiz ekanligini qayd etgan holda an'anaviy musiqamiz

milliy mafkuramizni shakllantiruvchi ulug'vor manba sifatidagi mohiyatini ta'kidlash lozim.

Darhaqiqat, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan turli janr va shakllardagi an'anaviy musiqa namunalari badiiy-ma'naviy merosimizning ajralmas mulkiga aylangandir. Jumladan, o'zbek musiqa folklorining alla va cholg'u chaqiriq-usullari, marosim qo'shiqlari va cholg'u kuylari, o'zbek mumtoz musiqasining ko'hna va hamisha navqiron ashula yo'llari, katta ashula, dostonchilik va maqomchilik san'atlari ham asrlar davomida har xil ko'rinishlarda rivojlandi hamda taraqqiy etdi.

An'anaviy o'zbek musiqasi - bu ulkan badiiy meros bo'lib, o'z ichiga musiqa ijodiyoti va ijrochiligi namunalarini qamrab olgan; ular xalqimiz va yetuk san'atkorlar tomonidan asrlar mobaynida og'zaki an'anada yaratilib, sayqal berilgan ma'naviy madaniyat durdonasidir. Badiiy salohiyati g'oyat yuksakligi tufayli juda qadim zamonlardan oq bu ijodiyotining bebaho namunalarini yaratgan ijodkor - xalqimizdir. Ko'p asrlar davomida xalq diliga jo bo'lib, ijrochilarning tili va sozidan tushmay takomillashib, boyib, uslublar mukammallashib, janrlar tarkibi kengaytirilgan holda an'anaviy musiqa asarlari milliy qadriyatlarimiz xazinasini deb sanaladi.

Kelajagi buyuk davlatni qurish uchun eng avvalo ma'naviy kamol topgan insonlarni tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Darhaqiqat, yangi avlod har tomonlama baquvvat, kamolotga erishgan, o'zida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni mujassamlashtirgan, odobli, axloqli, bilimli, idrokli, farosatli, imonli, e'tiqodli, odil, halol, pok, vatan va millatiga sadoqatli, ruhiy va jismoniy sog'lom shaxs darajasiga ko'tarilgan insonlar bo'lishi zarur.

An'anaviy o'zbek musiqasi boshqa musiqa ijodiyoti namunalaridan bir necha o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi:

1. **Og'zakiylik** - an'anaviy o'zbek musiqasi namunalari xalq tomonidan asrlar davomida yaratilib, og'izdan-og'izga, avloddanavlodga, ustozdan shogirdga o'tib, xalqning yetuk sozanda va xonandalari ijrosida sayqal topib kelayotgan badiiy ijod mahsulidir. Shu bois ushbu musiqaning yaratilishi va tarqalishi jonli og'zaki an'ana bilan bog'liqdir; uning namunasi qaysi shakl va janrda bo'lmasin, ijodkor xalqning orzu va umidlarini, ijtimoiy-tarixiy voqealikka bo'lgan munosabatini ifodalaydi. Bu san'atning yuzaga kelishi kishilarning mehnat tajribasini og'zaki shakllarda talqin etilishidir.

2. **Ommaviylik** - omma (xalq) tomonidan badiiy ijod namunasi sifatida yaratilib, ijro etilgan va omma tomonidan targ'ib qilingan, avloddan-avlodga o'tib kelgan ommaviy ijod mahsulidir. Chunki uning asarlari butun bir ommaning ijodiy tajribasi asosida vujudga kelgan va qadimdan davom etib saqlanib, ijodkorlik va ijrochilik san'ati sifatida o'zlashtirilib, omma ijodining an'analari bo'ysungan. An'anaviy musiqa namunalari keng omma ijodi, o'zbek xalqi badiiy faoliyatining tarkibiy

qismi, o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadigan og'zaki an'anadagi musiqa san'atidir. U tarixiy voqealarni xalq ommasining tushunchasi nuqtai nazaridan, xalq dunyoqarashi va tafakkuridan kelib chiqib, badiiy shakllarda ifodalanadi. Omma (xalq) - ijodkor, ayni paytda ijrochi, saqllovchi va targ'ibotchi hamdir.

3. **An'anaviylik** - xalq va yetuk sozandalar tomonidan ijod etilgan, sayqal topgan; uning eng yetuk namunalari, uslub va usullari an'ana sifatida saqlanib, rivojlanib kelgan. An'ana og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga, ustozdan shogirdga o'tib keluvchi odat, ommaviy ijod mahsuli. An'anaviy musiqa namunalari kishilarning mehnat va turmush tajribalari, dunyoqarashi va tushunchalari hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Mehnat jarayoni hamda ongning rivojlanishi voqea va hodisalar talqinida oddiy bir tovushli bayondan obrazli tasvirlashga, badiiymusiqiy tili vositalari bilan boyib, san'at namunasi sifatida namoyon bo'ldi. Asarning og'zaki yaratilishi va og'zaki ijro etilishi ularning o'zgarmas, barqaror shakllari - an'analarni yuzaga keltirgan. Chunki an'anaviy musiqaning cholg'u va aytim-ashula yo'llari o'rtasida janr e'tibori bilan ma'lum darajada tafovut mavjud bo'lsa ham, badiiy va musiqiy-ijrochilik uslub an'anaviy shaklga ega. Zero, musiqa asarlarining tuzilishi va yechimi ham real, hayotiyli bilan ajralib turadi. Har bir an'anaviy musiqa asarlariga an'anaviylik bilan bir qatorda ijodiy o'zgaruvchanlik ham xosdir. Bu o'zgarishlar (janr yoki ijro usuli)ning barchasi puxta va mustahkam an'analardoirasida bo'ladi.

4. **Lokallik** - mahalliy uslub. O'zbek millati shakllanishi jarayonida o'zbek musiqa madaniyati yuzaga kelgan. Ushbu tarixiy davrda an'anaviy musiqa ma'lum jihatlariga ko'ra o'ziga xos mahalliy uslublarga ega bo'ldi. Har bir kuylangan yoki ijro etilgan asar o'ziga xos mahalliy uslub va usullari bilan ajralib turadi. Lokallikning asosiy mezonlari: geografik muhit, qadimiy turmush tarzi, madaniy muhit, ma'lum musiqa janrlarning mavjudligi; musiqa cholg'ularining ma'lum voqea yoki hududlarda tarqalishi; o'ziga xos musiqiy tili va shevasining borligi. Ushbu mezonlariga ko'ra an'anaviy o'zbek musiqasida Farg'ona-Toshkent (Farg'ona vodiysi bilan bog'liqligi), Buxoro-Samarqand (Zarafshon vodiysi), Qashqadaryo-Surxondaryo (janubiy O'zbekiston hududlari) va Xorazm (shimoliy hudud) lokal uslublari shakllanib, rivoj olgan.

5. **Funksionallik** - har bir an'anaviy musiqa namunasiga ma'lum vazifa yuklangan, masalan, alla janriga uxlatish hamda ma'lum vazifalarni, jumladan, alla keng manoda estetik (hamda axborot, o'quv, tarbiyaviy, kommunikativ va b.) bajarib kelgan.

6. **Professionallik** - mumtoz musiqa asarlari professionallik darajasi ("ustoz-shogird" mahorat maktablarini o'tishi va an'analarni o'zlashtirishi) va talablari (sozanda uchun ma'lum cholg'uga va uning ijro usullariga; xonanda uchun keng diapazonli ovozga ega bo'lishi) bilan bog'liqligi (sozandalik va xonandalik jihatlari tomonidan). An'anaviy musiqa asarlari

o'ziga xos badiiy tizimga ega; har bir janr kuy-ohang tuzilishi va rivoji, shakli va o'zgacha ijro uslubi sifatida namoyon bo'ladi. Aynan, cholg'u va aytim-ashula yo'llarining o'ziga xos an'analarga bo'ysunishi, ko'nikmalarni o'zlashtirilishi hamda ijrochilik mahoratini namoyish etish, she'riyat va musiqali qonuniyatlarini bilish talab etiladi.

7. **Mualliflik** - an'anaviy musiqaning mumtoz namunalari yetuk sozanda va bastakorlar mahsuli. U individual - mualliflik (ma'lum shaxs tomonidan yaratilgan) ijodga kiradi. Birobarin, an'anaviy musiqasida individual (ma'lum darajada mualliflik) ijod o'rni inkor etilmaydi. Zotan xalq kuychisi (baxshi-shoir, qo'shiqchi, xalfa, sozanda, laparchi, yallachi, termachi) unga ijodiy munosabatda bo'lib, o'zidan nimadir qo'shadi, boyitib boradi. Shuning uchun ham ijodkor (yetuk sozanda yoki bastakor) tomonidan ijro etilayotgan asar hamisha "xalqniki" deb tan olingan. Ammo, aksariyat asarlarning mualliflari noma'lum, an'anaga ko'ra ayrim namunalar ijodkor yoki ijrochi nomi bilan yuritilgan bo'lib, san'atkorning ismi asar nomida muhrlanib qolgan, masalan, Abdurahmonbegi, Muxammasi Mirzahakim, Saqili Sulton, Nasrullo, Ushshoqi Mulla To'ychi, Samarqand ushshoqi va b. An'anaviy musiqa yuksak mahoratli badiiy tizim.

8. **Xalqchilik** - an'anaviy musiqasi o'zining hayotiyligi va xalqchilligi bilan ajralib turadi. Xalqning mehnati, urf-odati, turmush sharoiti, orzu-istagi, kurashi va g'alabalari, asar mavzusi va g'oyaviy mazmunida aks etiladi. Uning namunalari ma'lum, jumladan, o'zbek xalqining mahsuli va u asarning matni, she'riy va musiqiy tili hamda ijrochilik uslubi orqali namoyon bo'ladi. Asarning xalqchilik xususiyati ularning hayotiyligi va xalqning dunyoqarashi bilan belgilanadi. Zero, xalqning butun hayotiy, ijtimoiy-tarixiy tajribasi va voqealari musiqa asarlarida xalqning munosabatlari orqali ifodalangan. Aynan bu narsa musiqa asarlari mazmuni va g'oyasining chuqur xalqchilligini ko'rsatadi.

9. **Variantlik** - an'anaviy musiqa asarlarining davrdan-davrga, ijrodan-ijroga o'tishida yuzaga kelgan o'zgarishlar variantlarda aks etadi. Asarlarning kuyi, umuman musiqa va she'riy matnlari variantlarda, bir necha namuna-nusxalarda tarqalishi variantlik hisoblanadi. Variantlar muayyan asarlarning bir-birini inkor etmaydigan, jonli og'zaki an'anada mustaqil yashay oladigan turli namunalardir. Masalan, "Tanovar" yigirmadan ortiq qo'shiq va ashula yo'llariga ega; "Lazgi" kuyining Xorazmga xos cholg'u, raqs va ashula yo'llari; "Alpomish" dostoni o'ttizga yaqin variantlari mavjud. Variantlar, asosan, hayotiy shart-sharoitlar va iste'dodli ijrochilar tomonidan ijro etish natijasida yuzaga keladi. Variantlar mustaqil ahamiyatga ega bo'lgan musiqiy-badiiy asos sifatida ijtimoiy va badiiy tafakkurning rivojlanish jarayonini o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Darhaqiqat, variantlik an'anaviy musiqa ijodining tarqalishi doirasi va xalqchilligini belgilaydi.

10. **Ijtimoiy mohiyati** - an'anaviy musiqa namunalari o'zining hayotiyliigi, ijtimoiy tabiati, g'oyaviy mohiyati hamda o'ziga xos badiiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Uning ijtimoiy qimmatini ma'rifiy (tarix, dunyoqarash, munosabatga keng bilim berish), g'oyaviy-tarbiyaviy va ma'naviy (badiiy didi, voqelikka nisbatan xalqona estetik munosabat) ahamiyati bilan belgilanadi.

11. **Badiiylik** - an'anaviy musiqa san'ati orqali hayotni haqqoniy aks ettirilishishi va bilishligi; san'atkor (ijodkor va ijrochi) talqin etgan ijtimoiy idealning muhimligi; har bir asarning ahamiyati, xalqchilligi, asarning shakl va mazmun birligiga erishishdagi mahorati; asar ijtimoiy-madaniy va axloqiy-tarbiyaviy ta'sirining kuchli va barakali bo'lishi bilan ajralib turadi. An'anaviy musiqa namunalariida pokiza, xalqona va falsafiy tuyg'ular, boy ezgu niyatlar, sof insoniy go'zal kechinmalar yorqin ifodasini topgan, shu bois ular o'zining mavzui, mazmuni, shakli va ichki qonuniyatlari, betakror badiiy uslublari, boy ijodiy-ijroviy an'analari bilan yuksak badiiy qimmatga (badiyyatchilikka) ega.

12. **Badihago'ylik** - maxsus tayyorgarliksiz, birdan aytilgan qo'shiq yoki ijro etilgan kuy (san'atda improvizatsiya, eksrompt).

Xalq cholg'u va aytim yo'llari ko'pincha badiha tarzida, ma'lum mavzuda hozirjavoblik bilan asarlarni yaratish va mohirlik bilan yoritish yoki ijro etish usuli. Cholg'u kuyi (cholg'u chaqiriq, usuli yoki ohangi), qo'shiq ("Alla", "Yor-yor", "Mayda", "Sust xotin") yoki aytishuvlar ("O'lan", "Muborak", "Baytxonlik") improvizatorlik namunasidir.

13. **Ko'p janrlilik** - an'anaviy musiqa o'zining mavqei, funksionallik va ijrochilik uslublariiga ko'ra cholg'u va aytim-ashula janrlariga ega; ular xilma-xil. An'anaviy musiqa janrlari g'oyaviy-tematik va badiiy xususiyatlari bilangina emas, balki ijro usullari jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Shu bilan ular tarixan tarkib topgan yaxlit tizimdir; ammo barcha cholg'u va aytim-ashula yo'llari murakkab o'zaro aloqada bo'lib, bir-birlarini boyitadilar.

14. **Ko'p mavzulilik** - turli va rang-barang mavzu va mazmunlarning boyliigi va serqirraligi. O'zbek xalqining tarixi, urf-odati, maishiy hayoti, orzu-umidlari, dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari va turmush tarzining ifodasi an'anaviy musiqaning o'ziga xosligi bilan izohlanadi. Har bir asar o'zgacha ichki qonuniyat (kuy, ohang, ritm, lad, usul, shakl)lari bilan ajralib turadi.

15. **O'ziga xos ijrochilik uslubi va ijro maktablari** - har bir hudud yoki vohaning o'ziga xos mahalliy ijrochilik maktablari, an'analari saqlanib, rivoj olishiga namoyandalar faoliyatlari bilan mahkam bog'liq. Ijrochilik sohasida san'atkorlar "ustoz-shogird" an'anasini yuzaga keltirib, uni qadimdan bevosita qo'llagan holda faoliyat ko'rsatib, mahorat maktablarini shakllantirgan. An'anaviy musiqa ijodiyoti va ijrochiligi maqomchilik, baxshichilik, sozandachilik, ashulaenlik, qo'shiqchilik

(lapar, qo'shiq, yig'i) kabi o'ziga xos maktablari bilan jilolanadi. Ularda og'zaki an'anada bilim va ko'nikmalar o'zlashtirilib kelingan.

An'anaviy musiqaning har bir namunasi asrlar davomida ko'plab iste'dodli sozanda va xonandalar tomonidan nihoyatda sayqallanib, yuksak san'at asari darajasiga ko'tarilgan. An'anaviy musiqa ijodiyoti va ijrochiligida bir-biriga o'xshamagan yangidanyangi asarlar yaratilgan va ajoyib ijro uslublari yuzaga kelgan. An'anaviy san'atimizning ulkan bilimdoni, ustoz Yusuf qiziq

Shakarjonov shunday ta'riflaydi: "milliy musiqa san'atimiz bamisoli daraxt bo'lib, uning tomiri Xorazm, tanasi Buxoro, shoxlari Farg'onadir" ("O'zbekiston san'atini bir daraxt desak, uning ildizi Xorazmda, tanasi Buxoro, Samarqandda, shoxlari vodiya va Toshkentga kelib gullaydi").

An'anaviy musiqaning cholg'u va aytim-ashula yo'llaridagi asarlarni ardoqlash, saqlash, o'rganish va o'zlashtirish yosh avlodimizning muqaddas burchidir. Demak, estetik sezgilarimiz ravnaqida go'zallikni, badiiy so'z qadr-qimmatini, ona tilimiz boyliklarini va musiqiy tili-shevasini his qilishimizda an'anaviy musiqaning o'rni beqiyosdir.

1.2. AN'ANAVIY MUSIQANING SHAKLLANISHI VA UNING TARIXIY RIVOJI

O'zbek xalqining musiqa madaniyati ko'p asrlik tarixiga ega bo'lib, ko'pchilik sozanda va xonandalar avlodining faoliyatida qaror topgan an'anaviy musiqa san'ati ekanligi haqida guvohlik beradi. An'anaviy musiqa - bu badiiy jarayon bo'lib, davrlar osha uning janrlar tizimi, ijro uslub va usullari muvofiqlashgan.

An'anaviy musiqaning yaratilishi juda qadimgi davrlarga borib taqalsada, hozirgi kungacha juda ko'p o'zgarishlarga uchragan holda saqlanib, yetib kelgan. Bu hol ularning ma'lum bir davrlardagi holatini belgilashga moyillik qiladi. Har bir xalqning asrlar davomida dunyoqarashi, tafakkuri va turmush tarzini aks ettirgan boy og'zaki badiiy san'ati bo'lganidek, o'zbek xalqining ham nomoddiy madaniy merosi durdonalari mavjud. Omma tomonidan og'zaki yaratilib, xalqning iste'dodli vakillari ijrosida sayqal topib, avloddan-avlodga o'tib kelayotgan asarlar o'zbek musiqa folklori va mumtoz musiqa ijodiyotini tashkil etadi.

An'anaviy musiqada kuy, so'z va ijro (cholg'u yoki ovoz orqali) birligi doimo saqlanadi. Ushbu ijodiyot uzoq davrlardan beri tarixning yo'ldoshi, uning chinakam aks sadosi bo'lib kelgan. U tarixiy voqealarni xalq ommasining tushunchasi nuqtai nazaridan, xalqning holati va fikridan kelib chiqib, badiiy shakllarda ijod qilingan. Chunki xalqning butun hayotiy, ijtimoiy-tarixiy tajribasi an'anaviy musiqa asarlarida namunali ifodalangan. Cholg'u va aytim-ashula yo'llari orqali xalqning tarixi, hayoti va maishiy turmushi aks ettiriladi, uning olam haqidagi tushunchalarini, xalqning didi-zavqini, ijtimoiy-tarixiy, siyosiy, falsafiy va badiiyestetik qarashlarini o'zida mujassamlashtiradi. Darhaqiqat, ushbu musiqa asarlari

mazmuni va g'oyasi ularning chuqur xalqchilligini ko'rsatadi; xalqning og'ir, mashhaqqatli turmushi bilan birga, yorqin kelajak, baxtli hayot haqidagi orzularini ham aks ettiradi. An'anaviy madaniyat namunalari eng qadim zamonlardan boshlab o'ziga xos ravishda hamma vaqt tarixga hamroh bo'lib kelgan.

An'anaviy musiqaning rivojlanish tarixini shartli ravishda ikki bosqichga ajratish mumkin. Birinchisi - XIX asrgacha bosib o'tilgan yo'l, og'zaki an'anada saqlanib rivojlanishi, har biri o'z nomiga va uslubiga ega bo'lishi; ikkinchisi - XX asrdan boshlab an'anaviy musiqa namunalariga yangicha qarash: ularni yozib olish, nashr etish, ilmiy o'rganish, yangi musiqa ta'lim tizimi orqali o'zlashtirish (an'anaviy maktab uslublari saqlagan holda), bastakorlik hamda kompozitorlik ijodiyotida qo'llash. Har bir bosqich o'zgacha ma'lum tarixiy davrlariga bo'linadi.

Antik, eng qadimiy davri - miloddan avvalgi ming yillikdan to eramizning IV asrgacha. Ma'lumki, qadim zamonlarda ilk bor yuzaga kelgan asarlar omma tomonidan ijod qilingan va ijro etilgan. Ilk namunalar qadimiy marosim, fasl va tabiat xodisa (Navro'z, Mehrgan, Sada, ovchilik, yomg'ir chaqirish va b.)lari bilan bog'liq holda shakllanib, marosim musiqasini yuzaga kelishiga olib kelgan. Inson dunyoqarashi va tafakkuri rivoj olishi natijasida davrga xos namunalar iste'dodli kishilar tomonidan yaratila boshlangan. Shu bois o'z ijodida qabila va urug' odatlari, xohishlari, e'tiqodlari, tabiat bilan bo'lgan munosabatlari hamda dunyoqarashlarini hikoya qiluvchi musiqa asarlari omma tomonidan ijod etilgan va tarqalgan. Musiqa cholg'ularning udsimon, rubobsimon, arfasimon, naysimon va urma-zarbli turlari yuzaga keladi va ma'lum darajada cholg'u yo'llari taraqqiy topadi. Ommaviy yaratilgan va ijro etilgan asarlar shu tariqa takomillashib, xalq mulkiga aylanadi. Aynan bu davrda xalq musiqa ijodiyoti sohalari yuzaga keladi.

Boshlang'ich o'rta asr davri - IV-VIII asrlarni qamrab oladi. Ushbu davrda xalq musiqa ijodiyoti rivojlanib, uning o'ziga xos amaliy va noamaliy turlari va janrlari taraqqiy etiladi. Ular muayyan ijodiy an'analar doirasidan chetga chiqmay, qadimdan davom etib kelgan ommaviy ijodning an'alariga bo'ysungan. Ijrochilik madaniyatini yuksalishi, turli ijrochilik yo'nalishlari va mumtoz she'riyatni rivoji professional darajadagi mumtoz musiqa hamda bastakorlik ijodiyoti (sozandachilik va ashulachilik)ni shakllantiradi. Sharqda bastakorlik ijodiyoti asoschisi Borbad Marvizi (VI-VII asrlar kesimida), uning yetuk ijod namunasi "Xusravoniy" turkumidir. Arab-musulmon madaniyati ta'sirida mahalliy ijodiyot sohalarida uyg'unlik natijasida yangi janrlar yuzaga keladi, jumladan, diniy-ibodat ayimlari. Saroy va shahar musiqa madaniyatlari taraqqiy topadi. An'anaviy musiqaning ikkita asosiy qatlami - musiqa folklori va mumtoz musiqasi keng tarqala boshlaydi.

Yetuk o'rta asr davri - IX-XVI asrlarni qamrab oladi, tarixda ushbu davrning ravnaqi "Sharq (musulmon) renessansi (uyg'onish)" davri deb

nom olgan. An'anaviy musiqaning hamma soha va yo'nalishlari, ijrochilik uslub-usullari keng rivoj oladi. Dostonchilik va maqomchilik san'atlari yuzaga keladi. Saroy va shahar madaniyatlarida 12 maqom turkumi o'rin oladi. IX asrdan boshlab "musiqiy risolalarda" Sharq mumtoz musiqasining nazariy masalalari Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Safiyuddin Urmaviy, Qutbiddin Sheroziy, Abdulqodir Marog'iy, Mahmud Omuliy, Abdurahmon Jomiy, Zaynulobidin Xusayniy, Najmiddin Kavkabiy, Darvish Ali Changiy kabi ulkan olimlar tomonidan atroflicha o'rganilib kelingan. Ularning risolalarida musiqa ilmi ("ilmu advor, ilmu ta'lif" va "ilmu iyqa (iyqo)")ning poydevori bo'lmish musiqashunoslik yo'nalishlari (musiqa tarixi, nazariyasi, ijrochiligi, organologiya) shakllanib, musiqaning yuzaga kelishi, uning ijtimoiy hayotdagi o'rni, tarixiy shakllari, ijrochilik va ta'lim masalalari hamda ularning negizida kuy, lad va usul tuzilmalarining tarkib topishi, ayniqsa, maqom bilan bog'liq qonun-qoidalari batafsil yoritilgan. Shu yo'lda maqom asoslariga ham nisbatan yagona ilmiy an'ana sifatidagi qarashlar gavdalanadi.

Oxirgi o'rta asr davri - XVII- XIX asrlar, o'zbek musiqa madaniyati degan tushunchaning tarqalishi. Shu bois an'anaviy musiqaning ijodkorlik va ijrochilik yo'nalishlari turli oqim va qarashlarga qaramay takomillashib borishi, "Shashmaqom" Buxoroda (XVIII asr), uning negizida keyinchalik "Xorazm maqomlari" va "Farg'ona-Toshkent maqomlari", maqom cholg'u va maqom ashula yo'llari, turli maqom turkumlari (tanbur, dutor, surnay uchun) hamda mumtoz ashula yo'llarini keng tarqalishi ushbu davrga mansub. XIX asrning ikkinchi yarmidan mahalliy madaniyatga yangi oqim, yevropa (rus) madaniyati unsurlari ta'sir ko'rsatishi; shu tariqa milliy cholg'ularni to'plash, an'anaviy musiqa namunalarini nota tizimi orqali yozib olish ishlari o'rin oladi. Xorazmda "tanbur chizig'i" yozuvida Xorazm tanbur va dutor maqom turkumlari yozib olinib, ijrochilik amaliyotida qo'llanib kelinadi. Darhaqiqat, X-XIII asrlar risolalarida musiqaning bir qator unsurlarini maxsus yozuvda (Forobiy, Urmaviy) belgilashga harakatlar amalga oshirilgan. Bu sharq nota yozuvining yaratilishiga zamin berdi: yozuvlar doira va maxsus jadval (tabulatura) shakllariga tushirilgan bo'lib, asosiy tovush pog'onalari ud cholg'usi pardalarini aks ettiruvchi harflar yordamida belgilangan.⁹

O'zbekiston musiqa madaniyati davri - XX asrda o'zbek musiqa madaniyati uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tib, o'z taraqqiyoti davomida turli muvaffaqiyatlar va yo'qotishlarni boshidan kechirdi. Aynan bu davrda

⁹ . Mazkur yozuv tizimi ud cholg'usiga mo'ljallangan bo'lib, uning qator ijro xususiyatlarini aks ettira olgan. Bunday yozuv orqali o'z zamonida mashhur bo'lgan bir necha mumtoz maqom kuylari hujjatlashtirilgan (bu yozuvlar fransuz sharqshunos olimi De Erlanje, keyinchalik taniqli o'zbek maqomshunos olimi Ishoq Rajabov tomonlaridan hozirgi zamon nota tizimiga ko'chirib, batafsil ilmiy sharhlangan). Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. Toshkent, 1963. 6493 bet. Xorazm "tanbur chizig'i" yozuvlari ham zamonaviy nota yozuviga ko'chirildi. Uning ilmiy va amaliy ishlari o'z natijasini bermoqda. Matyoqubov O. va b. O'zbek notasi. Toshkent, 2007.

o'zbek musiqa san'ati hayotida uchta siyosiy tuzumning hukmron mafkurasi to'la o'z aksini topdi. Bu holat an'anaviy musiqaga ham ta'sir ko'rsatgan. Asrning boshida uning sohalari rivojlanib keldi; ammo unga yangicha qarash ishlari boshlandi an'anaviy musiqa namunalari yozib olish va nota to'plamlari sifatida nashr etish, jumladan, "Shashmaqom" V.Uspenskiy tomonidan 1923 yili Buxoroda maqomdon ustozlardan yozib olindi va 1924 yili "Olti musiqali poema. Shashmaqom" nomi bilan nashr etildi. Bu davrda "Xorazm maqomlari", "Farg'ona Toshkent maqomlari", an'anaviy musiqaning cholg'u va aytimashula yo'llari ham yozib olinib, ularni ilmiy tadqiq etishda yo'l ochib berildi. Ammo XX asrning 50-chi yillarida kompozitorlik ijodiyotiga e'tibor qaratilgan uchun an'anaviy musiqa inqirozga tushadi. 1970-chi yillardan boshlab tiklanish va keskin rivojlanish jarayoni bo'lib o'tadi - an'anaviy musiqa namunalari nota yozuvlariga bitilgan, sadolari ohangrabo tasmalariga tushirilgan, yangi ta'lim tizimida o'zlashtirilgan, havaskor va professional ansambllari ijrochilar tomonidan ijro etilib, jonli an'ana tarzida yashab keldi. Ilmiy-tadqiqot ishlari jadallashtirildi, amaliy-targ'ibot faoliyatlari kuchaydi, respublikamizda tanlovlar o'tkazildi (Toshkent, 1975; Samarqand, 1978, 1983, 1987; Buxoro, 1990).

"O'zbekiston musiqa madaniyati XXI asrda" - mustaqillik davrida an'anaviy musiqa va ijrochiligi yetakchi o'rin egallab kelmoqda. Uning hamma janrlari zamonaviy nota va texnogen (elektron vositalari) yozuvlarida muhrlanib, abadiy yashashga hozirlandi. "Shashmaqom", "Katta ashula", "Boysun folklori", "Navro'z" qo'shiq va cholg'u yo'llari "Insoniyat nomoddiy madaniy merosi durdonalari" sifatida tan olindi.¹⁰

O'zbek an'anaviy musiqa jonli ravishda amaliyotda va ta'lim tizimida o'zlashtirilib, XX-XXI asrlar kesimida yetuk sozanda va hofizlari, baxshi-shoirilar va maqom ansambllari repertuarlaridan mustahkam o'rin oldi va xalqimizga yangicha an'anaviy uslubda taqdim etilmoqda. Respublikamizda Xalqaro miqyosida musiqa festivallari va ilmiy anjumanlar ("Sharq taronalari", "Boysun bahori", "Asrlar sadosi", "O'zbek maqomi") o'tkazilishi an'anaviy musiqa va ijrochiligiga bo'lgan e'tirofni yanada kuchaytirdi. Hozirgi kunda an'anaviy musiqa va ijrochiligi O'zbekiston nomoddiy madaniy merosining "Ijro san'ati" sohasi bo'yicha ahamiyat kasb etmoqda.

Mustaqillik sharofati bilan an'anaviy o'zbek musiqasi nafaqat qayta tiklandi, balki yanada keng rivoj olib, jahon madaniy muhitidan salmoqli joy egallab kelmoqda. Respublikamizning ijodiy-ijroviy va ilmiy jarayoniga

¹⁰ . 1999 yildan boshlab YUNESKO tomonidan yangi loyiqa-dastur "Insoniyatning og'zaki nomoddiy madaniy merosi" qabul qilindi va O'zbekiston bevosita ularda faol qatnashib kelmoqda. Ushbu yillar davomida "Boysun madaniy muhiti" (2001,2008), "Shashmaqom musiqasi" (2003,2008), "Katta ashula" (2009), "Navro'z" (2009,2016), "Askiya" (2014), "Lazgi" (2019), "Baxchichilik san'ati" (2021), "Insoniyatning NMM durdonasi" deb tan olindi va umumjahon Reprezentativ ro'yxatiga kiritildi.

asos bo'ladigan milliy va umuminsoniy qadriyatlar qatorida asrlar osha bizgacha yetib kelgan an'anaviy musiqamiz - marosim qo'shiqlari, mumtoz ashula yo'llari, katta ashula, cholg'u kuy va turkumlari, dostonchilik va maqomchilik san'atlari xalqimiz madaniyatida beqiyos o'rin tutadi.

1.3. AN'ANAVIY O'ZBEK MUSIQASINING JANRLAR TARKIBI

Asrlar osha davr tahririga uchrab, sayqallashib, o'ziga xos murakkab shakllari, teran mazmuni, jozibali va ohangdor kuylari bilan bizgacha yetib kelgan an'anaviy musiqa namunalari hanuzgacha eng sevimli, eng ardoqli xalq asarlari bo'lib kelmoqda.

An'anaviy musiqa asarlarining badiiy kuchi - ularning xalq orzu-umidlari, his-tuyg'ulari, fazilatleri va turmush haqiqatlari bilan uyg'unligi, kishilarning ruhini, dardini o'zida aks ettirishida; undagi tinglovchilarga ham birday yoqimli, so'z va ohang, soz va kuy mushtarakligidadir. Inson yashashi uchun, millat taqdiri va munosabatlari uchun zarur bo'lgan ma'naviy jarayonlar kuyga va aytim - ashulaga solinadi. Inson boshidan kechiradigan turlituman voqelik, yuragini zabt etuvchi shodu-xurramlik yoki dardualamlar, yorug' yoki qorong'u kunlarning izi cholg'u kuyi va ashulaga aylanadi.

An'anaviy musiqaning aytim-ashula yo'llari va cholg'u kuylarining umrboqiyligi ulardagi ma'naviy-axloqiy ma'noning chuqurligi, musiqiy ohanglarning go'zalligidadir. Ularda insoniy kechinmalar andishali boy, hayotiy va samimiydir. Shuning uchun tinglovchiga zavq-shavq bag'ishlaydi, ko'nglini ko'taradi. Bunday ma'naviy go'zallik taronasi musiqa san'atining ajib va o'lmas an'anasiga aylangan. An'anaviy musiqa o'zining mukammalligi, mo'jaz shakli, obrazlarning serqirra ma'nodorligi va nafisligi bilan ajralib turadi. Abdurauf Fitrat musiqa ijodiyotining asrlar mobaynida yashab kelgan shakl-shamoyillari, ularning turlari (ashula, doston va maqom) haqida yozar ekan, ashulaga quyidagicha ta'rif beradi: "kuy, ohang bilan o'qulaturgon she'rlar, tizmalarga ashula deyiladi".

Darhaqiqat, an'anaviy musiqa insonning moddiy va ma'naviy turmush talablari, ehtiyojlari va o'zini qurshab turadigan tashqi muhitga, boshqa kishilarga bo'lgan munosabatlari natijasida, xalq va mumtoz she'riyatning hamda ijrochilik mahoratining rivojida yuzaga kelgan. Xalqning ichki ruhiyati, dunyoqarashi, intilishlari va orzu-umidlari musiqa ohanglarida aks etadi. Ushbu musiqa namunalari minglab yillar davomida shakllanib, sayqal topib, badiiylashib, yuksak pog'onalarga ko'tarilgan va xalqning madaniyma'naviy boyligiga aylangan.

Har bir musiqa asari, birinchi navbatda kishiga ruhiy yengillik baxsh etish vazifasini bajarsa; ikkinchi tomondan, kishining tashqi dunyoga estetik munosabatda bo'lishini, dunyoqarashini shakllantiradi; uchinchi tomondan esa tarbiyaviy ta'sir vazifasini ham o'taydi. Musiqa asarlarining kishi ruhiyatiga ta'siri haqidagi fikrlarni qadim davrlarda yashab o'tgan

olimlarning risolalarida ham uchratishimiz mumkin. Masalan, Sharqning buyuk mutafakkirlari o'zlarining "musiqiy risolalarida" musiqaning inson ruhiyatiga ta'siri, turli his-tuyg'ular uyg'ota olish xususiyatlarini batafsil tahlil qilishib, jumladan, maqom va ularning sho'balari kishiga shijoat va jasorat bag'ishlaydi deb uqtirib o'tishgan. Navo yoki Ushshoq jozibador va ohangdor maqom yo'llari deb hisoblansa, Rost yoki Iroq nozik va yoqimli maqom yo'llari bo'lib, kishiga huzur, xushchaqchaq kayfiyat bag'ishlaydi. Buzruk yoki Segoh va ularning sho'balari ulug'vorlik, g'amginlik, quvonch hamda qayg'u kayfiyatini qo'zg'aydi. "Dilxiroj" cholg'u kuyini tinglaganda kishida ko'tarinki ruhiy holat vujudga kelsa, "Cho'li iroq" kuyi ruhan moziydan sado eshitilgandek bo'ladi. Kishining tashqi dunyoga estetik munosabatini shakllantirishdagi an'anaviy musiqaning vazifasi insonning ta'sirchanlik kayfiyati bilan bevosita bog'liqdir.

Xalq yoki bastakor tomonidan yaratilgan har bir musiqa asari o'z oldiga u yoki bu darajadagi vazifani qo'yadi. O'zbek an'anaviy musiqasi ikkita ulkan qatlamlardan iborat - folklor va mumtoz musiqalaridir. Musiqa folklori va mumtoz musiqasi o'zgacha mavqe, mohiyati, mazmuni, vazifasi va ijrochilik xususiyatlari jihatidan ikki yirik guruhga - ovoz va so'z bilan bog'liq bo'lgan aytim-ashula yo'llari (xonandalik) va cholg'u orqali ifoda etiluvchi cholg'u yo'llari (sozandalik)ga bo'linadi. Ularning janrlar tarkibi ma'lum xususiyatlaridan iborat: boy va serqirra mavzuligi (xalq va mumtoz she'riyati qo'llangan), o'ziga xos talaffuzi va ijrochilik uslub-usullari, ularning lokalligi; kuylarning jozibadorligi va yorqinligi, ohang-kuy rivojlanishi, lad-ritmik tashkilligi va shakllidan (*qarang ilova, jadval № 1*).

Musiqa folklori - bu xalqning ommaviy ijodi, qo'shiqchilik va cholg'u yo'llarining serqirra mavzuli-janrli rang-barangligi bilan shartlangan. O'zbek xalqining hayoti va tarixi, dunyoqarashi va insoniy munosabatlari o'z aksini qo'shiqchilikning turlari va janrlarida ifodalangan. U lokal uslub va variantlari, cholg'u va aytim yo'llariga xos ijrochiligi bilan ajralib turadi; ularda xalqning eng qadimiy davriy qatlamlari saqlanib qolgan (folklorning hayotiyliigi - yaratuvchilik, ijrochilik, targ'ib etilishi va hayot baxshiligida). Folklor musiqasi amaliy va noamaliy guruhlarga bo'linib, o'z ichiga alla, mehnat, marosim (mavsumiy, to'ymarosim, aza-motam, maishiy-marosim), tarixiy qo'shiqaytimlari; marosim, harbiy, cho'poncha, o'ynoqi cholg'u yo'llari hamda maxsus qo'shiqchilikka xos bo'lmish - terma, qo'shiq, lapar, o'lan, yalla va ashula kabi janrlarni kamrab olgan.

Mumtoz musiqasi - bu individual (yakka) mualliflik ijodiyoti (mualliflik noma'lum), xalqning yorqin namoyandalari - sozanda, xonanda va bastakorlar mahsuli. Uning ildizlari uzoq o'tmishlarga borib taqaladi; ushbu musiqaning shakllanishi va rivoj olishi boy xalq musiqa ijodi bilan bog'liq - milliy og'zaki va yozma she'riyati va ijrochilik madaniyatining yuksalishi uyg'unligida taraqqiy topgan. Mumtoz musiqasi

o'zining janrlar tarkibi va mavzular ko'pqirraligi bilan ajralib turadi. O'tmishda va hozirgi kunlarda ham bastakorlik ijodiyoti bilan hamkorligi va uyg'unligida saqlanib, o'zlashtirilib, avloddan-avlodga o'tib kelgan. Uning janrlar tizimi mumtoz ashula yo'llari (ashula-cholg'u musiqasi)dan - mumtoz ashula va mumtoz yalla, har biri rivojlangan kuy va shakldan, o'ziga xos mazmundan va ijro uslubidan iborat. Bularga lokal xususiyatlariga ega bo'lgan xalq ashula yo'llari, suvora, naqsh, qalandar, na't, munojotlar hamda yalla va ashula, ashula-yalla turkumlari; yirik ashula yo'li janri bo'lmish, faqatgina Farg'ona vodiysida shakllanib, rivoj olgan katta ashula kiradi. Dostonlar xalq epik janri bo'lib, adabiy matn, she'r va musiqadan iborat uch birlik mavjudligi bilan ajralib turadi. Maqomlar - o'z navbatida maqom ashula yo'llari va yirik ashula-cholg'u turkumli janr sifatida keng tarqalgan (Buxoro "Shashmaqomi", "Xorazm maqomlari" va "Farg'ona-Toshkent maqomlari" turkumlaridan iborat). Ushbu guruhga ommabop bo'lgan cholg'u yo'llarining ashula variantlari, masalan, "Cho'li iroq" ashula yo'li, "Munajat" kuyining ashula yo'li; "Miskin" maqom cholg'u yo'lining maqom ashula-cholg'u turkum variantlari.

Mumtoz cholg'u yo'llari (yakkasoz va ansambl ijrochiligidan) cholg'u kuyi yoki asari va cholg'u turkumlari (bu toifaga yirik cholg'u usullari va usul turkumlari ham kiradi). Har biri rivojlangan kuyi va shakllardan iborat murakkab ijro usullari mavjudligi bilan ajralib turadi. Maqom cholg'u yo'llari va turkumlari - lokal xususiyatlariga ega bo'lgan mukammal asarlari (jumladan, "Cho'li iroq", "Ajam taronalari", dutor maqom cholg'u yo'llari, surnay maqom cholg'u yo'llari). Mumtoz qo'shiq va ashulalarining cholg'u yo'llari (variantlari) - yakkasoz yoki ansambl tarzida, jumladan, "Tanovar" ashulasining cholg'u yo'li, "Yovvoyi Chorgoh" katta ashulaning nay uchun cholg'u yo'li va b. An'anaviy cholg'u janrlarning asosiy xususiyatlaridan biri - dasturlik. Ushbu asarlarda tarixiy afsonalar va dostonlar voqeligi, tabiat manzaralari, xalqimizning udumlari va turmushi bilan bog'liq ijtimoiy-maishiy mavzular o'z ifodasini topgan. Cholg'u musiqasiga xos dasturlik musiqali obrazlarni aniq hayotiylik bilan bog'liqdir.

O'zbek an'anaviy musiqasi asrlar osha og'zaki tarzda avloddan-avlodga o'tar ekan, bu jarayonda u boyib, xalqning fikri, dardi, orzusi, donishmandligini o'zida mujassamlashtiradi. O'zining an'anaviyligi, buyukligi, ta'sirchanligi, professionalligi, mukammalligi, ko'plab badiiy vositalarga boyligi bilan o'ziga xos musiqa san'ati turiga aylangan. Katta badiiy-estetik imkoniyatlarga ega bo'lgan o'zbek mumtoz musiqasi milliy ruh, milliy qiyofani shakllantirish, milliy qadriyatlarni saqlash, boyitish va keyingi avlodga yetkazib berishning samarali vositasi sifatida namoyon bo'ladi (*qarang ilova, jadval № 2*).

O'zbek an'anaviy musiqasida xalqning ma'naviy madaniyatiga doir durdonalar to'plangan bo'lib, xozirgi mustaqillik davrida milliy o'zlikni anglash va milliy ongni taraqqiy ettirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tayanch so'zlari: musiqa, an'ana, madaniyat, mavqei, mavzu, xususiyat, janr, tarkib, tartib, uslub, usul, madaniy meros, nomoddiy, cholg'u yo'li, aytim-ashula yo'li, qo'shiq, lokal, ijro, ijrochilik, ijodiy, an'anaviy, musiqa folklori, mumtoz musiqasi, davrlanish, taraqqiyot, musiqa madaniyati.

Nazorat savollari

1. O'zbek an'anaviy musiqasi zamonaviy madaniyat-ma'rifat qismi.
2. An'anaviy musiqasining asosiy xususiyatlari.
3. An'anaviy musiqasining shakllanish va taraqqiy topish tarixiy davrlari.
4. An'anaviy musiqaning janrlar tarkibi.
5. An'anaviy musiqaning lokal uslublari.
6. An'anaviy musiqaning ilmiy ahamiyati.
7. O'rta asr olimlarining asosiy musiqiy-nazariy yo'nalishlari.
8. O'zbek an'anaviy musiqasining asoslari.
9. YUNESKO tomonidan qaysi o'zbek an'anaviy musiqasi namunalari "insoniyat durdonasi" deb tan olingan.
10. Musiqiy sharqshunoslik ilmi nima bilan shug'ullanadi.

Topshiriqlar

1. An'anaviy o'zbek musiqasi bo'yicha bibliografiya (adabiyotlar ro'yxati)ni tuzish (o'zbek, rus va ingliz tillaridagi yirik nashrlar).
2. Musiqa, an'ana, folklor tushunchalari bo'yicha ma'lumotlarni yozma ravishda yoritish.
3. An'anaviy o'zbek musiqasi nomoddiy madaniy merosi kesimida.

Adabiyot

1. Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqa. Toshkent, 2008.
2. Abdullayev R. Boysun. An'anaviy musiqa madaniyati. Toshkent, 2006.
3. Абдуллаев Р.С., Кароматли Ф.М. Музыкальная культура.// узбеки. М.,2011, 598-628 стр.
4. Абдуллаев Р. узбекская традиционная музыка как часть современности. // узбекская музыка на стыке столетий (XXXXI вв.): тенденции, проблемы. Ташкент, 2008, 9-38 стр.
5. Uzbeki. M., 2011.
6. O'zbek musiqa tarixi. Toshkent, 1983.
7. O'zbekiston san'ati. Toshkent, 2001.
8. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi. Toshkent, 2017.

IKKINCHI MAVZU

O'ZBEK MUSIQA FOLKLORI

Reja

1. O'zbek musiqa folklori tushunchasi va uning madaniyatdagi o'rni.
2. O'zbek musiqa folklori va uning janrlar tarkibi..
3. O'zbek musiqa folklorining amaliy qo'shiqchilik janrlari.
4. O'zbek musiqa folklorining noamaliy qo'shiq janrlari.

Musiqa folklori - bu o'ziga xos ma'naviy madaniyatining sohasi bo'lib, ommaviy fikr tomonidan og'zaki an'anada xalqning ijtimoiy ahamiyatiga ega bo'lgan hayotiyliigi bilan bog'liq badiiy ijodiyot namunasidir. Qadimgi inson hayoti, turmush tarzi, mehnat tajribalari, tabiat va jamiyat haqidagi ibtidoiy tafakkurining yuzaga kelishi va shakllanishida folklor hal qiluvchi rol o'ynagan.

Folklor yoki xalq ijodi tushunchasi xalq ommasining badiiy, ijodiy va amaliy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan an'anaviy moddiy va nomoddiy madaniyatning xalq og'zaki badiiy ijodi (til va og'zaki so'z bilan uyg'unlashgan folklor), xalq musiqasi (musiqiy tovushlari bilan ifoda etilgan, so'z, kuy va cholg'u ijrosi uyg'unligida musiqa folklori), xalq tomosha ijodi (dorbozlik, qo'g'irchoqbozlik, masxarabozlik, askiyachilik san'atlari bilan bog'liq), xalq amaliy va tasviriy ijodi (amaliy-bezak va badiiy hunarmandchilik san'ati), xalq raqqoslik ijodi (raqs, harakat va xalq o'yinlari san'ati) kabi turlarini o'z ichiga qamrab oladi. Xalq ijodiyotining bu kabi turlari yaratilishi, ijro etilishi va amalga oshirilishi jihatdan ommaning, ko'pchilikning (jamoaning) ishtiroki bilan yuzaga chiqadigan badiiy iqtidor namunasidir.

Folklor (ma'nosi - xalq donishmandligi, xalq bilimdonligi) xalqning turmush tarzi, yashash sharoitlari, ijtimoiy mehnat darajasiga mos ravishda shakllanib, otadan o'g'ilga, ustozdan shogirdga, avloddan-avlodga og'zaki an'anada o'tib, doimiy ravishda sayqallanib, mukammallashib, tobora an'anaviylashib borgan va nihoyat kasbiylik (professionallik darajada) kasb etgan hamda jonli ijro sharoitlari va kundalik amaliyot orqali bizgacha yetib kelgan. Folklorda xalqning turmush tarzi, ijtimoiy va maishiy hayoti, mehnat va ho'jalik faoliyati, tabiat va jamiyatga qarashlari, ishonch va orzu-umidlari, e'tiqodiy va diniy tasavvurlari, inson va olamga nisbatan his-tuyg'ulari, badiiy olami, bilim darajasi, baxtli va adolatli zamon haqidagi o'y-fikrlari o'z ifodasini topgan. Uning namoyandalari, saqlovchilari va o'zlashtiruvchilari omma, xalq va xalqning ixtisoslashuvlari bo'lgan iste'dodli shaxslar va ular orqali taraqqiy etgan.

Folklor namunalariining yaratilishi, o'zlashtirilishi va amalga oshirilishida ko'pchilikning ishtiroki, har bir ijro va amaliyotning qadimdan qaror topgan mustahkam an'analar doirasida voqe' bo'lishi

orqali saqlanib qolgan. Shu tariqa, bir tomondan, an'analarning o'zi rivojlana borgan; ikkinchi tomondan, har bir ijro va amaliyot davomida xalq ijodining an'anaviy namunalariga o'zgartirishlar, yangiliklar kiritila borgan, yangi asar va janrlar, ijro uslublari, variantlari; muayyan va yangi yo'nalish hamda usullari yuzaga kelgan.

Xalq ijodiyotining eng qadimiy namunalari marosimlar bilan bog'liq bo'lgan va ular marosim musiqasi, umuman, xalq musiqa ijodi (musiqa folklori) ovoz-so'z va cholg'u orqali ifoda etilgan namunalarini shakllantirgan.

2.1. O'ZBEK MUSIQA FOLKLORI VA UNING JANRLAR TARKIBI

O'zbek musiqa folklori xalq ijodiyotining eng qadimiy san'at turi bo'lib, o'z ichiga cholg'u va aytim yo'llarini qamrab olgan. Musiqa folklorining qadimiy asoslari ajdodlarimizning ibtidoiy davrlardagi mehnat jarayonlari, turli tabiat hodisalariga taqliddan ijro etilgan marosim kuylari va aytimlariga, ular bilan bog'liq o'yin va harakatlariga borib taqaladi. Shu bois musiqa san'atining eng qadimiy namunalari tashqi olamdan olgan ta'sirchanlik taassurotlari bilan bog'liq holda yuzaga kelgan va inson tafakkuri orqali yaxlit badiiy obraz yaratiladigan san'at turiga aylangan. Musiqa folklorida xalqning hayoti, tarixi, kurashi, falsafasi, dunyoqarashi, turli hodisalarga bo'lgan munosabatlari, insoniy fazilatlar o'z aksini topgan.

O'zining qadimiy va boy milliy madaniyati bilan jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimiz xilma-xil cholg'u va aytim-qo'shiq yo'llaridan iborat boy musiqa folklorini yaratishgan. Asrlar davomida ezgulikni tarannum etib kelgan bu tafakkur durdonalarida xalqimizning eng olijanob, ulug'vor maqsadlarga yo'naltirilgan qarashlari qo'shiq va kuylari orqali ifodalangan. Binobarin, badiiy salohiyati g'oyat yuksak bo'lgan ajdodlarimiz badiiy va musiqiy-poetik iqtidorini o'zida mujassamlashtirilgan musiqa folklori an'analari asrlar davomida bitmas-tuganmas ruhiy quvvat manbai bo'lib xizmat qilgan. Shu bois musiqa folklori bunyodkorlik va yaratuvchilik g'oyalaridan kuch olib taraqqiy etgan xalqimizga juda katta ma'naviy oziqa beruvchi qadriyatlar tizimi bo'lib kelgan.

Musiqa folklorining asosiy xususiyati ijodiy jarayon yaratuvchilik (ijodkorlik) va ijrochilik jarayonining og'zakiyligi va u ommaning ishtiroki bilan belgilanadi. Uning oddiylik-soddalik, an'anaviylik, o'zgaruvchanlik, lokallik, variantlik, funksionallik, badihago'ylik, ommaviylik, anonimlik, sinkretik kabi ko'pdanko'p belgilari musiqa folkloriga xos ijodiy jarayonning ana shu bosh xususiyati doirasida namoyon bo'ladi. U o'ziga xos ijtimoiy mohiyati va badiiyligiga egadir. O'zbek musiqa folklori xalqning madaniy merosi, uning ma'naviy dunyosi bo'lib, o'zgacha

mavqei, janrlar tarkibi, ichki qonuniyatlari va ijrochilik uslublari bilan ajralib turadi.

Janr (fransuzcha - jins, tur, xil so'zidan) - badiiy san'at turlarida tarixan shakllangan ichki bo'linishi hamda mazkur jarayonni ifodalovchi tushuncha; shakl va mazmun birligidagi xususiyatlariga ega bo'lgan musiqa asarining alohida turi, asarlar majmuasi. Umuman badiiy asarlar orasidagi farqni nazarda tutish demakdir.

Musiqa folklorining janrlar tarkibi ma'lum mezonlarga tayanib (tanlangan mavzu, badiiy-estetik va badiiy-g'oyaviy mazmun, shakl jihatlari, funksionallik va ijrochilik yo'nalishlari) amalga oshiriladi. Shu bilan har bir san'at turida janr tasnifi o'ziga xos tizimni tashkil etadi. Musiqa janri - o'zaro aniq musiqa (cholg'u yoki aytim) bilan bog'langan bir shakl va turdagi bo'linmas asarlar tizimi. Ushbu tizim tarixan joriy bo'lgan nisbatan barqaror toifalar, musiqa asarlarining turg'un turi, tuzilishi va ko'rinishlari bo'lib, mezonlar qatori bo'yicha shartlangan va ular quyidagicha: aniq hayotga atalgan (ijtimoiy, madaniy, maishiy, badiiy vazifasi); ijro vositasi va sharoiti bilan bog'liq; uning mazmun-mohiyati, xarakteri va mujassamlashtirish shakli.¹¹ Musiqa folklorining janrlari an'anaviy madaniyat va hayot bilan bog'liq chinakkam asosiy aloqalaridan biridir. Folklor janrlari avvalo musiqa va hayotning real munosabatlari asosida yuzaga kelgan hamda turli musiqali ifoda vositalarini o'zida aks ettirgan badiiy fenomen hisoblanadi. U musiqa amaliyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, musiqa folklorining janrlar harakatida uchta tarixiy shakllari ajralib turadi: sinkretik, estetik va virtual. Janrlarning tasnifiy tizimi o'zining murakkabligiga ega bo'lib, u qadimdan mavjud bo'lgan. Zamonaviy folklorshunoslik ilmda janrlarga bo'lgan e'tiborning tobora kuchayganligi sabab, olimlar tomonidan uning yangicha tasnifot tizimini yaratishga qiziqish paydo bo'ldi (B.Asafev, L.Mazel, V.Sukkerman, Ye.Nazaykinskiy, M.Lobanova, V.Medushevskiy, V.Gusev, T.Popova, A.Soxor, S.Skrebkov, Xodi Zarif, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, M.Jo'rayev, Ye.Romanovskaya, Il.Akbarov, F.Karomatli, R.Abdullayev va b.).

O'zbek musiqa folklori o'zining mavzuli, funksionallik va ijrochilik xususiyatlariga binoan ikkita yirik guruhga bo'linadi amaliy (shartlangan) va noamaliy (shartlanmagan). Har biri cholg'u va aytim-qo'shiq yo'llaridan iborat. Cholg'u yo'llariga yakkasoz va ansambl ijrochiligidagi cholg'u chaqiriqlar, usullar, ohanglar, kuylar va turkumlar kiradi. Ovoz va so'z orqali ifodalangan aytim-qo'shiq yo'llari xalq qo'shiqlari, aytimlari va turkumlaridan iborat.

Amaliy guruhga ma'lum vaziyat (turmush tarzi, mehnat, marosim, yil fasllari, tabiat, taqvim) bilan bog'liq va ma'lum vaqtda ijro etilgan cholg'u va aytim-qo'shiq yo'llari, jumladan, alla, mehnat, marosim, tarixiy

¹¹ . Назайкинский Э.В. Стиль и жанр в музыке. М., 2003. - 25 6.

qo'shiqlar; marosim, cho'poncha, harbiy, o'ynoqi (raqsbop) cholg'u ohanglari va kuylari kiradi (*qarang ilova, jadval № 3*). Ular o'z navbatida ma'lum turlari (masalan, mehnat - dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik qo'shiqlari; marosim - mavsumiy, oilaviy-maishiy va diniyibodat qo'shiq-aytimlari) va ichida janrlarga (masalan, "Alla", "Mayda", "Yor-yor", "Muborak", "Yig'i-yo'qlov", "Marsiya", "Badiq", "Azon" va b.) bo'linadi.

Noamaliy guruhga ma'lum vaziyatlar bilan bog'liq bo'lmagan, hamma joyda ijro etiladigan va ma'lum vaqtini chegarasi yo'q cholg'u va qo'shiq yo'llari kiradi (*qarang ilova, jadval № 4*). Bular lirik (tabiat, ishqiy mavzuli), hajviy qo'shiqlari va dastursiz cholg'u yo'llari hamda maxsus, turli mavzuli qo'shiqchilik janrlari bo'lmish terma, qo'shiq, lapar, o'lan, yalla va ashuladir. Terma eng oddiy, kalta kuyli qo'shiq janri bo'lsa, ashula - keng diapazonli rivojlangan kuyi va shakli bilan ajralib turadi.

Folklorning cholg'u va aytim yo'llari asosiy yo'nalishlari bo'lib, ular o'z san'ati namunalari bo'lishi bilan birga muayyan bir ijtimoiymaishiy funksiyani ham ado etadilar. Masalan, halq qo'shiqlari mehnat jarayonlariga aloqador bo'lsa, "Yor-yor", "O'lan", "Muborak", "Kelin salom", "Yig'i-yo'qlov"lar to'y va aza-motam marosimlari bilan bog'liqdir. Musiqa folklori janrlari nafaqat g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan, balki ijro usullari (yakka ijrochilik, guruh yoki jamoaviy ijrochilik, cholg'u jo'rligida yoki jo'rsiz, yakkasoz va ansambl ijrochiligi kabi) jihatidan ham birbiridan farq qiladilar. Folklor janrlari qanchalik xilma-xil, ba'zan funksionallashgan va qat'iy vazifador bo'lishiga qaramay, ular yaxlit badiiy tizimni tashkil etadi.

Musiqa folklori janrlari ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq. Shu sababli xalq hayotidagi tarixiy o'zgarishlarga ko'ra, ular ham o'zgarib borgan. Rivojlanish jarayonida qaysi bir janr yoki namunalar ijrochilar repertuaridan tushib qolgan yoki butunlay yo'qolgan bo'lsa, uning yangi namunalari yaratilib kelingan. Shuning uchun ham ma'lum asrlarda yozib olingan folklor namunalari ko'p qatlamlilik mavjud bo'lib, uzoq ijro davomida ularda bir necha davrlar o'z izini qoldirgan. Musiqa folklori janrlarining taraqqiyoti va tarixiytipologik nuqtai nazardan qaraganda, eng qadimgi davrlardan boshlab ko'pchilik xalqlarda og'zaki poetik namunalari (miflar, afsona, rivoyatlar), mavsumiy marosim folklori namunalari, mehnat qo'shiqlari va aytimlari keng tarqalgan. Keyingi davrlarda esa noamaliy janrlarning arxaik shakllari yuzaga kelgan. O'zbek folklorining qadimgi namunalari asl holidan to'la ravishda bizgacha yetib kelmagan. Hozircha qadimiy deb taxmin qilingan "Sust xotin", "Choy momo", "Ramazon" yoki "Boychechak" qo'shiqlari, terma kabi janrlari ma'lum davrlarda xalq dunyoqarashi ruhida qayta ishlangan. Zero, musiqa folklori ayrim asarlari, ba'zi janrlarining keyingi taraqqiyoti va holatini muayyan davrlar bilan

bog'lab, ularning qadimiy ko'rinishlari avloddan-avlodga yetkazib kelgan bir necha avlod xalq ijrochilari saqlab, sayqal berib kelgan.

Qadimgi turkiy xalqlariga oid qo'shiq va termalarning namunalari Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida saqlanib qolgan. Devonda keltirilgan xalq qo'shiqlaridan parchalar (asosan to'rtliklar shaklida) ham ilmiy, ham amaliy, ham ma'naviy ahamiyat kasb etadi. Qo'shiq atamasi keng ma'noli tushuncha bo'lib, turkiy xalqlarda avvallari "qo'shiq" iborasi she'riy janr sifatida talqin qilinarkan. Keyinchalik esa "qo'shmoq" fe'li bilan she'r va kuy uyg'unlashuvi, qo'shilishi natijasida paydo bo'ladigan san'at asari deb ta'riflangan. Devondagi namunalarni ovchilik, chorvachilik, mavsumiy va to'y marosimlari hamda qahramonlik qo'shiqlari tashkil etadi.

Ma'lumki, dastlabki xalq qo'shiqlari estetik zavq berish maqsadida emas, balki tabiatga ta'sir ko'rsatish uchun yaratilgan va ilk bor jo'rsiz yoki urma cholg'u (doirasimon) hamda zarbli narsa (tayoqcha, tosh va b.)lar jo'rligida aytilgan. Chunki ibtidoiy tushunchaga ko'ra, hayotning go'zalligi, kasal bo'lmaslik, hosildorlik, yaxshi ov, oilaviy turmush va xo'jalikda muvaffaqiyat, tabiat hodisalari (yil fasllari, suv toshqini, yer zilzilasi)ga ma'lum ta'sir ko'rsatishdan kelib chiqqan. Bunday qo'shiqlar o'zining tarixiy taraqqiyoti jarayonida o'zgarib, mavjud ibtidoiy tushunchalar o'rnini yangi, haqiqiy hayot tushunchalari egallagan. Shu bois ko'p qo'shiqlarda xalqning hayot tajribalari bilan bog'liq bo'lgan ruhiy kechinmalari o'z ifodasini topgan. Musiqa folklorida keng tarqalgan amaliy janrlardan "Yor-yor" yoki "Kelin salom" qo'shiqlarini qiyosiy solishtirsak, har biri to'y marosimida ayollar ijrosida aytilishini kuzatishimiz mumkin. Biroq ular ijro etilish uslubi va joyi, mazmuni va shakli bilan bir-biridan birmuncha farqlanadi. "Yor-yor" - kelinning ota uyidan, qiz kuzatish qo'shig'i sifatida, uning dugonalari tomonidan aytilgan bo'lsa, "Kelin salom" esa yangi xonadon egalari va kuyovning yaqin qarindoshlari bilan kelinning birinchi salomlashish ("yuz ochdi" marosimida), nikoh to'yi bazmidan keyin yakka tarzda ayollar tomonidan doira jo'rligida aytiladi. Ayrim vohalarda to'y kuni ham ijro etilishi mumkin. "O'lan" dastlab to'y marosimi qo'shig'i sifatida qiz bazmlarida aytishuv tarzda shakllangan bo'lsa, bugungi kunga kelib uning ijro etilish muhiti o'zgargan (marosimdan maishiy hayotdagi noamaliy janr). O'lan faqatgina sahnaviy talqinda, yigit va qiz o'rtasidagi aytishuvga aylanib qolgan.

Demak, xalq qo'shiqlari va aytimlari tarixiy taraqqiyoti davomida ijtimoiy hayot va turmush tarzining o'zgarishi bilan yangicha qiyofa kasb etib borarkan. Masalan, dehqonchilik mehnat qo'shiqlari ("Qo'sh haydash", "Shoxmoylar" va "Yorg'ichoq" kabi)ning iste'moldan chiqib qolishi yer haydash texnikalari yoki don yanchish uskunalarini paydo bo'lganidan so'ng amaliyotda saqlanmadi.

Qo'shiq inson hayoti va faoliyati davomida paydo bo'lib, unga og'ir-yengil vaziyatlarda, quvonchli va qayg'uli damlarida hamrohlik qiladigan aytim yo'llari. O'z ichki qonuniyatlari, ijro uslubi va o'rni hamda ma'no mazmuni, shakl tuzilishi kabi xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanib turuvchi va umumlashtiruvchi jihatlariga ega qo'shiq turlari mavjud. Amaliy va noamaliy guruhlardagi xalq qo'shiqlari kuplet shakllarida tuzilgan. Kuylari kalta, kichik diapazonli, aksariyati badihago'y-variantli tarzida. Ulardagi so'z va kuy uyg'unligi rechitativsimon yoki qo'shiqsimon-kuychan, ohangdor xarakteridagi kuylarni tashkil etadi. Xalq so'zlari yoki xalq she'riyati hamda mumtoz shoirlarning she'rlari qo'shiqlar (yalla va ashula janrlari)da qo'llanilgan; ijro jarayonida kuy xarakteri (lirik, mayin, yorqin, jozibali, uynoqi va h.) va shakl tuzilishlari she'riy matnlari mazmuni va vaznlari bilan bog'liq. Masalan, yettisakkiz bo'g'inli "barmoq" vaznli yoki to'rtlik - ruboiy shakldagi qo'shiq kuylari kalta, rechitativ-deklamatsion tarzda (har bir bo'g'inga musiqali tovush to'g'ri keladi), rivojlov ohang taqkorlanishida (terma va o'lan janrlari). Murakkab bo'g'inli she'rlariga asoslangan qo'shiq kuylari rivojlangan, keng diapazonli (ashula janriga o'xshash).

She'r ritmi va kuyning o'lchov-ritmik tuzilmalari uyg'unligi ijrochilikda ravon o'lchov-ritmik yoki badihago'ylik shakldagi erkinritmik qo'shiqlar (alla, mehnat, marosim qo'shiq-aytimlar)ni tashkil etadi (to'y marosim qo'shiqlarida doira usullari ham xarakterlidir). O'zbek xalq qo'shiqlarining lad tabiati kalta yoki keng sof, diatonik lad tuzilmalaridan iborat.

Musiqi folklorining cholg'u va aytim yo'llarida o'ziga xos kuy rivojlov uslublari mavjud - bu zamzama talaffuzli (bo'g'inli tovushlarni aniq aytish), turli tarmoqli, qaytarma harakatli, ohangli rivojlanishi, taqrorli, variant-variatsionli (o'zgaruvchan shakli) jarayoni bilan gavdalanadi. Har bir qo'shiq yoki cholg'u yo'li o'ziga xos ijro uslubi, xilma-xil oddiy bezaklari va serharakatli (dinamika) talqin usuli va texnikasi bilan ajralib turadi. Bu bevosita xalq ijrochilari - sozanda, yallachi, xalfa, xonanda, termachi, qo'shiqchi, guyanda va b. - ma'lum musiqali an'analarni saqlovchi namoyandalar faoliyatlari bilan bog'liqdir.

O'zbek musiqi folklorining amaliy va noamaliy janrlari tarkibi boy va xilma-xildir. Ular bizga xalqimizning uzoq o'tmishidan xabar beruvchi vositalardan biri bo'lib, ijtimoiy hayot va madaniy muhit davomida doimo bizga hamroqdir. Insoniyat bor ekan ular ham mavjud bo'laveradi hamda har bir insonga ma'naviy ozuqa va ruhiy orom bag'ishlab boradi. Shu bois ular tarixiy-madaniy va badiiy-estetik qimmatini bilan ahamiyatlidir. O'zbek xalqining qo'shiqchilik san'ati (uning hayotiyligi - yaratilishi, ijrosi, tinglash, idroklash kabi xususiyatlari) lokal uslublari va xilma-xil talqinlari bilan boy bo'lib, har bir xalq an'anasi sifatida turli davrlariga xos ijodiyot namunalari sifatida saqlanib kelinmoqda.

2.2. O'ZBEK MUSIQA FOLKLORINING AMALIY QO'SHIQCHILIK JANRLARI

Folklor san'atining dastlabki namunalari insoniyat tovushli nutqi paydo bo'lishi bilan yuzaga kela boshlagan. Uning yaratilishida o'sha davr shart-sharoiti, odamlarning mehnat va turmush tajribalari, dunyoqarashi va tushunchalari hal qiluvchi ro'l o'ynagan. Eng avval, og'zaki aytim turlarining dastlabki namunalari vujudga kelgan. Ular nihoyatda sodda bo'lib, bir-ikki tovushli takroriy va ravon ohangda turli voqealar bayonidan iborat bo'lgan. Mehnat jarayoni hamda ongning rivojlanishi voqea va hodisalar talqinida oddiy bayondan ma'lum obrazli tasvirlashga olib kelib, sodda va takroriy jumlar musiqiy til vositalari bilan boyib boradi.

Qo'shiq - musiqa folklorining eng qadimiy janri bo'lib, o'zbek xalqi moddiy va ma'naviy hayotining hamma tomonlari bilan mahkam bog'langan. Shu bois uning tarixiy taraqqiyotda o'ziga xos badiiy obrazlarda turli davrlarning har xil qatlamlari aks ettirib kelgan hamda og'izdan-og'izga ko'chib, sayqal topib, saqlangan. Chunki qo'shiqlarda, bir tomondan, insonlarning histuyg'ulari, ayrim fikr-mulohazalari ifodalangan bo'lsa ham; ikkinchi tomondan ularda omma (xalq)ning ichki ruhiy kechinmalari, dunyoqarashi, ishonch-e'tiqodi, yashash uchun kurashi, ijtimoiy munosabatlari o'z aksini topgan. Qo'shiqlarning xarakterli belgilarini bir butunlik (marosim, urf-odat, so'z, kuy va ijro)da olib, marosim taomillarining an'anaviy tabiati, uning har joyda har xilligi (lokallik, variantlik xususiyati), ularning tartibi, tarkibi va ahamiyati beqiyosdir. Xalqimiz o'z qo'shiqlarini har bir tarixiy davrning solnomasi, hayotining yo'ldoshi deb bejiz aytmagan.

O'zbek xalqi boshqa xalqlar kabi juda boy, ko'pqirrali musiqa an'analari, ko'p va xilma-xil qo'shiqlariga ega. Bularni ijtimoiy munosabatlar turlariga qarab shartli ravishda tabiat, geografik va madaniy muhiti, mehnat turlari va xo'jalik faoliyati, aholining turmushi va mashg'ulotiga doir an'analarga bo'lish mumkin. Hayot kishilarda ezgu niyat, maqsad va orzu-umidlarni uyg'otadi, ular o'z aksini qo'shiqlarda topadi. Turli davrlarda, turli tarixiy sharoitda vujudga kelgan xalq qo'shiqlari har vaqt ijtimoiy-madaniy va hayotiy-ma'naviy mazmuniga egadir. Jamiyat taraqqiyoti darajasiga qarab ular o'zgarib boradilar; agar jamiyat talablariga javob berolmasa, yo'qolib ketadi. Ammo kishilarning ruhiga, hayotiga singib ketgani uchun an'ana sifatida saqlanib, sayqal topib, uzoq hayot kechadi. Qo'shiq ma'naviy barometr sifatida madaniyat ichida jamiyatdagi turli o'zgarishlarni aks ettirib hamisha rivoj olishiga intilgan.

Folklor san'atida o'tmishda hamda hozirgi kunda xalq qo'shiqlarining amaliy turlari va janrlari saqlanib, yashab kelmoqda va ular bevosita xalqning turmush tarzi, mehnati, marosimlari, tabiat, maishiy hodisalar bilan bog'liq bo'lgan. Marosim boshlanganidan to oxirigacha qo'shiq

aytilishi bilan bog'liqligi; qo'shiqning xalq hayotidagi roli, umuman maishiy turmushda musiqa va she'riyatning o'rni, musiqa san'atining sehrli kuchidan foydalanishda o'ziga xos an'analar yuzaga kelgan. Amaliy musiqa folklorining janrlar tarkibi alla, mehnat, marosim va tarixiy qo'shiqlardan; marosim, harbiy, cho'poncha va o'ynoqi cholg'u kuylaridan iborat. Har biri o'zgacha qonuniyatlari va xususiyatlari bilan ajralib turadi (*qarang ilova, jadval № 3*).

Qo'shiqchilikning eng qadimiy qatlami afsungarlik yoki avrash qo'shiqlari, o'tmishda keng rivojlangan mifologik va e'tiqodiy qarashlar bilan bog'liq bo'lgan. Ularning mazmuni ko'proq tabiat kuchlari, hodisalari yoki mifologik homiylarga murojaat tarzida ifodalangan. Ushbu qo'shiqlar toifasiga tabiat hodisalari bilan bog'liq (yomg'ir, shamol, qor chaqirish qo'shiqlari), maishiy davolash aytimlari "Badik", shomonlik davolash marosimi bo'lmish "Qo'ch" va "Qaytarma" aytim-qo'shiqlari; "Bobodehqon" (dehqonchilik homiysi) va "Darvishona" (bahor mifologik homiysi) marosimlari bilan bog'liq qo'shiqlar shular jumlasidan. Bu qo'shiqlarning musiqiy shakllarining harakatlanuvchi asosiy omili takrorlanuvchi qisqa kuy, ravshan o'lchov-ritm va sur'ati, cholg'u jo'rligisiz yakka aytim yo'li. Afsungarlik aytim-qo'shiqlarga ayrim dehqonchilik (birinchi yer haydash marosimi) hamda chorvadorchilik (sog'im qo'shiqlari) kiradi. Ish hayvonini erkalab avrashlari mehnat qo'shiqlariga ham taalluqli. Bunday qo'shiqlar sehgargilik, jumladan, hosilni mo'l-ko'lligi va xo'jalikda xotirjamlikka imkon berish vazifasini bajarib kelgan. She'riy matnlar negizini, qoidaga muvofiq, tabiat hodisalarini xurofotli gavdalantirish tashkil etgan. Bu qo'shiqlar musiqasi asosini chaqiriq yoki iltimos ohang (yuqoriga yoki pastga harakatlanuvchi sekunda oralig'idagi tovushlar uyg'unlik) tuzilmalaridan iboratdir.

Mehnat qo'shiqlari - o'zbek musiqa folklorining eng qadimiy qatlami bo'lib, amaliy janrlar guruhiga kiradi. Ularning yaratilishi va ijro etilishi xalqning turmush tarzi va uning xo'jalik faoliyati hamda kishilarning mehnat jarayoni bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu qo'shiqlarda dehqonu chorvador va hunarmandlarning mehnat mavzulari o'z ifodasini topgan. Mehnat qo'shiqlari kishilar mehnatini yengillatgan, samarali qilgan, ovutgan va yorug' kelajakka umid uyg'otgan. Dehqonlar mehnati, hunarmand ishi, ayollarning xo'jalik faoliyati og'ir bo'lgani sababli, ular ishlab turib qo'shiq aytishgan. Qo'shiqlardagi ayrim so'zlari va nidoli tovushlar ko'pchilikning baravar harakat qilishini uyushtirgan. Bu qo'shiqlar mavsumiy va mavsumiy-mehnat marosimlari bilan ham o'zaro bog'liq bo'lgan.

Mehnat turlari xilma-xil bo'lganidek, mehnat qo'shiqlari ham g'oyaviy-mavzuli va janr xususiyatlariga qarab mazmunan **dehqonchilik**, **chorvachilik** va **hunarmandchilik** qo'shiqlariga bo'linadi.

O'zbek mehnat qo'shiqlarini xususiyatlari quyidagicha:

- yakka ijro (erkaklar va ayollar tomonidan, ayrim holda guruhli)da cholg'u jo'rligisiz;

- mehnat jarayonlari - yer haydash, urug' sepganda, o'rim, hosilni yig'ib olish, xirmonga baraka, yanchish, hayvonni ishga solish, sog'im, turli hunar ishlari - asar mazmunlarida o'z aksini topgan;

- o'ziga xos ijro uslubi va usullari - rechitativ-deklamatsion va kuychan, ochiq zo'raki baland ovozda; erkin ritmik talaffuzda xonishlar bilan (erkaklarga xos); ravon ritmik tarzida past ovozda, tartibli talqinda (ayollarga xos).

Qo'shiqlardagi so'zlar aniq va ixcham bo'lgani o'ziga xos kuylari ham kichik hajmda, sodda shaklda; mazmunidan kelib chiqqan kuy xarakterini tashkil etgan. Ayrim so'zlar hamda ohanglar vaqtivaqti bilan takrorlanib, hayqiriq, chaqiriq, shikoyat yoki mamnunlikni bildiruvchi nidolar alohida ohangda aytilib turilgan.

O'tmishda mehnat qo'shiqlarining tabiati marosimiy bo'lgan, shu bois turkumlarga bo'lingan, masalan, yil fasllari (bahorda "birinchi yer haydash", kuzda - hosilni yig'ib olishda "Mehrgan" yoki "Oblo baraka" marosimlari) yoki turli xil dehqonchilik (yer haydashdan to mahsulot tayyorlashgacha) yoki chorvachilik (sog'im) mehnati bilan bog'liqdir. Dehqonlar yerni haydash, ekish, hosil terib olish va yanchish jarayonlarini maxsus rasm-rusum doirasida o'tkazganlar hamda ushbu marosimlar bilan bog'liq qo'shiqlar yaratilgan va ular kuylanib kelingan - qo'shchi (Qo'shchi, Shoxmoyilar, Qo'sh haydash), o'rim (Yozi, O'roqchi), xirmon yanchish (Ho'p mayda, Mayda, Maydagul, Galagov, Hay gala), terim (Oblo baraka), mahsulot tayyorlash (Yorg'ichoq) kabi namunalar. **Dehqonchilik** qo'shiqlari rechitativ-kuychan, xonishli erkin-ritmik aytimda kuylangan; ular bevosita mehnat jarayoni ritmi (usuli)ni ifodalagan.

"Qo'shchi" qo'shiqlari yolg'iz qo'shchining o'zi tomonidan baland ovoz bilan, ba'zan xirgoyi qilib ijro etilgan. Ularda dehqonning hayoti, ish hayvoniga munosabati tasvirlangan (shu jihatdan afsungarlik qo'shiqlarga kiradi):

*Shoxlarim quloch-quloch,
Yo'q madorim, qornim och,
Tepamda qo'ngan qaldirg'och,
Men qaytib qo'shga yarayman*

(Qo'sh haydash)

Hosilni terib olish paytida aytilgan o'rim qo'shiqlarida dehqonning kuch-qudrati, umidi ro'yobga chiqayotgani, ko'tarinki ruh bilan g'allani tezroq o'rib, g'aram qilish niyatida ta'kidlanadi. Qo'shiq kalta diapazonli rechitativ-qo'shiqsimon tarzda, erkin usulli kuyda (boshlang'ich ohang taqrorlanishi shaklida) aks etiladi. Umuman dehqonchilik qo'shiqlar lirik-vazmin xarakteridagi ohangda, lekin baland ovozda kuylangan (mehnat

dalada bo'lgani uchun). Xirmon yanchish vaqtida dehqonlar tomonidan aytiladigan qo'shiqlar - "Ho'p mayda", "Mayda", "Hay gala" yoki "Maydagul" deb yuritiladi (galagovga qo'shilgan hayvonlar (ho'kiz, ot, eshak)ni haydash davomida kuylanadi). Qo'shiqda dehqonning hosilni yig'ishtirish, ro'zg'or-tirikchilikni ta'minlashga intilishi, ho'kizning - ishchi jonivorning dehqon hayotida g'oyat katta o'rin tutishi, unga bo'lgan muhabbatini tasvirlash bilan ko'rsatiladi. Shuning uchun "Ho'p mayda" qo'shiqlarida ho'kizning tavsifi (Ko'zlaring yongan chiroq yoki Shoxlaring bor chambarak) uning tuyogidan shoxigacha bo'lgan tasviri beriladi. Jonvorning ta'rif-tavsif etilishida bir tomondan dehqonning quvnoq ruhiy holati, mehnat qilish ishtiyoqi; ikkinchi tomondan xirmon yanchish ritmi, umuman ish jarayoni to'laroq aks etadi.

Ho'sh Ho'sh

$\text{♩} = 72$

Men ay - la - nay xo'sh, xo'sh, xo'sh, xo'sh xay. vo - nim xo'sh, xo'sh, —

xo'sh, xo'sh xay - vo - ni - mo - be - za - bo - nim xo'sh, xo'sh, — xo'sh, — xo'sh, — xo'sh.

Xo'p Mayda

Moderato

may - da de - san — ko'p de - ding — may - da e, — may — da —

so - mo - ni - ni — ko'p de — ding may - da - e, — ma — da

Xirmon qo'shiqlari ko'p aytiladigan so'zlari quyma, pishiq; kuyi shirali erkin ritmik talqinda, ammo baland ovozda, bir nafasda, rechitativ-cho'zma jumlarlar shaklida kuylangan (ohangi kalta, tersiya-kvinta oralig'ida). Bunday qo'shiqlarning har misrasi oxirida "mayda-yo, mayda" kabi hayajonli nidolar (xirgoyi ohangda) taqrorlanib turadi:

*Ho'p mayda-yo, ho'p mayda,
Bug'doyi menga foyda,
Somoni senga foyda,
Ha, hayda-yo, ha, hayda.*

(Ho'p mayda)

*Mayda-mayda morisin, mayda-yo, mayda,
Don somondan arisin, mayda-yo, mayda,
Ayni sahar bo'lganda, mayda-yo, mayda,
Bobodehqon dorisin, mayda-yo, mayda.*

(Mayda)

Xirmon qo'shiqlarida qadimiy tushunchalar, ishni baloqazolardan asrash haqidagi tasavvurlar dehqonga xos soddadillik bilan o'z ifodasini topgan. Bu hol qo'shiqning xalqchilligini yanada kuchaytirgan.

"Yorg'ichoq" deb atalgan dehqonchilik qo'shig'i ayol tomonidan, yakka jo'rsiz qo'l tegiromnini kuni bo'yi aylantirish mashaqqatli mehnat jarayonida aytilgan. Og'ir toshning g'o'ldirab, bir joyda aylanib turishi ohangida to'qilgan qo'shiqlar ham vazmin, ham cho'ziq, erkin ritmik usulda aytiladigan bo'ladi (qo'l tegiromning og'ir ritmiga mos). Qo'shiqning kuyi, kalta diapazonli lirik-og'ir xarakterdagi ohangda, xonish qilib aytishidan iborat. "Yorg'ichoq" qo'shiqlarida mehnat unumining pastligidan nolish ohanglari ma'yuslik bilan bayon etiladi:

Jononim mening jonvorim

Moderato, rubato

Ho, jo - no - nim me - ning jon - vo - rim

3 may - da - yo may - da - yo Ho may - da qil -

5 - gin u - va - tib may - da - yo may - da - yo Cho'x

*Yorg'ichoq torta-torta toldi qo'lim,
Ikki tosh orasida qoldi qo'lim.*

(Yorg'ichoq)

*Yorg'ichoq ilpoqqina,
Un qilar oppoqqina.
Yorg'ichoqa xir-xir etar,
Mushtdakkina xamir etar.*

(Yorg'ichoq)

"Yorg'ichoq" qo'shiqlarida mungli xarakterida mehnat ahlining dard-hasratlari, taqdirdan, boylar zulmi azoblaridan kuchli norozlik qayfiyatlari musiqiy-she'riy kuylarda o'z ifodasini topgan.

Chorvachilik qo'shiqlar chorvador mehnati, turli hayvon (tuya, qari qo'y va b.)larga inson munosabati tasvirlanadi. Ushbu qo'shiqlarning ko'pchiligini sigir, quy, echki, tuyani sog'ish uchun erkalash ohangida

aytiladigan sog'im qo'shiqlari tashkil etadi "Ho'sh-ho'sh" (Ho'shim) - sigir, "Turay-turay" (Turey-turey yoki Turam) -qo'yni, "Churey-churey" (Chiray-chiray) - echki, "Biyobiyo" yoki "Harova" -tuya yoki otni soqqanda (yoki qo'zi, echki va o'loqlarni emizganda) qo'shiqlar kuylangan.¹² Bu qo'shiqlar sog'ish jarayonida jonivorga murojaat shaklida to'qilgan bo'lib, sog'ish paytida uni silab-siypab aytilgan qo'shiq govmishni iydirdi:

*Odamato boqqandir, ho'sh-ho'sh,
Momohavo soqqandir, ho'sh-ho'sh,
Yeliningdagi sutlaring, ho'sh-ho'sh,
Buloq bo'lib oqqandir, ho'sh-ho'sh.
Govmish molim, ho'sh-ho'sh.*

(*Ho'sh-ho'sh*)

Bunday qo'shiqlar faqatgina ayollar tomonidan mollarni sog'uv jarayonida yaratilgan va kuylangani uchun ularning ritmi va ohangi ham shu mehnat jarayonida belgilaydi: ayollar qo'l bilan sog'ib aytganda, sut kelishiga ohang boylanib, sog'ish kuyi eshitaladi.

Ushbu qo'shiqlarning boshlang'ich ohangi hamisha takrorlanib, har bir misra "ho'sh-ho'sh" yoki "turay-turay" satrlari alohida urg'u bilan aytilib, asarni kompozitsion shaklini tashkil qiladi. Sehrgarlik qofiya sifatida takrorlangan so'zlar erkalaganday muloyim ohang orqali har bir misrada musiqiy-she'riy usul tarzida ifodalanadi. Bu qo'shiqlar past ovozda, ravon o'lchov-ritmik yoki cho'zibroq tarzida aytiladi. Lirik ohang orqali ayrim so'z yoki iboralarning takrorlanishi musiqiylikka, shu bilan ish jarayonini sezishimizga yordam beradi. Ayrim sog'im qo'shiqlarida lirik mavzular ham o'z aksini topgan: mol sog'uvchi qizning chaqqonligini, ayni choqda uning sevgi yoshidagi barkamol qiyofasi (*"tuya soqqan vaqtingda, iy debmiding, To'lg'onoy"*)ni tasavvur etish mumkin. Chorvachilik qo'shiqlarda insonning "hayvonot olamiga muhabbati, u bilan bo'lgan munosabati ko'rsatiladi: ayol o'z farzandlarini erkalaganday muloyim so'zlaydi, qo'shiq kuylaydi, mol ham shunga o'rgangan, binobarin mol iydiriladi, yaxshi sog'iladi, suti mo'l bo'ladi".¹³

Chorvachilik qo'shiqlarga ayollar tomonidan junni qayta ishlash, tozalash hamda ulardan ip yig'irish jarayonlari tasvirlangan asarlar ham tarqalgan bo'lib, bular "Urmaq" (guruhli ijro), "Charx" yoki "Charxim" (yakkanavoz ijro) va shunga o'xshagan ish-harakat jarayonlarida yaratilgan va avloddan-avlodga o'tib kelgan qo'shiqlardir.

Mehnat jarayonini aks ettiradigan qo'shiqlarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bajariladigan mehnat ritmi qo'shiq ohangi bilan ichki

¹² . Qo'zilatish davrida ba'zan qo'zilar bir-biriga aralashib, hid uradi; shunda sovliq qo'zini olmaydi. Ushbu holat qo'shiqlarda aks etilgan - go'yo shu qo'shiq aytilsa, qo'y qo'zisini olar emish

¹³ . Razzoqov H., Mirzaev T., Sobirov O., Imomov K. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent, 1980. - 81 b.

bog'liqlikka ega bo'lib, musiqa asarining ichki qonuniyatlarini belgilaydi (so'z va kuy mutanosibligi, ohang tuzilishi, kuy rivojlovi, shakli, o'lchov-ritmik holati hamda ijro uslubi-usulini).

O'zbek mehnat qo'shiqlari orasida **hunarmandchilik** qo'shiqlari anchagina salmoqli o'rin egallab, hunar (gilamdo'zlik, kashtachilik, zardo'zlik, do'ppi yoki to'n tikish) yoki kasb (temirchi, oshpaz, nonvoy va b.), umuman hunarmand mehnati bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Qo'shiqlarda har bir hunar haqida fikr yuritilishi va ularning bir-biri bilan uzviy bog'liqligining badiiy asarga solinishi tasodifiy emas; matndagi ayrim so'zlarni ohangda solib takrorlanishi (naqarot shaklida) mehnat ritmiga hamohang bo'lib, ishlovchining ruhiy ko'tarinkiligini badiiy ifodalashga xizmat qiladi. Qo'shiqlar mazmunida ijtimoiy hayot va mehnat sharoitlarning og'irligi va boshqa salbiy nuqsonlari ham tasvirlanadi. Ushbu mehnat qo'shiqlari yakka tarzda, ayollar va erkaklar tomonidan jo'rsiz, kuylari ma'lum ohanglar rivoji tariqasida namoyon bo'ladi.

Hunar mehnatiga ko'ra qo'shiqlar kuyi lirik, jozibali, yorqin, quvnoq va hazin xarakterida, ichki ma'naviy go'zalligini namoyon qilayotgan satrlar, ohanglardan iborat. Bulardan tashqari hayotiy sharoitlar, hunarmandning ruhidagi g'amginlik yoki shikoyati ham musiqiy-she'riy jumlarlar orqali berilgan. Masalan, "Do'ppi" qo'shig'ida qo'l harakati ritmi, bezaklar jilosi lirik ohangda kuylanadi; "Qovushim" - quvnoq ohangdagi qo'shiq; "Oshpaz qo'shig'i" kuvnoq xarakterdagi kuy orqali ifodalanadi; "Temirchi qo'shig'i" og'ir mehnat sharoiti, qorong'i do'konda ishlashi vazmin xarakterdagi kuy orqali, temirchining bolta urishi harakati ritmiga muvofiq ohangda aks etiladi. "Havor-havor" - o'tmishda karvonchilar qo'shig'i bo'lib, o'ziga xos lirik kuychan ohangda kuylangan.

Umuman qo'shiqlardagi qofiyalar, takroriy so'zlar, matn satrlarining ohang bilan o'zaro mantiqiy bog'lanishi har bir mehnat jarayonini yengil tasavvur etishga imkon beradi. Kashta, gilam to'qishda yoki to'n tikishda, charx yoki urchuq yigirishda, o'tmishda har xil dastgohlarda ishlashda o'ziga xos mehnat qo'shiqlari yaratilib, kuylangan. Hozirgi kunda mehnat sharoitlari o'zgargani tufayli ushbu qo'shiqlar iste'moldan chiqqan, xalqimiz xotiralarida saqlanmoqda, ayrimlari folklor-etnografik ansambllari repertuarlaridan yangicha shakllarda hayot kechirmoqda.

Ma'lumki, amaliy qo'shiqchilik san'ati yuzaga kelishi insonning yashash va hayot kechirish tarzi, yilning to'rt fasli, mehnat oylari, bayramlar, urf-odatlar, marosimlar, mavsumiy ish-harakatlari bilan bevosita bog'liq ravishda yuzaga kelgan. Kishi hayotida birinchi qo'shiq - bu mehribon ona allasidir. Bolalarni uxlatish vaqtida onalar tomonidan kuylangan qo'shiqlar **"alla"** deb ataladi. "Alla" (aniqrog'i, ona allasi) qo'shiqchilikning qadimiy turi bo'lib, yosh bolalarni beshikka belab yoki belanchakka solib, tebratib onalarning allalab kuylaydigan qo'shig'idir (onaning farzandiga bag'ishlab, aytgan beshik qo'shig'i). "Alla"larda onalarga xos bag'ri kenglik, mehribonlik, lirik va mayin orom beruvchi

yoqimli kuylarda taraladi. Mazmun jihatdan ularda ezgu-havaslar, umidbaxsh yaxshi niyatlar, onaning bola kelajagi haqidagi orzu'o'ylari aniq va chiroyli tasviriy so'z va musiqa vositalari orqali ifoda etiladi. Onalik mehri bilan aytilgan va bolani sevib, ardoqlab uxlatishga bag'ishlangan beshik qo'shig'i onaning farzand to'g'risidagi eng yaxshi tilaklari, orzu-umidi, nasihati va hikmatli so'zlari ma'lum kuy orqali o'z ifodasini topadi. "Alla" ko'pincha xalq qo'shig'i shaklida vujudga kelib, og'izdan-og'izga o'tib boradi; shu bois musiqa folklori bilan uzviy bog'lanadi.

"Alla" qo'shig'ining asosiy xususiyati - yaratuvchilik va badihago'ylik; ona og'zaki an'anada bir vaqtida so'z, kuyi va ijro uslubi muallifidir.¹⁴ "Alla"ning kuylovchisi ham, ijodkori ham onalar. O'tmish zamon allalari onaning ma'yus, mungli ovozi kuylangan (ona qo'shiq aytib yuragini bo'shatgan; qo'shiq orqali bolasiga tasalli bergan, ammo uning dardlari olamga sig'magan shu vaqt uning allasi yig'iga aylanib boradi). "Alla" qo'shiqlari mazmuni, so'z va kuy matni onaning ruhiy holatidan kelib chiqadi - qo'shiq yaratilgan davr ruhi allada aks etadi. O'tmishda yaratilib, og'izdan-og'izga o'tib kelgan allalarda onalarning qayg'u alam yoshlari qo'shilib yo'g'rilib ketgan edi. Odatda "alla" shunday boshlanadi:

*Alla, bolam, alla,
Jonim bolam, alla,
Ikki ko'zim, alla,
Shirin so'zim, alla.*

"Alla" naqoratlarida beshik yoki belanchakda yotgan bolaning nomi qo'shib aytiladi. Qo'shiqning har bir jumlasini yoki har bandidan keyin *"alla, bolam, alla"*, *"jonim, bolam, alla"* satrlar takrorlanadi. Lekin, o'g'il bolani erkalash so'zlari *"arslonim, bolam, qoplonim, toychog'im"* - deb, qiz bolani *"shirin so'zim, quralay ko'zim"* kabi iboralarni qo'shib allalaydilar:

*Qo'li arslon bilaklim,
Botir, qoplon yuraklim,
Yaxshi-yomon kunimda
Menga juda keraklim.
Alla, bolam, alla-yo,
Jonim, bolam, alla-yo.*

(Alla)

¹⁴ . Abu Ali Ibn Sino alla qo'shig'i, uning mohiyati va ahamiyati haqida shunday yozadi: "...bolaning mijozi kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak. Biri bolani sekin-sekin tebratish; ikkinchisi, uni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan musiqa va allalashdir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badan tarbiyaga va ruhi bilan musiqaga bo'lgan iste'dodi hosil qilinadi".

Abu Ali Ibn Sino. Tib qonunlari, 1-chi kitob. Toshkent, 1954. - 293 b.

Alla

Onaning ma'naviy dunyosi, uning hayotiga munosabati, umidsizlik nolalari, ba'zan norozilik qayfiyatlari sodda so'z, lirik va dardli mayin kuylarda badiiy ifodasini topgan. Ona qay darajada musiqadan xabardor bo'lsa, uning ijro uslubi va usullari ushbu jihatdan shakllanadi. Qo'shiqni onaning o'zi, cholg'usiz ijro qiladi. "Alla"lar boshdan-oyoq vazmin va mayin, erkalatuvchi va uxlatuvchi, ko'pincha bir xil kuyda talqin etiladi va har bir musiqiy jumla "alla-yo, alla" radif so'zlari bilan cho'zibroq ohangda takrorlanadi. Ona allasi ikkita ijro uslubida kuylanadi: birinchisi, rechitativ-deklamatsion, sodda kuy tarzida, kalta diapazonli, ravon o'lchov-ritmik tuzilmasi orqali (beshik tebratish ritmiga mos). Ikkinchisi, rivojlov qo'shiqsimon-kuychan kuyi tuzilmasida, xonishlar qo'llanishi (jumlalar bir nafasda cho'zib talqin etiladi), diapazoni keng (oktava oralig'ida), erkin ritmik uslubida (beshik tebratish ritmiga qarama-qarshi, lekin uyg'unlik saqlanadi).

O'zbek musiqa folklorida erkaklar alla qo'shiqlari ham mavjud - bular "Bobolar allasi" deb nomlanadi; Xorazmda "Xuvdi" va Surxondaryoda "Huyollo" epik xarakteridagi ohangdagi alla qo'shiqlaridir. Beshik to'yi marosimida turli uslubdagi - buvijonlar, singillar va onaning o'zi aytgan "alla"larni tinglash mumkin. Hozirgi davrda yangi mazmunda (onalar hayotidagi baxtli turmush, porloq istiqbol, Vatanga sadoqat, mehr-muhabbat)gi allalar aytilmoqda; ammo uning asosiy mavzui - onaning farzandiga bag'ishlov - bolani ardoqlash, erkalash (boshlang'ich qism) va bolasini ta'riflash onaning kelajak orzusi (rivojlov qismi) saqlanib qolingan.

Amaliy qo'shiqchiligining keng tarqalgan turi marosimlar bilan bog'liq marosim qo'shiq-aytimlaridir. Bayramlar, marosimlar, urfodatlar xalqimiz hayoti turli-tuman bo'lganidek, bularga bag'ishlangan qo'shiqlar ham xilma-xil bo'lib, o'ziga xos mavqe, musiqiy qonuniyatlari va ijrochilik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bunday qo'shiqlarning aqsariyati el orasida saqlanib, yashab kelmoqda; ayrimlari ijtimoiy hayotga moslashgan holda takomillashib, rivoj olmoqda; ayrim namunalari zamin bo'lmagani tufayli yo'qolib, iste'moldan chiqqan. Ammo ushbu qo'shiqlar xalqimizning hayotini hozirgi vaqtda ham bezab kelmoqda.

2.3. O'ZBEK MUSIQA FOLKLORINING NOAMALIY QO'SHIQ JANRLARI

O'zbek musiqa folklorining qo'shiqchilik san'atida azaldan amaliy va noamaliy janrlar guruhlar mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos mavqei, musiqiy qonuniyatlari va ijrochiligi bilan ahamiyat kasb etadi. O'zbek xalqi qo'shiqlarni yaratib, ularni uzoq saqlanishi, abadiy qolishi, odamlarni, ayniqsa, kelajak avlodning ma'naviy yuksalishiga yordam berishi, insonning ruhiy oziqlanib bahra olishiga xizmat qilishi uchun va nihoyat, o'zlaridan yodgorlik qoldirish maqsadida ibratli ishlarni qilganlar. Xalqning ma'naviy ihtiyojidan yuzaga kelgan qo'shiqdan foydalanish va bahramand bo'lishda bir necha musiqiy an'analar sabab bo'lgan. Ko'pchilikka manzur bo'lgan, har kimning ko'nglidagini ifodalagan qo'shiqlar orasida noamaliy folklor guruhlar - lirik va hajviy mavzudagi qo'shiqlar hamda terma, qo'shiq, lapar, o'lan, yalla va ashula kabi janrlari yaratilgan va keng tarqalgan (*qarang ilova, jadval № 4*).

Lirik qo'shiqlar o'zining ishq-muhabbat mazmundorligi, yorqin musiqiyliigi, dilga yaqinligi bilan alohida ajralib turadi. Ularda haqiqiy sevgini ulug'lash, qadriga yetish, ma'naviy va axloqiy soflik, vafo va sadoqatning qimmatini tabiiy va samimiyat bilan tasvirlanadi. Bunday qo'shiqlar o'zining dilraboligi, yoqimli ohangi, obrazlilik, tasviriy usul va vositalarning xilma-xilligi bilan inson ruhiy dunyosini aks ettiradi. Lirik qo'shiqlar kishilarga hali-hali cheksiz zavq bag'ishlaydi; ularning siri - omma ruhining to'la ifodalanganligida; so'z (she'r matni) va kuy (musiqa) mutanosibliigi, ularning nihoyatda mos va uzviy birligida.

Lirik qo'shiqlarning kuylari rivojlangan, oktava oralig'idan keng, rivojlov asta-sekin pastdan yuqoriga, daromadidan avjga harakat qiladi va baland pardalarda o'z ta'sirchanligini namoyon etadi. Kuylarning xarakteri mazmundan kelib chiqqan holda lirik, mungli, mayin, goh og'ir bo'lishi mumkin (xalq she'riyati va mumtoz shoirlarning she'rlari qo'llangan). Ijro uslubi yakka cholg'u yoki cholg'u ansambli jo'rnavezligida. "Kuydirasan" lirik qo'shiqda yor dil dardini sevgilisiga izhor etganda uning nutqida ajoyib bir hissiyot, intizorlik, mehr, vafo kechinmalari maroqli ifodalanadi. Qiz ishq o'tida kuyadi, yonadi, ba'zan uning berahmigidan noliydi:

*Beqasam to'nlar kiyib,
Muncha meni kuydirasan.
Har zamonda bir qarab,
O'lmay turib o'ldirasan.*

(*Kuydirasan*)

Lirik qo'shiqlarda insonning ruhiy kechinmalari turmush, tabiat va tabiat manzarasi bilan birlashadi, bu bilan qo'shiq ta'sirli, hayajonli bo'ladi. Bu xususiyat mazmunni ravshan yoritishga imkon beradi.

Hajviy qo'shiqlarda fikr qisqa, lo'nda, obrazli ifodalash bilan tanqid ostiga olingan, masalan, ma'lum shaxsning xarakterli nuqsonini nishonga oladi yoki chirkin ufr-odatlarini qoralash bilan davrning muhim ijtimoiy masalalari, o'tmish erk va tenglik g'oyalar kuylanadi.

Xalq qo'shiqlari cholg'u jo'rnavozligida aytilib, kuyning rangbarang tovushlar harakati, lad va ritmini ochib berishga yordam beradi. Ayniqsa, asarni shaklini namoyon etadi; xalq qo'shiqlari aqsariyati kuplet shaklida tasvirlangan bo'lib, band va naqorati kabi kuy tuzilmalaridan iborat bo'lib, har biri aniq mavzudagi ohang-kuy bilan aytiladi. Naqorat mavzulik tomonidan bir-biriga yaqin qo'shiqlarni uyushtiradigan musiqiy vosita vazifasini o'taydi, mustaqil she'riy to'rtliklarni, umuman musiqiy-she'riy jummalarni birlashtiradi; bir necha band-naqorat tuzilmalarni yaxlit asar holiga keltiradi. Qo'shiq naqoratlari rang-barangdir, ular so'z matniga ko'ra ohang xarakterini aks ettiradi. Masalan, "Qadamingda gullar ochilsin" ("Tanovar" varianti), "Chamanda gul ochildi-yo, chakkangga taq, chakkangga" ("Chamanda gul", qo'shiq), "Gulyoraxon bo'ylaringdan, gulyor" ("Gulyor", qo'shiq), "G'ayrog'ayro dam-badam, oromijonim qaydasan" ("G'ayro-g'ayro", qo'shiq), "Yor, anda na qilgaysan" ("Gul o'yin", o'lan) va b.

O'zbek musiqa folklorida o'ziga xos maxsus qo'shiq janrlari ommalashib ketgan va ular she'riy mazmundorligi, musiqiy qonuniyatlari va aytim uslublari bilan ajralib turadi.

Terma - keng tarqalgan, eng sodda va oddiy qo'shiqchilik janri bo'lib, mavzu jihatdan xilma-xildir. Ularning shakli to'rtlik bo'lib, aqsariyatini didaktik xarakteridagi dunyoning achchiqchuchugini, baland-pasti, yaxshiyomoni haqida kuylab, mardlikka, adolatga, to'g'rilikka chaqirish ohangidagi qo'shiqlar tashkil etadi (she'riy matnlari - xalq so'zlari). Kuylari kalta diapazonli, lirik xarakteridagi rechitativ tarzida kuylanadi. Aksariyat termalar yakkanavozda cholg'u jo'rligisiz. Kuy tuzilmasi takrorlovchi tor shaklli yorqin ohanglar rivojlanishidan tashkil topgan. Masalan, xalq orasida ommabop bo'lgan "Didiyo" termasi. Qo'shiqning kalta kuyi boshlang'ich ohangning takrorlanishiga asoslangan. Rechitativ-qo'shiqsimon tarzidagi kuyi ma'noli, o'zgacha yorug' tovush ko'ngli xarakterida. Termaning tabiati mazmuniga ko'ra, har bir tinglovchi bu qo'shiqdan olgan taassuroti haqida o'ylashi uchun sharoit bo'lishi kerak, chunki termalarda ham xalqning ishonch-e'tiqodi, urf-odati yuz bergan hodisavoqealarga, hayotda olingan taassurotlariga bog'lanib ifodalanadi. Terma dostonchilikda yetakchi musiqiy-she'riy janr sifatida ham qo'llanilib kelmoqda. Odatda doston boshlamasdan to'plangan xalqning diqqat-e'tiborini tortish, aytuvchi (baxshi-shoir) va tinglovchida qayfiyat tug'dirish uchun terma aytiladi. Dostonning ijro jarayonida turli mavzudagi termalar turli xarakterdagi kuylarda talqin etiladi. Dostonlarning qisqa mazmuni yoki doston qahramoni faoliyatining ba'zi

qirralarini aks ettirib, tanishturuvchi "Kunlarim" termasi misol bo'lishi mumkin.

Oh layli

M.M. ♩ = 132

Yo-rini-ke-to-man-dey - di ket-qiz-ga-ni-qoy_ may_ man

5

yol-la-ri-ga-chim-bo - sib or - toq - ot-qiz-ga - ni-qoy_ may - man

Qo'shiq - eng ommabop va keng tarqalgan qo'shiqchilik janri, unda xalqning ijtimoiy-maishiy hayoti bilan bog'liq hodisalar o'z ifodasini topgan. Shu bois so'z matnlari sifatida xilma-xil mavzudagi xalq she'riyati qo'llanadi. Kuplet shakli (naqorati bilan) qo'shiq janriga xos. Qo'shiq kuylari kalta diapazonli tor (oktava) oraliq'ida, turli xarakterida - lirikdan to o'ynoqigacha (raqsbopli), rechitativ yoki kuychan tarzida, o'lchov-ritmi ravonligi hamda usul aniqligi bilan alohida ajralib turadi. Yakkanaovoz va ansamblli doira yoki dutor jo'rligida (ayrimlari cholg'u jo'rligisiz) ijro etiladi. Yorug'li va hayotbaxsh kuyli qo'shiqlar raqslar jo'rligida ham namoyondir. Aqsariyati ayollar repertuaridan o'rin olgan. Xalqimiz tomonidan yaratilgan qo'shiqlar mazmunan xilma-xilligi bilan kishini o'ziga jalb qiladi, jumladan, "Hay bola, bola" qo'shig'i yakkanaovoz tarzida dutor jo'rligida raqsbop yorqin va hayotbaxsh kuyi orqali; jozibali kuyli "Tasadduq" qo'shig'i ayollar ansambli tomonidan dutor va doira jo'mavozligida talqin etilib, olijanob, yuksak lirika bilan bir qatorda ijtimoiy-maishiy holatlar ham o'z ifodasini topgan. Ommabop bo'lib, keng tarqalgan "Chamanda gul" qo'shig'i kichik diapazondagi kuplet shaklli kuy orqali tasvirganlan. Kuy rivojlanishi asosini naqoratning yorqin ifodali ohangi tashkil qiladi, uning variantli rivojlanishida qo'shiqning umumiy kompozitsiyasi tuziladi.

Qo'shiq janrida o'zbek folklori qo'shiqchiligining boy xalqchil aytim an'analari o'zining ulkan mazmundorli, musiqiy-poetik va musiqiy-ijrochilik imkoniyatlari hamda ko'p qirrali lokallik xilmaxilligi o'z aksini topgan.

O'lan (o'lang) - o'tmishda to'y-marosim qo'shig'i, ayollar guruhi tomonidan doira jo'rligida qiz bazmida kuylangan (kelin dugonalari tomonidan qutlov; "Yor-yor"ga o'xshash marosim qo'shiqlarining bir turi (Toshkent vohasida "o'lan" chaqiriq shaklida ham ("o'langa deb") qo'llangan). Ushbu janr boshqa qo'shiqlardan o'zining nisbatan fikran erkinlik mavjudligi bilan ajralib turadi. Ko'pchilik oldida ko'ngildagi borini ochiq, to'g'ridan-to'g'ri va yanada sho'xroq ko'rinish mazmunida talqin etilgan. XX asrda marosimdan chiqib, o'zbek musiqa folklori

noamaliy guruhining maishiy janri sifatida keng tarqalgan. Yigit va qiz tomonidan cholg'u jo'rligisiz dialog shaklida aytiladi. Kuylari kalta, rechitativ tarzda, boshlang'ich - daromad ohangi takroriy shaklida o'lchov-ritmik ravonligida rivojlanadi. O'lan janrida fikr savol-javob yo'li bilan timsoliy shaklida ifodalangan. O'lan aytishuvida ko'pchilikning didi, zavqi, muhabbat kechinmalari, yigit va qizning bir-biriga bo'lgan mayl va xohishlari o'z aksini topgan. O'lanlarning ko'pchiligi ishqiy muhabbat mavzusi bilan bog'langan. "Gul o'yin" deb nomlangan o'landa sevishtganlarni bir-biriga arzi hol aytishi tabiat go'zalligi tasviri orqali beriladi. Qo'shiqda oshiq-ma'shuqlarning bir-birini erkalab, suyib qilgan yoqimli hazili, nozik so'z o'yinlari, ramziy ma'nodagi fikrlarning o'zaro mantiqiy bog'lanishda ikki qalbning o'ynoqi ohanglari orqali xushchaqchaq hissiyotlari kishini o'ziga maftun etadi. Binobarin, folklor qo'shiqchiligidan o'ziga xosligini namoyon etadigan o'lan janriga mansub qo'shiqlarni ijro etish borasidagi qadimiy an'analarning tiklanishi va rivojlanishi hozirgi kunda g'oyat muhim amaliy ahamiyat kasb etmoqda.¹⁵Lapar - keng tarqalgan hajviy mazmunidagi, yakka - duet yoki guruhli - dialog shaklida cholg'u jo'rligisiz, savol-javob tarzidagi ommabop qo'shiq janri. Xalq she'riyatiga asoslangan, mavzuni ishqiy-lirik, didaktik va asosan, hajviy yoki hazil toifasida. Qo'shiqda folklorga xos hayotiy qamrov, musiqiy-poetik tizim yaxlitligi, maishiy yo'nalganlik, o'ziga xos ijro uslubi va shakli (xalq she'ritiga xos to'rtlikdagi kuplet shakli) hamda musiqa bilan aloqadorlik lapar janrining belgilovchi xususiyatlaridir. Kuylari qo'shiqsimon, kuychan, kalta diapazonli (oktava oralig'ida), yorqin va jozibali xarakterda, ba'zan raqs yoki o'yin harakatlari hamrohligida talqin etiladi. Kuplet shaklida bo'lib, "savol-javob" tarzida kuylangan laparlar bir xil kuyning takrorlanishida talqin etiladi. Dialog shaklidagi laparni har xil kuy tashkil etadi; unda "javob" bandidagi ohangni "savol" kuyi rivojlantiruvchi kuy tuzilmasiga mos keladi. Janrning qadimiy oilaviy-maishiy marosim bilan aloqadorligiga mansub to'y-marosim aytishuv qo'shig'i bo'lib, yakka-duet yoki guruhli-dialog shaklida jo'rsiz ijro etilgan.¹⁶Hozirgi kunda ham Toshkent viloyatida, masalan, Bo'stonlik tumani to'ylarida *"keling do'stlar, lapar aytishaylik"* deb, lirik xarakteridagi qo'shiq sifatida, kelin hamda kuyov tomon o'rtasidagi tortishuv vazifasini o'tamoqda. Ammo, noamaliy janr sifatida xalq laparlari matnidagi savol-

¹⁵ . Mustaqillik yillari har ikki yilda respublikamizda "O'lan aytgali keldik" nomli an'anaviy folklor san'ati bayrami hamda lapar va o'lan ijrochilari ko'riktanlovlari o'tkazilib kelinmoqda. Hozirgi kunda o'lan uchun alohida tayyorgarlik ko'rib, maxsus vaqt ajratib, o'lanchi chaqirilgan qo'shiq tantanasi oz ko'rinsa ham, to'ylarda (ayniqsa, Toshkent viloyatida) qo'shiq, o'yin, qiziqchilik, askiyachilik orasida o'lan ham aytilmoqda.

¹⁶ . To'yda aytilgan "yor-yor" qo'shiqlari juda qadimiy bo'lib, ular lapar nomi bilan yuritilgan. Alisher Navoiy davrida bunday qo'shiqlar "changi" deb atalgan hamdir. Ushbu qo'shiqlar jozibali va ta'sirli bo'lgan. Asrlar davomida lapar keng ma'noda qo'shiq tushunchasini ham ifodalaydi, uning shakli va ijro uslublari takomillashib, rivoj olib hozirgi shakl va usullarda aytiladi.

javob xarakteridagi aytishuvlarning, bu jarayonda yakka-duet shaklida ijro etilishi, so'zga chechanlik va hozirjavoblik qilish keyinchalik vujudga kelgan. "Qora soch" yoki "Bilak uzuk" laparlari - bu yigit va qiz orasidagi duet aytishuvi bo'lsa; "Qilpillama" lapari - o'ziga xos chol va qampir o'rtasidagi hajviy tortishuv; "Oyijon" qo'shig'i - ona va qiz orasidagi savoljavoblik aytishuv-duet. Xorazmda lapar ayollar repertuaridan o'rin olgan va yakka tarzda doira va qayroq jo'rligida talqin etilgan. Qo'shiqning kuyi raqsboqligi bilan farqlanadi.

"Qora soch" qo'shig'i lapar janrida bo'lib, xalqimiz orasida ommalashib ketgan, kuyi yorqin o'ynoqi xarakterida ifodalangan.

Uning vositalari tabiiy ravishda qo'shilib, ba'zida uni to'ldirib, birgalashib yaxlit qo'shiq shaklini hosil qiladi. Lapar kuychan tarzidagi kuyi takrorlanuvchi Sol tovushining kvarta oralig'iga sakrashi (Sol-Do) va unda saqlanib turishi bilan xarakterlidir.

Laparlarda hukmronlik qilgan an'anaviylik "savol-javob" to'rtlik ijrosi bilan bog'liqdir; hozirjavoblik tariqasi - shartli ravishda voqeabandligi badihago'ylik orqali namoyon bo'ladi. Laparlar yagona bir mavzuda, doimo takrorlanib keladigan so'z matni va kuy ohanglariga asoslangan ommaviy qo'shiqchilik janri. XX asrda taniqli xonandalar, Tamara Xonim va Muhiddin QoriYoqubovlarning ijodiy faoliyati sharofatlari bilan ommalashib ketgan sahnaviy lapar yuzaga keldi va keng tarqaldi. Hozirgi kunda O'zbekiston musiqa madaniyatida yakkanavoz ijrosidagi laparlar cholg'u ansambli va raqs jo'rligida mavjuddir; laparning yangi talqinidagi uslubi uni yalla janriga yaqinlashtiradi.

Yalla - ommabop va keng tarqalgan qo'shiq-raqssimon musiqa folklori janri. Xalq va mumtoz she'riyati (hozirgi vaqtda zamonaviy o'zbek shoirlari she'rlari)ga asoslangan hamda ishqiy-lirik mazmundorligi bilan ajralib turadi. Yalla kuylari kuychanqo'shiqsimon, yorug'li va hayotbaxshli xarakterida; odatda kalta diapazonli yoki rivojlangan (oktava oralig'ida). Kuylari rang-barang intonatsion-ohangli va o'lchov-ritmik qonuniyatlari bilan xos. Ijro uslubi yakka yoki yakka-guruhli cholg'u jo'rligida (asosan doira); hamisha raqs ijrosi bilan kuylangan. Turli mazmundagi yalla kuylari yorqin va jozibali, ularning rivojlovi variant-variatsion uslubida, kuplet shaklida. Aksariyat yallalar naqorat ohangi asosida rivojlanadi.

Qora soch

M.M. ♩=128

So-ching-ni u-zun dey-di-lar do-no u-kam yor yor qo-ra soch u-kam

6 yor yor ko'r-sat so-ching-ni bir ko'-ra-ychi jo-nim u-ka-me yor yor yor yor

Yallaning ijrochilik amaliyotida ikki turi mavjud. Biri kalta diapazonli yorug'li kuy xarakterida, yakka-guruh aytim yo'li usulida bo'lsa (doira va qarsak jo'rligida). Ushbu holatda band misrasi yakka tarzda doira jo'rligida, naqorati esa guruhli tarzda talqin etiladi. Ikkinchisi - yakka ijroda cholg'u jo'rligida, kuyi rivojlangan jozibali va o'ynoqi, raqs jo'rligida. "Olmacha anor" qo'shig'i yalla janrida naqorat kuyi bilan boshlanadi - kuy ohangi ikki zarbli ritmli yorug'li xarakterida, ammo minor ladida (Sol eoliy). Kvarta diapazonli to'rttaktili kuy tuzilmasi boshlang'ich kvarta (Sol-Do) harakati bilan tadrijiy kuychanligi orqali asosiy tovushga (lad toniga) hamisha qaytib keladi. Bandning kuyi naqorat ohangi asosida tuzilgan hamda rivojlangan - yuqori Re tovushidan pastga harakati bilan bir muvozanatda takrorlanib turishida aks etilgan va ladning asosiy tayanch tovushida yakunlanadi (qo'shiq diapazoni seksta oralig'i).

"Yallama yorim" qo'shig'ida juda oddiy ko'ringan she'r matni musiqiy vositalar yordamida hayotiy mazmun bilan sug'orilgan. Kuyi rivojlangan, hayotbaxsh xarakterida. Unda guruhli aytim (naqorat) yakka ijro tarzida band kuyi bilan uyg'unlashgan. Musiqiy tilining tabiiyligi, oddiyligi, talaffuzning aniqligi, yaratgan kuyning yorqin talqini, ba'zida alohida ahamiyat kasb etadigan jo'rnavozlik (doira va raqs) mavjudligi - bu xildagi barcha sifatlar yig'indisi nafaqat ushbu yallada, balki amaliyotda ommabop bo'lgan "Ho-ho, yalla" va "Qizgina" yallalarga ham xosdir.

"Qalam qoshlig'ing" yalla qo'shig'i ikkinchi turdagi yallaga mos - yakkanavoz aytimi cholg'u jo'rligida (kuplet shakli, ayrim holatlarda naqoratsiz bo'lishi mumkin). Ushbu yallalar ohangdorkuychan xarakteridagi rivojlangan raqsbop kuyi bilan ajralib turadi. Bu qo'shiq jozibali raqsbop yalla sifatida xalqimiz orasida ommalashib ketgan (taniqli hofiz Ma'murjon Uzoqov ijrosida, amaliyotda ko'proq "Jonon bo'laman" nomi bilan mashhur). Yalla o'zining erkin va dilkash xonishli taqlid qiladigan kuy diapazoni oktavadan ortiq bo'libgina qolmasdan, balki yuqori pardalarda ijro etilishi bilan mumtoz yalla janrlariga ham yaqin.

Ashula - lirik-og'ir, goh dramatik talaffuzli qo'shiq janri, unga ishqiy-lirik (muhabbat, sog'inch, alam, hasratni ifodalovchi) mazmundorligi xos. Ashula asosini aruz vaznidagi mumtoz she'riyati tashkil etadi.¹⁷ Odatda ashula kuyi she'riy matni to'la (ba'zan she'rning bir necha bandi) qamrab oladi. Falsafiy, ma'noli fikrga ega bo'lgan, shuningdek, ishqiy-lirik mazmun (muhabbat qayg'u bilan sug'orilgan) ko'proq ashula mavzui

17. Aruz - mumtoz she'riyatida so'zlarni asosiy vazn turi, aniqrog'i, o'ziga xos o'lchov-ritmik kvantitativ tizimi. Misralardagi hijolarning miqdori va sifati (qisqa yoki cho'ziqligi)ning ma'lum bir tartibda kelishiga asoslanadi. Aruz vaznida misralardagi ritmik bo'laklar rukn deb yuritiladi; uning asosiy xususiyati - she'riy misralarning musiqiyligi. Shu bois aruz vaznli she'rlar kuy'larga yengil solingan. Xalq she'riyatida sillabik tizimida o'lchov-ritmik vazni - barmoq (hijo vazni) qo'llanadi; misralardagi hijolarning miqdori zarbli va zarbsiz bo'g'inlarga asoslangan. Uning soni bir xilda bo'lib, tekis takrorlanishi natijasida ritm (harakat) hosil bo'ladi.

uchun xosdir. Ashulaning rivojlangan namunalari (kuyi va shakli bo'yicha) mumtoz ashula yo'llariga kiradi.

Ashula kuy va so'z mutanosibligi, kuyning cho'ziq hamda rivojlanganligi, diapazonining kengligi, ritmning sezilarli darajada erkinligi, yuqori pardalarda avjlarning mavjudligi bilan xarakterlanadi. Ijro uslubi - yakkanavozli, cholg'u jo'rligida (jo'rnavoz cholg'ular tanbur yoki dutor, ba'zan cholg'u ansambli, XX asrdan tor). Lirikcho'ziqli, dardli-og'ir xarakterdagi kuyi qo'shiqning umumiy mazmunidan kelib chiqib, xonish yoki xang (ma'lum bo'g'in yoki noshe'riy so'zlarni cho'zib aytish)lar va naqsh bezaklari (nola, qochirim va b.) bilan ifodalangan. Janrning rivojlangan kuplet shakli avj qismi bilan bog'liq - baland pardali registrda ijro etilishi, ashulani boshqa qo'shiq janrlaridan farq qiladi.

"Tanovar" ashulasi ishq o'tida o'rtangan yor arz-dodinining aksi. Musiqa ijrochiligi amaliyotida "Tanovar"ning bir necha variantlari mavjud: "Sumbula" - xalq she'riyati asosida, "Endi sendek" - Muqimiy g'azali bilan - bular o'zining mavqei, musiqiy qonuniyatlari va ijro uslubiga ko'ra musiqa folklori namunalaridir. Ashula kuyi dardchil - hijron, ayriliq dardiga davo topolmay, og'ir g'am toshi ezib yotgani o'z ifodasini topadi. "Tanovar"ning varianti "Do'st yor" ashulasida mungli, mayin kuy dil yaralarini alamli tirnaganday bo'ladi:

Tanovar

Qo-ra so - chim o' - si - - - bo

5

Qo - shim - - - ga

9

tush - di-yo - - do'st - yo - - - re.

*Qora sochim o'sib qoshimga tushdi, do'st yor,
Nesavdolar mening boshimga tushdi. do'st yor.
Borib ayting o'shal bevafo yorga, do'st yor,
Tanamdan o't chiqib, bag'rim tutashdi, do'st yor.*

Tanovar

Ashula kuyi shakl tuzilmasi bo'yicha rivojlangan, diapazoni keng. Kuy tuzilmasi boshlang'ich ohangi rivojlovi asosida ifodalangan bo'lib, lirik-kuychan tarzida asta-sekin harakatlanib, asarning obrazli doirasini yaratadi. Boshlang'ich kuy harakati jarayoni fikrning cho'zikli yo'li va uzluksiz kengligidan iboratdir. Ushbu holat ashulaga xos. Lirik ashulalarning kuylari rivojlangan, diapazoni oktava oralig'idan keng; rivojlov asta-sekin pastdan yuqoriga - daromaddan avjga harakat qiladi va baland pardalarda o'z ta'sirchanligini namoyon etadi. Kuylarning xarakteri mazmundan kelib chiqqan holda lirik, mungli, mayin, goh og'ir bo'lishi mumkin. Ashulaning ijro uslubi yakka cholg'u yoki cholg'u ansambli jo'rnavozligida o'z ifodasini topgan bo'lib, aynan cholg'u (kuyga jo'r bo'lishi) va usul (doira orqali harakat belgisi) asar dramaturgiyasi bilan bog'liqligi - bu janrga xosdir. Ashula cholg'u ansambli tomonidan yangi jilolar bilan boyitilgan darajada talqin etiladi, ya'ni barcha ichki imkoniyatlarini ko'rsata oladi. Ushbu holat og'ir, cho'zikli lirik qo'shiqchilik uslubi xususiyatidan kelib chiqqan-ki, bu o'z navbatida unga o'lchov-ritmik erkinligi va bezakligi bilan ahamiyat kasb etadi. "Tanovar" ashulasi va uning ijro variantlari o'zining ko'pgina barkamol sifatlari bilan diqqatga sazovordir.

Noamaliy qo'shiqchilik san'atining ashula yo'llariga boshlang'ich ohang asosida variant-variatsion rivojlov xos bo'lib, uning boshlang'ich kuy tuzilmasi hamma vaqt cholg'u muqaddimasi bilan ifodalanadi, keyinchalik xonanda tomonidan musiqiy-she'riy kuyi talqin etiladi. Har bir kuy tuzilmasi cholg'u jo'rnavozligi hamkorligida rivojlanib, avj qismiga olib keladi. Unda kuyning diapazoni kengayib boradi. Lirik qo'shiqlari ohangdor kuylari orqali tuzilgan bo'lib, ularda hamisha turli hajmdagi avjlar mavjud. Lirik qo'shiqchilikni shakllanishi an'anaga ko'ra "baytxonlik" hamda "g'azalxonlik" uslublari bilan bog'liq. Ularning musiqiy shakllari she'riy vaznlari bilan aloqadordir. Bunda u asosan insonning boy ichki dunyosini - go'zal his-tuyg'ularini, nafis fikru xayollarini, teran ishq-dardlarini, umuman insonning ajoyib fazilatlarini badiiy so'z va kuy mutanosibligida madh etib kelingan.

Musiqiy ijrochilik amaliyotida turli qo'shiq turkumlari keng tarqalgan, jumladan, Namangan ayollari tomonidan yalla turkumi "Katta yalla va kichik yalla" yoki qo'shiq turkumlari "Mavrigi" va "Buxorcha" Buxoro sozandalari tomonidan doira jo'rligida ijro etilgan. Bulardan tashqari ashula ("Tanovar") hamda ashula va yalla ("Yor istab" va "Mustahzod") turkumlari ham tarqalgan.

O'zbek xalq qo'shiqlari shu darajada ko'p va xilma-xilki, uning barcha janr va turlari O'zbekiston hududlarida tarqalgan, har biri o'ziga xos mavqei, musiqiy-she'riy qonuniyatlari va ijro uslublari bilan ajralib turadi. Qo'shiqlar lokal xususiyatlarga ega bo'lib, turli jo'rnavezligida hamda xilma-xil ohanglarda kuylanadi. Uzoq o'tmishda sinkretik san'atning namunasi bo'lib, uni yaratuvchilari va ijrochilarining faoliyati so'z, raqs, tomosha san'atlari, xalq o'yinlari bilan ham uzviy bog'lanib kelgan. Shu bois uning ushbu aloqadorligi ommaning urf-odatlarini, xilma-xil marosimlari va e'tiqodlari negizida yashab kelgan va avloddan-avlodga o'tib, o'z an'analarini saqlagan holda rivojlanib, hozir ham hayot kechirmoqda.

Tayanch so'zlari: musiqa folklori, xalq, tarkib, xususiyat, amaliyot, ijod, ijrochilik, uslub, an'anaviy, she'r, mavzu, shakl, mazmun, kuy, amaliy, noamaliy, qo'shiq, aytim yo'li, cholg'u yo'li, mehnat, alla, terma, ashula, yalla.

Nazorat savollari.

1. Folklor nima, musiqa folklori mavqei.
2. Musiqa folklorining asosiy xususiyatlari.
3. O'zbekistonda musiqa folklorshunosligi taraqqiyoti.
4. O'zbek musiqa folklorining janrlar tarkibi.
5. Musiqa folklorining amaliy janr va turlari, ularning janrlar mavqei.
6. Noamaliy qo'shiqchilik janrlari, ularning musiqiy-ijrochilik qonuniyatlari.
7. Qo'shiq va yalla janrlarining o'ziga xosligi.
8. Lirik qo'shiqlarining musiqiy qonuniyatlari.
10. Alla qo'shig'ining asosiy xususiyati.
11. O'zbek mehnat qo'shiqlari, ularning turlari.
12. O'zbek qo'shiqchilik san'ati, uning tarixiy ildizi.
13. Xalq ijodiyoti tarmoqlari, ularning xususiyatlari.

Topshiriqlar

1. Adabiyotlarda xalq ijodi va folklor tushunchalari, ularning mavqei.
2. Og'zaki xalq ijodi va uning asosiy sohalari.
3. Folklor, neofolklor va folklorizm tushunchalari.
4. O'zbekistonda musiqa folklorshunosligi ilm-fanning shakllanishi va taraqqiyoti.

5. XX asr o'zbek musiqa folklorshunosligi.

Adabiyot

1. Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqa. Toshkent, 2008.
2. Abdullayev R. Boysun. An'anaviy musiqa madaniyati. Toshkent, 2006.
3. Абдуллаев Р.С., Кароматли Ф.М. Музыкальная культура.// узбеки. М.,2011, 598 -628 стр.
4. Абдуллаев Р. узбекская традиционная музыка как часть современности. // узбекская музыка на стыке столетий (XX-XI вв.): тенденции, проблемы. Ташкент, 2008, 9-38 стр.
5. Karomatov F. O'zbek xalqi musiqa merosi. XX asr. 1-2 kitob. Toshkent, 1978, 1983.
6. O'zbek musiqa tarixi. Toshkent, 1983.
7. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi. Toshkent, 2017.

UCHINCHI MAVZU

O'ZBEK MAROSIM MUSIQASI

Reja

1. Marosim va musiqa. Marosim musiqasi tasnifi.
2. Mavsumiy marosim musiqasi.
3. Oilaviy-maishiy marosim musiqasi va uning tasnifi.
4. To'y marosim musiqasi.
5. Aza-motam marosim musiqasi.
6. Diniy-ibodat marosim musiqasi.

O'zbek xalqining musiqa boyliklari juda ko'p qirrali, sermazmun va rang-barangdir. Ohangdor ajoyib xalq qo'shiqlari va cholg'u kuylari kishiga quvonch, xursandchilik bag'ishlaydi, og'ir damlarini yengil qiladi. U insonning fazilatlarini, his-tuyg'ularini ifodalab beruvchi kuchga egadir.

Xalqimiz hayotida azaldan marosimlar, urf-odatlar, bayramlar keng tarqalgan. Har bir marosim va bayramlar xalq madaniyati, uning tarixini o'zida jamlaydi. Keng ma'noda millat ruhiy olamini shakllantiradi. Marosim va bayramlar bu shunchaki tantana emas, balki xalq tarixi, madaniyati, e'tiqodi, insonlar o'rtasidagi o'zaro aloqa vositasi hamdir. Marosim, urf-odat va bayramlar xalqimizning nomoddiy madaniy merosidir.

Marosim va urf-odatlar paydo bo'lishi jihatidan an'anaviy madaniyatining eng qadimiy, yashovchanligi jihatidan eng barqaror ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Chunki marosimlarda xalqning turmush tarzi, etnik tarixi, urf-odatlari, uning o'tmishi butun o'zligi bilan namoyon bo'ladi. Urf-odat va marosimlar uzoq ajdodlarimizning e'tiqodiy

tasavvurlari bilan bog'liq holda barqaror an'analar tarzida yashab keladi va ular har bir davrda kishilarni o'z ta'siriga olishga intiladi.

Mustaqillik davrida xalqimizning istiqbolga erishish munosabati bilan milliy qadriyatlar, urf-odatlar va marosimlarni tiklash, o'z tarixini, ma'naviy va madaniy merosini, shu jumladan, musiqa merosini atroflicha o'rganish hamda undan bahramand bo'lish kabi masalalari katta ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda marosimlarni o'rganish va hayotga tadbiq etish maqsadga muvofiqdir. Darhaqiqat, urf-odat, marosim va bayram avlodlarning ijtimoiy aloqalari, ularning dunyo haqidagi tasavvurlarini ifodalab, etnomadaniyat an'analari sifatida saqlanib kelmoqda. Shu bois marosimiy-bayramona turkumi zamonaviy etnik madaniyatining ulkan qismini tashkil etadi.

Ma'lumki, xalq marosimlarida inson hayotining tarixiy davri va unga xos talablari, e'tiqodlari hamda jamiyatning ijtimoiymoddiy va ma'naviy yutuqlari aks etgan. Turli marosimlarni amalga oshirish jarayonida insonlarning o'zaro munosabatlari o'z ifodasini topadi. O'z mohiyati va hayotiy o'rniga ko'ra bir necha turlarga bo'linuvchi barcha marosimlar insonning dunyoga kelishidan (tug'ilishidan) boshlab turmush jarayoni voqealari orqali, hayotdan ko'z yumishigacha bo'lgan bosqichlarni o'z ichiga oladi (beshik va nikoh to'ylari, aza-motam va diniy marosimlari, mehnat va mavsumiy marosimlar va h.k.). Demak, insonning butun umri turli marosimlar bilan bog'liqdir.

O'zbekiston hududida ikki yirik turli etnik tarkibdagi ko'chmanchi va o'troq xalqlar yashab kelmoqda, ularni madaniymaishiy hayot tarzi, dini va qo'shnichilik xususiyatlari birlashtiradi. Birinchisi - o'zbek xalqi, ularning xo'jaligida o'tmishda chorvadorlik katta ahamiyat kasb etgan (Qashqadaryo, Surxondaryo va Samarqand vohalari); ikkinchisi - o'zbek va tojik xalqlari bilan bog'liq bo'lib, ularning xo'jalik faoliyatlarida dehqonchilik ustuvorlik qilgan (Farg'ona va Zarafshon vodiylari, Xorazm, Toshkent vohalari va b.). O'troq dehqonlari va ko'chmanchi chorvadorlari hayotida ijtimoiy va oilaviy marosim va bayramlar mavjud bo'lgan. Ushbu bo'linish shartlidir; chunki, masalan, to'y marosimi nafaqat oilaviy tantanasi, balki unda qishloq (vaqti o'tib shahar ham) jamiyati a'zolari qatnashadi. Ayrim mavsumiy marosimlari (birinchi yer haydash, ekish yoki hosil terib olish) tor xarakterda bo'lib, oilaviy tantana sifatida nishonlab kelingan. Ammo an'anaga ko'ra to'y hamisha oilaviy bayrami, mavsumiy marosimlar - ijtimoiy deb o'tkazilgan. Har bir odat, marosim va an'ana o'zining tarixiy ildiziga, iqtisodiy zaminiga, g'oyaviy asosiga egadir. An'analar juda boy va xilma-xildir.

Milliy an'analar tarixiy-ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, ular muayyan millatning tarixiy taraqqiyot jarayonida avloddan-avlodga o'tib kelgan, ishlab chiqarish, tirikchilik, madaniyat, maishat, xulqatvor va boshqalarda o'ziga xoslikka ega bo'lib, rasm-rusum va odatga aylangan munosabatlardir. Ushbu an'analar tarixiy taraqqiyot davomida mazmunan va shaklan

o'zgarib, rivojlanib, boyib boradi. Marosimlarda islom dini va xalq ongитushunchasidagi qadimiy ishonch-e'tiqodlar, turmush tajribasi o'z ifodasini topgan. Maishiy turmushda musiqa va she'riyatning o'rni, so'z, raqs va tomosha san'atlarining sehrli kuchidan foydalanishda o'ziga xos an'analar yuzaga kelgan. Marosimda urf-odatlar qo'shiqlar bilan bir butunlikda olinadi. Zero, marosimning tarixiy takomilini ko'rish uchun qo'shiqlarning badiiy obrazi muhim o'rin tutadi. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot taqozosi bilan marosimlarga daxldor musiqa folklori namunalari avloddan-avlodga og'zaki tarzda o'tib, rivoj topib kelmoqda.

3.1. MAROSIM VA MUSIQA. MAROSIM MUSIQASI TASNIFI

Marosim musiqasi uzoq asrlar davomida shakllangan. Ularning yaratilishida xalqning o'rni beqiyos. Zero, butun bir tizimdan iborat marosim musiqasi namunalarining ijodkori xalqdir: fasl yoki mehnat jarayoni bilan bog'liq qo'shiqlar, maishiy hayot bilan bog'liq cholg'u kuylari, to'y va aza marosimlarida ijro etiladigan qo'shiq, aytim va cholg'u asarlari shular jumlasidan. Marosim musiqasi milliy an'analar va urf-odatlar bilan chambarchas bog'liqdir.

Hozirda har bir ijtimoiy-madaniy muhitda etnik jihatdan umumdunyoviy va etnik xususiyatlar bilan bezatilgan madaniyatlarni uchratish mumkin. Tarixan tarkib topgan o'zbek xalqining milliy an'ana, urf-odat, rasm-rusum, marosimlarining vujudga kelishi va rivojlanishiga bir qator omillar bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, milliy marosimlar va urf-odatlar taraqqiyotida moddiy va ma'naviy madaniyat, tabiiy muhit, xo'jalik munosabatlari ta'siri beqiyos bo'lib, davrlar o'tgan sari ular tobora mustahkamlanib, ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tib kelgan va shu tariqa ularning barqarorligi ta'minlangan.

Marosim - inson hayotining moddiy va ma'naviy turmushining talab va ehtiyoji bilan yuzaga kelgan va keladigan hodisadir. Birinchidan, marosim an'anaviy yoki diniy urf-odatlar munosabati hamda tantanalar bilan o'tkaziladigan rasmiy yig'in. Ikkinchidan, marosim - ramziy harakatlarga ega bo'lgan ma'naviy boyliklari bilan bog'liq hayotiy tadbir. Marosim xalq hayotining ma'lum sohalarida omma tomonidan qabul qilingan ramziy xarakteriga ega bo'lgan va uyushtirilgan namoyishlaridan iborat. Demak, marosim - tabiiy hatti-harakat, bezak va ma'lum matnga ega bo'lgan (musiqa, so'z, raqs, tomosha san'atlari bilan bog'liq) hayotiy munosabatlarning ramziy ko'rinishi.

Urf-odat - kishilarning turmushiga singib ketgan, ma'lum muddat takrorlanib turuvchi hatti-harakat, ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidalari ko'nikmasidir. Urf-odat - o'z ichiga xalq hayotining barcha tomonini - oddiy kundalik udum, rasm-rusum, irim-sirimlarni o'zaro muomala tarzida qamrab oladi.

An'ana - tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlar asosida vujudga keladigan hamda kishilar hayotiga ta'sir o'tkazib, meros

bo'lib o'tadigan madaniy hodisa. An'ana o'tmishdan kelajakka meros qoladigan, avloddan-avlodga o'tadigan, jamiyat hayotining turli sohalarida namoyon bo'ladigan moddiy va ma'naviy qadriyat. An'ana o'ziga xos ijtimoiy qoida tarzida kishilar ongiga singan, qabul qilingan tartib va qoidalar majmuasi hisoblanadi. An'ana - bu mavjud narsa yoki namunalarni shunchaki takrorlash emas, balki o'tmish merosni chuqur hazm qilib, qaytadan dunyoga keltirish, unga yangi hayot baxsh etishdir.

Udum - xalqning maishiy turmushi hamda hayotiy javhalari bilan bog'liq, qabul qilingan va amal qilinadigan tartib - o'zgarmas qoida, rasm, taomildir.

Bayram - umumxalq miqyosida maxsus belgilangan bir (yoki bir necha) kunda o'tkaziladigan ommaviy tantana, tadbir; unda eng avvalo, ommaviy to'planib, yurish; unga maxsus taomlar tayyorlash va umumiy tantanali ovqatlanish, yangi liboslar kiyish, ma'naviy meros namunalarini namoyish etish hamda hazil va xursandchilik qilish taalluqli. Tarixan vaqtning bir xilda doimiy takroriylik xususiyati bayramlarning ma'lum ma'noda vaqt o'lchovligi vazifasini o'taganligini ta'minlaydi.

Urf-odat bir vaqtning o'zida shaxs yoki bo'lmasa ko'pchilik tomonidan bajarilishi shart bo'lgan qoida bo'lsa, marosim belgilangan shaxslar tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan hatti-harakatdir. Marosim hamma vaqt mavsum yoki hayot talabi bilan muayyan joydagina o'tkaziladi. Motam marosimi faqat biror kishi vafot etsa; to'y marosimi esa biror kishi uylansa, umumxalq doirasida emas, balki oila davrasida va belgilangan muddatida namoyon bo'ladi.

Har bir odat, marosim va an'ana o'zining tarixiy ildiziga, iqtisodiy zaminiga, g'oyaviy asosiga egadir. Ma'lumki, xalq marosimlarida inson hayotining tarixiy davri va unga xos talablari, e'tiqodlari va jamiyatning ijtimoiy-moddiy hamda ma'naviy yutuqlari aks etgandir. Turli marosimlarni amalga oshirish jarayonida insonlarning o'zaro munosabatlari o'z aksini topadi.

Marosim tarkibiga kirgan u yoki bu ijtimoiy muhit yoki sharoitlariga xos belgilar uzoq vaqt o'zining mohiyatini buzmaganda holda saqlab qoladi. Uning asosiy xususiyatlari uyushtiruvchilik, yo'naltiruvchilik (ijtimoiy-axloqiy, ijtimoiy-estetik, ijtimoiy-ruhiy, ijtimoiy-madaniy), ishtirokchilik bo'lib, quyidagilar bilan xarakterlanadi:

- marosim ma'lum tarixiy taraqqiyot bosqichidagi iqtisodiy-siyosiy va ijtimoiy-madaniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi omil sifatida vujudga keladi, saqlanib, takomillashib yashaydi;

- marosim ijtimoiy hodisa sifatida, uning nisbiy barqarorligi, yashovchanligi va tabiati real (hayotiy) hamda doimiy takrorlanuvchi hayotiy ehtiyojlar bilan bog'liqdir;

- marosim bevosita kishilarning tabiat hodisalariga, ijtimoiy voqealikka bo'lgan muayyan munosabati asosida yotuvchi turlituman qarash va tasavvurlari tufayli tug'iladi (masalan, qadimiy animistik,

totemistik, fetishizm va h.), shu bois o'zining kuchli an'anaviyligi bilan yashab keladi;

- marosim - inson hayotida katta o'rin tutadi, uning barqarorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri, uning ijtimoiy (jamiyat hayotidagi faolligi), psixologik (insonlarni ruhiy jihatdan tayyorlanishi) va estetik (nomoddiy madaniy merosi elementlari mavjulligi) funksionalligi;

- marosim kishilarning tabiat va jamiyat kuchlariga ta'sir o'tkazish orqali maxsus uyushtirilgan va yo'naltirilgan xatti-harakatlardan iborat.

Istalgan marosimga murojaat etilsa, unda musiqa, badiiy so'z, raqs, tomosha, xalq o'yinlari samimiylariga xos unsurlar mavjudligi ko'zga tashlanadi. O'zbek xalqining hozirgi kunda va yaqin o'tmishda mavjud bo'lgan marosimlar **mavsumiy, oilaviy-maishiy va diniylarga** tasniflanadi. Har biri o'zgacha mavqei, janrlar tarkibi va qo'llanilgan madaniyat hamda san'at namunalaridan iborat (o'z vaqtida Abu Rayhon Beruniy marosimlarni jamoaviy va diniylarga bo'lgan).

Marosimning yuzaga kelishi muayyan hayotiy zarurat bilan bog'liq; shu bois marosim tarkibiga kiruvchi musiqa (cholg'u va aytim-ashula yo'llari) o'sha marosimning hayotiy-zaruriy maqsadini reallashtirishda belgilovchi o'rin tutadi va o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, marosim musiqasining bajargan funksiyalari quyidagicha: konativ, denotativ, axborotli, kommunikativ, estetik, emotiv, o'quv-tarbiyaviy va h. Ushbu funksiyalariga mansub, o'zbek marosim musiqasi janrlari tarkibidagi musiqiy-poetik va musiqiy-ijrochilik vosita o'sha janrning paydo bo'lishidan tortib, ularning keyingi taraqqiyotida ham belgilovchi o'rin o'ynagan.¹⁸

Marosim - sinkretik hodisa, uning tarkibida harakat (o'yin, raqs, tomosha, dramatik namoyish vositalari) hamda musiqaso'z bir-birlari bilan uyg'unlashib ketganki, ular hammasi muhim ahamiyat kasb etadi. Marosim musiqasi biror bir marosimning negizi - o'tkazish tarzi va bajariladigan hatti-harakati, umuman marosim voqeyligi bilan bog'liq; uning namunalari (marosim qo'shiq va kuylari) so'z, raqs, tomosha unsurlari bilan uzluksiz bog'liq holda namoyon etiladi.

O'zbek marosim musiqasi - bu o'zbek xalqining ma'naviy merosi bo'lib, mazmunan marosimlar bilan bevosita bog'liq holda uning ko'rinishlarida ishtirok etib, mohiyatini aniqlashtiruvchi, uning tabiati ramziyligini yorituvchi manbadir. O'zbek marosim musiqasi cholg'u va aytim yo'llaridan iborat bo'lib, uning janrlar genetik asoslari, hayotiy funksiyalari bilan bog'liq. Ularning rivojlanish darajasi va ijro uslub-usullari rang-barangligi bilan janrlar tarkibini tashkil etadi. Ushbu janrlarning vujudga kelishida musiqa, so'z, raqs va tomosha san'atlari bilan harakat vositalarining ahamiyatligi; har bir janrning muhim hayotiy

¹⁸ . Қаранг: Абдуллаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры узбекистана и Центральной Азии. Ташкент, 2006. - 16 стр.

maqsad tomoni yo'nalganligi va bu hayotiy maqsadga erishishda qo'llanilgan vosita va unsurlarni bajargan funksiyalaridan kelib chiqib, eng muhimi - ma'lum janrning tarixiy taraqqiyoti ham ahamiyat kasb etadi.

O'zbek marosim musiqasi tasniflanishi, birinchidan, g'oyaviybadiiy jihatlari asosida, ularning o'zaro munosabatini nuqtai nazari holda; ammo mavjud janrlarning o'ziga xos tabiati, uning tarkibidagi asarlari tutgan muayyan o'rni orqali izohlanadi. Ikkinchidan, marosim qo'shiq va kuylarni janrlararo munosabati (obrazli doirasi, mavzuligi, funkcionallik va ijrochilik xususiyatlari inobatga olingan holda), ularning o'zaro aloqasi va tarixiy taraqqiyotidagi hayotiy maqsad jarayoni oydinlashishi nuqtai nazaridan tasnif etiladi.

Marosimlar tasnifi (mavsumiy, oilaviy-maishiy va diniy)dan kelib chiqqan holda o'zbek marosim musiqasi ham **mavsumiy marosim, oilaviy-maishiy marosim va diniy-ibodat marosim musiqalari** bo'yicha tizimlanadi. Marosim folklorida xos xususiyat¹⁹ o'zbek marosim musiqasida ham an'anaviylik va badihago'ylikdir (rus marosim folklorida "traditsiya va improvizatsiya" ustun bo'lgan kabi janrlar²⁰), ular xalqning ijodiyot qobiliyatini to'la shaklda ifodalash imkonini beruvchi "ommaning estetik qudratini amal qiluvchi maydondir".²¹ Inson doimo tabiatga, ayniqsa, uning fasllariga moslashgan holda hayot kechiradi. Bu moslashish kishilarning ruhiy dunyosidan tortib, ularning turmush tarzigacha o'z ichiga oladi. Shu bois har bir vohaning geografik va madaniy muhiti, iqlimi va xo'jalik faolitiga qarab turli-tuman mehnat turlari, hayotiy zarurat rang-barang urf-odat hamda marosimlarni, ular bilan bog'liq musiqasini vujudga keltirgan. Insonlar turmushidagi har bir o'zgarishlar ham bevosita marosimlar bilan aloqadordir; bu o'zgarishlar marosim musiqasining nafaqat vazifasida, balki musiqiypoetik tabiatida ham o'z aksini topadi (*qarang ilova, jadval № 5*).

Marosimlarda azaldan musiqa, uning aytim va cholg'u yo'llari yetakchi o'rin egallab kelgan. Chunki musiqasiz inson hayotini tasavvur qilish mushkul. Musiqa insonning birinchi qadamlaridan to umrining so'ngigacha hamroh bo'lib, hattoki, qo'shiqlar uning xotirasida uzoq muddatgacha saqlanib qoladi - ilk tinglagan ona allasidan to azadagi yig'i va marsiyagacha. Aytim-qo'shiq insoniyat ruhiy madaniyatida goh og'zaki, goh yozma an'analar tarzida bo'lsin, o'z mohiyatini saqlab kelmoqda.

Kishilar orasidagi munosabatlarni yanada yaxshilash, marosim intirokchilarining his-tuyg'ularini boyitish, marosimlarning mazmundor va ta'sirchanligini kuchaytirishning muhim vositalaridan biri musiqa, aniqrog'i, xalq qo'shiqlari va cholg'u kuylaridir. Ular marosimning zaruriy va ba'zan asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi (aksariyat

¹⁹ . Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. Toshkent, 1986. 31-32 bet.

²⁰ . Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Л., 1967. - 179 бет.

²¹ . Гусев В.Е. Эстетика фольклора. - 177 бет

marosimlarning nomlari ijro etilgan qo'shiq nomi bilan atalishi ham shundan).

Marosim musiqasi uzoq asrlar davomida shakllangan. Ularning yaratilishida xalqning o'rni beqiyos. Zero, butun bir tizimdan iborat marosim musiqasi namunalarining ijodkori va ijrochisi, hozirgi kunda saqlovchisi va yetkazuvchisi xalqdir: fasl yoki mehnat jarayoni bilan bog'liq qo'shiqlar, maishiy hayot bilan aloqador cholg'u kuylari, to'y va aza marosimlarida ijro etiladigan qo'shiq, aytim-aytishuv va cholg'u asarlari shular jumlasidandir. Aynan marosim jarayonida ijro etiladigan qo'shiq va aytimlar, cholg'u kuylari va raqslar, o'qiladigan afsun va duolar keng ma'noda marosim musiqasini tashkil etadi.

Navro'zning kelishi, birinchi gul - boychechakning ochilishi, yomg'ir, shamol va qorlarni chaqirish, shamolni to'xtatish, bahor faslida qo'sh chiqarib yerni haydash, lola sayli, xirmon quvonchi, farzand tug'ilishi, yoshlarni nikohlash, marhumni dafn etish, kasalni davolash singari voqealarga maxsus qo'shiqlar, aytimlar, cholg'u kuylar va aytishuvlar, so'z magiyasi bilan bog'liq bo'lgan kinna-yu duolar bag'ishlangan. Marosim musiqasi janrlari turli ko'rinishlarda bo'lib, o'ziga xos vazifa (ifodali, hikoya qiluvchi, bilim va maslahat beruvchi, ta'sir o'tkazuvchi, axborot beruvchi va b.)ni bajaradi.

Marosimda xatti-harakat va so'z vositalari qatorida musiqa muhim o'rin tutadi. Biz birorta marosimni qo'shiq yoki aytimyo'qlovlersiz tasavvur eta olmaymiz. Masalan, el orasida turlituman mavsumiy ish-harakatlar har xil marosim, bayramlar, yil fasllari bilan bog'liq qo'shiqlar ("Qo'sh haydash", "Boychechak", "Mayda", "Ramazon", "Oblo baraka", "Sus xotin" va b.) keng tarqalgan. Bunday qo'shiqlar, bir tomondan, mehnat yoki mavsumiy qo'shiqlari (modomiki, aksariyat namunalari o'tmishda mehnat yoki taqvim jarayonida yaratilib, mehnat mavsumlari va yil fasllari bilan bog'liq holda o'tkazilgan va ijro etib kelingan) bo'lib, kattalar tomonidan talqin etilgan; keyinchalik, ikkinchi tomonidan, bolalar folklori bilan ham uzviy bog'langan. Ko'pgina marosimlarda bolalar ishtirokchi yoki tomoshabin sifatida qatnashganlar, asrlar davomida ayrim marosimlarni takomillashuvi jarayonida bolalar o'zlari harakat-o'yinlarida muqallid qilib bajarganlar va ushbu namunalarga munosib aytim-qo'shiqlari ham to'qiganlar. Natijada bolalarning "o'z marosim qo'shiqlari" ("Boychechak", "Lola", "Ramazon", "Yomg'ir chaqirish") yuzaga kela boshlagan. Ayrim mavsumiy marosim qo'shiqlar davr o'tishi, turmush sharoitining o'zgarishi natijasida bolalar o'yini yoki kekxa ijrochilar repertuarida hozirgacha yashab kelmoqda (masalan, yomg'ir, shamol, qor chaqirish qo'shiqlari yoki ushbu vazifani bajaruvchi ayrim cholg'u ohanglari va usullari).

Demak, o'zbek marosim musiqasi o'zining hayotiy yo'nalganligi, mazmundorligi, funkcionalligi va ijrochiligi hamda maqsadi jihatidan uchta katta turkumga - mavsumiy, oilaviymaishiy va diniy-ibodat marosim

musiqalariga bo'linadi. Bu uchta turkum, o'z navbatida, funksiyasi, mavqei, shakli va musiqiypoetik tabiati bilan xilma-xil janrlarni o'z ichiga qamrab oladi. Mavsumiy marosim musiqasi nafaqat yil fasli va tabiat hodisalari, balki inson faoliyati - mehnat turlari (mavsumiy mehnat, xo'jalik yuritish) hamda mavsumiy-mehnat marosimlari bilan bog'langan va u bilan aloqadordir. Tarixan o'zbek musiqa folklorida bunday janrlarga "Sumalak", "Sust xotin", "Choy momo", "Boychechak" kabi janrlar mansub bo'lib, ular hozirgacha mavsumiy marosim musiqasi tarkibida to'la saqlanib qolinmagan. Dehqonchilik va chorvachilik kabi mehnat turlari keng tarqalganligi sababli, mavsumiy marosim musiqasi tarkibida mohiyat e'tibori bilan mehnat marosimlaridan "Shoxmoyilar" (dalaga dastlabki qo'sh chiqarish), "Mayda" (bug'doyni yanchish), "Yozi" yoki "O'roqchi" (oxirgi o'rim, bug'doyni o'rish), "Ho'sh-ho'sh", "Turay-turay" (jonivorni sog'ish) kabi aytim-qo'shiqlari mavjud.

Oilaviy-maishiy marosim musiqasi esa mavzulik-funksionallik xususiyatiga ko'ra o'z navbatida uchta yirik turkumlarga bo'linadi: to'y marosim musiqasi o'zbek xalqining hayotida beshik to'yidan to nikoh to'yilari mavjud bo'lib, ularning har qaysisi ma'lum udumlar va marosimlarni qamrab olish bilan birga bevosita musiqa janrlari "muborak", "qutlov", "yor-yor", "o'lan", "kelin salom" bilan ham bog'liqdir. Ikkinchi turkum - aza-motam marosimlarida joy olgan "yig'i-yo'qlovlar"dan to "sadr" aytimlari va "marsiya" qo'shiqlari kiradi. Uchinchi turkum davolash marosimlari bo'lmish - "mushkulkushod", "alas", "kushnos" va "badik" aytimi kuylanishi mavjud.

Diniy-ibodat marosim musiqasi xalqning qadimiy e'tiqod va islom marosimlariga xos janrlar - "Qo'ch", "Qur'on aytimi", "Zikr" o'rin olgan va ular o'ziga xos mavqei va ijrochiligi bilan ajralib tutadi. Aksariyat musiqa marosim asarlarida so'z va kuy yetakchi o'rinni egallaydi va marosim mazmunini ochuvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Umuman, o'zbek xalqining marosim musiqasi uchta katta turkum (mavsumiy marosim, oilaviy-maishiy marosim va diniyibodat marosim musiqalari)dan iborat bo'lib, ushbu turkumlar o'z navbatida mazmunan-funksional yo'nalishi, shakli, musiqiypoetik tabiati, ijro uslublari bilan xilma-xil janrlarni o'z ichiga qamrab oladi. Shu tufayli folklor hamda mumtoz (og'zaki an'anadagi professional) musiqasi janrlarini birlashtiradi. Har bir turkum turli guruhlariga bo'linib, tasnif etiladi; ularning lokal variantlari o'z semantik yo'nalishi, funksiyasi, ijrochilar tarkibi bilan umumxalq marosim janrlarida keskin farqlanmasada, janrlarning musiqiypoetik jihatlari bilan qo'llangan musiqiy va verbal vositalari bilan ajralib turishi mumkin.

Yuqorida qayd etilgan tasnif shuni ko'rsatadiki, mavsumiy va oilaviy-maishiy marosimlarining turlari ko'p bo'lib, ular (inson umri va uning mehnat faoliyati davomida) uzoq o'tmish davrlarda shakllangan va o'zida xalqning dunyoqarashi, hayot voqealari, orzu-istaklari, ma'naviy,

madaniy va moddiy dunyosi o'z aksini topgan. Shuni ham aytish kerakki, ma'lum marosimlar va ularda ijro etiladigan qo'shiqlar (masalan, "Sus xotin", "Qo'sh haydash", "Boychechak", "Choy momo", "Qor chaqirish", "Badik", "Almuborak" yoki "Qutlov"lar) endilikda o'z mavqeini yo'qotgan bo'lsa-da, ammo ijtimoiy-badiiy tafakkurning rivojlanishi jarayonida ma'lum ahamiyat kasb etib kelmoqda. Modomiki, ushbu marosimlarda qo'llangan musiqiy janrlar haligacha xalqimiz hayotida saqlanib, o'z holida yoki qayta tiklangan, sahna talqinida ijro etilmoqda. Shu tufayli marosim qo'shiq va aytimlarining kuyohang tuzilishlari, o'lchov-ritmik holatlari musiqiy vositalari va shakllari o'ziga xoslikni tashkil etadi. Undan tashqari, ushbu qo'shiqlarga xos bo'lgan ijrochilik uslublari ham ayrim o'zgarishlarga duch kelmoqda, masalan, yakkaxon aytim yo'li o'rinda aytishuv yoki guruh bo'lib aytish shakllari keng qo'llanilib; jo'rsizlikli ijro etilgan qo'shiq va aytim yo'llari endilikda doira, chang-qo'biz yoki an'anaviy cholg'ular ansambli jo'rligida tinglovchilarga taqdim etilmoqda.

O'zbek marosim musiqasi boy musiqiy-etnografik manba bo'lib, ular qadimiy turmush, urf-odatlar, rasm-rusumlar bilan chambarchas bog'liqdir. Darvoqe, o'tmishdagi an'ana hamda urfodatlarini aniqlash bevosita marosim musiqasi janrlari jiddiy tadqiq etish orqali amalga oshadi, bu o'z navbatida uzoq ajdodlarimizning dunyoqarashini, tabiat va insonga bo'lgan munosabatini o'rganish jihatdan ahamiyatli bo'lib qolaveradi.

Istiqlol sharofati bilan milliy-ma'naviy qadriyatlarimizga bo'lgan e'tibor ortdi, unutilayotgan an'analarimiz tarixan qisqa muddat ichida qayta tiklandi. Taraqqiy etish maqsadida yangilanish bizning milliy musiqa madaniyatimizga e'tibor katta ekanligining isbotidir.

Tayanch so'zlari: marosim, urf-odat, an'ana, musiqa, ijro, ijodiy, tasnif, marosim musiqasi, mavsumiy, oilaviy, diniy, cholg'u, aytim yo'li.

Nazorat savollari

1. Marosim, urf-odat, udum va rasm-rusum tushunchalari.
2. Marosim va musiqa, ularning mutanosibligi.
3. O'zbek marosim musiqasi, uning asosiy xususiyatlari.
4. Marosim musiqasining turlari va janrlari.
5. Marosim va musiqa olimlar nigohida.
6. Marosim musiqasining zamonaviy taqdiri.

Topshiriqlar

1. Marosim, urf-odat, udum va bayram tushunchalari haqida ma'lumot (yozma).
2. Marosim va musiqa. Marosim musiqasi tasnifi.
3. Ma'lum marosim haqida yozma ma'lumot (lokal marosimlar haqida, yozma).
4. Navro'z - insoniyatning nomoddiy madaniy merosi.

3.2. MAVSUMIY MAROSIM MUSIQASI

Har bir xalqning marosimi va u bilan bog'liq musiqa folklori janrlari faqat o'sha xalqning o'zigagina xos bo'ladi. Ammo bu fikr muayyan xalq marosim musiqasi janrlar tarkibi, ijro xarakteri va uslubi, marosimning o'tkazilish tarziga taalluqlidir. Lekin, juda ko'p xalqlar marosim folklorining tasniflanishi bir-biriga o'xshashligi, tipologik xususiyati bilan ahamiyatlidir. O'zbek xalqining marosim musiqasi janrlarini tasniflashda mavjud janrlarning mavzuvii, g'oyaviy-badiiy jihatlari, o'zaro munosabati va funksional aloqasi, marosimdag i o'rni bilan talqin etiladi.

Insonning yashash va hayot kechirish tarzi, yilning to'rt fasli, mehnat oylari, bayramlar, urf-odatlar, marosimlar, mavsumiy ish-harakatlar bilan bog'liq ravishda juda ko'p aytim-qo'shiqlar va cholg'u chaqiriq-kuylar yaratilgan. Inson hayotida tabiat va uni bog'lovchi muhiti bilan munosabatlari katta o'rin tutadi. Chunki inson hamisha tabiat ne'matlardan foydalangan, uning hayoti, yil fasllari almashishiga moslashib, yashab kelgan. O'zbekiston hududlarida yashagan ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan Saymalitosh, Zarautkamar, Sarmishsoy qoyatoshlari ajoyib surat va chizg'ilarida (petrogliflar) dehqonchilik madaniyatining yuzaga kelishi davriga oid mifologik tasavvurlar, xususan, kalendar miqlari, turli xil magik qarashlar, hosildorlik va qut-baraka g'oyasi bilan bog'liq ishonch-e'tiqodlar, Navro'z bayrami va yerga birinchi marta qo'sh solish marosimi o'z ifodasini topgan. Ushbu tasviriy hamda yozma manbalarga ko'ra, qadimgi dehqonlarning mavsumiy marosimlari, osmon jismlari va tabiiy hodisalar to'g'risidagi kosmogonik qarashlarining tadrijiy rivoji natijasida "dehqonchilik madaniyati hiyla erta taraqqiy etgan qadimgi Farg'ona dehqonlari bahorgi va kuzgi tengkunlik, yozgi "quyosh turishi", ya'ni eng uzun kun hamda qishki "quyosh qaytarilishi" yoki eng qisqa kun muddatlari kelganda Saymalitoshda muayyan mavsumiy marosimlarni o'tkazib, quyosh kultiga

sig'inishdan iborat rituallarni bajarishgan".²²

Inson doimo tabiatga, ayniqsa, uning fasllariga moslashgan holda hayot kechirib kelgan; bu o'z navbatida, kishilarning ruhiy dunyosidan tortib ularning turmush tarzigacha o'z ichiga olgan. Bu marosimlar bevosita yilning to'rt faslidagi yashash tarzi, mehnat turlari hamda xo'jalik faoliyati bilan aloqador bo'lgan. Har bir marosim esa o'ziga xos aytimlarga, qo'shiq va cholg'u kuylariga hamda so'z magiyasi bilan bog'liq afsunlarga ega bo'lganligi sababli, marosim va unda ishtirok etuvchi musiqiy-poetik jihatlari birgalikda **mavsumiy marosim musiqasini** tashkil qiladi. Xalq hayoti, turmush tarzining barcha sohalarini o'rganishda, uning dunyoqarashini, ma'naviy olamini va bu olam asosida yotuvchi turli-

²² . Jo'rayev M. O'zbek mavsumiy marosim folklori. Toshkent, 2008. - 13 bet.

tuman tarixiy qatlamlarni yoritishda mavsumiy marosim musiqasi nodir manbalardan biri hisoblanadi.

Demak, mavsumiy marosim musiqasi nafaqat yil fasli va tabiat hodisalari, balki inson faoliyati - mehnat turlari hamda mavsumiymehnat marosimlari bilan bog'langan va ular bilan aloqadordir.

Xalqning asriy tajriba va bilimlari avloddan-avlodga o'tib, zamirida mifologik dunyoqarash yotgan ibtidoiy e'tiqodlardan to xalqaro dinlargacha bo'lgan ta'limotlar qaror topdi. Chunki jahondagi barcha mavsumiy marosimlar, lokal (mahalliy) xarakterga ega bo'ladimi, xalqaro miqyosida kasb etadimi, avvalo, yil fasllarini, haftalarni aniqlovchi, ularning xususiyatlarini belgilab beruvchi vaqt hisobi - taqvim (kalendar)larga asoslanadi.²³

Xalqimiz tushunchasi va dunyoqarashi bo'yicha tabiat hayoti jamiyat hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ijtimoiy va tabiat hodisalari orasida bayram va marosimlar ularni muhim bog'lovchi tolasi sifatida namoyon bo'ladi; aslida "madaniyatning oliy sanksiyasi (izojati)"dir. Garchi o'zbek mavsumiy marosimlari, ularda ijro etiladigan musiqiy janrlari boy va xilma-xil bo'lsa-da, ular bizga qadar to'liq yetib kelmagan. Ayrim marosim qo'shiqlari bizga qoldiq (relikt) holda yetib kelgan bo'lsa, ayrimlari nisbatan to'laroq saqlangan. Ushbu marosim musiqasi o'z ichiga mehnat va afsun qo'shiqlarini qamrab olgan: Navro'zning kelishi va nishonlanishi, bahorni kutib olish, yomg'ir, shamol va qor chaqirish; sumalak sayli, birinchi gul va birinchi yer haydash marosimi, hosilni terib olish, yanchish, xirmon quvonchi va b. bag'ishlangan. Darvoqe, ular dehqon va chorvadorning mehnat faoliyatlari o'ziga xos taqvimi bilan bog'liq holda dala yoki chorva ishlarini boshlanishi yoki tug'allashini belgilovchi bo'lib, qadimgi qishki va yozgi quyosh turishi, bahorgi va kuzgi tengkunligi, yil fasllari va iqlimining o'zgarishi bilan bog'liqdir.

O'zbek xalqining bayram va mavsumiy marosimlar tizimi o'zining asosiy xususiyatlari bo'yicha uzoq o'tmishda shakllanib kelgan (qadimiy yozma manbalar bunga dalil - "Avesto", Firdovsiy, Beruniy, Narshaxiy, Umar Hayyom, Alisher Navoiy, Bobur va b. asarlari). Shu bois taraqqiy jarayonida turli madaniy an'ana va diniy tasavvurlar jihatlarini natijasida o'zining yakuniy shaklida namoyon bo'lgan. Olimlar mavsumiy qo'shiqlarni tavsiflab (manbalarda ularni turli nomlari mavjud bo'lgan - faslli, mavsumli, sezonli, taqvimiy, yilliy, vaqtli, dalolatli va b.), ularni ko'p qamrovli va janrovli, marosimli va nomarosimli deb ta'qidlab, ritualli (rasmrusumli), tantanavorli, afsungarli, muborak, mehnat, o'ynoqi,

²³ . O'zbek xalqining tarixiy asoslariga ko'ra - quyoshning yillik harakatini kuzatishga "shamsiy taqvim"; oy fazalarining muttasil o'zgarishini ifodalovchi "qamariy taqvim"; ekinlarni ekish, parvarishlash va o'rib-yig'ib olish muddatlari "yuz hisobi" va b. belgilanadi. An'anaviy xalq taqvimida "muchal hisobi", dehqonlar amaliyoti "dehqon hisobi", chorvadorlar orasida "chorva hisobi" deb ham yuritiladi. Qarang:

Jo'raev M. O'zbek mavsumiy marosim folklori. Toshkent, 2008, 15-45 bet.

qutlovli, bolalar va b. qo'shiqlari deb ham nomlashgan. Ammo ularning har biri taqvim yoki mavsumdan tashqari ham mavjud bo'lishi mumkin. Bu qo'shiqlarning asosiy maqsadi hayot bilan bog'liqligi: insonning fikricha qo'shiq hamisha uning og'ir mehnatida yordam bergan. Shu bois mavsumiy qo'shiq-aytimlar insonning hayotiy faoliyatida ijobiy o'rin tutgan va ahamiyat kasb etgan.

Ilk mavsumiy marosimlar va qo'shiqlar bevosita tabiat hodisalari, quyoshning yillik davri, dehqonchilik mehnati hamda qadimiy e'tiqodlar, xalq falsafasiga ko'ra, tabiatning o'limi va jonlanishi jarayonida yaxshilik va yovuzlik, haqiqat va yolg'onlik tushunchalari bilan bog'liq holda yuzaga kelgan va shu tufayli mustahkam shakllariga egadir. Turli mavsumiy marosimlar orasida bahor va kuz marosimlari o'zining shakllari bilan ajralib turadi: birinchisi xo'jalik yili boshlanishi va hosildorlik magiyasi bilan bog'liq bo'lsa (Navro'z, Boychechak, birinchi gul va birinchi yer haydash marosimi), ikkinchisi - kuz marosimlarining asosiy mavzusi ollohga mo'l hosil bergani uchun minnatdorchilik bildirish hamda kuzatilayotgan yilning o'z kuchini yo'qotgan rivoyatlardan poklanishdir (Mehrgan, Oblo baraka, Safar qochdi). Mavsumiy marosimlarning boshqa turlari qishki va yozgi quyosh turishi bayramlari bilan bog'liq (Sada, yomg'ir, shamol, qor chaqirish; gul sayillari, hosil bayrami va b.). Mavsumiy marosim va bayramlarning ilk rivojlanish davrida ularning tarkibida qo'shiqaytimlar, cholg'u chaqiriq-ohanglar, o'yin-kulgilar, raqslar, xalq tomoshalari o'rin olgan.

Demak, mavsumiy marosim qo'shiqlari shartlangan yilning fasllari almashuvi hamda bahor, yoz, kuz va qish bilan bog'liq tabiat-iqlim hodisalari va ma'lum urf-odatlar asosida shakllanib, taraqqiy topgan. Mavsumiy marosim musiqasi tasniflanishi quyidagicha: ommabop-bayramona, umumxalq marosim va bayramlar bilan bog'liq aytim va cholg'u yo'llari; mavsumiy, taqvimiy, yil fasllari bilan bog'liq aytim-qo'shiqlar; mavsumiy mehnat va afsungar qo'shiqlar; Sharq taqvimi bilan bog'liq qo'shiqlar.

Mavsumiy marosim musiqasi o'ziga xos qo'shiqchilik va cholg'uchilik ijodiyoti namunalaridan iborat bo'lib, quyidagilarga bo'linadi:

1. qo'shiqchilik va cholg'u yo'llari, umumxalq marosim va bayramlari jarayonida ijro etilgan, jumladan, Navro'z, Darvishona, Mehrgan (Mehrijon), Sada, hosil va xirmon bayrami; bular quyidagi qo'shiq janrlari - "Navro'z", "Navro'z muborak", "Navro'z ayyomi", "Sumalak", "Yil boshi", "Muborakbod", "Oblo baraka"; cholg'u usullari (doira, nog'ora), cholg'u chaqiriq va ohanglari (karnay, cho'pon nay, sibizg'i), do'mbira va dutor kuylari, changqo'biz ohanglari va b.;

2. qo'shiqchilik va cholg'u yo'llari, mavsum va mehnat bilan shartlangan, yil fasllari orqali bo'linadi - bahoriy, yozli va h. Bahor aytim-qo'shiqlari - "Boychechak", "Binafsha", "Lola" (birinchi gul marosimi), "Bahor keldi", "Turna keldi". Yozgi "Qizil gul", "Atir gul" (gul sayli

bayrami), "Sust yoki Sus xotin" (Suv momo, Sut xotin, Suz xotin, Sel xotin, Suv xotin, Ashag'lon, Chala xotin, Chayla qozoq)- yomg'ir chaqirish marosimi qo'shig'i. Kuzgi - "Shamol chaqirish" (Mirhaydar yoki Yo haydar) va "Choy momo" - shamol chaqirish va shamol to'xtatish marosimi qo'shiqlari; "Oblo baraka", "Xirmon qo'shig'i" - Mehrgan bayrami qo'shiqlari. Qishki marosim qo'shig'i - "Qor keldi", "Safar qochdi" (qor chaqirish marosimi). Rasm-rusmli cholg'u usullari va ohanglari (nog'ora, chang-qo'biz, karnay);

3.taqvimiy marosim qo'shig'i, Sharq taqvimining to'qqizinchi oyi - Ramadan (Ramazon - islom dinida Ro'za marosimi jarayoni) bilan bog'liq - "Ramazon" yoki "Yo rabbim" (Rabbiman) - bolalar guruhi tomonidan uyma-uy yurib xonadon egalarini tabriklash qo'shig'i. Rasm-rusumli chaqiriq usul va ohanglari (nog'ora va karnay uchun).

Mavsumiy marosim musiqasiga oid o'zbek xalq marosim bayramlarining tarixi minglab yillar bilan o'lchanar ekan, ularning ayrimlari yil fasllarining qulay yoki noqulay kelishi bilan ham bog'liq bo'lgan. Masalan, ilk bahor faslida Navro'z oldi shodiyonalaridan biri birinchi gul marosimi ("Boychechak" qo'shig'i); Navro'z bayrami hut oyining oxirgi kechasi oila davrasida "qozon to'ldi" udumi; yil quruq kelib, yomg'ir yog'masa "yomg'ir chaqirish" marosimi ("Sus xotin" yoki "Suv momo" qo'shig'i); bug'doy, sholi boshloqlari yetilgan paytda shamol ularni payhon qilsa, shamol to'xtatish ("Choy momo" qo'shig'i); don mahsulotlarini shopirish paytida shamol bo'lmasa, shamol chaqirish ("Mirhaydar" yoki "Yo Haydar" qo'shig'i); yil sovuq kelsa, quyoshga topinish yoki olovdan hatlashish marosimi ("Safar qochdi" qo'shig'i); umuman, omadsiz yilda qurbonlik keltirish marosimlari ham o'tkazilgan.

Mavsumiy marosim musiqasiga dehqonchilik mavsumiymehnat qo'shiqlari (yer haydash marosimi - "Qo'sh haydash", "Shoxmoyilar", "Qo'shchi"; hosil o'rib olish va yanchish "O'roqchi", "Yozi", "Mayda" va b.) hamda chorvachilik sog'im aytim-qo'shiqlari ("Ho'sh-ho'sh", "Chiray-chiray", "Turay-turay" va b.); ayrimlari ma'lum funksiyalariga ko'ra afsungarlik qo'shiqlar toifasiga ham kiradi. Chunki, mavsumiy-mehnat marosim qo'shiqlarida turli hayvonlarni va ish qurollarini erkalab avrash, ularga murojaat qilish, ularni jonlashtirish xususiyati yetakchilik qilinadi.

Mavsumiy marosim musiqasi orasida bahor, yoz, kuz va qishga bog'liq qo'shiqlar ishonch-e'tiqod, urf-odat, turli irimlar bilan bog'langan bo'lib, ko'plari el orasida yashab kuylanib kelayotgan bo'lsa-da, ayrimlari ularning yashashi uchun ijtimoiy zamin bo'lmaganidan davom etmay, yo'qolib bormoqda (masalan, "Barot keldi", "Sus xotin", "Safar qochdi").

Mavsumiy marosim musiqasi og'zakilik, an'anaviylik, bevosita marosim bilan bog'liqligi, o'ziga xos ijro uslubi kabi xususiyatlarga ega. Yakka yoki guruh tarzida, aksariyat janrlari cholg'usiz ijro etilishi; qo'shiqlarning tili sodda, kuyi yengil, kalta diapazonli rechitativ-kuychan holda, kuplet shaklida. Fikrni ifodalash usuli oddiy bo'lib, qo'shiq

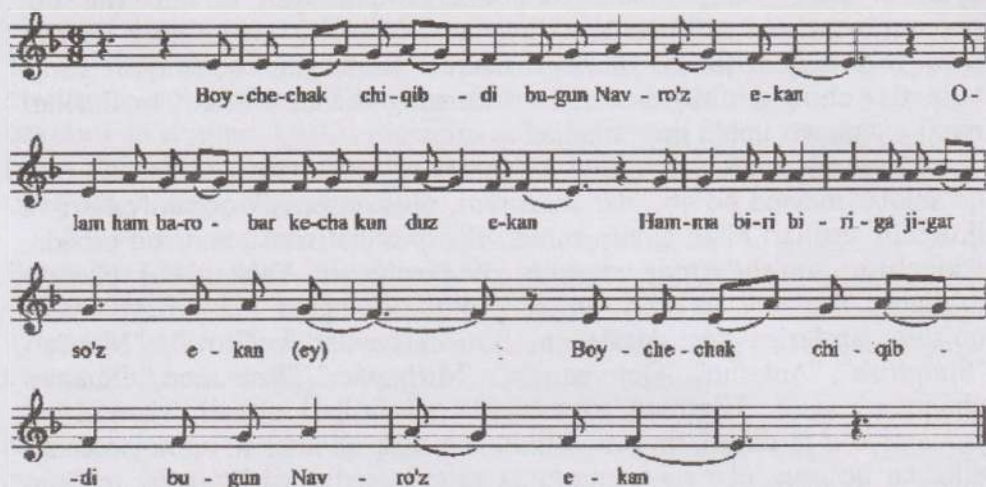
aytuvchi shaxs ruhiy holatini ko'tarishga qaratilgan bo'ladi (bu hol mavsumiy-mehnat qo'shiqlariga ham xos). Qo'shiq kuylarining davriga mos takomillashtirilishi, hozirgi davrda saqlangan qo'shiqlar yangi talqinda - cholg'u jo'rligida, shu bois ularning xarakteri va kuy tuzilmalari rivoji o'zgargan holda ijro etiladi.

Mavsumiy marosimlarining an'anaviy qo'shiqchilik ijodida ikki turli qo'shiqlar mavjud bo'lib, ular mazmuni, musiqiy-poetik qonuniyatlari va ijrochilik usullari bilan ajralib turadi. Biri rehitativdeklamatsion tarzida, ikkinchisi - qo'shiqsimon, tadrijiy rivojlov kuyli. Yakkanavoz cholg'u jo'rligisiz ijro eng qadimiy an'ana bo'lib, ko'pgina mavsumiy-mehnat qo'shiq janrlariga xos, jumladan, "Qo'sh haydash", "Yozi", "Mayda", "Shopirish", "Antalho", "Oblo baraka", "Mirhaydar", "Ramazon", "Shamol chaqirish" va b. Ularning mazmunida yil fasllari almashuvi, mehnat jarayoni o'z ifodasini topgan. Ushbu qo'shiq an'analari namoyandalari erkaklar bo'lgan, ular qaysi mavzuda yaratilganidan qat'iy nazar ma'lum darajada lirik janrlarga xos; ta'sirchanligi asarning mazmuni (ijrochining hayotiy voqealarga bo'lgan munosabati his-tuyg'ular orqali aks etiladi) va talqini hamda ijtimoiy-maishiy jihatlar bilan bog'liq (ochiq va baland ovoz bilan, erkin ritmik uslubida ijro etish asosiy usuli).

"Navro'z muborak" va "Yil boshi" qo'shiqlari mavsumiy marosimlari bilan bog'langan bo'lib, o'tmishda yakka ijro shaklida ayollar tomonidan jo'rsiz talqin etilgan. Keyinchalik tarixiy rivojlanish jarayonida ular mazmunan va shaklan o'zgarib, yangi jihatlar shakllandi - yakkanavoz aytish cholg'u jo'rligida (doira bilan) yoki yakka-guruh tarzida cholg'u ansambli jo'rligida bayram tantanalarida kuylanmoqda. Ularning ohangdorlik kuylari keng rivojlanib, tovushlarning tekis harakati, xonishli kuylash, jumalarning ritmik doirasi mantiqiyligi, rivojlangan kuplet shakli bilan xos.

"Muborakbod" - Navro'zga xos yo'llanma tarannumi (xayrbod qo'shiq) - bayramona-tantanavor xarakterli qo'shig'i. Uning kuyi boshlang'ich kvinta oralig'idagi sakrama asosidagi (tadrijiy to'liqinsimon harakati bilan to'ldirilgan) tuzilma qo'shiqqa jo'shqin tantanavorlik baxshida etgan va ko'tarinki kayfiyat bag'ishlaydi. O'rta qismining mavzui boshlang'ich ohang asosida tuzilgan bo'lib (tersiya oralig'idagi tadrijiy kuy harakati - lya-si-do), kuyda oquvchanlik o'z aksini topgan. Qo'shiq shakli - uch qismli (birinchi va uchinchi qismlari bir yaxlit mavzuli), an'anaviy o'zbek qo'shiqchiligiga xos birohangelik (monointonatsion) xususiyati va rivojlov usullariga mos mantiqiyligi va yaxlitligi bilan ajralib turadi. Bu qo'shiq - o'ziga xos Navro'zga tabrik-murojaat, shodu xurramlik madhiyasi.

Muborakbod

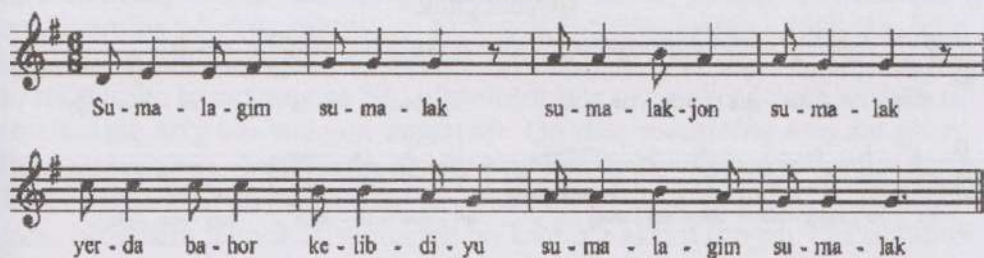
Mavsumiy marosim qo'shiqlarining ijro usullari uning janrlar mavqei, funksiyasi va talaffuzi bilan bog'liqdir. O'ynoqi, dramatik va boshqa ko'rinishdagi marosimlari bilan bog'langan qo'shiqlar ijro uslublari ma'lum darajada qadimiy sinkretizm jihatlaridan kelib chiqqan. Ushbu holat nafaqat mavsumiy marosim qo'shiqlari, balki oilaviy-maishiy qo'shiq va cholg'u yo'llari janrlariga ham xos; ayrimlari o'tmishda unison guruh bo'lib, davra (tevarak) ko'rinishi tarzida ijro etilgan ("Davra yoki Tevarak o'yini").

"Sumalak" - mavsumiy marosim qo'shig'i, Navro'zning bayram yoki arafasi kunlari shartlangan taom tayyorlash marosimida ijro etilgan ("Sumalak sayli" marosimi). Zero, xalqimizning ko'hna e'tiqodlaridan biri bo'lmish yil boshini sumalaksiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki "Navro'z bamisoli tana bo'lsa, sumalak uning joni, ularni bir-biridan ajratish mumkin emas. Ajdodlarimiz asrlar bo'yi Navro'z oqshomi katta-katta doshqozonlarda sumalaklarni qaynatib, kelayotgan yangi yil barakali, qutli va serhosil bo'lishiga umid bog'laganlar".²⁴ "Sumalak" marosimida ijro etiladigan qo'shiqlar (marosim bilan bog'liq yoki nomarosim) aslida Navro'z oqshomida yig'ilgan momolar, qozon atrofida o'tirib, sumalak kovlab, hammaga yaxshi niyat bildirib, kelayotgan yildan ezgulik kutish maqsadida aytishgan (sumalak pishirish davomida turli mavzudagi xalq qo'shiqlari, o'yin va raqslar tushishgan, tomosha va marosimlar, masalan "Sumalak beviti" o'zkazilgan). Xalq an'anasiga ko'ra "Sumalak" qo'shig'ining ma'lum lokal ijro uslublari tarqalgan: aksariyati guruhli va yakka-guruhli (qo'shiq bandi yakka ijroda, naqorati guruh tomonidan) talqinida. Qo'shiq namoyandalari ayollar bo'lib, birovotli va cholg'u

²⁴ . Jo'rayev M. O'zbek mavsumiy marosim folklori. Toshkent, 2008. - 106 bet.

jo'rligisiz kuylangan (ayrim vohalarda, jumladan, Samarqand viloyatida erkaklar guruhi tomonidan aytilgan "Sumalak" qo'shiqlari ham mavjud).

Sumalak

Ushbu janr bilan bog'liq ko'pgina an'anaviy so'z matnlari tarqalgan: ularda ushbu marosimning o'tkazilish tartibi, sumalakni pishirayotgan jarayoni, bahor bayramining shoh taomining fazilatlarini, quyosh va hosildorlik kulti, o'lib-tiriluvchi tabiat haqida, Navro'zga yo'llanma tilash, sadoqat va vafodorlik kabi boqiy insoniy tuyg'ular ham o'z badiiy ifodasini topgan. Kengaytirilgan she'riy matnlar oddiy shakldagi sodda ohang orqali talqin etiladi. Qo'shiq kuplet shaklida bo'lib, uning kuyi boshlang'ich ohangning ko'p marotaba takrorlanishi yoki ayrim o'zgarishi orqali rivoj olgan. Har bir musiqiy-she'riy misra ma'lum ohang manbaiga asoslangan "*sumalagim, sumalak*" yoki "*sumalakjon, sumalak*" (erkalash vositasi) so'z-naqoratlarini bilan bo'lingan, ammo kuyning yaxlitligini ta'minlaydi. "Sumalak" qo'shiq kuylariga ma'lum darajada vazminlik, serharakat qarama-qarshilikning mavjud emasligi, kichik diapazonlik, bezaklarning juda kam ishlatilishi, ravon ritmik holati, takrorlash va variantlik katta o'rin egallaydi. Lirik xarakteri major sozida ham ifodalangan. Ayrim qo'shiq ohanglarida ma'lum rivojlov jarayonini kuzatish mumkin.

"Boychechak" - o'zbek va tojik xalqlarining birinchi bahor guli - boychechakning ochilishi bilan bog'liq mavsumiy marosim qo'shig'i bo'lib, Navro'z arafasi yoki bayram kunlari aytiladi. Boychechak avval bahorda qor ketishi bilan dala-bog'larda chiqadigan nozik sariq gul bo'lib, bahor va yozning kelishidan darakchidir ("Boychechak" - birinchi gul marosimi). Navro'z oldi shodiyonalardan biri sifatida o'tkazib kelingan (Boychechak sayli, Boychechak xabari, Boychechak gulgardonini deb nomlangan).²⁵ Uni bolalar guruhi terib, so'ng qo'shiq aytib, uyuma-uy yurib xonadon egalari tabriklab (o'tmishda kattalar tomonidan aytilgan), bahor va Navro'z kelishi bilan olqishlashgan. Har bir xonadonga gul taqdim etib, o'ziga xos

²⁵ . Gul bilan aloqador an'anaviy xalq saylining eng qadimiy va keng tarqalgan namunalardan biri "Boychechak" bo'lib, O'zbekistonning tog'li hududlarida boychechak, binafsha, qizg'aldoqlar ochilganda o'tkazilgan (Navro'z guli, Boychechak, Lola, Qizil gul, Guli surx sayillari deb atashgan). Navro'z bilan bog'liq ushbu marosimlar an'anaviy tarzida o'tkazilib, kishilarda tabiatga muhabbat hissini tarbiyalashda muhim amaliy ahamiyat kasb etgan va ushbu sayillarda xalq qo'shiqlari ijro etilgan. Қаранг: Пещерова Е.М. Праздник тюльпана (лола) в селе Исфара Кокандского уезда. // Сборник. В.В.Бартольд. Ташкент, 1927.

tilaklar aytilgan va uy egalari mayda-chuyda chiqarib, qatnashchilarga sovg'a sifatida berishgan. Boychechak taqdim etish va qo'shiq aytish bahor kelishi - ko'klam darakchisi.

Boychechak

Ayrim hududlarda bolalar bir dasta boychechakni uzun xodaning uchiga bog'lab olganlar va uni ko'tarib, marosim qo'shig'ini aytib, qishloqni aylanganlar. Keksalar, kasalmand kishilar "*Omonlik, hech ko'rmaylik yomonlik ...*" kabi so'zlar bilan shukrona qilib, boychechakni ko'zlariga surtishib, bolalarga non, qand, shirinlik hadya etishgan. "Boychechak" qo'shig'ida nafaqat birinchi bahoriy gul ifodasi, balki bu o'ziga xos tug'ilgan chaqaloqning ramzi. Chunki, keksalarning ma'lumotlariga ko'ra, chaqaloq (go'dak) - bu ham erta, bahoriy, nozik va go'zal guldird.

Shu bois insoniyat bahoriy g'unchada bolalik ilk davri siymosini ko'rishgan. Negaki, boychechak xuddi odam singari tasvirlanadi; u bolalar tushunchasida ijobiy obraz, yoshlik, jo'shqinlik ramzi. She'riy matni mazmuni va arxaik ijro uslublari ko'ra, qadimiy sinkretizm bilan bog'liq e'tiqodlar (gullar, muqaddas daraxt kulti) qoldig'ini ko'zlatish mumkin.

"Boychechak" qo'shig'i o'zining ritmik-tuzilishli xususiyati barqarorligida intonatsion-kuychan harakatchanligi bilan ajralib turadi. Uning asosiy ohangini oddiy kuy iboralari tashkil etadi. Qadimiy variantlarida qo'shiq bitta tovush talaffuzidan tuzilgan bo'lsa, boshqa namunada esa takrorlangan sekunda ohangi asosida shakllangan (rivojlov turli ritmik tuzilmalar orqali hosil etilgan). Bizga yetib kelgan namunalarda pentaxordlik lad-ohang tuzilma ustivorlik qilib, kuyning xarakteri ham ko'tarinki (kuy tuzilishida subkvarta va kvinta oralig'idagi saqramalar ham uchraydi) - bu o'ziga xos tantanali yurish marosimini ifodalaydi. Bolalar qo'shig'ini o'yinlaridan, harakatlaridan, biror shoirona iboralardan ajratgan holda qarash mumkin emas. "Boychechak" qo'shig'i ham o'yin bilan ijro etiladi. Qo'shiq ohangi o'yinga xatti-harakat mezonini bo'lib, uni yetaklaydi. O'yin esa qo'shiqning mazmunini to'ldiradi, unga o'lchov-ritmik holatini bag'ishlaydi. Bola bir vaqtning o'zida qo'shiq-o'yindan, umuman "Boychechak" marosimidan ham ma'naviy, ham jismoniy jihatdan rohatlanadi.

"Boychechak" qo'shig'i kuplet shaklida bo'lib, bandi (asosiy to'rtlik matnidan tuzilgan) va naqoratdan iborat. Qo'shiq kuylariga ikki o'lchamli o'lchovlar mavjud bo'lib, ularning harakatchanligi ravon ritmik shakllari

bilan bog'liqdir. Ushbu kuylarda bezaklar va cholg'u jo'rnavozligi yo'qligi bois, e'tiborni ritmik rivojlovga qaratilgan; bosh ohangning ritmik tuzilishi oddiy usullarga mos. Ammo ritmni soddaligi, uning rivojlanish jarayonida takrorlanishi, o'ziga xos variantlikni hosil etadi. Bunga "Boychechak" qo'shig'ining she'riy matni va turli she'riy misralarning tuzilishi ham sababchi: band to'rtliklari qo'shiq mazmunini yoritib bersa, naqorat to'rtligi unga hamohang bo'lib, o'zbek tilining o'ziga xos leksik boyliklari, so'zlarning ko'p ma'noligini anglatadi. Qo'shiq matnining naqorat qismi bilan voqeaband bo'lib bog'lanib kelishi, har doim yaxlitlikni hosil qiladi. Bu holat qo'shiq kuyining tuzilishi, rivoj olishi; so'z va ohangni bir-biriga mos, birlamchi hamda xushohangli bo'lishi o'z aksini topgan. Qo'shiqdagi she'r va kuyning hamohangligi uning shakliy-ritmik xarakterini ochib beradi; ijro usullari yordamida so'zlarning kuyidagi intonatsion talaffuzi, musiqiy va she'riy negizlarining ruxiy birligi "Boychechak"ni ta'sirchanligi bilan bog'liqdir. Qo'shiqning ayrim variantlaridagi ohangning o'zgarishi ijrochilarni yangi-yangi harakatlar qilishga undaydi. Qo'shiq quvnoq ohangda, ochiq chehra bilan ijro etiladi (bu holatni boshqa bolalar marosim qo'shiqlari talqinida ham qo'zatish mumkin).

"Sus xotin" yoki "Sust xotin" ("Suzma xotin", "Suv xotin", "Suzil xotin", "Chala xotin", "Sut xotin", "Sel xotin", "Suv xotin", "Sus momo", "Talabi baron", "Yomg'ir talab", "Ko'sam-ko'sam", "Chayla qozoq", "Yomg'ir tindirish", "Suv kampir", "Cho'ldir xotin" va h.) qurg'oqchilik munosabati bilan "yomg'ir chaqirish" marosimida aytiladigan asosiy qo'shiq janri bo'lib, turli irimlar, qadimdan qolgan animistik tushunchalar, osmon suvlari tangrisi Tishtriya kulti bilan bog'liq (B.Sarimsoqov) hamda zardo'shtlik-otashparastlik diniga xos hosildorlik ma'budasi Noxit (Anaxita)ga sig'inish bo'lib ("Avesto"da madh etilgan, sharaflangan), matriarxat davriga oid ibtidoiy odatlardan biri hisoblanadi.²⁶

Sust xotin

Sust xo - tin suz - ma xo - tin ko' - lan - ka - si may - don xo - tin

Yom - g'ir yog' - dir xo'l bo'l - sin ye - ru ja - hon ko'l bo'l - sin

May - sa - lar qu - loq yoy - sin Su - tu qa - tiq mo'l bo'l - sin

Sust xo - tin suz - ma xo - tin ko' - lan - ka - si may - don xo - tin

²⁶ Tishtriya - Sirius yulduzi (yomg'ir suvlari tangrisi) sifatida tasavvur qilingan. Zardo'shtiylikda "osmon suvlari" - yog'in-sochin egasi sifatida marosimda o'z ifodasini topgan.

Qo'shiqning mazmuniga ko'ra oddiy odamlarning hayotiymaishiy tilaklari kuylanadi. Unda Sus (Sust) nomli ayolga o'ziga xos iltimos, yolvorish murojaati aks ettirilgan. Qo'shiqning asosiy badiiy va tasviriy vositasida bir naqorat so'zlari - *"Sust xotin, suzma xotin, ko'lankasi maydon xotin"*; har bir misradan keyin hamda qo'shiqning boshida va yakunida takrorlanishi xarakterlidir. Bu o'z navbatida nafaqat marosimni, balki janrning o'zini funksiyasini ta'kidlaydi:

*Sus xotin - suzma xotin,
Ko'lankasi maydon xotin.
Sus xotin - suzma xotin,
Ko'ylaklari bo'z xotin.
Yomg'ir yog'dir, ho'l bo'lsin,
Yeru-jahon ko'l bo'lsin.
Maysalar quloq yoysin,
Sut-u, qatiq mo'l bo'lsin.*

"Sus xotin" (eng qadimiy "yomg'ir surash" marosimi nomi "Bobo Qambar" - qurg'oqchilik bo'lganda daraxtlarda tumor osganlar va uning tagidan yomg'ir chaqirish maqsadida suv sepganlar) - yomg'ir chaqirish bilan bog'liq keng tarqalgan marosim qo'shig'i. Bunga ko'ra ikkita tayoqni bir-biriga ko'ndalang bog'lab, ayollar kiyimini kiydirib, boshiga ro'mol o'ralgan holda qo'g'irchoq yasaladi. Osmondan yomg'ir tilab, marosim qatnashchilari (ayollar yoki erkaklar - kim ushbu marosimdan xabardor bo'lsa) qo'g'irchoqni yuqori ko'tarib, uymay yurishadi, hammalari birgalashib "Sus xotin" qo'shig'ini aytishadi. Xonadon egalari qo'shiqni aytib kelgan kishilarga chelaklarda suv olib chiqib sepishgan; non, don kabi turli narsalar hadya berib ularni "rozi" qilishgan.

Sust xotin

Ushbu marosim qo'shig'i mazmunida qurg'oqchilik, suv tanqis bo'lgan davrlarda dala-dashtlarda yashagan dehqonlar tabiatga iltijo qilib, mo'l hosil bo'lishini orzu qilganlar. Qo'shiq naqoratdan boshlanib, guruh tarzida cholg'usiz xamma qatnashchilar tomonidan aytiladi. Qo'shiqning asosiy mazmuni qatnashchilar tarkibiga ko'ra (ayollar yoki erkaklar)

belgilanadi (marosim o'tkazish tartibi: belgilangan kuni va vaqti, marosimni o'tkazishga mutasaddi etib tayinlangan ishtirokchilar, marosim uchun kerakli narsalar, masalan, qo'g'irchoq yasash, bo'sh qovoq, qamish naycha, toshbaqa, xayr-ehsonlar solish uchun xurjun). She'riy matnida takroriy satrlar kalta diapazonli sodda ohang orqali tuziladi; uni yodlash va barala aytish uchun u qulaydir. Ijro jarayonida ma'lum tashqiy tovushlar samarasiga e'tibor beriladi, masalan, maxsus moslama orqali g'uvillangan tovushga. Ayollar ijrosida o'ziga xos musiqa cholg'usi - "qovoq soz" (qovoq va qamishlardan yasalgan uskuna) jo'r bo'ladi. Ushbu cholg'uning g'uvillagan tovushi, shovqini jo'rligida qo'shiq ijro etiladi (uning vazifasi qo'shiqqa jo'r bo'ladigan ovoz uslubi hamda ritmik usuli).

"Sus xotin" qo'shig'i kuyi ikkita ohangdan tuzilgan bo'lib, har biri ma'lum mazmun bilan bog'liqdir: biri naqorat kuyi ohangibu chaqiriq, murojaat "sus xotin" ohangi (qo'shiqning asosiy ohangi - leytmotivi). Ikki taktli ohang sekunda oralig'ida (sol-fa) pastga takroriy harakat etib, kvartaga (sol-re) sakraydi. Keyingi ikki takt teskari yondoshuv - sakrama kvartadan (re-sol) sekunda oralig'ida harakat yana kvartada (soldan re tovushiga qaytib) yakunlanadi. Naqorat mazmuni "Sus xotin"ni sharafllovchi, madh etuvchi undalma xarakteriga ega. Ikkinchi to'rt taktli band kuyi ohangi - iltijo, istak (yolvorish yoki xitob) ohangi "yomg'ir yog'sin" - rivojlov, yuqori kvarta (sol-do)ga harakat va undan sekunda oralig'idagi pastga-yuqoriga harakatlanadi va sol tovushida yakunlanadi (sol ioniy ladi). Qo'shiqning birinchi bandi yomg'irni hadya etishni so'rash bilan bog'liq bo'lsa, keyingi bandlarida dehqon sepgan bug'doyning mo'l hosil berishi, uning xonadonini xursandchilikka to'lib-toshishi, Sus xotindan ochiqdan-ochiq yomg'ir, qut-baraka, elu yurtga to'kinchilik tilash ruhiy istak ohangi orqali yetakchilik qiladi. Band mazmuni hamma vaqt takrorlangan naqorat bilan yanada kuchaytiriladi. Qo'shiqning yakunida naqoratni ikki-uch bor takrorlash bilan tugallanadi. "Sus xotin" qo'shig'i (kuyni ikki ohang orqali rivojlovi) marosimda ishtirokchilar tomonidan ijro etilishi asarning musiqiy-poetik matni to'liq va mukammal ifoda etilishiga olib keladi.

"Sus xotin" marosim qo'shig'ida ikkita asosiy chaqiriq xarakteridagi ohanglar mavjud bo'lib, ular "marosimiy avrash funksiyasi" va ma'lum semantik xususiyatiga egadir.²⁷

O'zbekistonning turli hududlarida "yomg'ir chaqirish" marosimini o'tkazish turlari tarqalgan: marosimning birida qurbonlik qilingan, qurbon qilingan hayvonning suyaklari "Sus xotin" qo'shig'i aytilishi bilan suvga tashlangan. Farg'ona vodiysining ayrim qishloqlarida marosim jarayonida ikki yigit eshakka bir-biriga teskari minib, toshbaqani ip bilan bog'lab (lalmida yurgan toshbaqa uzoq vaqt suvsiz yashaydi ma'nosida), eshakka

²⁷ . Қаранг: Рустамбек Абдуллаев. Обряд и музыка в контексте культуры узбекистана и Центральной Азии. Ташкент, 2006. 115-121 бет.

osib qo'yishgan hamda uyma-uy yurishib, har bir uyga borganda "Sus xotin" qo'shig'ini aytishgan. Xonadon sohibi bo'lsa bir chelak suv chiqarib, qatnashchilar ustiga sepishgan. Uy egasi ehson sifatida don, non, shirinlik yoki boshqa yegulikni berishgan. Marosim yakunida toshbaqani oqar suvga tashlaydilar yoki uning bir oyogida daraxtga osib qo'yishgan. Janubiy Tojikistonda yashovchi laqay-o'zbeklarida marosimni o'tkazish mazkur varianti qayd etilgan bo'lib, eshakka mingan kishilardan birining qo'lga yarim qilib suv solingan qovoq tutqazib qo'yadilar. Ikkinchi kishi esa bir-biriga bog'langan ikki qamish naychani qovoqqa solib, qo'li bilan aylantiradi va suv quyilgan qovoq ichidan g'uvillab ovoz chiqadi (qatnashchilarning fikricha ushbu ovoz toshbaqa ovoziga taqlid deb hisoblanadi). Qolgan kishilar ergashib qishloqdagi har bir uyga kirilganda baland ovoz bilan "Sus xotin" qo'shig'ini kuylaydilar. Uy egasi esa eshakka mingan kishilar ustidan sovuq suv sepadi, keyin xayr-ehson qiladi.²⁸

"Chala xotin" yoki "Ko'sam-ko'sam" marosimida momolar to'planishib, bir katta tayoqning boshiga cho'p bog'lab, ustidan ko'ylak kiygizib, qo'g'irchoq ko'tarib olib, uyma-uy yurishgan va qo'shiq aytishgan (*aylanadi chala xotin, o'rgiladi chala xotin*). Xonadon egasi bir kosa suv olib chiqib, ko'samni (ya'ni kampar - qo'g'irchoqning) ustidan quyarkan - iltijo ijobiy bo'lib, "yomg'ir yog'adi" deb irim qilishgan. Tog'lik hududlari birida "Suv xotin" marosimi o'tkazilishi jarayonida bir yigitga ayollarning eski-tuski kiyimlarini kiygizib, uni "bezatishgan" (bosh qismiga toshbaqani bog'lashgan). Guruh bo'lib, *"Suv xotin-sulton xotin, kuylaklari bo'z xotin"* qo'shig'ini aytib, qishloq bo'yicha "ayolni" olib yurishgan. Yoki bir erkak tomonidan - biri ayol kishining ko'ylagini kiygan va bitta yog'och yoki sopol idishni boshi uzra ko'targancha "so'z xotin" deb qo'shiq aytib, uyma-uy yurgan. Xonadon ahli bir chelak suv olib, uning ustidan quyganlar (Surxondaryo viloyati). O'tmishda marosimni o'tkazish keng tarqalgan varianti (Surxondaryo va Jizzax viloyatlariga xos) tartibida ayollar guruhi ishtirok etib, yuqorida eslatilgan qo'g'irchoqqa qari ayolni ko'ylagini kiydirib, biri uni ko'tarib oladi, boshqalar uning ortidan ergashib, qishloqning barcha xonadonlariga kirib, "Sus xotin" qo'shig'ini aytib turadilar. Uy egasi ularni xursandlik bilan qarshilab, qo'g'irchoq ustidan suv sepib, o'z imkoni doirasida xayr-ehson qilgan. Buxoro ahlisi o'tmishda "yomg'ir chaqirish" marosimini "Ashag'lon" (ayrim qishloqlarda "Chala xotin") hamda Afg'onistonda yashovchi o'zbeklar ham "Yomg'ir gadoyi keldi" nomlari bilan umumiy tartib bo'yicha (mushtarak xarakter kasb etgan - qo'g'irchoq yasash, qo'shiq aytish, uyma-uy yurish, suv sepish, ehson qilish) o'tkazishgan.

Qo'shiqning so'z matni va kuylari har bir hududga mos tarkibida, lekin lokal an'analarga ko'ra va shevani inobatga olgan holda ijro etishgan.

²⁸ . Muallif ishtirok etgan folklor ekspeditsiyasi jarayonida yozib olingan (San'atshunoslik ITI, 1979 yili).

Toshkent viloyatida yozib olingan "Sus xotin" qo'shig'i lirik ohangida talaffuz etiladi. Qo'shiq davomida yomg'ir yog'ishidan qurg'oqchilikning yo'q bo'lishi, kuzda yerga sepilgan bug'doylarning bosh tortishi, ya'ni boshqoq chiqarishi kuylanadi. Umuman, "Sus xotin" marosimi lokallik xususiyatiga ega bo'lib, marosimga tayyorgarlik ko'rish, o'z semantik yo'nalishi, funksiyasi, unda ijro etiluvchi qo'shiq mazmuni, asosiy kuyning ohang jihatlari, musiqiy-poetik matnidagi qo'llanadigan ayrim unsurlarining mushtarakligi, uning tabiati, o'tkazilish tartibi hamda ishtirokchilar tarkibi bilan umumo'zbek yomg'ir chaqirish marosimi an'analarini saqlab kelmoqda.

Garchi o'zbek mavsumiy yoki mavsumiy-mehnat marosimlari - bahorni kutib olish ("Navro'z" bayrami - Navro'zni nishonlash), yomg'ir, shamol, qor chaqirish, birinchi gul, birinchi yer haydash, hosilni terib olish ("Mehrgan", hozirgi kunda "Mehrijon" bayrami), yanchish, olovdan hatlash ("Sada" bayrami yoki "Safar qochdi" marosimi) - hijriy-qamariy taqvim bilan bog'liq, ularda ijro etilgan musiqiy janrlari boy va xilma-xil bo'lsa-da, ular bizga qadar to'liq yetib kelmagan. Ayrim marosim qo'shiqlaridan biri qoldiq (relikt) holda saqlangan bo'lsa, ayrimlari nisbatan to'laroq yoki qayta ishlangan holda musiqiy an'ana sifatida folklor ansambllari repertuarlaridan joy olgan. Yoz-kuz oylarida boshqoqli ekinlar ayni yetilgan paytda kuchli shamol bo'lib, u bir-necha kun davom etsa, butun ekinlar payhon bo'lib, yetilib pishgan mevalar to'kilib nobud bo'ladi. Mana shunday bir paytda shamol to'xtatish marosimi o'tkazilib, unda "Choy momo" qo'shig'i (*Choy, choy, choy momo. Choy momosi o'libdi, o'g'li yetim qolibdi*) guruh tarzida, kichik diapazonli ma'lum shiddatli lirik xarakteridagi deklamatsion kuyohang orqali, ravon ritmik tuzilmali baland ovozda ijro etilgan.

"Yo ramazon" - eski yil taqvimidagi ramazon yoki ramadan oyida bolalarning (ilgari zamonlarda kattalar tomonidan) hovlimahovli yurib aytiladigan marosim qo'shig'i ("Ramazon" mavsumiytaqvim marosimi). Ushbu qo'shiq O'zbekistonning barcha hududlarida keng tarqalgan va hozirgi kungacha o'z mavqei va funksiyasi saqlangan holda bolalar guruhi tomonidan ijro etilib kelinmoqda. An'anaga ko'ra, "Ramazon" qo'shig'i Ro'za marosimi boshlanganining uchinchi kuni kechasi yosh yigitlar va o'smir bolalar uyma-uy yurishib, har bir xonadon darvozasiining oldiga borganda baland ovoz bilan:

*Yo ramazon aytib keldik eshigingizga,
Qo'sh haydarli o'g'il bersin beshigingizga.
Shu uyda bir daraxt ko'rdim cho'ntoqqina,
Egasi bir qo'y berar cho'loqqina.*

(yoki)

*Kirib kelsin davlating,
Chiqib ketsin shaytoning.*

Besh yuz bo'lsin baytaling,

Uch yuz bo'lsin sir oting - deb qo'shiq aytishgan.

Qo'shiq ramazonga bag'ishlab aytilsa ham, diniy mavzular unga xarakterli emas (qo'shiqda ba'zan diniy taassublarga doir misralar uchraydi). Islom dinidan oldin o'tmish taqvimida ramazon oyi tantana sifatida nishonlangan va unda bayramona qo'shiq kattalar tomonidan kuylangan hamda har bir xonadon egalarini tabriklab, ularga yaxshi tilaklar bildirilgan. O'tmishda Markaziy Osiyo xalqlarining 30 kunlik Ro'za marosimi jarayonida kuychang yoki rechitativ tarzidagi "saxar" diniy aytim-qo'shiqlari (B.Yerzakovich) o'smir bolalar guruhi tomonidan uyma-uy yurib, aytilgan (slavyanlarning qishki kolyadka (xabar beruvchi) qo'shiqlariga o'xshash). Ushbu qo'shiq keyinchalik iste'moldan chiqib ketgan va uning o'rniga kattalar tomonidan tabrik (har bir hovli oldiga borganda o'sha uy sohiblarining yaxshi sifatlarini ulug'lovchi misralarga boy) qo'shiqlari aytilgan (davrlar osha "Ramazon" qo'shiqlari bolalar folkloridan o'rin olgan).²⁹

Yo - ramazon

"Yo ramazon" qo'shiqlari keng tarqalgan bo'lib, o'zbek marosim musiqasining taqvimiy marosimlar folkloriga mansub an'anaviy janrlaridan biridir. Bu janrga oid qo'shiqlarning ijro uslubi (guruhli, jo'rsiz), o'zni (ramazon oyida) va vaqti (oqshom tushishi bilan), ishtirokchilar tarkibi (faqat o'g'il bolalar tomonidan ijro etilishi) hamda badiiy musiqiy-poetik matnlarining o'ziga xos tabiati bilan bevosita bog'langandir. Uning bir necha xil lokal variantlari mavjud bo'lib, ular o'ziga xos ijro usuli, kuy va so'z matni qurilishi va an'anaviy duo-olqish qismining hududga xos xususiyati bilan birbiridan farqlanadi (qo'shiqni nomlari ham o'ziga xos - "Ramazon", "Yo ramazon", "Yo rabbim", "Rabbiman", "Rayvan", "Buchul"). Garchi "Yo ramazon" qo'shiqlari cholg'u jo'rligisiz ijro etilsa ham, ular o'ziga xos ohangda aytilgan.

²⁹ . Kattalarning bolalarga aytib beradigan, keyinchalik bolalarga meros bo'lib qoladigan qo'shiqlar keng tarqalgan - bu fasl va marosim, mehnat va o'ynoqi qo'shiqlardir, jumladan, "Boychechak", "Chittigul", "Binafsha", "Oq terakmi", "Ramazon", "Mayda", "Jon burgam" va b. Bolalar musiqa folklori ham umumfolklor singari guruh ijodi hisoblanadi, ayni chog'da og'zaki yo'sinda tarqalib, og'zaki ravishda ijro etiladi.

"Ramazon" qo'shiqlarida ham barcha bolalar tomonidan ijro etilgan qo'shiqlarga xos jo'shqinlik, yengil yumor ko'p uchraydi. Negaki sog'lom bola kulgisiz turolmaydi. Ushbu qo'shiqning musiqiy-she'riy matni sodda va oddiy bo'lib, kuy tuzilishi sekundatersiya oralig'idagi ohangdan iborat va bu ohang ijro jarayonida yangi so'z misralari bilan taqrorlanadi. O'lchov-ritmi ham ravon. Jonli ijro etilgan qo'shiq o'zining butun musiqiyligi va ohangrabosi bilan o'ziga jalb etadi. Qadim zamonlardan beri "Ramazon" qo'shig'i musiqiy an'ana sifatida udum bo'lib kelgan. Shu bois uning asosiy funksiyasi (maqsadga muvofiq) uyma-uy yurib, har bir xonadon egasini tantanali ravishda tabriklash, ularga yaxshi tilaklar tilash, ularning saxiy bo'lishini olqishlash yoki baxilligini qoralash kabi ohanglar unda ustunlik qiladi (ammo bolalarning biror narsa so'rashi esa (qo'shiq mazmunida tilamchilik yo'q!) o'tmishning eskilik izlaridir). Ijrolikdagi musiqiy-verbal tili ravonligi, sodda va oddiy kuy tuzilishi va rivojlovi, yengil yumor bilan ko'pchilik bo'lib aytilishi - bu qo'shiqni yanada kuchliroq hamda obrazliroq ifoda etishga undaydi.

"Yo ramazon" qo'shig'i Surxondaryo viloyati Boysun tumanida "Rabbiman" nomi bilan an'anaviy yakka-guruh tarzda (qo'shiqning har bir to'rtligi yakka ijro etilsa, boshqalar guruh bo'lib, naqorat so'zini takrorini qaytarib turishadi) xonadon ahliga sihatsalomatlik, farzand va baraka tilash bilan boshlanadi va uy egalari ramazonchilarning ovozini eshitgach, ularga atalgan xayr-ehsonini olib chiqib bergandan so'ng, bolalar ularni:

Tomga sepdim sedana,

Terib yesin bedana,

Uyingiz - bulbulxona,

Har yili bo'lsin to'yxona! - deb tilaklashadi.

Namangan viloyatida ramazon qo'shiqlari "Rabigon" deyiladi (*Rabigon ayta-ayta odatim bor*), unda xonadon egalari sha'niga bildirilgan yaxshi tilaklar matnning asosiy qismiga singdirib yuborilgan. Jizzax viloyatida qo'shiqning olqish qismi "buchul" deb yuritiladi (*buchil-buchil, buchilma, bo'z to'rg'ayday sochilma*).

"Yo ramazon" qo'shiqlarining o'ziga xos janr xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. "Yo ramazon" qo'shiqlari har yili faqat bir marta, ya'ni ramazon (ramadan) oyida (Ro'za boshlanishi) munosabati bilan bir oy mobaynida ijro etilgan qadimiy mavsumiy marosim musiqasi namunasi; ularda ezgu tilaklarni tilash, istak bildirish, qut-baraka yog'ilishi, umuman xalqimizning ezgu fazilatlarini, mehr-muruvvati, saxovatligi, saxiyligi, bag'rikengligi, o'zaro hurmat ulug'lanishi bosh g'oyasini tashkil etadi; oilaga farzand tilash bu qo'shiqlarning hayotbaxshligini ko'rsatuvchi eng muhim belgilaridan biridir;

2. ushbu qo'shiqlar o'ziga xos badiiy soddaligi va oddiyligi, so'z matnlari ravshanligi va ifodali ta'sirchanligi bilan ajralib turadi; ammo

qo'shiqning musiqiy uslubida ayrim arxaiik shakl (refren va radif xillari, xilma-xil takrorlanish modifikatsiyasi (o'zgarish), cholg'u jo'rligisiz yakka-guruh yoki unison-guruh aytilishi, kalta diapazoni va b. mavjud);

3.qo'shiq atamasi va ijrochilar tarkibi (yigitlar, keyinchalik o'g'il bolalar guruhi), semantikasi umumiyliigi ma'lum taqvim muddatida ijrochilik tuzilishi, tasviri, kuylash xarakteri va usuli, uyma-uy yurish magik urf-odati, marosim asosiy unsurlarining an'anaviy barqarorligi bilan bog'likdir;

4."Yo ramazon" qo'shiqlarining turli xil variantlari keng tarqalgan bo'lib, har bir hududning o'ziga xos ijrochilik an'analari va usullari bu qo'shiq musiqiy-poetik matnining badiyatida o'z ifodasini topgan; unda so'z va kuy mutanosibligi mujassamlangan - boshlang'ich ohangining izchil rivojlovi, ravon o'lchov-ritmik usuli tufayli, jozibali xarakterida ta'sirchanligi bilan rom qiladi;

5."Yo ramazon" va "Boychechak" qo'shiq janrlari o'rtasida genetik aloqadorlikni borligi: boychechak - ko'klam darakchisi, ramazon - tantanali taqvim hamda ro'za oyining darakchisi bo'lib, aynan marosim qo'shiqlari bu xabarini yetkazishi an'anasidir. Shu bois qo'shiqlarning tarkibiy tuzilishi, bolalarni uyma-uy yurib, xonadon sohiblariga o'ziga xos tilaklar tilash, xonadon egalari bir narsani ko'nglidan chiqarib berganligi, ijro usuli va uslubi mushtarakligi, ayrim she'riy matnidagi misralar mazmuni yaqinligi bir-biriga o'xshashlikni ta'minlaydi.

6."Boychechak", "Ramazon" yoki boshqa mavsumiy marosimlarning tarkibiy qismi - bu qo'shiqning musiqiy-poetik matni va tili, u bevosita marosim ko'rinishining qat'iy tartib rivojloviga itoat etadi. Qo'shiq asosida ma'lum kuy-ohang va ritmik shakli turadi, shu bois u rechitativ ijro usulini ta'riflaydi. Kuy negizi ravon o'lchov-ritmik shakli ma'lum tovush yoki bir-necha bor takrorlanayotgan ritmik shakldagi sekunda-tersiya oralig'idagi ohang orqali tuzilishiga alohida ahamiyat beriladi.

O'zbek xalqining bayram va mavsumiy marosimlar tizimi o'zining asosiy jihatlari bo'yicha uzoq o'tmish davrlarda, taraqqiyot yo'li jarayonida turli madaniy an'ana va e'tiqod tasavvurlar hamda xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy muhiti natijasida o'zining yakuniy shakliga ega bo'ldi. Darvoqe, o'zbek mavsumiy marosim qo'shiqlarining janrlar tarkibi g'oyatda rang-barang bo'lib, har bir janrga oid folklor namunalari o'zining tarixiy asoslari, ijro etilish o'rni, hayotiy-maishiy yo'nalganligi va musiqiy-poetik tabiatiga ko'ra ikkita guruhga bo'linadi. Biriga deklamatsion usulli ohang o'ziga xos bo'lib, u sekunda-tersiya va tetrapentaxordli lad shakllaridagi tor yoki o'rta tovushli diapazonda ifodalangan (ba'zi tovushlar takror qo'llanishi so'zlarning ohangiga mos bo'ladi). Ularda hamisha taqrorlanib turgan puxta ritmik shakli - musiqiyverbal usuli xosdir (qo'shiqdagi ayrim tovush yoki ohang iboralari takrorlanishi o'yin yoki ish xatti-harakati bilan bog'liqligini kuzatish mumkin). Ushbu musiqiy-ijrochilik holat "Boychechak", "Sus xotin"

(hamma variantlari), "Yo ramazon", "Choy momo", mavsumiy-mehnat - "Ho'sh-ho'sh", "Turay-turay", "Charx", "Shoxmoyilar" kabi qo'shiqlar kuylariga xosdir. Mavsumiy qo'shiqlarning ikkinchi guruhiga o'xshash lad shaklli, tor tovushli diapazondagi mayin kuychan, erkin va badihago'ylik ritmik usulli kuylar kiradi (unda qo'llangan ayrim yorkin bezaklar, cho'zilma tayanch lad tovushlari asarning musiqiylikka yordam beradi). Ushbu guruhga bahor va kuzgi mavsumiy-mehnat - "Qo'sh haydash", "Yozi", "Oblo baraka", "Yorg'ichoq", "Mayda" hamda Navro'z qo'shiqlari kiradi. Ikkala guruh kuylarida o'zaro munosabati va bog'lab beruvchi uchta boshlang'ich negizini kuzatish mumkin - **notiqli yoki nutqli** (verbal - so'z deklamatsiyasi), **motorli yoki harakatli** (harakatlanuvchi - o'zaro ritmik kuy va so'z mutanosibligi) va, xususan, **qo'shiqsimonli** (musiqiy-poetik vositalariga boy kuychan-ohangdorli); ularning boshlang'ich manbasi juda sodda shakldagi so'z-ohang tili (tovushlar talaffuzi)dir.

Mavsumiy qo'shiqchilik kuylarining rivojlov dramaturgiyasi bir yoki turli yo'nalishdagi musiqiy-poetik ifodaviy vositalariga asoslangan. Kuylarning birlamchi morfologik xususiyatlari va ularning talaffuzlari ijtimoiy tasavvurlari bilan bevosita bog'liqdir. Bir muhit-vaqtida yaratilgan xilma-xil ohangdorlikdagi kuy lokal qo'shiqchilik an'anasiga ko'ra uning turli intonatsion semantikasini ochib beradi. Jumladan, "yomg'ir chaqirish", "Boychechak" yoki "Yo ramazon" qo'shiqlari rechitativ-kuychan ohangda; chorvadorlik "sog'im" yoki "badik" qo'shiq-aytimlari - rechitativdeklamatsion ohanglar orqali ifodalangan. Ularning asosiy ohangritmi, bir tomondan, avrash yoki magik afsun qo'shiq kuylari; ikkinchi tomondan - hikoyaga oid (darakchi so'z) an'analari bilan bog'liq kuylariga tayangan. Kuylarni turli tuzilish yoki ko'rinishida mavsumiy marosim qo'shiqlarida kuzatish mumkin: "Sus xotin" qo'shig'ida boshlang'ich kuy jumlasida; "Yo ramazon" va "Boychechak" qo'shiqlarida band-naqorat semantikasida. Shu bois qo'shiq kuylari yo mayin, yo yorqin, yo chaqiriq-noliy, yo kuchli jo'shqin xarakterida bo'lib, ijro uslublari yordamida talqin etiladi. "Choy momo", "Mayda" yoki "Qo'sh haydash" hamda "Yozi" qo'shiqlariga notiq-tovushli ijro (yakka erkaklar tomonidan ochiq havoda, baland yorqin, cho'ziq ovoz bilan), "Sus xotin", "Boychechak", "Yo ramazon", "Sumalak" qo'shiqlari tabiiy sharoitlarda guruh bo'lib, xatti-harakat, o'yin, "g'avg'oli" (shovqinsuron), qichqiriq yoki qiyqiriq ovoz bilan aytilgan va ular hamisha marosim qo'rinishi bilan chambarchas bog'liq holda tasvirlangan.

O'zbek xalqining mavsumiy qo'shiqchilik madaniyati - bu milliy meros va bebaho badiiy boyliqdir; u nafaqat yorqin qadimiy yodgorligi balki zamonamizning jonli voqeasi. O'zining taraqqiy yo'li jarayonida so'z matnlari, kuy-ohangi, musiqiy-poetik vositalariga boy, harakat, ijro uslubi va usullari bilan yaxlit hamda uzviy bog'langan bo'lib, xilma-xil mazmundorli qo'shiq-aytimlari va cholg'u yo'llari ijod qilingan. Mavsumiy marosim musiqasi, umuman, marosim musiqasi keng tarqalgan bo'lib,

qadimgi ajdodlarimizning turmush va tirikchilik sharoiti, yil fasllari va tabiiy hodisalariga aloqador e'tiqodiy qarashlari, mehnat turlari, kishilarning ma'naviy ehtiyoji bilan chambarchas bog'liq holda yuzaga kelgan (xalq to'plangan har bir joyda o'z mehnati, turmushi va zamonaning barcha voqealarini marosim ko'rinishi orqali qo'shiqqa solib o'tkazgan). Chunki tarixning doimiy yo'ldoshi bo'lgan bunday aytim-qo'shiqlarda aholining turmush tarzi, mehnat qilishi, madaniyati, urf-odati, dunyoqarashi, ishonche'tiqodi o'ziga yarasha aksini topgan bo'lib, ana shu bog'liqlikda yashab, asrlar osha saqlanib va rivoj olib kelmoqda. Qish, bahor, yoz va kuz fasllariga aloqador marosim qo'shiqlarining ayrim janrlari qoldiq holdagina saqlanib qolgan bo'lsa (masalan, mavsumiy mehnat qo'shiqlari), Navro'z qo'shiqlari hamda "Sus xotin", "Boychechak", "Choy momo", "Yo ramazon", "Sumalak" kabi qo'shiqlar to'laroq yetib kelgan va zamonaviy folklor ansamblar repertuarlaridan o'rin olgan.

Mavsumiy marosim musiqasi har doim siyosiy davrning ijtimoiy-iqtisodiy talablari bilan bog'langan holda yaratiladi; vaqt o'tishi bilan zamon talabiga moslasha boradi, turmush tahririga uchrab turadi va u yangi davrning falsafiy, estetik, madaniy, ma'naviy-ma'rifiy talablariga javob berganlaridagina yashay oladi. Marosim qo'shiqchilik repertuari qanchalik kengayib, ko'payib borsa, shunchalik zamonining aks-sadosi sifatida ham shakl, ham mazmun, ham musiqiy-poetik tili, ijro usullari jihatidan tobora yangilanib turadi va bugungi kunning vazifalariga xizmat qiladi.

Tayanch so'zlari: mavsumiy, yil fasli, tabiat, marosim, tasnif, qo'shiq, aytim yo'li, cholg'u yo'li, Navro'z, bayramona, boychechak, sust xotin, kuy, matn, so'z, ijro, uslub, usul, rivojlov, shakl

Nazorat savollari

1. O'zbek marosim musiqasining tasnifi.
2. Marosim - etnomadaniyat an'anasi.
3. Mavsumiy marosimlar va mavsumiy-marosim musiqasi.
4. Mavsumiy marosim qo'shiqchiligining janrlar tarkibi.
5. "Boychechak" va "Sus xotin" mavsumiy marosim qo'shiqlarining musiqiy qonuniyatlari.
6. Mavsumiy marosim qo'shiqlarining mavqei va ijrochilik uslublari.
7. Yil fasllari bilan bog'liq marosim qo'shiqlari.
8. "Ramazon" qo'shig'i, uning xususiyatlari.
9. Folklor qo'shiqchiligi - insoniyat nomoddiy madaniy merosi durdonasi.
10. "Navro'z" bayrami, uning qo'shiqchilik san'ati.

Topshiriqlar

1. Mavsumiy marosim musiqasi va uning tasnifi.

2. Faslli marosim qo'shiqlari (Boychechak, Sust xotin; lokal variantlari).

3. "Ramazon" qo'shig'i, uning lokal xususiyatlari.

4. O'zbekistonda mavsumiy marosimlari: an'ana va zamonaviylik.

3.3. OILAVIY-MAISHIY MAROSIM MUSIQASI VA UNING TASNIFLANISHI. TO'Y MAROSIM MUSIQASI

Tarixdan tarkib topgan o'zbek xalqining an'ana, urf-odat, marosimlarning vujudga kelishi va rivojlanishiga bir qator omillar, jumladan, turmush tarzi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ular muayyan tarixiy davrning mahsuli bo'lib, moddiy turmush sharoitining ta'siri natijasida paydo bo'lgan; vaqt o'tgan sari ular tobora mustahkamlanib, ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tib kelgan. Oila jamiyatimizning eng ibtidoiy, ilk shaxobchasi, olamning qanday o'sishi, taraqqiyot yo'lida yo'nalishi ham xuddi shu oilalar, undagi totuvlik va to'kinlik kabi jabhalari bilan bog'liqdir. Har bir xalqning turmushida uning o'ziga xos belgi va xususiyatlari mavjud bo'lib, bu narsalar, jumladan, urf-odat, marosim va udumlar uzoq davr mobaynida vujudga keladi, asrlar osha ularning ayrimlari turmush amaliyotidan tushib qoladi, ularning o'rniga yangilari paydo bo'lib, kamol topadi. Kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarining qondirilishi bilan ularning safi va sifati o'sib, o'zgarib boradi. Shu bois oila xalqning turli-tuman urf-odat, rasmlarini va ma'naviyatining asl durdona (musiq, raqs, tomosha, o'yin)larini o'zida tashuvchi bir ummon deb qaraladi.

O'zbeklar orasida ayrim xushchaqchaq, shirin kayfiyat beradigan hodisa va voqealari, oila boshiga tushgan og'ir musibatlar, xalqning an'anaviy marosimlari, jumladan, to'ytantanalari, o'lim, dafn etish va ta'ziya bildirish hamda kasallikni davolash bilan bog'liq urf-odatlar va rasm-rusmlarida o'z ifodasini topgan. Bular xalqimizning ko'p asrlik e'tiqodiy qarashlari, an'analari o'zida saqlab kelayotgan oilaviy-maishiy marosimlarini tashkil etadi. Oilaviy-maishiy marosimlari va an'analari xalqimizning kundalik turmushiga singib ketgan bo'lib, xalqning ezgu istaklari hamda intilishlarini o'zida aks ettiradi. Oilaviy marosimlar tarixiy sharoitlarda yuzaga kelgan bo'lib, voqelikni aks ettirishda va unga xalq ommasining munosabatlarini belgilashda nisbatan turg'un shakli hisoblanadi. Insonning hayotiy davrasida marosimlar katta o'rin va ahamiyat kasb etadi. Bu turkumga insonning tug'ilishi va chaqaloqlik davri, o'smirlik jarayonida farzandlarni tarbiyalash va voyaga yetkazish, balog'atga yetishi bilan yangi oila qurish, bemor kishilarni davolash hamda oila a'zosi vafoti bilan bog'liq mansub urf-odat, marosim va janrlar hayotiy funksiyalariga ko'ra to'y marosimlari, dafn va aza-motam marosimlari hamda maishiy davolash marosimlariga kiradi. Ma'lumki, o'zbeklarning axloqi, odati islom dini qoidalari bilan bog'lanib ketgan.

Oilaviy marosim - bu nafaqat oddiy ko'rinish, farzand tug'ilishi va uning tarbiyasi, to'y tantanalari, ularda ko'ngilni ochuvchi chiroyli yurish, xalq tomoshalari, o'yinlar, qo'shiq-kuylar, raqslar ustivorlik qiladi; balki yaqin inson o'limi va kasallikni davolash rasm-rusumlari ham- bularning boy an'analari millat tarixi va madaniyatidir. Shu bilan oila turmushi hamma xalqlarda aynan konservativ bo'lishiga qaramay, bevosita o'tmish an'anaviy urfodatlar, udum va marosimlari bilan bog'liq.

Hozirgi kunda kishilar hayoti va qurshab olgan tabiatdagi ko'pgina hodisalar insonga yordam beruvchi saxiy-ezgu, ammo ayrim dushmanlik qiluvchi insonga zarar beruvchi turli kuchlar ta'siri marosimlar orqali izohlanadi. Darvoqe, oila hayotidagi farzard tug'ilishi, to'y va yangi oila qurilishi yoki oila a'zosini o'limi hisoblanadi. Shu bois insonni har tomonlama muhofaza qilish maqsadida oilaviy turmush bilan bog'liq urfodat va rasm-rusmlar, udum va marosimlar ko'pdir.

O'zbek xalqining an'anaviy oilaviy-maishiy marosimi juda murakkab marosimli silsilasi (yig'indisi) bo'lib, unda ijtimoiyhuquqiy, axloqiy va diniy qoidalari o'z aksini topgan. Insoniyat turmushi rivojlovida o'tmish davrning qoldiq va diniy fikrlari saqlangan bo'lsa ham, XX asrda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar natijasida oila turmushi va oilaviy munosabatlarida ham tubdan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ammo ularda o'ziga xos funksionallik xususiyatlari va an'analari saqlanib qolgan.

Oilaviy-maishiy marosim silsilasi to'y-tantana (beshik, sunnat yoki o'g'il, muchal va nikoh to'ylari); dafn-xotirlash (aza-motam, sadr, jarxonlik) va maishiy (badik, kinna, alas, qushnos, mushqulkushod) marosimlar turkumidan iborat bo'lib, ularning asosiy atributi musiqa - folklor va mumtoz musiqa ijodiyotlariga xos cholg'u va aytim-qo'shiq yo'llaridir. Ular oilaviy-maishiy marosim musiqasini tashkil etadi.

Oilaviy-maishiy marosim musiqasi - bu xalqimizning musiqiypoetik va musiqiy-ijrochilik ijodiyoti bo'lib, u bevosita oilaviy marosimlar ko'rinishi, oila turmushi, to'y-tantanalalar bilan bog'liq holda ushbu marosimlarida ijro etilgan. U o'ziga xos shakl va janrlar tarkibi (qo'shiqchilik, ashula-cholg'u va cholg'u musiqasi), yo'nalishi (xalq va professional, folklor va mumtoz) va uslublari (yakkanavoz yoki guruh, yakkasoz yoki ansambl); rang-barang va boy mavzu va mazmunlari bilan ajralib turadi. Oilaviy-maishiy marosim musiqasi o'zining tasviriy doirasi, funksionallik va ijrochilik xususiyatlari bo'yicha **to'y marosim, aza-motam marosim va maishiy marosim musiqalariga bo'linadi**. Har biri o'z navbatida ma'lum oila hayoti va turmushi jarayoni, jumladan, to'y marosim musiqa folklori to'y-tantanalalar bilan bog'liqdir - bu **Beshik to'y** farzandning tug'ilishi va beshik oldidagi tantanalalar, turli urfodat va rasm-rusmlar o'tkazilishi: "ism qo'yish", "chilla", "aqiqa", "beshik yasatishi", "beshik tabarruki", "beshqarti", "meros ko'ylagi", "sallabondon" va "lachak", ularga muborak, qutlov, alla, rasmrusumli va marosim qo'shiqlari jo'rnavoz bo'lgan. **Sunnat (Xatna bolaning qo'lini halollash)** yoki **O'g'il to'yi** - inson hayotining o'smirlik

davri va sunnat qildirish odati bilan bog'liq bo'lib, "so'qim so'yish", "non yedi", "chamak", "yigit yig'nash" (yig'it chaqirish), "chipron" ("dangana"), "qur" (to'y tomoshalari - qiziqchi, askiyachi, masxaraboz, dorvozlar; xalq o'yinlari - uloq (ko'pkari), olish yoki kurash, poyga, qo'chqor, xo'roz, bedana urishtirish, quloq cho'zma) marosimlari cholg'u va aytim-qo'shiq yo'llari ijro etilishi bilan o'tkazilgan. *Muchal to'yi* - o'n ikki yillik turkumi (muchal) bilan bog'liq, oilada o'g'il yoki qiz bola tug'ilgan yilga bag'ishlangan to'ytantana marosimi. *Nikoh to'yi* - balog'atga yetgan yoshlarni nikohlash (o'g'il uylantirish, qiz chiqarish) marosimi qadimiy va an'anaviy hodisa va uning uzoq o'tkaziladigan to'y-tantana kompleksi (to'ygacha bo'ladigan va to'y vaqtida o'tkaziladigan urf-odat, an'ana va marosimlar; to'ydan keyingi marosimlarga boy).

To'y urf-odatlari va marosimlari hamma vaqt musiqa bilan hamohangligida xalqning kundalik turmushidan mustahkam o'rin olgan. Bular ko'p qirrali, ma'nodor, mazmunli to'y marosimlari majmui bo'lib, to'y-tantanalar ochilishidan to yakunigacha ijro etilgan rang-barang qo'shiqchilik va cholg'u yo'llarining musiqiypoetik, musiqiy-ijrochilik va musiqiy-raqs janrlariga boy. To'y marosim qo'shiqlari va cholg'u kuylari o'zlarining bajarilajak funksiyasi hamda lokal uslublariga ko'ra u yoki bu oila yashab turgan makon, zamon, muhit, shart-sharoit taqozosi bilan turlicha talqin qilingan.

O'lim, oila a'zosi vafoti bilan bog'liq marosim musiqa folklori o'z ichiga dafn va aza-motam marosimlarini kamrab oladi. Ular xalq orasida keng tarqalib, o'lganning yaxshi xislati va sifatleri, qilgan ishlari, qolgan yaqinlarining g'am-anduhini qo'shib yakkanavoz yoki guruh tarzida, cholg'usiz, aksariyat, ayollar tomonidan aytiladigan juda ko'p yig'i-yo'qlov namunalaridir.

Maishiy marosim ayimlari - bu so'z magiyasiga asoslangan avrash, afsun, qarg'ish, olqish, eson-omonlik bo'lib, badik, kinna, fotiha, duo, qushnos va b. janrlari kabi qadimiy e'tiqodlar va islom dini bilan aloqador holda inson faoliyatining turli sohalari bilan mustahkam bog'langan. Inson har qanday holatda ham xattiharakat, so'zning sehrli qudratidan najot kutgan. Chunki u o'zidagi so'zlash iqtidorini (so'z ohangi talaffuzi, deklamatsiya, aytim tarzda) ilohiy qudrat deb bilgan.

Umumiy marosim musiqasining tarkibiy qismi bo'lgan oilaviymaishiy marosim musiqasi turmush voqeligining so'z, musiqa, raqs, o'yin, xatti-harakat va ayrim tomosha san'ati ijro shakllaridagi badiiy in'ikosi, xalq ommasi dunyoqarashining maishiy hayoti bilan bog'liq holda o'zida aks ettirgan ommaviy ijoddir. Xususan, u verbal (so'z, she'r), kuy (ohang), xatti-harakat (ritm, usul) va o'yin (uslub) natijasida o'z shaklini, uslubini o'zgartirib, repertuari boyib, mazmunan teranlashib boradi. An'anaviy musiqa ijodiyotidagi bu qonuniyatlar oilaviy-maishiy marosim cholg'u va aytim-qo'shiq yo'llari janrlariga ham xosdir. Marosim musiqa folkloridagi

didaktik, estetik va maishiy xususiyatlari yaxlit holda bir butunni tashkil etadi.

To'y marosim musiqasi. "To'y" (to'ymoq so'zidan) - katta ziyofat ma'nosidir,³⁰ oila a'zolari davrasida qarindoshlar va yaqinlarning ma'lum tadbirlarda, to'y-tantanalarda diydor ko'rishishlariga muyassar qiluvchi vositadir. Bu so'zning zaminida tinchlik, totuvlik, to'qchilik, xalqning quvonchli damlarga to'lgan onlarda namoyon bo'ladi.

To'y - juda qadim zamonlardan beri kishilar hayotida muhim voqea bo'lib, farzand tug'ilishi, ikki yoshning boshini qovushtirish, yangi oila paydo bo'lishi, kelajakda birga yashash, naslni davom ettirishday ahdu paymonga ko'pchilik oldida muhr bosiladigan oilaviy tantana. To'y o'z ichiga oila, qudalar va do'stlar uchun quvonchli kun, qiz va quyov tanlashdan tortib, to'y bo'lib o'tguncha, undan keyin ham ko'pchilikning ishtiroki, maslahati va yordami bilan amalga oshiriladi. To'y marosimi ma'lum funksiyalar bajarib kelgan: ijtimoiy-iqtisodiy, ma'rifiy-tarbiyaviy, axboratli-bilimli, axloqiy-etnik, estetik. To'y bilan kelajak oilaning poydevoriga asos solinadi.

To'y marosimining asoslari hamma vaqt kelinni otasining uyidan kelajakda erining oilasiga ketishi hamda o'z oilasini tashkil etishi uchun ishonch hosil qiladi. Shu kunning xayrli o'tishi, ezgu niyatlar bilan qorishib ketishi, kelajak oila uchun bir umr ezgulik maskani bo'lib hisoblanadi. Hayot tajribasi oilaviy turmush totuvlikdan boshlansa, inoqlik yetakchi bo'lsa, keyingi hayot ham yomon o'tmasligini to'y marosim qo'shiqlari mazmuni, ayniqsa, "Yor-yor"larda ko'rsatilgan (*kelin-kuyov ko'ngliga, o't yoqaylik yor-yor*).

O'zbek xalqi inson zotini, uning shaxsiyatini ulug'lagani uchun ham, insonga nisbatan bag'ri kengligi, bolajonligi tufayli ham uning hayoti yaxlit davraga o'xshash - insonning tug'ilishidan boshlab umrining oxirigacha muhim sanalarida, umrining u yoki bu pallasini to'y-tantana bilan qayd etib kelgandir. Farzand tug'ilganda "Beshik to'y", uni tarbiyalab o'stirish va o'smirlik jarayonida "Sunnat (Xatna) yoki O'g'il to'y" hamda "Muchal to'yi"; balog'atga yetganda "Nikoh to'yi" (o'g'il uylantirish, qiz chiqarish) kabi o'zbek xalqi tarixida juda ko'plab to'ylar mavjud bo'lgan.³¹ To'y tushunchasi bilan keng jamoatchilik bilan oilalar boshiga tushgan voqealarni ham "to'y" deb ataganlar. Shuningdek, uzoq umr ko'rib, ulug' yoshga kirgan, el-yurt orasida katta obru-e'tiborga sazovor bo'lgan keksalar qazo qilsalar ham, bu kishining "to'ylari" deb ko'yishadi. Xalq juda ko'plab yig'in va anjumanlarni birgina "to'y" atamasi bilan atab, uning keng jamoatchilikka mansubligini, unda barchaning qatnashuvi zarurligini bildirganlar.

³⁰ . Muzayyana Alaviya. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. Toshkent, 1974. 153 bet.

³¹ . Tarixda juda ko'plab, inson hayotining har bir bosqichi bilan bog'liq, to'ylar bo'lgan: Tug'ish to'y, Birinchi oyoq to'yi, Tish to'yi, Birinchi so'z to'yi, Hovli to'yi, Uylanish to'yi, Xatna to'yi, Yosh to'yi va h. - xalqning ma'naviy bog'ligi to'yu-tomoshalarda namoyon bo'lgan.

Oilaviy tantanalarda ko'ngildagi g'am, shodlik, orzu-umidlar so'z, qo'shiq va raqs-o'yin bilan izhor etiladi. Qo'shiqning tez tarqalishiga eng katta vosita to'ydirki, chunki xalqqa manzur bo'lgan she'r qo'shiqqa aylanib, og'izdan-og'izga o'tib ketadi. Har bir voqea-hodisalarga xalqning munosabati qo'shiq, keng ma'noda musiqa, uning cholg'u va aytim-qo'shiq yo'llari orqali ifodalanadi. To'y marosim qo'shig'ining hozirjavoblighi, tez tarqalishining asosiy sabablaridan biri shudir. Zero, to'yda boy hayotiy mazmun bor va shu bois xalq hayotida u muhim o'rin tutgan. Ko'p asrlik tarixdan xabar beradigan to'y marosim qo'shig'ining badiiy obrazi xalqchillikdir. To'ylarda insonning fazilatini tasvirlash uchun xalq qo'shiqlari, badiiy so'zlar, hikmatlari, maqollari va boshqa san'at turlaridan keng foydalaniladi. Hayotdagi, madaniyatdagi an'analar xalqning moddiy-ma'naviy ehtiyojidan kelib chiqqan; hayot va tabiat boyliklarining murakkab va nozik tomonlarini, kishining ichki ruhiy dunyosini ochish, tasvirlash va ifodalashda marosim musiqasi, xalq va marosim qo'shiq-kuylaridan oziqlangan. To'y marosimlari ko'p va xilma-xil bo'lganidek uning qo'shiq va cholg'u kuylari ham turli-tuman bo'lib, marosimning har bir jarayoni bilan bog'langan holda talqin etilgan.

Umuman, o'zbeklarning "Nikoh to'yi" marosimi uchta asosiy bosqichdan iborat: 1 - to'ygacha bo'ladigan urf-odat va marosimlar: sovchilik (qiz ko'rish, eshik supurdi), unashish (oq o'rar), maslahat oshi, fотиha(non sindirish), uy ko'rar, kelin-kuyovning yashirin uchrashuvlari (Boysunda "qayliq o'yinlari"); 2 - to'y vaqti marosimlari: ijob to'yi, qiz bazmi (yotog' to'y, qiz oshi), nikohlash, to'y oshi, kuyov oshi, (Boysunda "kelinni tanlash"), kelin kuzatuvi, nikoh bazmi, yuz ochdi (kelin salom); 3 - to'ydan keyingi marosimlar: challar, tanishuv, o'choq topshirish, quda chaqiriq, kelin ko'rди (yo'qlandi), sep yig'di va b.³² Har bir bosqich ziyofat, o'yin-kulgi, musiqaning qo'shiq va cholg'u yo'llari, san'atkorlar va baxshi-shoirilar chiqishi, xalq o'yinlari va raqslar bilan hamohangligida o'tkazilgan.

To'y marosim musiqasining asosiy janrlari (hamma to'ylarga xos): **qo'shiqchilik - muborak, qutlov, yor-yor, o'lan; cholg'u yo'li - cholg'u chaqiriq, marosim cholg'u kuylari** (surnay, karnay, doira va nog'ora kabi cholg'ularidan iborat ansambli ijrosida). Lekin, har bir to'y marosimi o'ziga xos janrlar (ayniqsa, qo'shiqchilik) tarkibiga ega: **Beshik to'yida - Beshik allasi, Beshik qo'shig'i, Ona allasi, Beshik yor-yori, Beshik to'yi muborak, Beshik qutlovi; Sunnat to'yida - Sunnat to'yi muborak, Qutlov, Sunnat yor-yori, O'lan, Aytishuv; Muchal to'yida - Muchal to'yi muborak, Qutlov, Aytishuv; Nikoh to'yida - To'y muborak, Qutlov, Yor-yor, O'lan, Kelin salom, Aytishuvlar va b.** To'y qo'shiqchilik janrlari marosim ko'rinishi jarayonida ma'lum funksiyalarni bajarib kelgan muborakbod,

³² . Қаранг: Рустамбек Абдуллаев. Байсун. Традиционная музыкальная культура. Ташкент, 2006. 106-108 стр.

ulug'lash, nasihat, sharaflash, chaqiriq, chorlash, qutlash, tantanani ochish va yakunlash. Nikoh to'yi marosim qo'shichilik janrlari o'zining musiqiy-poetik mazmundorligi, badiiy shakli, funksionallik va ijrochilik xususiyatlari bo'yicha rasmrusumli kuzatuv-ulug'lash "Yor-yor" yoki "O'lan" (ayollar guruhi tomonidan jo'rsiz yoki doira jo'rligida); marosimlikuzatuv "Naqsh", "Shomuborak" ("Shohmuborak"), "Al muborak" (erkaklar tomonidan yakka-guruh tarzida, turkumli, jo'rsiz); tantanavor-muborakbod va qutlov-muruvatli - "To'y muborak", "To'y boshlovi", "To'y ta'rifi", "To'y olqishlari", "Al muborak" (ayollar yoki erkaklar tomonidan yakka ijroda, jo'rsiz; ayrim vohalarda yakka-guruh tarzida), "Kelin va kuyov qutlovi" (ayollar ijrosida, yakka doira jo'rligida); aliyor-tabrik - "Xush keldingiz", "To'y tabrigi", "To'y boshlovi" (ayollar yoki erkaklar tomonidan yakka, jo'rsiz); qutlov - "Sovchilar qo'shig'i" (o'tmishda, ayollar tomonidan yakka, jo'rsiz); kelin yig'i-yo'qlovi - "Kelin yig'isi" (o'tmishda, yakka, kelin ijodi); qutlov-nasihat - "Kelin salom" (Farg'ona vodiysida yakka, ayollar ijrosida, doira jo'rligida), "Salomnoma", "Chor salom", "Xazorali", "Yuz ochdi", "Kelin va kuyov ta'rifi" ("Yuz ochdi" yoki "Kelin salom" marosimda, ayollar tomonidan, yakka, aytim yo'lida, jo'rsiz); marosimli - "Ustoz sartarosh" (yakka, jo'rsiz), "Kokil qo'shig'i", "Sarshiyona" (qizlar guruhi ijrosida, jo'rsiz, "Qiz bazmi" marosimida); to'y-o'ynoqi, tevarak, lirik, hajviy, koyimoqli - "Lapar", "Aytishuv", "Muborak", "Baytxonlik" (yakka-duet, guruh-dialog uslubida); to'y marosim, tantana yakunida - "To'y javobi", "Xayrlashuv" (ayollar tomonidan, yakka, cholg'u jo'rligida).

O'zbekiston hududlarida o'ziga xos lokal to'y marosim qo'shiqlari ham tarqalgan: erkaklar "Yor-yor'i" (Farg'ona vodiysi, Buxoro, Samarqand), "Shomuborak", "Naqsh", "Ustoz sartarosh" (Farg'ona vodiysi); qo'shiq turkumlari "Beshqarsak", "Qarsak" (Samarqand), "Mavrigi" va "Buxorcha" (Buxoro), "To'y boshlovi", "Kelin va kuyov qutlovi", "To'y javobi" va "Tanga sozi" (Xorazm). Har bir qo'shiq to'y marosimi bilan bog'liq bo'lib, o'ziga xos mavqei, musiqiy qonuniyatlari, ijrochiligi bilan ajralib turadi.

To'y marosim cholg'u yo'llari ham chaqiriq, chorlov, tantana ochilishi, kuyov va kelin kuzatuvida ijro etilgan bo'lib, ma'lum marosimli funksiyalarni bajarib kelgan. Jumladan, rasm-rusumlitantanavor "To'y muborak", "Shodiyona", "Navo", "Yakkaxonlik", "Sadr" - to'y boshlovida an'anaviy bayramona-marosim cholg'u ansambli orqali; "Yor-yor" - kuzatuv-ulug'lash to'y qo'shig'ining cholg'u yo'li (varianti); "Nog'ora o'yini" va "Doira usullari" (to'y bazmi jarayonida ijro etilishi); "To'y tarqar", "To'y javobi" va "Tanga sozi" - to'y bazmi yakunida.

O'zbekistonning ayrim vohalarida, masalan, o'zbek-loqay, ko'ngirod va karluklar yashovchi hududlarda, maxsus to'y marosim cholg'u yo'llari mavjud bo'lib, do'mbira va chang-qo'biz cholg'ularida kuy-ohanglar, doira va nog'ora usullari to'ytantanalarda ijro etilgan. "O'yin sozi I-III"

do'mbira cholg'u turkumi: har bir qismi ma'lum dasturga ega - "To'y bazmi" (tantanavor cholg'u kuyi), "Ayriliq sozi" (lirik-g'amgin xarakteridagi kuy-qayg'u), "To'y muborak" (ulug'vor xarakteridagi kuy, mazmundorli "Yor-yor" qo'shig'i kuyiga o'xshash). Ushbu kuylar soddaligi, yorqin tasvirligi, ritmik ravonligi bilan ajralib turadi. Chang-qo'biz ohanglari ham kalta kuyda tuzilgan bo'lib, ularning xarakteri dastur mazmunidan kelib chiqqan: "Kelin bazmi" (kelin uyidagi tantana), "Kelin pardozi" (kelin kiyinmog'i), "Xayrlashuv" (kelinning ota-ona bilan xayrlashuvi), "Kuyov keldi" (kuyov kelin uyiga kelishi), "Kuyov kutmoq" (kuyovni kutib olish), "Kelin chaqiriq" (kelin chiqishi), "Kelinni kutib olish" (kelin va kuyov uchrashuvi), "Kuyov chaqiriq" (kuyov chiqishi). Doira usullari ma'lum to'y marosim ko'rinishini ifodalaydi, masalan, kelinni kuzatuvi, uni kutib olishi, kelin salomi, to'y bazmi va b. Ushbu usullar o'ynoqi xarakterda bo'lib, 2-4 doira jo'rligida ijro etiladi.³³

To'y marosim cholg'u musiqasi ma'lum marosim ko'rinishlari, ularga yuklangan vazifani bajarib kelgan: jumladan, "kelinga qiyimkechaklarni qiyintirish", "kelinni kuyov uyiga tantanali yurishi", "kelinni kuzatish", "kelin kelishi va kutib olish" va b. nafaqat yakka cholg'u ijrosida (chang-qo'biz, do'mbira, surnay), balki an'anaviy cholg'u ansambli jo'rnavozligida "to'yning ochilishi", "kuyovning kelin uyiga yurishi", "jar solib xabarlovchi yoki nishonlovchi" funksiyalarni bajaruvchi kuylar bilan tasavvur etish mumkin. Bular "To'y muborak", "Shodiyona" cholg'u turkumi, "Yakkaxonlik", "Sadr" kabi tantanavor-marosim xalq va mumtoz cholg'u kuylari bo'lib, to'y tantanasining boshlanishida qiz chiqarish hamda o'g'il o'ylantirish marosimlarida an'anaviy damli (surnay, karnay) va urma-zarbli (doira, nog'ora) cholg'ularidan iborat ansambli tomonidan ijro etiladi. "Navo" kuyi "kuyov kuzatuvi" (yakka surnay cholg'usida) udumida; "Yor-yor" (cholg'u kuyi), "Nog'ora o'yini" hamda "Doira usullari" - to'y bazmi vaqtida yoki "To'y tarqar", "To'y javobi", "Tanga sozi" - to'y bazmi yakunida ijro etilgan cholg'u yo'llari (Xorazmda ushbu kuylar xalfalar tomonidan qo'l soz (garmon) va doira jo'rnavozligida)dir.

To'y marosimi juda qadim zamonlardan beri kishilar hayotida muhim voqea bo'lib kelgan; to'yda boy hayotiy mazmun bor undan ma'naviy oziqlanish uchun ham yoru-do'stlar yig'iladi. Xalqning ma'naviy boyligi (so'z, musiqa, raqs, tomosha san'atlari) to'y-tomoshalarda namoyon bo'ladi. Chunki marosim qo'shiqlari to'y tantanasining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, o'zining mavqei, funksiyasi, mazmuni, xarakteri, ifodalash vositalari va ijrochiligi (lokal uslubi) bilan ajralib turadi. Darhaqiqat, to'yning ayrim musiqiy an'analari, davrga xos o'zgarishlar natijasida, yo'qolgan yoki chetlangan holda lirik hamda o'ynoqi mazmundagi qo'shiqlar orasidan o'rin olgan. Ammo hozirgi kunda ham xalqimiz

³³. Қаранг: Рустамбек Абдуллаев. Обряд и музыка в контексте культуры узбекистана и Центральной Азии. Ташкент, 2006. 153-155 стр.

to'ylarida **muborak va qutlov** (marosmiy-bayramona, tabrik), **yor-yor** (kuzatuv-ulug'lash, nasihatimiz), **kelin salom** (tabrik, tanishuv, ta'rif-tavsifli), o'lan (ishqiy-muxabbat) kabi to'y marosim qo'shiqlar janrlari saqlanib, oilaviy tantanalarda shavq-zavq bilan o'tmoqda. Ular nikoh to'yi jarayonida mehmonlarni kutib olish, to'y bazmi, qiz oqshomi, kelin yoki kuyov kuzatish, ularni kutib olish, yuz ochdi marosimlarida ijro etilmoqda. Qo'ngildagi g'am, shodlik, orzu-umidlar so'z, qo'shiq, o'yin bilan izhor etiladi. Chunki marosim davomidagi ko'rinishlar, voqea-hodisalarga xalqning munosabati qo'shiq orqali ifodalanadi. Zero, qo'shiqning hozirjavoblighi, uning tez tarqalishiga "eng katta vosita to'ydirki, xalqqa manzur bo'lgan she'r qo'shiqqa aylanib og'izdan-og'izga o'tib ketadi".³⁴ Yangi voqea-hodisalarga xalqning munosabati qo'shiq orqali ifodalanadi.

To'yning muayyan marosimi bilan bog'liq qo'shiqlardan biri "Yor-yor" - o'zbek xalqining qadimiy to'y marosim qo'shig'i bo'lib, o'ziga xos belgilangan va barqaror mavzui, obrazlar muhiti, shakli va uslubiga egadir. Qo'shiqning kuy tuzilishi va ijro usuli mustahkamligi bosqichma-bosqich o'tish yo'li orqali rivojlanib kelgan; shu bilan birga "Yor-yor"ning lokal variantlari tarqalishi qayd qilinadi. Quvonchli, hazil-nasihat mazmunli qo'shiqni kuyovni kelin uyiga kuzatish doirasida erkaklar guruhi cholg'u jo'rligisiz (O'zbekistonning Buxoro va Qirg'izistonning O'sh viloyatlarida yozib olingan) yoki doira jo'rligida ayollar guruhi tomonidan yorug'li-lirik xarakteridagi "Yor-yor"lar (Farg'ona vodiysi va Toshkent viloyatiga xos) ijro etilgan. Namangan "Yoryor"i mayin lirik qo'shiq yo'nalishida, ularning ijro usuli juda mungli, ta'sirli. Shu bois qizlargina emas, ko'plarni yig'latadi. Xorazm "Yor-yor"larida o'ziga xos she'riy tuzilma bor: chin insoniy fazilatlarini kuylash ularning asosiy mazmunini tashkil etadi. "Yoryor"lar musiqiyligi, ma'lum cho'ziq ohangda ko'pchilik bo'lib kuylanishi, naqoratlari bilan ajralib turadi.

*Hay-hay o'lan, jon o'lan,
To'ydir bukun yor-yor, to'ydir bukun yor-yor.
Do'st kelib dushman ketar,
Kundir bukun yor-yor, kundir bukun yor-yor.*

Yoki

*Hay-hay o'lan, jon o'lan,
O'lanchi qiz, yor-yor.
Upa, surma kerakmas,
Chiroyli qiz, yor-yor.*

Yoki

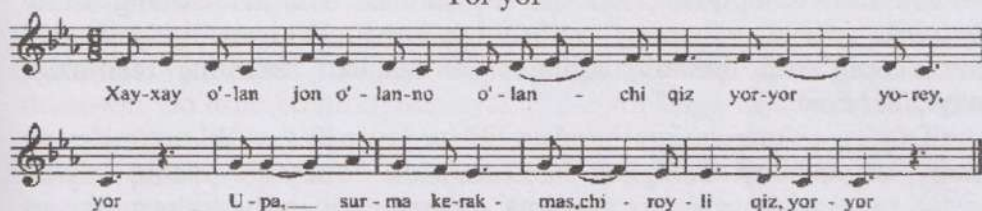
*Yig'lama qiz, yig'lama,
To'y saniki, yor-yor.
Ostonasi tillodan,
Uy saniki, yor-yor.*

³⁴ . Muzayyana Alaviya. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. Toshkent, 1974. 155 bet.

"Yor-yor" qo'shiqlari qiz uzatish kechasi hamda qiz (kelin)ni kuyov uyiga kuzatish marosimida aytilgan. She'riy matnlari to'rtlik shaklida bo'lib, ularning mazmuni alohida yorqinli, xalq psixologiyasini chuqur ifodaliligi, lirik kechinmalari g'oyatda boylig'i bilan ajralib turadi. "Yor-yor" qo'shiqlari mazmuni, asosan qiz o'stirgan ona bilan otaning ta'rifi, orzulari, uzatilayotgan qizning madhiyasi - go'zalligi, chevarligi, qizga turmush haqida nasihatlar, tilaklar; ayrim holda onaning g'amgin, mungli nolalari, qizning ertagi taqdiri tashkil qiladi. Qo'shiqning fikri bir kupletda mujassamlangan:

*Toqchadagi qaychini
Zang bosibdi, yor-yor.
Kelin oyim onasini
G'am bosibdi, yor-yor
Uzoqqa qiz berganning
Rangi sariq, yor-yor
Qo'zlaridan yosh okar
Misli ariq, yor-yor.
Tog'da toychoq kishnaydi,
Ot bo'ldim deb, yor-yor.
Uyda kelin yig'laydi,
Yot bo'ldim deb, yor-yor.*

Yor-yor

Qo'shiqdagi matn obrazli simbolika (ramzli) unsurlari bilan ta'sirchan ifodalash imkonini tug'dirgan. "Yor-yor"lar musiqiyli, so'z va kuy mutanosibligi, talaffuzi, kuy tuzilishi, ma'lum cho'ziq ohangda rivojlovi hamda ko'pchilik bo'lib kuylanishida. O'zining funkcionallik xususiyatiga ko'ra, ushbu qo'shiqlar to'y marosimi turkumining markazi bo'lib, yurish kuzatuv-ulug'lash va yaxshi tilak qo'shig'idir. Bu qo'shiqlar to'yning qat'iy tartibli vaqtida ijro etilgan: tantana bazmi, qiz bazmi, kelin yoki kuyovni kuzatish an'analari jarayonida.

"Yor-yor"ning mazmuni, ishlatilgan iboralar ("*chimildiqning ichidan*" (Toshkent viloyati), "*Andijonda o't yoqsam*" (Farg'ona vodiysi), "*to'yxonaning yoki koshonaning ichidan*" (Qashqadaryo, Surxodaryo), "*qo'q masjidning ichidan*" (Samarqand viloyati) kim tomonidan kimga aytilishi sezilib turadi. An'ana holida tartibi bilan kuylanadi:

*Chimildiqning ichidan chiqdi tutun, yor-yor,
Shu dunyoda bormikin bag'ri butun, yor-yor.*

Bu hol o'lan va lapar marosim qo'shiqlarining aytishida ham hozirgacha saqlangan. An'anaga ko'ra hamma hududlarda qiz tomon "Yor-yor" aytadi. Toshkent viloyati, Bo'ka tumanida kelin tomon "Yor-yor" aytib kuyovnikiga yaqinlashganda, yigit tomon ham "Yor-yor" boshlaydi. Kelin kelganda, o't yoqilib, har ikki tomon "Yor-yor" aytadi. Gulxan atrofida har ikki tomondan qo'shiqlar aytilib, o'yinga tushiriladi (qo'shiq mazmuni bo'yicha kuyov tomon yigitni, kelin tomon qizni maqtaydi).

Qiz uyida boshlangan "Yor-yor" kuyovnikida ham davom etadi. Ammo qizning uyida aytilgan "Yor-yor"ning mazmuni xayrlashish ruhida; qizlarning taqdiri shundayligi, ota-ona uyidan ketishning og'irligi, qizlik davri endi qaytib kelmasligi, borgan joyda tinibtinchishi kabilar ota uyida aytiladigan "Yor-yor"ning mazmunini tashkil etadi. Binobarin, "Yor-yor"lar xalq hayotining hamma tomonini qamrab oladi: insonning ruhiy olami - g'am-alam, shodxurramlik, hurmat-nafrat, orzu armon turmush tajribalari bilan bog'liq ravishda tasvirlanadi. Chin insoniy fazilatlarni kuylash ularning asosiy mazmundorligi.

"Yor-yor" qo'shiqlarining boshlang'ich kuychan ohangining rivojlovi, kuyni xarakteri, lad tuzilmasi, kuplet shakli - qo'shiqning uslubiy (stilistik) usuli. Bu qo'shiq o'zining mazmuni, xarakteri bo'yicha qo'shiqsimon kuychan bo'lib, kuylari kichik diapazonli (asosan kvinta oralig'ida), barqaror ravon o'lchov-ritmda (3/4 yoki 6/8). Kuy tuzilmasida tadrijiy harakat ustuvorlik qiladi: har bir kuy jumlası hamisha ladning asosiy tovushiga intiladi va uning atrofida kuylanadi. "Yor-yor" qo'shiqlarida doira cholg'usini qo'llash, uning ravon usullari, asarning talaffuziga mayinlik beradi.

To'y qo'shiqlarida kuy hamisha ikkita tayanch tovushlar (tersiya va asosiy lad tovushi) oralig'ida harakatlanadi. "Yor-yor" qo'shiq kuylari pastga harakatlanuvchi kvarta-kvinta ohangdorligi navbatlashgan yuqori rivojlov yo'nalishi bilan yoki bosqichmabosqich harakatlanuvchi "yuqori manbadan", qoidaga muvofiq tersiya tovushidan asosiy pog'ona tovushiga yo'nalib, yakunlanadi.

Farg'ona "Yor-yor"lari (ayollar yoki erkaklar guruhli aytimi) quvonchli va g'ayratli xarakteridagi kuy orqali tasvirlanadi. Jo'rnavoz doira usuli qo'shiqqa o'ziga xos jilvasi - yorqinlik va quvnoq-ko'tarinlik quvvatini ifodalaydi. Qo'shiq ohangi yuqori tovushda sekin-asta, bosqichma-bosqich pastga harakatlanadi. Ushbu holat erkaklar guruhi tomonidan ijro etilgan to'y marosim "Naqsh" va "Shomuborak" qo'shiqlariga ham xosdir. Qashqadaryo va Surxondaryo "Yor-yor"lariga kam bezakli va ma'lum darajada vazminlik kuylari xarakterlidir. Buxoro va Samarqand erkaklari aytgan "Yor-yor" qo'shiqlari (yakka va unison guruh tomonidan, cholg'u jo'rlligisiz) o'zining qo'tarinlik-jo'shqinlik xarakteridagi kuylari bilan ajralib turadi. Ushbu qo'shiqlarning kuyi yuqorilashuv-pastlama harakatlanuvchi

sekunda ohangi asosida tuzilgan bo'lib, ularda qadimiy jilvasini sezish mumkin.

Xalfalar ijro etadigan Xorazm "Yor-yor"larida barcha qo'shiqlar kabi xalq ruhi va tabiatidagi olijanob niyat, barchaga yaxshilik, baxt tilash, xalq saodati uchun intilish, qo'ldan kelgan xizmatni qilib qolishday xususiyatlar akslanadi. Ayniqsa, yangi ro'zg'or tuzayotgan kelin-kuyovga "Yor-yor" qo'shiqlari orqali dunyoni tanitish, turmush murakkabliklarini tushuntirish muhim o'rin tutadi. Kuylari jozibali, yorqin; jo'rnavoz qo'l soz (garmon cholg'usi) kuyga xorazmcha intonatsion ruh baxshida etadi. Boy hayotiy mazmun - qo'shiqning hozirjavoblighi va kuychangligida. Nikoh to'yi boshqarishida xalfachilik san'ati yetakchilik qilgan: "To'y boshlovi" yoki "To'y muborak" qo'shiqlari bilan tantana ochib berilgan; to'y o'tkazish jarayonida "Kelin va kuyov qutlovlar", laparu aytishuvlar aytilgan; bazm yakunida "To'y javobi" qo'shig'i va "Tanga sozi" kuyi orqali to'yga yakun yasalgan. Qo'shiqlar ijrosida marosim ko'rinishi va sharoiti hamda ijro jarayonining asar mazmuni bilan chuqur mantiqiy aloqadorlik, mavzu jihatdan yagonalik kuzatiladi. Qo'shiqning talqini so'zdan, she'riy matndan mustasno holda musiqaning ichki qonuniyatlariga bo'ysunishi, kuyning tarkibiy shakllari bilan izohlanuvchi tomonlari orqali ham xarakterlanadi.

To'y marosim qo'shiqlari bo'lmish "Yor-yor"lar bir qator badiiy jihatdan mukammalligi bilan ajralib turadi. Xususan, qo'shiqlarda katta umidlar bilan mungli nolalar ham o'rin olgan; ular qofiyalanish tarzida bo'ladi; qo'shiqdagi matn (musiqiy-poetik tili) obrazli, ta'sirchan ifodalash imkonini tug'diradi. Bu qo'shiqlarda parallelizm tasvir san'atining namoyon bo'lishi ko'proq uchraydi. "Yor-yor"larga xos bo'lgan badiiy qiyoslik (parallelizm) fikrni obrazli ifodalashning keng qo'llanadigan usuli bo'lib, unda qiyoslash asosiy o'rin tutadi. Parallelizm deganda tasvirlanayotgan bir voqea-hodisa (tosh)ni ikkinchi bir voqea-hodisa (qiz)ga qiyosiy ifodalanadi:

Daryoga tosh tashlamang,

Cho'qar ketar, yor-yor.

Uzoqqa qiz bermanglar,

Olar ketar, yor-yor.

Qiz uzatar kechasida "Yor-yor"ga o'xshatib, o'lanlar ham bir kishi, ba'zan ko'pchilik bo'lib ijro etilgan. O'lan, lapar, yor-yor qo'shiqlari qadimda bir bo'lgan. Keyingi vaqtlarda turli to'y marosimlari, har voqea aholisining yashash sharoitlari bilan bog'liq ravishda, orasidagi tafovutlar kuchaygan. Ushbu oilaviy tantanalar an'analarni o'zgarishi yoki yo'qolishi tufayli ayrim qo'shiqlarning marosim jihatlari o'zgarib, umumlashtirilgan xarakterli maishiy lirik-xayolchan qo'shiqlar sifatida o'rin olib, tarqalmoqda, jumladan, o'lan va lapar qo'shiqlari. Ammo o'tmishda

ularning har biri to'y marosimining ma'lum bosqichi bilan bog'lanib qolgan va mustaqil qo'shiq janriga aylangan.

To'ylarda keng tarqalgan (Toshkent atrofi tumanlariga xos) qo'shiqlarning bir turi o'lan yoki lapardir. Ular boshqa qo'shiqlardan voqebandligi, dialog yoki duet shaklida ijro etilishi, mazmunning boyishi, obrazlarning yorqinligi, umuman qo'shiqlarning ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Ularning boshqa qo'shiqlardan mazmunida farqi tazyiq iztiroblari oz bo'lib, nisbatan fikriy erkinlik bor: ko'pchilik oldida ko'ngilda borini ochiq, to'g'ridan-to'g'ri ifodalaydi. Ayrim hududlarda o'lan matnlariga "yor-yor" radifi qo'shilib, naqorat o'rinda takrorlanib kuylangan. Ushbu qo'shiqlarda tasvirlash vositalari unchalik ko'p ishlatilmaydi: badiiy vositalardan o'xshatish, sifatlash, mubolag'a keng qo'llanadi.

Odatda nikoh to'ylarda qiz uzatar kechasi "Yor-yor" aytilsa, o'lanlar (hamda laparlar) "qiz oqshomi", "qizlar majlisi", "qiz oshi" yoki "lapar kechasi" deb ataladigan marosimlarda, ya'ni nikohdan bir-ikki kun oldin uzatiladigan qizning uyida dugonalari yig'ilib, o'yin-kulgi qilishganda tarafma-taraf dialog shaklida aytilgan. O'landa ishq-muhabbat mavzusi keng o'rin egallagan. Sodda va samimiy ifodalangan ishonch, qayg'u va shodlik so'zlari oddiy kuy (kichik diapazonli, uch-to'rt tovushli ohang) orqali barchaga xush keladi. Shu bois bir ohang ravon ritm-usulda takrorlanadi (qo'shiqda ortiqcha pardozi - so'z yoki tovushlar orqali berilmaydi).

Hay, hay o'lan, jon o'lan,

Guldan gavron, yor-yor, guldan gavron, yor-yor.

Yomg'urdayin savalab,

O'tdi davron, yor-yor, o'tdi davron, yor-yor.

Mazmun bo'yicha o'tgan davrni gulga o'xshatib ochilib, o'tgan yoshlik ham gul, yomg'irga o'xshatilib, kishining sog'inganini bildiradi. Ushbu marosim o'lani Farg'ona vodiysiga xos bo'lib, u "yor-yor" qo'shig'iga juda yaqin bo'lsa-da, o'troq aholi (qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi) o'rtasida kuzatuv qo'shig'i "Yoryor"ga nisbatan kam tarqalgan. O'lanning tabiati osoyishta, xotirjamlik; ko'pchilikning e'tibori bu qo'shiq tomonida bo'lishini talab qilgan. Davralarda o'lan ayta bilish o'zgacha bir salohiyat, ijrochilik san'atini egallashni talab etadi. O'lan rivojlanishi jarayonida marosimdan tashqari tarqalib, ommabop maishiy janr sifatida hozirgi kunda keng qo'llanadi (noamaliy qo'shiq janri bo'lib, yigit va qiz orasida duet shaklida ishq-muhabbat mavzui (ba'zan savoljavobli qo'shiq) tarannum etiladi). O'lanlar yoshlarni badiiy-estetik didli, xush qiliqli, kamtarin, ochiq ko'ngilli, do'stga sadoqat ruhida tarbiyalashda, ayniqsa, katta ahamiyatga egadir.

Lapar - o'tmish marosim qo'shig'i, odatda to'y bazmida ayollar (kelin-kuyov) tomonidan tarafma-taraf dialog shaklida aytilgan (Toshkent viloyati Bo'stonliq tumanida tarqalgan to'y aytishuvi "keling do'stlar lapar

aytishaylik" deb boshlangan). Lapar voqeabandligi hamda ijro uslubi (yakka- duet yoki guruh-dialog shaklida, cholg'u jo'rligisiz, kichik diapazonli sodda kuyidan iborati) bilan o'langa o'xshaydi. Unda ichki kechinmalarni oshkor, erkin ifodalaydigan, badiiy jihatdan yuksak, har kimning yuragiga keng yo'l oladigan, asosan ishq-muhabbat mavzui tasvirlagan qo'shiqdir (keyinchalik musiqa folklorining noamaliy qo'shiq janri sifatida ommalashib ketgan, uning sahnaviy ko'rinishi cholg'u ansambli jo'rnavozligida XX asrning 20-chi yillardan boshlab keng tarqalgan).

To'y tantanasi boshidan oxirigacha qo'shiq bilan o'tadi; ularning badiiy mazmuni boy va xilma-xildir. Xalq hayotida muhim o'rin tutgan, ko'p asrlik tarixdan xabar beradigan to'y marosim qo'shig'ining badiiy obrazi xalqchildir. To'ylarda insonning fazilatini tasvirlash uchun xalq qo'shiqlari, aytishuvlari va cholg'u kuylaridan foydalaniladi. Hayotdagi, madaniyatdagi an'analar xalqning moddiy-ma'naviy ehtiyojidan kelib chiqqan, hayot va tabiat boyliklarining murakkab va nozik tomonlarini, insonning ichki ruhiy dunyosini ochish, tasvirlash va ifodalashda xalqimiz marosim qo'shiqlaridan oziqlangan. To'y qo'shiqlarining chuqur ma'no, yorqin ta'sirchanli va boy intonatsion-kuy rang-barangligi ularning yuqori badiiy qadriyatligini ta'riflaydi. Bular tantanavor-muborak xarakterdagi "To'y muborak" - xush muomalalik, xursandchilik bilan o'tishi; qutlovli "Xush kelibsiz" yoki "Xush keldingiz" mehmonlarni maqtalganda, ularning xislatlari, nimalarga o'xshatilishini yorqinroq ko'rsatilishi; kuzatish-ulug'vorlik tarzidagi "Al muborak", "Naqsh" va "Shomuborak" qo'shiqlari bo'lib, ularda yorug'li-ravshan lirika hukmronlik qiladi. Ulardagi baytning har bir misrasida o'xshatish bor. "Yor-yor" yoki o'lanlarda qizlarning husnu latofati tasviri yotadi, to'y marosimidagi ba'zi urf-odatlar, ishonch-e'tiqodlar, to'y jarayonidan lavhalar qo'shiq mazmuniga singdirib yuboriladi. O'tmishda yakkaxon erkak yoki ayollar tomonidan cholg'usiz mayin lirik ohangda aytilgan qo'shiq bo'lsa, vaqt o'tishi bilan zamonaviy to'y marosimlarida bu qo'shiqlarning aytim uslubi va xarakteri o'zgarilishi tufayli - cholg'u jo'rnavozligidagi qo'shiqsimon-kuychan kuyli ko'proq ko'tarinkitantanavor xarakterli qo'shiqlar sifatida namoyon bo'lmoqda.

To'y qo'shiqlarida xalq tomonidan yig'ilgan asriy tajribalar asosida e'tiborli nasihatlar qilinadi: "qayin yurtga borganda, salomda bo'l, yor-yor". Demak, har kuni bir-biri bilan salomlashish totuvlik, ahlilik va hurmatning ifodasidir. "Kelin salom" yoki "Bet ochar" qo'shig'i yuz ochdi marosimida bir baytdan iborat qutlovtanishuv qo'shig'i. Qaynana, qaynata, kuyovning qarindoshlari sha'niga aytiladigan bunday qo'shiqlarni yakka tarzda bir ayol kelinni ushlab turib, uning tilidan kuylaydi va engashtirib salom berdiradi. Naqoratini hamma birgalikda aytadi.

Kelin tomon: Assalomu alaykum, kelin salom!

Kuyov tomon: Alik salom! deb boshlaydi

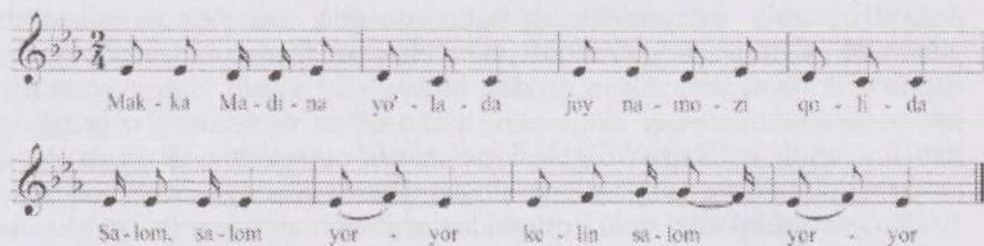
Bu qo'shiqlar uch satrdan, ikkilik yoki to'rtlik shaklida, ba'zan oddiy bir gap holida bo'lib, kuyov tomon maqtaladi. "Kelin salom" hamma hududlarda keng tarqalgan bo'lib, Farg'ona vodiysida uning yuksak og'zaki namunalari mavjud

*Makka tillo yo'lida
Makka Madina yo'lida,
Joy namozi qo'lida, yoki Joy namozi qo'lida,
Salom, salom, yana salom,
Salom, salom, yor-yor,
Qaynatasiga bir salom.
Kelin salom, yor-yor*

"Kelin salom" qo'shig'i to'y bazmidan keyin (to'yning ertasiga) o'tadigan yuz ochdi (yuz ko'rsatar, bet ochar, kelin ko'rdi) marosimida kelin quda tomonlarga salom berganda ijro etilgan (ayrim joylarda ushbu marosim bazm kuni o'tkazilgan). Hamma yig'ilganlar o'zlarining sovg'alarini kelinga in'om qiladilar.

Kelinni kuyovnikiga olib kelish bilan bog'liq bo'lgan rasm, urf-odat, udumlar turli tumanlarda har xil nishonlanadi. Ularning soni, sifati, ijro uslubi juda ko'p, ular ma'lum darajada bir-biridan farqlanadi. "Kelin salom" marosimida kelinni kuyovning barcha qarindoshlari bilan birmabir, yuzma-yuz tanishtiradilar, ularning kelinga atab olib kelgan sovg'alarini qabul qiladilar. "Kelin salom", "Salomnoma", "Chor salom", "Xazorali" nomlari bilan aytimqo'shiqlar maxsus aytuvchilar tomonidan melodeklamatsiya tarzida yoki bir tovushdan iborat aytimda o'qilib, ijro etiladi.

Kelin salom

*Suv kechgani eringan,
O'g'il tug'ib kerilgan,
Yor-yor, chor yor,
Qaynanasiga bir salom.*

Xususan, Farg'ona vodiysi hamda Toshkent viloyati (umuman hamma viloyatlari)da bu marosimga alohida tayyorgarlik va tantanavorlik baxsh etib kelingan. Kvinta-tersiya oralig'idagi yorqin-tantanavor xarakterida qo'shiqsimon kuyi, ravon doira usuli uyg'unligi hamda qadim

tushunchalar (matndan kelib chiqqan holda) bilan ham bog'liqda ushbu qo'shiqqa o'ziga xos mazmun baxshida etadi. Hozirgi kunda Farg'ona "Kelin salom" qo'shig'i O'zbekistonning hamma vohalarida tarqalgan bo'lib, marosimni baland ruhda o'tishiga yordam beradi.

Har bir to'y marosim qo'shig'i marosimning ma'lum jarayoni bilan bog'liq holda o'ziga xos tuzilishi, shakli, cholg'u jo'rnavorligi, ta'sirchanligi hamda kuychang ohangligi asoslari bilan ajralib turadi. Ijro uslubi janr xususiyati va funksiyasi orqali ifodalanadi. Ma'lum sinkretizm (uyg'unlik, qorishma) oilaviymaishiy turkumidagi lirik-epik qo'shiqlariga ham xos. Bular orasida "Naqsh" (bezak yoki qo'shiq ma'nosida) - kuzatuv-ulug'lash maqtov yoki madhiyalash qo'shig'i; nikoh to'yi marosimida kuyov navkarlari bilan kelin uyiga tantanali yurish jarayonida aytilgan (O'zbekiston va Tojikistonlarning Farg'ona vodiysi hududlarida tarqalgan). O'zining tuzilishi bo'yicha - bu o'ziga xos qo'shiq turkumi; har bir qismi yakunlangan shakliga ega bo'lib, kuyi hajm jihatdan uzun va keng diapazonli, obrazli xarakteri ta'sirchandır. So'z matnlari o'zbek va tojik xalq she'rlaridan iborat bo'lib, ular musiqiy-verbal tili bo'yicha har bir qismida tartibli joylashgan.

Ushbu qo'shiq turkumi o'zbek va tojiklar to'y marosim qo'shiqchiligida ulug'lash hamda maqtovlash qo'shiqlari negizida lirik qo'shiqlari bilan uyg'unligida yuzaga kelgan. Shu bois o'zining shakli va ijro uslubi bo'yicha mumtoz musiqa janrlari toifasiga ham kiradi (ayrim hududlarda ushbu kuzatuv qo'shiqlari ("Yoryor" yoki "Yor-yor-yoroney", "Shomuborak" yoki "La'li" deb nomlanadi). Bunday qo'shiqlarni kuyov va uning do'stlari kelinning uyiga borayotganda yo'l-yo'lakay aytilgan. "Naqsh" turkumining shakllanishi va rivoj olishiga qadimiy jo'rsiz yakka mumtoz qo'shiqchilik an'anasi ta'sir qo'rsatgan bo'lib, ijro usuli Farg'ona vodiysida tarqalgan katta ashula (ashulai kalon) janriga o'xshashligi bilan ajralib turadi. "Katta naqsh" ovozga ega bo'lgan yetuk xonandalar tomonidan cholg'u jo'rdigisiz ijro etilgan. "Naqsh" - musiqiyli, ma'lum cho'ziq ohangda ko'pchilik bo'lib kuylanishi (naqoratda) bilan ajralib turadi.

Janrning asosiy xususiyati - turkumlik (qo'shiqlar tasvir-mavzuli, funksional va ijrochilik belgilariga ko'ra uyg'unlashgan to'rt qismi) va yorqin farqligi: "Katta naqsh" - kenglik va erkin xirgoyilik uyg'unligi, "O'rta naqsh" - o'rtacha sur'atda va intonatsion tartibli; "Kichik naqsh" - tor hajmli, yorqin xarakterli ohangda va "Terma naqsh" - harakatchan, ravshan ritmli kuyi usuli asosida bo'lib, turkumga hayotiylik va jozibalilikni baxshida etadi. "Katta naqsh" o'zining badihago'ylik kuyi xarakteri hamda o'lchov-ritmik erkinligi bilan ajralib turadi. Quyi keng diapazonli, bezakli, kuychan, cho'ziqlik holatda bo'lib, hofizlar tomonidan navbatma-navbat aytiladi. "Naqsh" turkumining boshqa qismlari guruh tarzida kuylanadi. Ular chuqur ruhiyat, lirik kechikmalarga g'oyatda boy.

"Katta naqsh"ning uslubi "Al muborak" to'y kuzatuv-ulug'lash qo'shig'ida ham namoyon bo'ladi (Qashqadaryo viloyati, Kitob tumani). Ushbu qo'shiq kelinni kuzatish jarayonida erkaklar tomonidan baland va kuchli ovozda aytilgan bo'lib, keng xonishli rivojlangan musiqali misralari rechitatsiya (nutqli, so'zlamq, so'zlab kuylash) bilan uyg'unlashgan. Qo'shiq badihago'ylik uslubidagi kuyi orqali ifodalangan bo'lib, kelin tushdi to'yini qizdirish uchun mo'ljallangan. Har bir misra "al muborak, to'y muborak" intonatsionritmik refreni bilan takrorlanadi. Ushbu qo'shiq kuplet shaklida, baland ovozga ega bo'lgan yakkaxon (bandi) va guruh tomonidan (naqorat sifatida) bir intonatsion shaklidagi jumla orqali ijro etiladi.

Katta naqsh

En - di na - qi - lay, En - di na - qi - lay, ki - xam xu - ram

10 yoq dir Kong - lim ting - la - gan

16 ya - go - na yo - rim yoq - dir

O'zbekistonning har bir voha va hududida o'ziga xos lokal to'y marosim qo'shiqlari ham saqlangan bo'lib, ayrimlari hozirgacha aytilib kelmoqda: Farg'ona vodiysida maxsus xonandalar tomonidan kuyovning "ustara odati" va kuyovning kuzatish marosimlarida "Ustoz sartarosh" yoki "Ustoi langi sartarosh" (yakkaxon ijrosi) hamda "Shomuborak" ("Shohmuborak" - guruh ijrosida). Xorazmda xalfalar tomonidan (ayol-ijrochi qo'l soz (garmon) jo'rligida) nikoh to'yi bazmi ochilishida yorqin va jozibali xarakteridagi "To'y boshlovi" va "To'y muborak", o'rtasida qutlov qo'shiqlari - "Kuyov va kelin qutlovi", yakunida lirik-yorqin "To'y javobi" qo'shig'i va "Tanga sozi" kuyi ijro etilgan.

To'y bazmlarida o'ziga xos aytishuvlar ham kelin va kuyov tomonidan ayollar guruhi orqali "Muborak", O'lan", "Baytxonlik" yoki "Lapar" kabi qo'shiqlar (dialog shaklidagi musiqiy tantana musobaqalari) aytilgan. Ushbu qo'shiq-aytishuvlarning ifodaviy vositalari juda sodda va oddiy bo'lib, kuylari kalta, takrorlanish shaklida, doira va qarsak jo'rnavezligida kuylangan. Davralarda aytishuvlar ayta bilish o'ziga bir salohiyat, ijrochilik san'atini egallashni talab etadi.

To'y aytishuv-lapar, o'lan, baytu g'azallarni bazm qatnashuvchilari - yigit-qizlarning o'zlari davra tashkil qilib, qarsak (ayrim namunalarda doira yoki chirmanda bilan) jo'rligida, ko'ngillarni ochuvchi kayfiyatda, yorqin va jozibali qo'shiqlar aytib, to'y bazmini qizitib kelganlar. Bu juda

quvnoq va xushchaqchaq kayfiyat vujudga keltiradi, yigitqizlarning sho'x, o'ynoqi aytimlari hazil-mutoyibalar bilan hamohang bo'lib, qizg'in bazm nashidasini paydo qiladi. Aytishuvlar (to'y bazmida) va o'lanlar (qiz bazmida, yotog' to'yida) yoshlarni badiiyestetik didli, ochiq ko'ngilli, do'stga sadoqat ruhida, tarbiyalashda katta ahamiyatga egadir.

Xalq orasida kuyov tomonidan kelin tomonga atab, shuningdek, kelinnikiga kuyov navkarlari bilan kelganlarida qiz tomonidan aytiladigan "Xush kelibsiz" hamda "To'y muborak" qo'shiqlari hozir ham keng tarqalgan.

To'y marosim qo'shiqlariga "Qarsak" janrlari, jumladan, "Beshqarsak" turkumi Samarqand va Sirdaryo viloyatlarining ayrim tumanlarida hamda "Mavrigi" (mavrixonlik) turkumlari faqatgina Buxoro viloyatida keng tarqalgan. Shakli, kuy tuzilishi va ijro uslubi bo'yicha ular qo'shiq-raqssimon turkumi bo'lib, qo'shma guruh (erkaklar va ayollar tomonidan) tarzida yoki ayollar guruhi orqali doira va qarsak jo'rnavozligida (ma'lum usul vazifasini bajaruvchi, "Beshqarsak" turkumida), yoki erkaklar guruhi ("Mavrigi") doira jo'rligida aytilgan. Ushbu qo'shiq turkumlari rehitativ-kuychan tuzilma kuylaridan iborat bo'lib, kuplet shaklida, lirik, yorqin va jozibali xarakterida, ravon usullarda, juda sodda va ta'sirchanli ikki tillik (she'r matnlari o'zbek va tojik tillarida) ijro uslublari bilan ajralib turadi. "Mavrigi" ijrochiligida "muhammas"lar (besh misralik she'r vazni) - tanlab olingan she'r (ijrochi kayfiyati yoki tinglovchilar tarkibini e'tiborga olingan holda) qo'shiqlar orasida ham ijro etilgan (sharq mumtoz she'riyati namunalari asosida "muhammasxonlik").

Buxoro to'y marosim (beshik, xatna, muchal, nikoh va h.k.)larida "Mavrigi" qo'shiq turkumidan tashqari "Buxorcha" qo'shiq turkumlari ham kuylangan. O'tmishda "Buxorcha" ichkarida xotin-qizlar bazmida, "Mavrigi" esa tashqarida erkak bazmida ijro etilgan (endilikda bu tafovut tamoman yo'qolgan). "Buxorcha" yoki "Buxorcha zang" ijrosida 3-5 sozanda, xonanda va raqqosa ishtirok etsa, "Mavrigi" ijrosini odatda qadimda 4 nafar doiradastning o'zi ham xonanda, ham sozanda, ham raqqos sifatida amalga oshirishgan. "Mavrigi"da aytiladigan folklor namunalari so'zlari (matnlari xalq hamda sharq mumtoz she'riyatiga mansub) fors-tojik (aksariyati) va o'zbek tillarida aytilgan. Bu qo'shiq turkumlarining har biri o'ziga xos mazmun-mundarija, kompozitsion tarkib, kuy tuzilishi va ijrochilik uslublari egadir (ijrochilarni "sozanda" deyishadi). Qo'shiqlar turkumning mundarijasi uchta qismdan iborat: to'yona, yakkaxonlik va sargardonlik. She'r matnlari sevgi-muhabbat mazmunida bo'lib, ayrimlari ulug'lovchilik ruhiga sug'orilgan. Qo'shiqlar turkumi og'ir-lirik xarakterida boshlanib, sekin-asta yorqin va jozibali, o'ynoqi va tez musiqali sado orqali doira jo'rligidagi raqs (zang yoki zangbozi) bilan tugagan. "Mavrigi" turkumiga mansub qo'shiqlarning kuy tuzilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega: "Shahd" (boshlovchi qo'shiq) - kalta diapazonli erkin ritmik usulida, lirik ohangda aytilsa, "Yakzarb",

"Chorzarb", "Daromadi chorzarb", "Gardoni chorzarb", "Terma", "Shikan-shikan", "Mayda g'azal", "Ufar" va b. nozik kuylari, raqsga chorlovchi ufar usulida, o'zgacha shiddat va jimjimadorlik, yoqimli va yengil doiralar zarbi shildiray ovozi bilan uyg'unlashib, sozandalarning yuqoriroq pardalarda ijrosiga shiradorlik bag'ishlaydi. "Mavrigi" turkumida har ikki tilda ijro etilgan matnlarning tugal namunalari berilganligi mazkur badiiy hodisaning ommalashish xarakteri haqida to'la tasavvur uyg'otadi.

To'y marosim qo'shiqlari bevosita oilaviy tantanalar an'analari marosim tarkibi, jarayoni va xarakteridan kelib chiqqan holda namoyon bo'lib, aytiladi. Ushbu an'analarni o'zgarishi yoki yo'qolishi tufayli bu musiqa folklori namunalari ma'lum darajada lirik-kuzatuvchanlik qo'shiqlar toifasiga molikdir. "Beshik, Sunnat yoki Muchal to'yi", "Xinabandon", "Beshik allasi", "Chimildiqqa kirgan kelinu kuyov tabrigi", "Sharbat yalatar", "Kelini xushro'y ovardem", "Arus baron", "Buxoro yor-yori", "Betxshar, yuz ochdi yoki kelin salom", "To'y ta'rifi", "Sallabandon" kabi marosim qo'shiqlari o'zbek musiqa folklorining janr tarkibi naqadar rango-rangligini namoyish etadi.

Mazkur inson hayoti doirasiga mansub bo'lgan to'y marosim qo'shiqlari va turkumlari chuqur ta'sirchan ma'nosi, yirik intonatsion-kuyli va lad-ritmik, ijrochilik uslubi va usullari rangbarangligi hamda badiyatchilik imkoniyatiga ega bo'lib, ular o'ziga xos yuqori sifatli badiiy qimmatini asoslaydi. To'yning ma'naviyruhiy jihatiga so'z-u kuy, o'yin-kulgi, hazil-mutoyiba, ko'ngil ochishlarga alohida e'tibor beriladi. Zero, to'y tantanasi boshidan oxirigacha qo'shiq yoki cholg'u kuyi bilan o'tadi. Uning badiiy mazmuni boy va xilma-xildir.

To'y marosim qo'shiqlari xalqimizning an'anaviy madaniyati va qo'shiqchilik san'atidagi qadimiy bir silsilaga mansub badiiy qadriyatlar darajasida ilk bor yaxlit holda ommalashtirilishi bilan ahamiyatlidir. Ushbu qo'shiqlarning, umuman, to'y marosim musiqasining o'ziga xos xususiyatlari, tarixi, ijrochilarning repertuari va namunalar musiqiyligi hamda poetikasiga doir mezonlarini takomillashtirishga asos bo'lishi bilan birgalikda qo'shiqchilik merosimizni ommalashtirish va ajdodlarimizning eng yaxshi an'alarini kelgusi asrga olib o'tish uchun ham muhimdir.

O'zbek xalqining hayot yo'li bilan bog'liq muhim sana va voqealar turli oilaviy-maishiy marosimlar orqali o'z aksini topgan. ulardan hozirgi kungacha an'analari sirasida o'tkazilib kelayotgan beshik to'yi (farzand tug'ilishi), sunnat yoki o'g'il to'yi (ayrim voha aholisi orasida keng va dabdabali marosim), muchal to'yi va nikoh to'yi (qiz chiqarish va o'g'il uylantirish) kabi marosimlari mavjuddir. Har biri o'ziga xoslik bilan ajralib, o'z ichida ma'lum darajada har bir hududga xos bo'lgan rasmlar va udumlar bilan bog'liq (masalan, nikoh to'yi jarayonida "kelin tanlash", "qayliq o'yinlari", "yuz ochdi" va b.). Ushbu marosimlarda musiqa - cholg'u yo'llari (do'mbira, chang-qo'biz va surnay kuylari yoki doira-dapp usullari) va xalq qo'shiq-aytimlari ("Beshik allasi", "Sunnat yoki muchal

qutlovi", "Yor-yor", "Kelin salom", "Xazorali", "Al muborak", "lapar-aytishuvlar", "Mavrigi" yoki "Qarsak", "Shohi naqshband", "Ohuva", "Betaxshar" va b.) muhim o'rin tutadi, chunki turli mavzularda yaratilgan qo'shiq o'z zamonasining mevasi bo'lishi bilan birga, uzoq o'tmishning tarixiy yodgori hamdir. Ularning hammasi ma'lum vaziyat bilan bog'liq holda (tantanani ochilishi va yakuni, kuzatish yoki kutib olish va b.), ma'lum vazifalar bajarib (tantanavor, tabrik, tanishuv, nasihat, kuzatish, maqtov, hazil va b.) kelgan. To'y marosim qo'shiqlari mazmuni, tabiati, hatto ba'zi bir iboralariga qarab asosan ayollar tomonidan ijod va ijro etilib kelingan. Shu tufayli ularning qalbining ohu nolasi, orzu-umidi, shodu xurramligi, turmush tarzi, oila munosabati, ayniqsa, ayollarga bo'lgan e'tibor o'z aksini topgandir. Ushbu namunalarning har biri vohaga xos janrlar tarkibidan iborat; ularning har biri mavqei, shakli, ijro uslubi, ayniqsa, kuy-ohang tuzilmalari bilan ajralib, ma'lum voha shevasi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan hamda matni, mazmuni va musiqiy tili bilan o'ziga xoslik bilan talqin etiladi. To'y marosim qo'shiqlari "voha ohang lug'ati"ni yana boyitib, uni yangi sifat ohangi shaklida voha aholisi tafakkurining sirli mo'jizalari sari yetaklaydi.

Xalqimizning asrlar davomidagi orzu-armonlarini ifodalab, jo'shqin va orombaxsh navolari bilan qalblarni zavqu-shavqqa to'ldirib, ajdodlarning mangulikka daxldor o'chmas ovozlarning yangi-yangi avlodlar ovozlari serjilo tarovat bag'ishlab yangrayotganiga shahodat bo'la olgan bebaho ma'naviy boyligimiz sifatida hamma zamonlarda qimmatini yo'qotmaydi hamda kelajagimizning yangroq sadolariga aylanib qoladi. Umuman, oilaviy-maishiy marosimlar turkumidagi to'y marosim musiqasi (qo'shiqchilik va cholg'u yo'llari) qadimdan keng tarqalgan bo'lib, xalqimiz hayotida muhim rol o'ynab kelmoqda. Holbuki, to'y qilish, ya'ni qiz chiqarib, o'g'il uylantirish ham qadimiy va an'anaviy hodisa ekan, uning atrofida ham xalqimizning kuch-qudratga ega bo'lgan o'ziga xos va ajoyib tomonlari ko'p. Bu behisob durdonalar - ushbu ma'naviy boylikni ko'ra bilish, ulardan unumli foydalana olishga bog'liqdir.

Marosim musiqasi - yuksak san'at va shu olamga aql hamda zakovat bilan qanchalik e'tiborli bo'lib, chuqur kirishish, shunchalik ta'sirli badiiy asarlardan manfaatdor bo'lish mumkin.

Tayanch so'zlari: to'y, marosim, oilaviy, tasnif, musiqa, cholg'u yo'li, qo'shiqchilik, yor-yor, janr, uslub, kuy, shakl, lokallik, mavzu, doira usuli.

Nazorat savollari

1. Oilaviy maishiy marosimlar va uning musiqasi.
2. Oilaviy maishiy musiqasining tasniflanishi.
3. To'y marosim musiqasi va uning janrlar tarkibi.
4. O'zbek to'y marosimlari, ularning lokalligi.
5. To'y marosim qo'shiqchiligi, uning asosiy janrlari.
6. "Yor-yor" qo'shig'i, uning marosimdagi o'rni va mavqei.

7. To'y marosim qo'shiqchiligi va uning mahalliy uslublari.
8. To'y marosim qo'shiqchiligi: an'ana va zamonaviylik.
9. "Naqsh" turkumi, tuzilishi va musiqiy qonuniyatlari.
10. "Qarsak" va "Mavrigi" - lokal to'y marosim qo'shiqchiligi.

Topshiriqlar

1. Oilaviy-maishiy marosim musiqasining janrlar tasnifi.
2. Oilaviy-maishiy marosim musiqasining lokal xususiyatlari.
3. To'y marosim qo'shiqchiligi, janrlar tasnifi va qonuniyatlari.
4. To'y marosim musiqasining lokalligi (hududlarga xos marosimlar haqida ma'lumot).
5. To'y marosim qo'shiqlarining ijro uslublari.

3.4. AZA-MOTAM MAROSIM MUSIQASI

An'ana ijtimoiy hodisa bo'lib, o'zbek xalqining moddiy va ma'naviy hayotida uning o'rni beqiyosdir. An'ana avlod-dan-avlodga o'tib turadigan va jamoatchilik tomonidan asrab-avaylanib keladigan marosimlar, urf-odatlar va taomillar majmuasidir. Ma'lumki, hayot faqat bayramlar, xursandchilik, to'ytomoshalardan iborat emas, balki inson hayotida ko'ngilsiz voqealar ham ro'y berib turadi. Ularning eng musibatligi o'limdir.

Dafn marosimlari xalq an'analari, qadriyatlarining bir ko'rinishi, oila a'zosi vafoti va uni ko'mish bilan bog'liq urf-odatlarining amaliy ramzidir. Oilaviy-maishiy marosimlari turkumiga o'lim, dafn qilish, motam va ta'ziya bilan bog'liq taomillarning barchasi kiradi. Dafn va motam marosimlari qat'iy tartib-qoida, oldindan belgilangan rasm-rusmlar, rejalashtirilgan taomillardan iborat bo'lib, muayyan me'yor asosida o'tkaziladi. Dafn marosimlari boshiga musibat tushgan kishilarning qayg'ulariga hamdardlik bildirish, marhumni so'nggi yo'lga kuzatishdan iborat katta jamoa yig'inidir. Binobarin, aza-motam marosimlari insoniyat paydo bo'lgandan buyon geografik muhit, kishilarning madaniyatlari, shuningdek, tarixiy, ilmiy, diniy tasavvurlari va dunyoqarashlariga bog'liq holda o'tkazilgan hamda o'zgarib borgan. Ushbu marosimlar bilan bog'liq urf-odatlar va rasm-rusumlarini chuqur hamda har tomonlama o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ma'lumki, inson hayoti, olamda zohir bo'lib turgan narsa va hodisalar boqiy emas. Har bir narsaning oxiri bo'lganidek, o'lim ham muqarrardir. Abu Ali ibn Sino o'zining "Tib qonunlari" risolasida alohida qayd qilib, quyidagicha yozadi: "sog'liqni asrash san'ati o'limdan omon qoldirishga va gavdani sirtqi ofatlardan qutqarishga kafil bo'la olmaydi, shuningdek, har bir badanni mutlaqo inson istaydigan juda uzun umrga yetkazishga ham kafil bo'la olmaydi. Sog'liqni saqlash san'ati odam gavdasini, unga

munosib va yoqadigan narsalarni saqlash orqali o'sha tabiiy ajal deb ataladigan yoshga yetkazishdan iborat".³⁵

Tirik mavjudotlarda, jumladan, insonlarda hayot faoliyatining asta-sekin so'nib borishi oqibatida tabiiy o'lim yuz beradi. Kishilar doimo hayot lazzatlaridan bahramand bo'lib, farzandlari va yaqinlarining baxti va rohatini ko'rib mehnat-u mashaqqatlarni yengib, o'z oilasi, qarindoshlari va xalqiga xizmat qilib keksayib, o'z ajallari bilan o'lishni orzu qiladilar.³⁶ Aza-motam marosimlarining ayrim bosqichlarida ular (jon va ruh) bir-birlari bilan qo'shilib ketadi, ba'zida esa o'zaro o'rin almashadi, guyo: "kishi uxlaganda ruh tanani tark etadi, uyg'onganda so'ng yana qaytadi, lekin uxlagandagidan farq shuki, o'lganda ruh tanaga qaytmaydi, balki u dunyoga o'tadi, bu holda ham ruh arvoh sifatida tiriklardan - qarindoshlari va o'z uyidan doimo xabardor va umidvor," - deb ta'kidlaydi G.P.Snesaryov. Uning ko'rsatishicha, o'zbeklarda garchi ruh tanaga qaytmasa-da, boshqa ko'rinishga, masalan, qush, hayvon ko'rinishiga o'tib o'z yaqinlaridan xabar olib turadi va hatto tirik odamlar qiyofasida qayta namoyon bo'lgan holda o'z oilasiga qaytishi mumkin.³⁷ Jon tushunchasining paydo bo'lishi ibtidoiy xalqlarining islomgacha bo'lgan qarashlari bilan bog'liq. Ibtidoiy odam tasavvuricha jon tanadan ajralmaydi. Agar ajralsa o'sha zahoti odam tanasi "uyquga ketadi", ya'ni o'ladi.³⁸ Zero, qadimiy animistik tasavvurlarga ko'ra, ibtidoiy odamlar o'limni "uyg'onmas uyqu", deb tushunganlar. Alisher Navoiy ham o'limni "uyg'onmas uyqu" deb atagan.³⁹ Umuman jon, ruh haqidagi tushunchalarning ildizi eng qadimiy e'tiqodlarga bog'liq holda ilk diniy tasavvurlar asosida vujudga kelgan bo'lib, saqlanmoqda (o'tmish irim-sirimlari islom urf-odatlarini bilan qorishib ketgan).

O'zbek xalqining o'lim va u bilan bog'liq urf-odatlarida ham sharqiy qoidalar, ham umuminsoniy, hayotiy ehtiyojlardan kelib chiqqan rasm-rusumlar mavjudligini ko'rish mumkin: vasiyat qilish, o'limga tayyorgarlik qo'rish, kishining vafot etishi bilan uning oila a'zolari va qarindoshlari tomonidan darhol bajarilishi zarur bo'lgan ishlar, dafnni tashkil qilish, kishining vafotini ovoz chiqarib, ya'ni yig'i bilan ma'lum qilish, marhum bilan vidolashish janozasi (janoza masjidda o'qilishi), marhumni xotirlash marosim va udumlarini o'tkazishdir. Umuman, inson vafoti bilan darhol

³⁵ . Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari. 1 jild. Toshkent, 1993. 69-73 bet.

³⁶ . Ajal - arabcha - belgilangan vaqt. Ruh - arabcha - jon sharpa, hayot ma'nolarini anglatadi. Arvoh - arabcha ruh so'zining ko'pligidir. Janoza - arabcha - dafn, dafr etish marosimi. Ruh, arvoh iborasi, birinchidan, o'tganlar (o'lganlar) uchun va ikkinchidan esa o'z ajdodlari (ota-bobo arvohi) sifatida ikki xil ma'noda qo'llanadi. Xalq tushunchasida "o'lim jonning chiqishi, ruhning inson tanasini tark etishi natijasida sodir bo'ladi" deb yuritiladi.

³⁷ Снесарёв Г.П. Реликты домусулманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969. 114-123 стр. Қаранг: Рустамбек Абдуллаев. Обряд и музыка в контексте культуры узбекистана и Центральной Азии. Ташкент, 2006. 217-248 стр. Қамбар Насриддинов. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. Тошкент, 1996. 8-17 бет.

³⁸ Қамбар Насриддинов. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. Тошкент, 1996. - 14 бет.

³⁹ Алишер Навоий. Ҳамса. Сади Искандарий. Тошкент, 1991. - 456 бет.

bajariladigan ishlar anchagina bo'lib, ular dafn hamda ta'ziya, motam marosimlarida alohida xususiyatlari bilan ajralib turadi.

O'zbek xalqining eng qadimiy qatlamidan biri oila a'zosi, qadrdon kishining vafoti munosabati bilan dafn va aza-motam marosimlarida ayollar tomonidan yig'lab aytiladigan yig'iy'o'qlovlardir. Dafn marosimi motam bilan, ya'ni aza ochish, yig'i bilan boshlanadi; zero, motam - mayitni sog'inib, g'amgin bo'lib yig'lashdir. Motamzadalarga hamdardlik bildirish uchun kelgan qarindoshlar, yoru-do'stlar, hamma qo'shilib, katta yig'lovchilar davrasiga aylanadi (ayrim holatlarda ko'pchilik bo'lib yig'lash ko'povozli xor ijrosiga o'xshaydi. Ushbu ijro Surxondaryo viloyati Boysun tumanida kuzatilgan). Darvoqe, motamning birinchi belgisi **yig'i, ovoz chiqarib, aytib yig'lashdir**. Ayollar baland ovoz bilan dod solib yig'laydilar (dod solish - navha yoki niyohat deyiladi). Erkaklar asosan marhumni dafn etiladigan kunda yig'laydilar (ushbu holat ko'proq Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashovchi o'zbeklar - qo'ng'iroq, qarluq, katagon, barlas, mang'it kabi urug'lariga mansub). Buxoro viloyatida erkaklar yig'isi "ovoz solish" deyiladi: erkaklar tobutni ko'tarib borayotganda va marhumni qabristonga qo'yib, dafn qilib kelishgach guruh tarzida, oxirgi marta yig'laydilar.

Aza-motam marosimlarining asosiy janrlari - **aza, yig'i, yo'qlov, bo'zlov, marsiya** kabi aytim-qo'shiqlarida marhumning eng yaxshi sifatleri yo'qlanadi, shafqatsiz o'lim tufayli boshga tushgan musibat, judolik dardi g'am-alam bilan izhor etiladi.

Aza-motam marosim musiqasining asosiy aytim yo'li hamda yetakchi janri **Yig'idir**. Xalq orasida keng tarqalib, vafot etgan insonning yaxshi sifatleri, qilgan ishlari, qolgan yaqinlarining g'amanduhini qo'shib yakka holda yoki guruh bo'lib aksariyat ayollar tomonidan aytiladigan juda ko'p "yig'i" namunalari mavjuddir. Vafot etgan kishining yoshi, jinsi, oiladagi o'rniga qarab "yig'i" beriladi. Azaga kelganlar ham o'zlarining munosabatini qo'shib, aytib yig'laydilar. Dafn va aza marosimlarida ayollar tomonidan **"yig'i", "aza" va "yo'qlov"** aytimlari yakka yoki guruh tarzida ijro etilgan bo'lsa; erkaklar tomonidan guruh bo'lib **"ovoz solish"** aytim yo'li aytilgan. Motam marosimlarida "yo'qlov", "bo'zlov" aytimlari maxsus yig'i beruvchilar tomonidan ijro etilgan. Xalq orasida ularni "yig'ichi", "yo'qlovchi", "go'yanda" deb yuritilgan. Yig'i beruvchi go'yandalar ta'ziyaga borib, o'likning sha'niga atab aytsa ham umumiy mazmunga ega bo'lgan yig'i aytimlari ko'p. Surxondaryoning Boysun tumanida ayollar yakka tarzda yoki bir-birlari bilan ko'rishib, yoki davra qurib (ba'zan tik turib) yig'laydilar. O'tirib yig'lashda katta davra quradilar: aytuvchi o'rta tushadi (vafot etganning belbog'i yoki marhum ayol kishi bo'lsa ro'molini bo'yniga tashlab), uning yaxshi xislatlarini, tirikligida qilgan ishlarini yaqinlari tilidan ta'sirli qilib aytib yig'laydi.

Dafn marosimida "sadr tepishi", "sadr aytimi", umuman "sadr" marosimi ham o'tkazilgan. Ushbu janrlar qadimdan mavjud bo'lib, xalq turmushida oila a'zosi vafoti, o'limi munosabati bilan o'z ifodasini topgap.

"Yig'i" (aza, nola, bo'zlov, bo'zlash, navha) - dafn va azamotam marosimlarida keng tarqalgan aytim janri, aksariyat ayollar tomonidan yakka, yakka-guruh yoki guruh tarzida ijro etilgan. Marosimga xos voqelik hamda inson umrining intihosini tashkil etilishi yig'i janri orqali ta'riflanadi. Yig'ilarning so'z matni ikki yoki to'rt satrlardan iborat bo'lib, mavzulari g'amguzoridan ayrilgan kishi - ota, ona, aka, uka, er, xotin va boshqa yaqinlarga bag'ishlanadi. O'zbek xalq yig'ilari orasida marhum farzandga bag'ishlangan yig'i-yo'qlovlar kattagina o'rin egallaydi. Farzand dog'i ona-ota uchun eng og'ir musibat, ularning alamini, armonlarini ifodalovchi aytim yo'li - bu yig'i (nola, aza, bo'zlov). Yig'ilarda yetakchi o'rin tutuvchi o'lim obrazi asosan to'rtlik shaklidagi band tuzilishi vositasida tasvirlanadi. Unda o'limning bedavo, berahimligi aytiladi. Xalq aytim yo'lida beshafqat o'limdan g'amgin bo'lish, uning oldida odamzodning nochor va chorasizligidan shikoyat qilish ohangi yetakchilik qiladi.

Yig'i

Har bir jumla musiqiy-poetik mazmun orqali ramziy yo'sindagi xulosa bilan yakunlanadi yoki aniq hayotiy yo'sinda ifodalanadi. Har biriga alohida, har satrdan keyin "voy, otam", "voy, onam" deb nolish ohanglari orqali, marhumning hayotdan ketishi tufayli zor-zor yig'lab, iztirob to'la alamlar tasvirida yig'i beriladi. Yig'ilar ramziy tasviriy vositalarga boy. Shu bois marhumning ta'rif-tavsifi dillarni vayron qiladi; aynan tinglovchi ko'nglini g'oyat qattiq hayajonlantiradi. Yig'i mungli ijrosi va hazin mazmuni, lirikdramatik yoki og'ir-fojiyaviylik xarakteridagi kuyi bilan ajralib turadi. Kuyi katta diapazonda tuzilgan bo'lib, badihago'y kuychancho'ziq tarzida va erkin ritmik uslubida ifoda etiladi. Yig'i azamotam marosimi turkumining hamma jarayonida aytilib kelingan.

Bedavo, berahim

G'uncham, gulimni uzdi, voy, dodey.

Bemahal kelgan o'lim

Xonumonimni buzdi, voy, dodey.

Aza-motam yig'ilari, ularning yetakchi ohanglari, obrazlar tizimi, badiiy tasvir va ifoda vositalari bilan eng qadimiy, eng barqaror aytim yo'li

deb sanaladi. Yig'i solayotgan marhumning yaqinlari ayriliq azobida badihago'ylik uslubida ijro etishadi. Uning tarkibidagi musiqiy-poetik jumlar mazmunan o'zaro munosabatda marhumning xislatlarini tavsiflash uchun xizmat qiladi.

Yig'ilar badihago'ylik bilan bog'liq aytim yo'li janri. Shuning uchun ularda turli shaxslar bilan aloqador aytimlar yig'i solgan shaxsning (yig'ichi, guyanda) so'zamolligi, uning qalbida tug'yon solayotgan dardning kuchiga qarab turli miqdordagi misralardan topgan bandlar yuzaga keladi. Darvoqe, har bir yig'ichi o'zi bilganicha dardini aytib yig'laydi. Rivojlangan yig'ilar - yig'ichining so'zga chechanligi, badihago'yligi va dard-alamning darajasi bilan bog'likdir.

"Yo'qlov" - ta'ziya va motam marosimlarida ayollar tomonidan yakka yoki guruh uslubida, vafot etgan kishiga bag'ishlov sifatida, aytilgan.⁴⁰ Yo'qlov uzoqdan faryod urib azaxonaga kelib kirgan vaqtda aytiladi, ta'ziyaga kelganlar ham qo'shilib "uv" tortadilar. Ta'ziyaga kelgan o'zining musibatini qo'shib, aytib yig'laydi. Kuy tuzilishi kalta diapazonda, erkin ritmik rechitativ-kuychan ohangda, nidolarni qo'shib, badihago'ylik uslubida ijro etiladi. G'amgin ohang bilan yig'laganda ovoz, so'z bilan uyg'unligida, kishining vujudini zirqiratib ta'sir etadi.

"Ovoz solish" - ayollar va erkaklar tomonidan guruh uslubida baland ovozda, dod solib dafn marosimida aytilgan. Erkaklar ovoz solishi (ushbu an'ana Buxoro viloyatida saqlangan) rechitativ uslubida oila a'zosi o'lganda tobutga solib, qabrga olib ketayotganda hamda qabristondan qaytishda nido ohangda faryod urib ("oblo" deb cho'zib, qichqirib), ba'zan qarsak urib yig'lash.

"Marsiya" yoki "girya" - insonning o'limiga, aynan oila a'zosi keksasiga bag'ishlangan dafn qo'shiq janri. Marsiya - bag'ishlov, adabiyotda hamda folklor musiqasida biror mashhur kishining vafoti munosabati bilan g'am-alam va hasratni ifodalagan lirik she'r yoki lirik qo'shiq, masalan, Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiy yoki Xondamir Alisher Navoiy vafoti munosabatlari bilan marsiyalar yozganlar.⁴¹ Mulla To'ychi hofiz vafoti munosabati bilan dafn marosimida marsiya qo'shig'i aytilgan (shoir Mutiiy hofiz xotirasiga bag'ishlab "Marsiya" yozgan, uni "Girya" kuyiga solib taniqli xalq hofizlari Shoqosim, Shoolim va Shoakbar Shojalilovlar tomonidan ijro etilgan). Marsiya qo'shig'ining asosiy vazifasi hayotdan ko'z yumgan shaxsning butun fazilatlarini esga olib, ro'y bergan musibatga munosabat bildirishdir. Marsiya matnlarida o'kinch, hasrat ifodasi alohida o'rin tutadi. Ular erkaklar tomonidan yakkanavoz uslubda, cholg'u

⁴⁰ . Ta'ziya marosimida kishining vafoti bilan qo'llaniladigan usullardan biri ko'p holda islom dinining muqaddas kitobidan "Yosin" surasi o'qiladi.

⁴¹ . Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" (XI asr) kitobida lirik she'rlar orasida, masalan, Alp Ertungiga atalgan marsiya ham berilgan. Yozma adabiyotda, jumladan mumtoz va zamonaviy o'zbek she'riyatida marsiya yozish rasm bo'lib qolgan (Alisher Navoiy, Xondamir, Mavlono Sohib Doro, Hamid Olimjon, Uyg'un, Xislat, Hayratiiy, Hamza, Soqiy va b. ijodlarida).

jo'rligisiz, lirik ohangda, erkin ritmik tarzida, kuychan-mungli kuyida vafot etgan odamning xotirasini ifodalab aytiladi. Marsiya qo'shig'ida ichki his-tuyg'ularni bayon etish yetakchi o'rinni egallaydi. Marsiya kuyi, ma'lum o'lchov-ritmik erkinligini saqlagan holda, boshlang'ich tersiya oralig'idagi ohangning tadrijiy intonatsion-ritmik rivojloviga asoslanadi (ijro tarkibida "voy dod", "oh", "uv", "hey" kabi so'z-ohang nidolari tortib aytiladi). Ijroda dard, nido ohanglari har bir tinglovchini befarq qoldirmaydi:

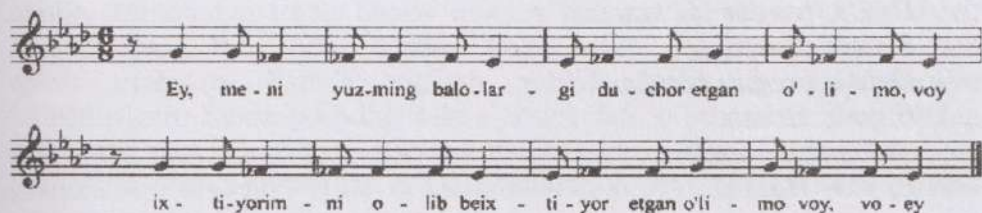
*Aytmay desam bo'lmaydi,
Dog'ingiz o'ti qo'ymaydi,
Ishongam bog'im, voy otam,
Suyangan tog'im, voy otam.*

"Marsiya" (xalq so'zi)

*Qilurdi qayta-qayta orzu, bir bora ko'rgonlar,
Senindek yo'q edi, xushxonlar ichra davr surgonlar,
Hamma yoshu qariga birdek erding, mehribon To'ychi.
"To'ycha hofizga marsiya"*

O'zbek xalqi o'rtasida o'lim va dafn marosimlariga bag'ishlangan juda ko'p marsiya qo'shiqlari keng tarqalgan, ularning aksariyati Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashovchi o'zbeklar qo'ng'iroq, qarluq va mang'it kabi urug'larda xotin-qizlar tomonidan ham aytilgan (ularni aytuvchi yoki bo'zlovchi deb nomlashgan).

Marsiya

Marsiya qo'shiqlarida ommabop bo'lgan mumtoz ashula hamda maqom ashula yo'llari ohanglaridan foydalaniladi. Taniqli hofiz Rasul qori Mamadaliyev ijodida marsiya qo'shiqlari o'rin olgan bo'lib, ko'proq "Ushshoq" ohangiga asoslangan. Ushbu mualliflik marsiya qo'shiqlari zamon yo'sinida cholg'u jo'rligida, aksariyati ashula yo'li uslubida ifoda etilib, kuylari rivojlangan, keng diapazonli, lirik-mungli xarakterida ma'lum o'lchov-ritmik usuli bilan ijro etilgan.

"Na't" ham marsiyaga o'xshash xotirlash (bag'ishlov) ashula yo'li bo'lib, odatda payg'ambar sha'niga aytilgan, so'ngra ma'lum kishining o'tganiga bag'ishlangan. "Na't" - ashula janriga xos shaklida avji bilan, rivojlangan lirik-hayolchan xarakteridagi kuychan kuyi orqali, cholg'u yoki cholg'u ansambli jo'rnavozligida, tavsiflanadi.

"Sadr" (arabcha - old, ko'krak, to'r, umuman ko'krak urish)

- motam odati bo'lib, qadimiy ajdodlarimizning dafn marosimi (Panjikent topilmalari, Toq-qaladan topilgan osmadonlar (ossuariy)dagi surat shakllarida aks etgan). Narshaxiy bu odatlarni "otashparastlar yig'i"si, (zardo'shtiylik)ning qoldiqlari deb ta'riflaydi.⁴² Dafn marosimining yana bir ko'rinishi sadr yoki sadr tepish hisoblanadi (ushbu marosim butun Markaziy Osiyo xalqlariga xosdir). Sadr azaxonada ayollar (yoki erkaklar) to'plangandan keyin boshlanib to marhumning janozasi o'qilguncha qadar davom etib turgan. Sadrda - tobutni o'rta olib (hovlida yoki uyning katta xonasida) "sadr tepadilar": oila a'zolari, yaqinlari va qarindoshlari davra tuzib, aylanadilar. Davra o'rtasida yig'ini go'yanda boshlab beradi: aytuvchi vafot etgan tilidan marhumni ta'riflab, aytib yig'laydi (aytganda har qatordagi oxirgi tovushni cho'zib ijro etadi va matni bir-ikki misrasidan keyin qolgan ayollar cho'zib "uv", "dod", "ha-hu" tortib jo'r bo'lib yig'laydilar. Davra qatnashchilarining harakatlari shiddatligi, yer tepishib, mardona aylanishlari, ovozlarining g'uldirab chiqishi bilan farq qiladi. Erkaklar sadrida go'yanda bo'lmaydi, unda ham ayollar, ham erkaklar qatnashadilar (nido ohanglari "*Yo, oblo yo, olloh*", *yo ki "Hey, ho, hey"*, *yoki "Yo, oblo, oblo hu, ha-hu"*). Sadrda musiqa cholg'usi jo'rnavoz bo'lmasa ham, harakatlari o'yin-raqs-larga monand usul orqali o'tkaziladi. Sadrlning boshlanishida ayollar aylanib, 2-3 marta "*E, voh, Husan*" (naqorat sifatida -nido ohanglari) tortgandan keyin, go'yanda o'z yig'isini aytib boshlaydi:

Ko'taring majlis gullasin,

E, voh, Husan.

Dard o'tganlar yig'lasin,

E, voh, Husan.

Dard o'tmagan bandler,

E, voh, Husan.

Quloq solib tinglasin,

E, voh, Husan.

Yoki

Go'yanda: Jon otam jonim otam-yey,

Jonimga darmonim otam-yey.

Guruh: Yo, oblo, oblo hu, ha-hu.

Sadr ishtirokchilar aylanishi: o'rtadagi go'yanda shiddatligi (ko'krakka urishi, qadami zikr talqinida) va motam ohangida ovozin chiqarish bilan farq qiladi; ayollar aylanib, tepinib, ko'kraklariga mushtlab davrani buzmasdan gir aylanib yig'laydilar. Ayrim holatda davradagi ayollar yo quvvatsizlikdan, yo dard zo'rligidan, yoxud jazavaning o'tkirligidan behush va behol bo'lganlar. Sadrda - bosiqlik va vazminlik

⁴² . Наршахий Абу Бакр. Бухоро тарихи. Тошкент, 1991. - 104 бет. Наливкин Б., Наливкина М. Очерки быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886. - 234 стр.

aytilishi (go'yandaning ijrosi erkin ritmik uslubda bo'lsa, qatnashchilar ravon ritmik usulida harakat qilishadi): kuylashda harakatga monand "dod" deb o'zini urishi, jazavaning ancha kuchliligi ko'zga tashlanadi, nihoyat (dod solib, o'zini urib) yig'lash keng tarqalgan. Sadr aytimi aytishuv shaklida, rechitativ holatda kuylanadi - to'g'risi nola qilib yig'lanadi. Rivojlanish ijro uslubi va ritmik usulidan hosil bo'ladi. Avtentik (real) holda ijro etilgan aytim yo'li o'zining ta'sirchangligi va chuqur dramatik holati bilan ajralib turadi.

Sadrning ikkinchi turi Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida kuzatilgan (sadr yoki jar, jarxonlik deyishadi): ushbu marosim balog'atga yetgan yigit yoki qiz bolaning vafoti bilan bog'liq ("o'z to'yini ko'rmagan" odatda, qiz turmushga chiqmay vafot etsa) bo'lib, sadr marosimi o'tkazilgan va "sadr aytimlari" yig'ilar yakka-guruh tarzida ijro etilgan. Unda "sadr tepishi"dan oldin ramziy ma'noda nikoh to'yi o'tkazilgan hamda to'y marosim qo'shiqlari aytilgan. Keyin dafn marosimi o'tkazilgan: sadrda ayollar davra tuzib, dod solib, baland ovoz bilan sochlarini yoyib (azada boshini ochib), sochining o'rimini tarqatib, ko'kraklariga urib, goh o'zini u yoqqa bu yoqqa quchib, goh qarsak chalib (qo'lini qo'lga urib) yig'laydilar.⁴³ Sadr oxirida jazava, harakatlar tezlashadi (go'yanda va davra qatnashchilarining ohanglari va ritmik tuzilmalari o'ziga xoslik bilan ajralib turadi).

Aza-motamning qadimgi marosimlarida marhumning qarindoshlari, agar u keksa tabarruk yoshda bo'lsa, sochqi (pul, tanga, qand-qurs, holva kabi narsalar) sochganlar yoki non berishgan; ayrim dafn marosimlarida ayollar tomonidan tobut oldida motam raqsiga tushishgan (A.Vamberi, N.Lykoshin). Buxoroda erkaklar "Ovoz solish" yig'idan tashqari, dafn qilish marosimi hamda yig'lash vaqtida doira jo'rligida raqslar uyushtirilgan. Keks yoshdagi oila a'zosini dafn qilish odatida yig'i bilan marosmiy raqs ijro etilgan - ushbu holat Xorazm viloyati Gurlan tumanida yashovchi o'zbek-persionlar va Qashqadaryo viloyatida yashovchi o'zbek-arablarning hayotida kuzatish mumkin.

O'zbek xalqining aza-motam marosimlarida marhumning vafotidan aziyat chekish, uning hayotlik chog'laridagi mavqei, faoliyatidan mamnunlik, oxirat dunyosiga kuzatish "yig'i-yo'qlov", "ovoz solish" aytimlari hamda "marsiya" qo'shiqlari orqali ifoda etilgan bo'lib, ular lirik-mungli kuylari va nido ohanglari ijro uslublari bilan tasvirlangan. Aza-motam marosimlari bilan bog'liq "yig'i-yo'qlov-marsiya"lar ramziy tasviriy vositalarga boy bo'lib, ularda ayrilgan kishining kuyib, o'rtanib aytgan aytim-qo'shiqlari tinglovchi ko'nglini g'oyat qattiq larzaga soladi,

⁴³ . O'zini urib yig'lash odati o'zbek xalqiga, balki butun Markaziy Osiyo xalqlariga xos bo'lib, uning ildizlari juda qadim davrlarga borib taqaladi. Қаранг: Рустамбек Абдуллаев. Обряд и музыка в контексте культуры узбекистана и Центральной Азии. Ташкент, 2006. 226-230 стр. Рустамбек Абдуллаев. Байсун. Традиционная музыкальная культура. Ташкент, 2006. 111-112 стр.

hayajonlantiradi. Chunki ularda o'kinch, hasrat ifodasi alohida o'rin tutadi.

O'zbek xalq yig'ilarining mavzulik doirasi keng bo'lib, unda xalqning maishiy, ma'naviy hayoti, inson umrining falsafiy mohiyati, o'limning shafqatsizligidan nolish kabi ohanglar badiiy ifodasini topgan. Dafn va motam marosimlarida -yig'i, yo'qlov, ovoz solish, bo'zlov, marsiya kabi aza aytim-qo'shiqlari jo'r bo'ladi va mungli motam kuylari ijro etiladi. Aza-motam aytim-qo'shiqlari badiiy yuksak, tili sodda, iboralari o'tkir, kuylari lirik-mungli yoki og'ir-dramatik tarzida ko'pchilikni yig'lata oladigan, badihago'ylik va erkin uslubida, fojiaiy va dramatik ta'sirli bo'ladi. Zero, ular o'zining an'anaviylik xususiyatlarini yo'qotmagan holda, hamon o'zining eng qadimiy ohangini saqlab kelmoqda.

Maishiy-marosim turkumining asosiy janri - bu **"badik"** (titroq, larza ma'nosida) aytimi. U ayollar tomonidan yakka uslubida, cholg'usiz, ravon ritmli qisqa lirik kuyi orqali bemor bolani (tanasiga suvchechak yoki qizilcha toshganda ularni daf qilish maqsadida o'tkazilgan) yoki uy jonivorini davolash uchun ijro etilgan. Asosan so'z kuchi va ta'siriga e'tibor qaratilgan bo'lib, "badik" aytimi ijrochi tomonidan rechitativ tarzda, kalta diapazonda (ayrim joylarda faqatgina bir tovushdan iborat kuy tuzilmada) aytilib kelingan. Xatti-harakat, ko'z va so'z jodusi bilan bog'liq folklor janrlari - kinna, badik, olqish, qarg'ish, afsun, alas, kushnos, chaqmoq, chiltan, burey-burey hamda turli irimsirimlar aytimi ko'proq so'z magiyasi orqali, asosan davolash bemorga dalda berish maqsadida, ijro etilgan. Ularda qadimgi "mifologiyaga xos obrazlar, zardo'shtiylik, islom kabi dinlarga xos tasavvurlar alohida-alohida qatlamlarni tashkil etadi". Ammo ularning barchasi ibtidoiy inson amaliyotida ma'lum darajada ijobiy rol o'ynaganligidan qat'iy nazar, hozirgi paytda inson uchun hech qanday ijobiy ahamiyat kasb etmaydi.⁴⁴ Badik an'anaga ko'ra faqat uch kun - chorshanba, juma va shanba kunlari, quyosh botish paytida; badik quvish marosimi va aytimini, uning so'zlarini ma'lum ohangga solib (yoki kuysiz) aytuvchi, faqat homiy ruhlar tomonidan tanlangan professional badikxonlar o'tkazgan. Surxon vohasida oila sharoitida badik ijrochilari - ayollar va ular ijro etgan aytim yo'li rechitativ tarzida bir tovushlik ohang yoki tersiya oralig'idagi kuy tuzilmasi orqali aytilgan.

Oilaviy-maishiy marosim musiqasi turkumidagi to'y marosim qo'shiqlari va aza-motam aytimlari muayyan marosim tarkibida aniq mazmun yo'nalishiga egaligi bilan ajralib turadi. Ular ijro etadigan marosim o'zida ana shu an'ananing mohiyati hamda hayotiy-maishiy yo'nalganligini ta'kidlashga xizmat qiladi. Ushbu marosim qo'shiq-aytimlaridagi izchil hayotiy vazifadoshlik ularda ijro etilayotgan kuy-ohanglar badiyyatida - mavzu, mazmun, g'oya, obraz va badiiy talqin o'rtasidagi uyg'unlikning amalda bo'lishi bevosita asarning kuy tuzilishi va

⁴⁴ . Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. Toshkent, 1986. - 140 bet.

shakli, uning ifodaviy vosita (ohang, lad, ritm)lari va ijro uslub-usullari orqali aniq yoritiladi. Musiqa folklori, ayniqsa, marosim musiqasi janrlari, sinkretik (omuxta) san'ati bo'lib, ular ko'pqirrali etnomadaniyatning hodisalar yig'indisidir. Zero, musiqa bilan xalq o'yinlari va raqslari, tomosha san'ati, marosim, urf-odat va rasm-rusumlar bevosita bog'liqdir; shu bois ular orqali ko'pgina marosim musiqa janrlarining shakllanishi va rivoj olishini tasavvur etish mumkin.

Tayanch so'zlari: oilaviy, marosim, aza, motam, dafn, folklor, yig'i, yo'qlov, sadr, davolash, kuy, islom, tuzilish, janr, ohang, kuy, shakl, erkin, ijro, uslub, jo'rsiz, aytim yo'li, obraz, g'oya, mazmun.

Nazorat savollari

1. Oilaviy-maishiy marosimlari turkumidagi inson o'limi bilan bog'liq marosim, urf-odat va an'analar.
2. Aza-motam marosimlari va uning tarkibi.
3. Aza-motam marosim musiqasi, uning aytim yo'llari.
4. Aza-motam marosim musiqasining janrlar tizimi.
5. "Yig'i" - yetakchi janr sifatida.
6. "Sadr" marosimi va uning asosiy xususiyatlari.
7. Maishiy-marosim turkumining aytim janri.

Topshiriqlar

1. Aza-motam marosimining yetakchi musiqiy janri.
2. "Marsiya" va "sadr" - mavqe, tuzilishi va ijro uslublari.

3.5. DINIY-IBODAT MAROSIM MUSIQASI

Marosim musiqasi yuzaga kelishi jihatidan xalq ijodining eng qadimiy, yashovchanligi bo'yicha eng barqaror ko'rinishlaridan biri hisoblanib, muayyan xalqning turmush tarzi, etnik tarixi, marosim va urf-odatlari, e'tiqodi, an'anaviy madaniyati, umuman uning o'tmishi butun o'zligi bilan namoyon bo'ladi. Diniy-ibodat marosimlari bevosita qadimiy e'tiqodlari hamda ibodat (kult) qismi. Ular o'zining barqaror hamda an'anaviy xarakteri bilan ajralib turishi, o'zbek xalqining og'zaki va yozma yodgorliklarida saqlanib kelayotgan mif-afsonalar, uzoq tarix qa'ridagi ibtidoiy tasavvur va tushunchalar, asrlar davomidagi kuzatishlardan hosil bo'lgan hayotiy va insoniy tafakkurlar tajribasining in'ikosidir. Zero, qadimiy e'tiqodu-dinlar, ularning muqaddas kitoblari bo'lmish Avesto, Tavrot, Injil va Qur'on ming yillar ichida yig'ilib, sarxillanib, sayqal topgan ilmiy-badiiy tafakkur hosilasi sifatida yuzaga kelgan o'lmas manbalar bo'lib, ularda ma'no va mazmun teran, umuminsoniy qadriyatlarni himoya etuvchi va targ'ib qiluvchi falsafiy xulosalar chuqur ifodasini aks ettirgandir.

Buyuk tarixiy burilishlar davri mafkurasini belgilagan dinlar insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichida yangi ma'naviyruhiy zarurat bo'lgan.

Fikriy va hissiy izlanishlar ehtiyojiga javob tariqasida paydo bo'lganligi sababli madaniy-ma'naviy hayotning hamma sohasini qamrab olib, ijodiy ko'tarish, tasavvurotlar olami, aqliy va badiiy faoliyat tarziga ta'sir etib keldi. Darvoqe, aynan insonning uzliksiz ijodiy faoliyati dinlarning, jumladan, islom olamini o'ziga ta'sir o'tkazib, ulardagi sinkretiklik (omuxtalik, qorishma) xususiyatini kuchaytirib turdi, yangi ta'limotlar, qarashlar, uslublar silsilasini vudujga keltirdi. Din, falsafa, adabiyot va san'at, aynan, musiqa san'ati - insoniyat yaratgan ma'naviy madaniyatining yaxlit bir butunligidir.

Har bir marosim ijtimoiy hodisa sifatida hamma vaqt inson hayotining asosiy burilish nuqtalarini qayd etib, qonunlashtirish talabi bilan yuzaga kelgan. Undan tashqari kishilarning tabiat hodisalariga, ijtimoiy voqeikka bo'lgan muayyan munosabati asosida yotuvchi turli-tuman qarash va tasavvurlari tufayli hamda inson hayotida katta o'rin tutishi, uning ijtimoiy funksiyasiga o'tishi bilan ham bog'liqdir.

Diniy-ibodat marosim musiqasi, aynan islom madaniyatining aytim yo'llari - diniy ibodatining asosiy yo'nalishidir. U bevosita din ma'nosi va mazmunini ifodalovchi shakli bo'lib, diniy ehtiyoj va tasavvurlarni, ularni mustahkam qilish, yangi izdoshlarni dinga jalb qilishning vositasi sifatida ahamiyat kasb etgan. Ibodat amaliyoti, marosim va urf-odatlardan tashqari, insonga ta'sir etish xususiyatlarni o'ziga oladi - bu diniy bayram va aqiqalar, ommaviy sig'inish, turli darajadagi tantanalar, jumladan, islomda - Ro'za va Qurbon hayitlari, Namoz, Tarrabux, Xatmi-Qur'on, Movludin-nabi (Muhammad Payg'ambarning tavallud kuni), namoz, afsun, diniy mavzuidagi matnlarni o'qish, ro'za, ramziy qurbonlik va b.

O'zbek xalqi (umuman musulmon dunyosida) diniy marosim va ibodatlarda musiqaning funksiyasi juda murakkab va kam o'rganilgan muammodir. Islom turli davrlarda musulmon xalqlari san'ati bilan murakkab hamkorlikda bo'lsa ham, badiiy ijodiyotni ma'lum tartib va qonun-qoidalarga bo'ysuntirib kelgan. Ammo musiqaning amaliy o'rni islomda saqlanib qolingan bo'lib, musulmonlar ibodat janrlariga ma'lum o'xshashlik ta'siri bosimini o'tkazgan. Musiqa (aynan so'z va kuy bilan bog'liq aytim yo'llari)dagi his-tuyg'ularning ochiqligi, o'ziga xos ta'sirchanlik, hayajonlik uning islomdagi o'rnini ta'minlab berdi, jumladan, tasavvuf estetikasida. Inson qalbi va ruhiyatini, axloqiy poklikni targ'ib etgani sababli tasavvuf estetika mohiyatini ta'minlaydi. **Tasavvuf amaliyoti va falsafasida inson ruhi ilohiydir va demak, asosiy maqsad ham - ilohiy olamga borib qo'shilmog'dir,** dedilar tasavvuf ta'limoti olimlari. Shu tariqa, tasavvuf musulmon Sharqi mamlakatlari ijtimoiy va ma'naviy hayotiga chuqur qirib bordi, fan, madaniyat va adabiyot rivojiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tasavvuf falsafasiga ko'ra, inson qarama-qarshi ikki narsa asosidan iborat - modda (*"agar moddiylik g'alaba qilsa, insonda hayvoniylik"*) va

ruh ("agar ruh tomoni ustun kelsa, ilohiylik rivojlanadi")dan.⁴⁵ Shu bois tasavvufning nazariy asoslari va ta'limotiga ko'ra, insonning amaliy, ruhiy - psixologik mashqlari, o'z-o'zini tarbiyalash va chiniqtirish tadbir-usullari shakllanishida **shariat** (musulmon qonuniyatini bilish va itoat qilish), **tariqat** (ilohiy ma'rifatni egallashga bel bog'lagan kishining ruhiy-axloqiy kamolot yo'li, unda **maqomot** (manzil, joy, bekat) - qat'iy amaliy nazorat bosqichlari va **hol** (ahvol) - o'ziga xos qisqa muddatli kayfiyat muhim o'rin tutadi), **ma'rifat** (botiniy ilm, ruh hodisasi, tariqatning hosilasi va davomi, uning tafsiri, sharhi) va **haqiqat** (islomni chuqur anglab, uning ma'rifati, hikmat va falsafasidan bahramand bo'lgan, musulmonlikni Alloh yodida pok yashashdir) kabi qarashlar mavjudligi - tasavvufni alohida ilm sifatida qaror topishiga asos bo'ldi.

Dunyo so'fiylar tasavvurida ilohiy uyg'unligi (garmoniya) orqali gavdalanadi, kuy (musiqa) esa ilohiy jonning davomchisi. Mahmud Gazzoliy ta'riflashicha - "insonning o'zini sevishi ham Allohga bo'lgan muhabbatdan nishona, negaki o'zini sevish - o'z kamoloti uchun kurashish". Shu tariqa, **musiqa islom tomonidan san'at sifatida qabul qilinib, u bevosita diniy-falsafiy konsepsiyasiga mos tushgandir**. Tasavvufda musiqaning g'oyaviy mazmuni emas, balki insonga yoqimli hissiyot tug'dirgan tovushlar orqali hayajonga keltirish mavjudligi zarur. Zero, tasavvuf musiqaning ijrochilik jarayoniga alohida e'tibor ahamiyat kasb etib, unda uchta- **vaqt, makon va tinglovchi** - shartsharoitga amal qilishdir. Alloh bilan aloqador bo'lmish keng tarqalgan yo'l - bu **holvat** (**halvat**) - yolg'izlikdagi uzoq amaliyot o'ychanligi (meditatsiya) hamda **samo'** (**samo'** - eshitish) - huzur-halovatli tinglash, musiqa vositalari yordamida o'ziga xos ommaviy o'ychanlik, ibodatdir. Samo'ning rohatiy yoki saodatli tinglash madaniyati manbalari orasida **tilovat - Qur'on o'qilishi** yoki **Qur'on aytimi** turibdi, undan rivoj olgan - **zikr** -Allohning nomi va vasflar (epitetlar)ni marosmiy duo qilish, undan sekin-asta darveshlar marosimmisteriyasi taraqqiy etilgan. So'fiylar uchun tariqat zikru samo', vajdu hol, kasbu karomat edi. Darvoqe, tasavvuf insonni ulug'lash, hayotning qadriga yetish, umrni oqilona o'tkazish g'oyalarini targ'ib qilishga nazariy zamin hozirladi.

O'zbek xalqi ma'naviy madaniyatining tarixiy rivojlanish jarayonida ma'lum marosim, udum va urf-odatlar janrlari shakllanib, ularda so'z (she'riy matn) va musiqa harakat komponenti bilan bog'langan holda yetakchi o'rin o'ynagan. Demak, ibodat amaliyoti va diniy marosimi bilan bog'liq turkum **diniy-ibodat** deyiladi, uning janr va turlari - **diniy-ibodat marosim** musiqasidir. Diniyibodat musiqasi ("al muboh" - taqiq etilgan, "al maqruh" taqiqlangan xususiyatlarni hisobga olgan holda) musulmon marosim va bayramlari, davolash shamanlik marosimlaridan iborat. Ushbu musiqaning asosiy mag'izi "musulmon ibodat aytimi" bo'lib, uning

⁴⁵ . Najmiddin Komilov. Tasavvuf. Birinchi kitob. Toshkent, 1996. 41-42 bet.

negizini "Avesto"ning ayrim boblari madhiya sifatida rechitativxushohanglik tarzida cholg'usiz aytish madaniyatida kuzatiladi. Ularni **gat** (yoki **goh**) deyilgan. Uning taraqqiy uslubini Qur'on aytimi - yetuk hofizlar tomonidan Qur'oni Karim sura va oyatlarini so'zlab kuylash tashkil etadi.

Diniy-ibodat marosim musiqasi bevosita aytim-ashulachilik mumtoz musiqa san'atiga taalluqlidir. Buning asosiy sababi musulmonlarga namoz chaqiriqlari, Qur'onning ilohiy samimiy so'zlaridan iborat qat'iy lashgan va qonunlashtirilgan matnlardagi ma'noli (chuqur ko'ngil so'zli) mazmunlaridan xabar berishdir. Shu bois ushbu musiqaning janr va turlarining shakllanib, rivoj olishi islom dinining voha va hududlarida tarqalishi bilan bog'liqdir. Diniy-ibodat musiqasining asosiy xususiyatlari quyidagicha:

1. Islom - keng hajmli, universal din sifatida musulmon jamiyati hayotining hamma tomonlariga kirib borgan va mafkuraning hamma shakllarini nazorat qilgan;

2. arab tili - islom dini muqaddas kitobi bo'lmish Qur'onning original tili, diniy-ibodat musiqasi shakllarini birlamchi tili (shamanlik marosimidan tashqari, islomdan oldingi davrda shakllangan bo'lib, unda mahalliy til va shevasi saqlanib qolgan);

3. verbal tasavvuri (so'z g'oyasi yig'indisi), Qur'ondagi og'zaki va yozma nasriy so'zlar musulmon madaniyatining muhim unsuri;

4. lokallik (mahalliy) an'ana - marosim va urf-odatlar insonlarning ruhi va fe'l-atvorini jamiyatda hamda oilada ta'riflanishi musiqa janrlarida o'ziga xos ta'sirini qoldirgan;

5. musiqiy fikrlash - diniy-ibodat musiqasi tuzilishi va shakli, ayniqsa, uning asosiy janri bo'lmish (xonandalik musiqasiga xos) monodik musiqiy-she'riy fikrni aniqlab beradi; musiqiy mantiq esa xonanda shaxsi bilan bog'liq holda, u tomonidan ijro etilgan matn (so'z va kuy), ijro uslubi va usuli, shakli orqali ifodasini topadi;

6. ushbu qatlamga xos o'xshashlik va yopiq hollik - bu islomning tarqalish muhiti bilan bog'liq (ammo bunda tarixiy gradatsiya (boshqa holatga o'tish) va ko'pgina musulmon oqimlari mavjudligini hisobga olish lozim);

7. professionallik - diniy-ibodat musiqasi ijrochiligi faqatgina professionallik talablariga hamda badihago'ylik qobiliyatiga javob beruvchi xonanda-hofizlarga xos (ovozi, nafas, xotira; til, she'riyat va musiqa qonun-qoidalari; ustoz-shogird an'analariga amal qilish);

8. an'anaviylik, badiiylik, badihago'ylik, qonun-qoidalik - bu ushbu san'atning umumiy musiqiy-badiiy mantiq g'oyasiga bo'ysinishi;

9. diniy-ibodat musiqasiga xos sinkretizm (qorishma) - bu sintetik musiqiy-she'riy ko'rinish, bunda verbal-poetik tili, musiqa va aytimdan tashqari bir-biridan ajralmagan imo-ishora, plastika, mimika, harakat, raqs va artefaktlar bilan uyg'unlik holati mavjud.

Diniy-ibodat musiqasining tasnifi - Azon (namoz chaqirig'i), **Qur'on aytimi** (musulmon ilohiy aytimi), **Movlud yoki mavlid** (diniy-motam marosimi va aytimi), **Zikr** (marosim-misteriya, darvishlar marosimi - o'ziga xos xudoning ism va vasflarini esga olish marosimi va aytmlari); **Qo'ch, Qo'chiriq, Qaytarma, Jahr** (shamanlik davolash marosimi va aytimi), diniy ashula yo'llari (diniy-lirik mavzuida) - **Yakkaxonlik, Xonaqoiy, Maddohiy, Qalandariy, Munojot, Na't.**

Diniy-ibodat musiqa janrlarining xususiyatlari: verbal tasavvuri (so'z - musulmon madaniyatining muhim unsuri), original tili (Qur'on tili), rivojlangan musiqiy tili, yorqin kuychanlik, ta'sirli xushohanglik, konishkorlik musiqa shakli, professionallik, ta'sirchan-bezakli va kuychan-mayinli aytim uslubi, sinkretizm. Diniy-ibodat musiqasining negizi **Qur'on aytimi** va uning asosiy ijro shakllari - **tilovat, qiroat va tajviddir.**

Azon - rechitativ-deklamatsion shaklli besh karra namozga chaqirig'i, uning o'ziga xosligi - bir nafasda ijro etiladigan sekin, shoshilmay sur'atli va ravon kengli-tarkibli, ularga cho'ziqlik ato etuvchi, jumladir. Unga aniq shakli ikki tovushli ohang xos bo'lib, u boshlang'ich jumlani tashkil etadi va uni mantiqli yakunlaydi. Umumiy kuy qismlari ko'lamligi bo'yicha turli, ammo kuyning asosida takrorlanish, bir mavzulik, variantlik rivojlanish mezoni xosdir. Shu bois Azon kuyiga intonatsion birlik va oquvchanlik bildiradi. Azonning ikkita turi mavjud - **namoz Azoni** (kuchli va baland ovozli azon yoki azoni ikomat) va **maishiy Azon** (chaqaloqqa ism qo'yimoq marosimi va rechitativ shakldagi aytim - past ovozda chaqaloqning chap va o'ng qulog'iga uni ismini aytib, talaffuz qilish).

Qur'on aytimi - o'ziga xos musulmon ilohiy aytimi janri, islomning muqaddas kitobi suralarini kuyga solib aytish (hofizlik san'ati). Musiqiy amaliyotida ushbu janrning uchta turi keng tarqalgan: **tilovat (tilyav)** - oddiy shakldagi melodeklamatsiya (kuyli deklamatsiya aytimi), havaskor yoki professionallar uchun yengil aytish uslubi; **qiroat (qira'a)** - yoqimli deklamatsiya, professionallarga xos xonandalik shakli aytim uslubi; **tajvid** - asosiy kuychan shakli aytim, musiqiy qonun-qoidalar hamda dramaturgiya asoslariga bo'ysingan. Qur'on aytimiga xos musiqiy janr mavqei - individual arab matni talaffuzi tilning qonunqoidalar orqali kelib chiqadi. Qur'onning har bir sura aytimi (ibn Arabiy ularni "obraz" ("siymo")) tushunchasi deb ta'riflaydi) pastki registrdan boshlanib (ohang shakli tersiya-kvarta oralig'ida), asosiy tayanch tovushi doirasida va ikki-uch tovushli bezakli (nola) ohang orqali talaffuz qilinadi. Ma'lum darajada musiqiyshe'riy jumla yuqoriga harakatlanib, tayanch lad tovushlari aylanma tarzida kuylanib, baland tovushda to'xtash orqali boriladi. Qisqa pauzadan keyin, pastki tayanch tovushni aytib, muqaddima qismi yakunlanadi. So'ngra yuqorilanma harakat baland registrni qamrab olinadi - bu holatda nafaqat lad-intonatsion jihatdan boyitiladi, balki dinamik serharakatligi ham rivojlanadi.

Qur'on suralarining avj shakllari o'ziga xos ta'sirchanligi bilan ajralib turadi: ayrim kuy misralari takrorlanishi oqibatida sadolanish dinamikasi kuchayib boradi, tovush quvvati ko'tariladi, vazmin-og'irli ritmik holati ravon tovush kenglili bilan baravarlashadi. Rivojlov jarayonida melodik misralar (tarkibli shakl) mustahkamlanadi va kengayadi; ma'lum ravishda barqaror va mahkam "ravoq" (darvaza, arka)lar tizimini tashqil qilinib, ular orqali hamma Qur'on suralari orasida aloqalar (ovoz texnikasi - kuyning musiqali ohangi) sodir bo'ladi. Har bir ovoz (glas) bir vaqtda aytim turi bo'lib, o'zgacha talaffuz-ohangdir. Qur'onning she'rlari keng, ohangdor kuyi siymo, ravish ma'nosi mushtarakligi sifatida ko'rish mumkin, unga quyidagilar xarakterlidir:

- tashqi ko'rinishlik, chiziqlik, uzunlik;
- yiriklashmoq, aniqlik, jamg'arlik;
- cho'ziqlik, o'ng'aysizlik, vazminlik; - ravshanlik, muayyanlik, talabchanlik.

Shu bilan ushbu kuylar o'ziga xos lirik ruhiy holatni va kayfiyatni "sertakalluf" qilmay, janrning individual-tabiatli tomoni bilan bog'liqdir. Uning manbalari - musiqiy-verbal tilining janrli ildizi, "obrazlar shakli" davraga xosligi hamda ijrochi-hofizlarni musiqali fikrlash xarakterida.

Diniy-ibodat marosim musiqasi janrlarida ham qadimgi mifologiyaga xos obrazlar, zardo'shtiylik, islom kabi dinlarga xos tasavvurlar alohida-alohida qatlamlarni tashkil etadi. An'anaviy janrlar uzoq ajdodlarimizning ijodi sifatida yashab kelar ekan, ularda u yoki bu dinga xos e'tiqod va tushunchalarning uchrashi tabiiy bir holdir.

Qo'ch (Qo'chiriq, Qaytarma, Jahr) - shamanlik ruhiy bemorni davolash marosimi. Aytim va cholg'u (doira, o'tmishda qo'biz) bilan jo'rnavozlik - ushbu marosimning asosiy atributlari. Marosim namoyandasi va ijrochisi shaman-baxshi (folbin, parixon) bo'lib, uning ohang (**qo'ch kuyi**)ning xarakterli xususiyati - arxaik va ko'p elementli talaffuzi asosidagi tomoq aytim uslubi. Shaman-baxshi moddiy olamdagi har xil muammolarni hal qiladigan va kasalliklarni ilohiy kuchdan foydalanib davolaydigan kishidir. U Tangri (ilohiy kuch) bilan insonlar orasida vositachilik qiladi va shu qobiliyati tufayli jamiyat tomonidan qabul qilinadi. Shamaniylik an'anasi doirasida o'tkazilgan rasm-rusum va marosimlarda musiqiy-verbal termasi **"shaman aytimi"** yoki **"shaman kuyi"** deyiladi. Shaman insonning istaklarini ma'lum ritual mazmundagi terma va aytimlar vositasida Tangri - ilohiy kuchlarga yetkazadi yoki homiy kuchlarning madadini aytimlar orqali tasvirlaydi (bu shakl in'iqosi "karomat"dir). Shamanbaxshi aytimining funksionaligi - marosimning ritual vazifasi ado etuvchi musiqiy-verbal va raqs-harakat komponenti va u marosimga tomoshaviylik xususiyatini kasb etadi. Shu maqsadda doira (yoki o'tmishda do'mbira, dutor, qo'biz) chalib, terma yoki aytim aytib, harakat yoki raqs tushadigan marosim - "qo'ch": musiqa, so'z, raqs va tomosha birlashuvchi san'atdir.

Ruhiy kasallarni davolashda shaman-baxshilar o'z san'alarini ishga solishgan va bunga ko'pincha doira usullari, kuy, aytim, jahr kabi turli hishayajonlar qo'zg'atuvchi uslublardan foydalanganlar. Ruhiyatga musiqa so'z va usul bilan ta'sir ko'rsatish yo'llarini qadimgi tabiblar, jumladan, Ibn Sino ham tan olganlar. Shaman-baxshilar san'atida zikr-jahrlarda ham so'z va ohangga qaraganda usul asosiy rol uynaydi: marosimda oyoq bilan yer tepinish, sadr tushish, gavdani, bosh va qo'llarni usulga hamohang harakatlantirish - raqsga tushish, chapak bilan har xil usullarni chalish, xivchin (qamchi) va durra orqali bir maromdagi usul-ritm bilan dam solish ushbu marosimning asosini tashkil qiladi.

Ko'chiriq

Hu - va Hu - va Hu - va Hu - va Hu - va Hu Hu - va Hu - va

Men bil-gan jin-ga bor Qa-mang bosh la Kun-ning bo-ti-shi bilan ka-basi

qay - tib ket - sin bosh - qa kel - ma - gan bo' - lib ket - sin

Gu gu gu

Shamanlik marosimida o'tmish og'zaki merosning barchasi uchun xos bir xususiyat - ko'p qatlamlik mavjud. Unda qadimgi majusiylikka xos e'tiqod va tasavvurlar (verbal (so'z) magiyasi, til birlashtirish, avrash) bilan bir qatorda, islomga xos e'tiqodiy qarashlar ham bir xil darajada (ayrim Qur'on suralari, ibodatli usul-shakllari, xudoyi so'z-iboralari, ritmik-zarbli va intonatsion-tovush balandli omillar kabi) ma'lum tana harakatlari va raqs bilan birgalikda ishtirok etadi. "Davolash seansi" funksiyasi - bemorga shaman-baxshi tomonidan ruhiy ta'sir ko'rsatish, uning ko'ngliga ishonitirish kuchini solish, bemorni o'zi ushbu harakatlarga ishonch bildirish, ularni foydasini tushinishini namoyon etishdir.

Kuyning asosini aytm elementlari bo'lmish rechitativ (so'zlab kuylash) va ohangdorlik talqin qiyosli negizda qurilgan bo'lib, ularga o'sha uslubiy sifatlar ham aytm-qo'shiqlarga o'xshashlik xosdir. Tomoq aytimi "qo'ch" kuyining xarakterli xususiyati. Shaman-baxshi ohanglari oddiy - uch-to'rt tovushli, ravon ritmusulli, takrorlangan shakli sodda ohanglardan tuzilgan.

Shamaniylik aytimi - musiqiy-badiiy madaniyatining eng qadimiy qatlami. Darhaqiqat, janrning semantik tabiati, funksionalligi uning musiqiy-verbal-ijrochilik shaklda ko'zga tashlanadi. Ushbu janrning vujudga kelishi, jonli yashashi va ma'lum funksiyani o'tashi bevosita ijrochi shaxsiyati bilan bog'liq. Zero, "Qo'ch" ijrochisi qadimda alohida atama bilan yuritilgan, binobarin, u professionallashgan shaxs bo'lib, bir vaqtni o'zida badihago'y so'z ustasi, sozanda, xonanda hamda xalq tabibi.

Shaman-baxshi marosim jarayonida o'z-o'ziga doira yoki qo'biz musiqali cholg'ularga jo'rlik qiladi. U ijro usulini kasalning xarakteri, ibodatli taassurot orqali tanlab oladi. Uning maqsadi badihago'ylik ijroda tinglovchiga qo'rqinchli, avraydigan, yoqimli, chaqiriluchanli va marhamatli ohanglarni eshitib, ta'sir etishiga harakat qiladi. Chunki shaman chaqiriqlari homiy ruhlarning oliy bosqichdagi tanlashga uchragan shaxslar tomonidan trans (vajd samo') holatda ijro etiladi. Janrni ijro paytida u hech qanday ruhiy kechinmalar, ta'sirlar og'ushida bo'lmay, ko'proq ijro shartiga qarab jismoniy kuch sarflashga ko'nikma hosil qiladi. Shamanning o'zi aytim kuyi, so'zlari, ijro usullari ijodkori bo'lib, u saxiy (yaxshi) va yomon (badjahl) ruhlariga, yomonlik ko'rgan insonga hamisha murojaat qilib boradi. Darvoqe, shaman-baxshi o'zining musiqali kuyi va usullari, so'zi va she'rlarining badiiy obrazlar kuchi bilan bemor ko'ngliga sog'ayish (keng ma'noda salomatlik) fikrini solishiga intilgan (aytish jois, marosimning boshidan to yakunigacha (ijro muddati bemorni kasalligiga qarab qisqa yoki uzoq bo'lishi mumkin va albatta qurbonlik qilinadi) ijro sur'ati, ritmusuli, ovoz kuchi bir vazmin me'yorda talqin etiladi. Chunki ritmusul, bir vaznni tinmasdan, cheksiz kuylash, takrorlash orqali kishi jazavaga tushadi va buning natijasida inson boshqa holatga - vajdga, o'zidan kechish (trans, ekstaz) holida kiradi. Bunday holatda uni har narsaga ishontirish, qo'rqitish, changitish va boshqa turli yo'llarga solish mumkin. Marosim davrida qurbonlik qilish (kasallikka qarab), masalan, qora rangli tovuq so'yib, turli irim-sirimlar qilish, doira yoki boshqa musiqa cholg'usini chalib, mash'ala yoqib o'ziga ishonchli ruhlarni -pari (Yunus pari, Misqom pari, Zunnor pari, Gulnor pari kabi ayollar nomi)larni chaqirish, aytim kuylash, zikr tushish Markaziy Osiyo xalqlari shamanlashidagi umumiy jihatlaridandir.

Janrdagi badihago'ylik marosim tarkibidagi barcha komponentlarning o'z o'rnida ishtirok etishi ijro etiluvchi matnlarga an'ana doirasida ijodiy yondashishini anglatadi. Shu bois badiiy obrazli chaqiriqlar mazmunida avliyolar, ruhlar (yaxshi va yomon), parilar ismlari; tarixiy taqdir va afsonalar tasavvurlar o'rin olgan. Ijrochi matnning mohiyatiga tushungan holda, unga ayrim o'zgarishlar kiritadi. Ammo asosiy maqsad qo'ch aytimi vositasida kishilarga yo yaxshilik, yo yomonlik tilash kabi ohanglar orqali - bemor insonni tanasidagi, uning salomatligiga xalal beruvchi, yomon ruhni ismini aytib, quvishga xizmat qiladi, masalan, *"Qo'ch, yomon ruh, qo'chqo'ch; ey, ruh sen qo'chmasang, men qo'chdim"* kabi marosim

yakuniy qismida ta'kidlovchi misralarni (refren shaklidagi takrorlanish) bandning oxirida takrorlab turishi maqsadni belgilab beruvchi ta'kidni kuchaytirib borishi mumkin.

Marosim tabiatidan funkcionallik yo'nalishi kelib chiqadi va u shaman-baxshi aytimi va uning yordamchilari tomonidan aytiladigan takroriy so'z-jumlalari bilan jo'navozdir. Ko'p marotaba takrorlanadigan "qo'ch-qo'ch" jumla marosimda ochiq ohang rolini bajarib, seansni boshidan oxirigigacha o'ziga xos marosim shaklini namoyon qilishi uchun, kirib boradi. Ushbu shakl beshta musiqiy-she'riy uzun jumla-qismlardan iborat bo'lib, har biri ma'lum kuyli misralardan tuziladi: 1 - **kirish "qo'ch"** (muqaddima), 2 - **oblo hu** (avliyolarga murojaat), 3 - **lashkar yig'ish** (qo'shin yig'moq), 4 - **halqqa tushurish** (ruhlarni izlash), 5 - **qo'ch bir vaqt** (qo'chiriq), **xotima** - marhamatli ibodat (Olohga murojaat).

Marosimning butun obrazli-ta'sirchanli dramaturgiyasi bir elementli yoki, kamdan-kam uchraydigan, ko'p elementli talaffuzi orqali tuziladi. Ushbu janr yagona maqsadga yo'naltirilganligi, yagona mavzuga egaligi bilan alohida ajralib turadi. Shamaniylik davolash marosimi va aytimi insonga joylashib olib, uning salomatligiga xalal beruvchi yomon ruhlarni quvishga xizmat qiladi.

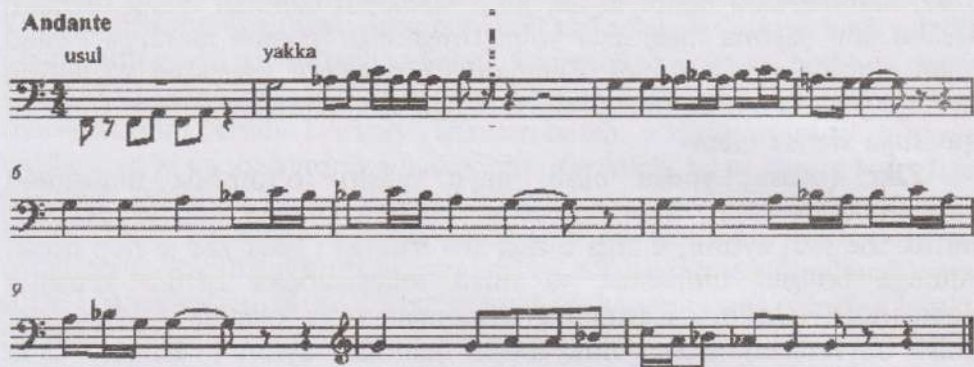
Zikr (eslash, yodga olish, qayd qilish)- o'tmishda musulmon darveshlik marosimi, uning mohiyati ma'lum Qur'on sura va oyatlari, mistik she'rlari aytimi, ularga o'ziga xos harakat ("raqs")lar jo'rliqi orqali Allohga bo'lgan muhabbat va unga mutaassibona berilib ketishlik ifodalangan (Qur'oni Karimning saksondan ortiq oyatida Allohni zikr qilish buyurilgan). Zikr - diniy-ibodat marosim aytim turkumi. Ushbu marosimning asosiy mezonlari vaqt, joy va qatnashchilar. Musiqa va she'rning harakat va o'yinraqs uyg'unligiga binoan inson ruhiga ta'sir etish kuchini sezgan tasavvuf shayxlari xonaqohlardagi yig'inlarda zikrdan foydalanishga intilganlar (xonaqoh - so'fiylar yig'ilib, vajdu samo' bilan shug'ullanadigan joy). Xonaqolardagi kuy-ashula sadolari atrofga taralib, odamlarni o'ziga jalb etgan: "ba'zan so'fiylarga qo'shilib qichqirardim, ba'zan ularga qasidalar o'qib berardim" - deb ta'riflaydi zikrni tarixchi Shamsuddin Al Muqaddasiy.⁴⁶

Zikr marosimi shakli - antifonli kuylash: qatnashchilar tarkibi yakkanavoz hofiz va xonandalar ansambli. Hofiz (zokir, kavval, shayx) arab, forsiy va turk tillarida diniy mavzudagi matnlarni kuylasa, guruh marosmiy-qur'oniyl shaklidagi musulmonlik uchun eng afzali kalimasi bo'lmish "*Lo iloha illalloh*" (bu so'z ta'rifi jannat kaliti) - ma'lum musiqiy-verbal usul shakli sifatida urg'uli talaffuz qilinadi. Ushbu ravon usulli jumla doimiy refren (qaytarish) tarzida takrorlanib talqin etiladi, uning foni va qaytarilishi orasida erkin uslubli hofizning baland ovoqli rivojlov

⁴⁶ . Адам Мец. Мусульманский ренессанс. История культуры арабского халифата. IX-X веков нашей эры. М., 1973. - 234 стр.

musiqiy-verbal jumlası yangraydi. Ushbu ritmik tuzilish ifodasi nisbatan umumiy turkum tizimiga ham ta'sir ko'rsatadi. Asosiy zikr aytimlari: **Takbir, Yakzarb, Duzarb, Sezarb, Chorzarb, Mastona va Yakkaxonlik**, ular orasida bog'lovchi qism **Chopqin** (ma'lum darajada I - III). Muqaddima va xotima - ommaviy Qur'oni Karimning "Fotiha" surasining ijro etilishi. Zikrning ko'p bosqichli tuzumi uning o'zgacha fenomeni mavjudligi - bu ma'naviy kamolotga yetkazish ta'limot bosqichlari (Tariqat yoki tariqaning yettita bosqichli bilimi; komil inson kamolga yetishi uchun yaxshi so'z, yaxshi fe'l, yaxshi ish, yaxshi odat, yaxshi axloq va maorifni bilishi zarur). Zikrda marosimiy matnlar kuylanishi navbatma-navbat keluvchi diniy aytimlari (qasida janrida), va'zgo'yiligi, guruhli ramziy so'zlari (ha-hu, huva-haq va b.), tana harakatlari va o'yin-raqs-lari orqali ijro etiladi.

Zikr, Takbir

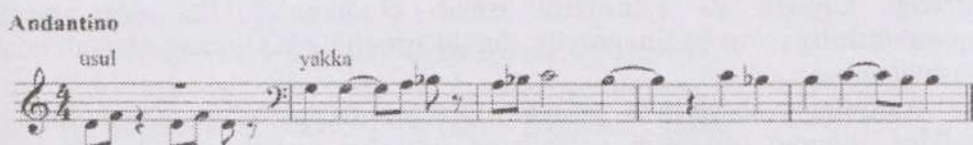
Zikrning dramaturgik shakli tuzilishiga oid erkin xususiyatga tayangan bo'ladi, ammo ma'lum ichki arxitektonik (tuzulma) qonuniyatlariga bo'ysunadi: muqaddima (kirish "Fotiha") va yakuni (qaytariq-repriza, xotima "Fotiha") - ravon ritm-usuli asosida qat'iy-vazminli yakka-guruh tarzida kuylanishi. Takbir o'ziga xos saraxbor qismi (ekspozitsiya) - diniy matnlarni an'anaviy kuylash; unda she'riy matnlar vaznga tayangan holda deklamatsion-kuychan kuylash xususiyati hukmronlik qiladi. Asosiy qism - samo' marosimi, tuzilishi bo'yicha ikki bo'limdan iborat: birinchisi - rivojlov (razrabotka, Yakzarb, Duzarb, Sezarb, Chorzarb aytimlari) - dinamik hamda intonatsion-ritmik ijro holatining kuchayishi. Avj (Mastona, Yakkaxonlik aytimlari) - ko'p marotaba bir ohanglik "Alloh" so'zining talaffuz etilishi (erkin uslubdagi polifonik ijro "yakkaxon-guruh"). Ushbu qismda bevosita marosimning boshlang'ich ma'nosi bo'lmish - Haq taoloning ismini eslab mustahkamlashdir. Zikrning bu bo'limi "Haq taoloning ismini ko'p marta aytilish orqali uning Biru Borligiga iqror bo'lish va shu orqali moddiy olamda uning qudrati va jamolini mushohada etishga

erishish".⁴⁷ Uning harakatchan va yangi shaklli tuzilish asosini musiqiy-she'riy-pantomim unsuri bo'lib (birgina samo'ning o'zida ham she'riyat, ham raqs, ham aytim-ashula, umuman, musiqa ishtirok etadi), bu holat doimiy dam beruvchi jo'shqin serharakatlik zavq mazmunli she'riy matni bilan bog'liq holda qatnashchilarni jo'sh-xuruji (jazavasi)ni qo'zg'altirishdir. Marosimning asosiy maqsadi ham barcha qatnashchilarni "vajdu samo'" (trans)ga olib keltirish.

Yakzarb

Chorzarb

Zikr marosimi barcha tariqatning asli va asosi hisoblangan. Shu bois solik uchun zikr tushishlik shunchalik muhim sanalgan o'tmishda tariqat shayxi, piru murshidi tomonidan talqin yo'li bilan o'rgatilgan. Zikrning o'ziga xos janrlar tarkibi joriy etilgan. Zikri xafiy - past ovozli talqin uslubi; ovoz chiqarmasdan qalb tili bilan Alloh taoloni eslash. Zikri jahriy - baland ovozli talqin uslubi keng tarqalgan.

Movlud yoki mavlid - diniy-motam marosimi va aytimi (movlud

- Payg'ambar Muhammad alayhissalomning tavallud kuni), an'anaga ko'ra ayollar tomonidan yakka-guruh tarzida, cholg'usiz, rechitativ-deklamatsion ijro uslubida, kuylari kalta diapazonli, lirik-og'ir xarakterida talqin etilgan; erkaklar tomonidan guruh shaklidaga ijro o'tmishda ayrim hududlarga tarqalgan.

Diniy ibodat marosim musiqasi janrlari orasida diniy-lirik mavzudagi (Ahmad Yassaviy, Mashrab, Haziniy, So'fi Olloyor, Naqshiy, Naziriy va b.) mumtoz ashula yo'llari ham o'rin olgan; bular **Yakkaxonlik, Hamd, Manzuma, Xonaqoiy, Maddohiy, Qalandariy, Munojot, Na't**. Ushbu mumtoz ashula yo'llari yakkanavoz-xonanda tomonidan cholg'u yoki cholg'u ansambli jo'rligida ijro etilib, ularda lirik-ishqiy, pand-nasihat badiiylik darajasidagi mazmun, rivojlangan kuyi, murakkab shakli va ijrochilik uslub-usullari bilan ajralib turadi. Mumtoz ashula yo'llari qalb muolajasi, ko'ngil oynasini tiniqlashtiruvchi, iymonni poklovchi, g'oyaviy-estetik qamrovi bilan bir vosita bo'lib xizmat qiladi. Xo'ja Hofiz bir g'azalida: "men she'r to'qimayman, men Ilohning tili bo'lib kuylayman"

⁴⁷ . Alisher Navoiy qomusiy lug'at. Birinchi jild. Toshkent, 2016. - 193 bet.

degan. Ularning musiqiy ijro uslubi tarixiy-madaniy ko'lamini nuqtai nazaridan uzoq o'tmish davrlariga borib taqaladi hamda ma'lum darajada o'z zamonasiga xos ashulachilik va, umuman, musiqa an'analari bilan uyg'unlashib ketgan.

Tasavvufning tarixiy rivojlovi jarayoni ibodat-marosimiy amaliyotida zikr marosimining shakl va turlarini yuzaga keltirgan; ularning shakllanishi o'rta asr musulmon dunyosida ma'lum so'fiylar oqimlari tarqalishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan va turli nomlari ("zikri Ushshoq", "zikri raqs", "zikru samo'", "katta zikr", "zikri kalon", "zikri alaniya", "zikri arra", "zikri qalbiy" va b.) bilan xarakterlanadi.

Diniy-ibodat marosim musiqasi - bu o'ziga xos dunyoni badiiylik ko'inishi; u insonning ruhiyati va ma'naviy ahvoliga ta'sir etuvchi usuldir. Diniy-ibodat amaliyoti oilaviy marosimlari va taqvimini, keng doiradagi xalq ommasini musiqali amali bilan ham chambarchas bog'liq bo'lib, turli tipdagi kuylash va aytimlarni ishlab chiqargan. Ular o'z aksini qonunlashtirgan va badihago'ylik shaklli ijrochilikda, janrlar atamalarida tashkil topgan.

Xalqning yashash tarzi, tafakkur va e'tiqodlarini tadqiq etishda milliy folklor, ayniqsa, marosim qo'shiq va aytimlari tarixiy vositalar sifatida qimmatli manbaga aylanib kelmoqda. Insonlarda ilk bor tabiat va hayot sirlarini bilib olishga intilish bilan birga dastlabki tasavvurlar ham paydo bo'la boshlagan; bular baxshilikning shamanlik tomonlari - sehr-jodu (magiya) kabi ilk e'tiqodiy, verbal-she'riy, musiqiy-tasviriy tasavvurni shakllantirgan. Ijtimoiy-madaniy harakati rivojlanishida nafaqat marosim musiqasi, balki an'anaviy musiqa madaniyatining xarakterli parametrlarida imkoniyatlar tug'ildi. Xususan, keng qamrovli o'zbek marosim musiqasida til va musiqa qoidalarining ming yillik uyg'unlashuv jarayonlarini o'zida mujassam etgan.

Tayanch so'zlari: islom, diniy, musiqa, marosim, ibodat, tasavvuf, badihago'y, aytim, she'riyat, tasnif, til, original, tuzilish, shakl, qonunlashgan, jo'rsiz, zikr, ovoz, professionallik, e'tiqod, shamanlik, davolash, ko'ch, tajvid, azon, tafakkur, o'zbek.

Nazorat savollari

1. Diniy-ibodat marosimlari mavqei. Islom va musiqa.
2. Diniy-ibodat marosim musiqasi va uning tasnifi.
3. Diniy-ibodat musiqasi xususiyatlari.
4. Diniy-ibodat marosim musiqasining janrlar tarkibi.
5. Shamanlik davolash marosimining musiqiy-ijrochilik qonuniyatlari.
6. Diniy-ibodat musiqaning ijrochilik xususiyatlari.

Topshiriqlar

1. Islom va musiqa. Diniy-ibodat musiqasi mavqei, janrlar tarkibi.
2. Davolash marosimi. "Kuch"ning mavqei, shakli va ijro uslubi.

3. "Zikr" marosimi, uning xususiyatlari va o'rni.

Adabiyotlar

1. Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent, 2008.
2. Абдуллаев Р. Байсун. Традиционная музыкальная культура. Ташкент, 2006.
3. Абдуллаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры узбекистана и Центральной Азии. Ташкент, 2006.
4. Alisher Navoiy asarlarini qomusiy lug'ati. 1 jild. Toshkent, 2016.
5. Alaviya Muzayyana. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. Toshkent, 1974.
6. Басилов В.Н. Древние обряды верования и культы народов Средней Азии. М., 1986.
7. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. М., 1992.
8. Басилов В.Н. Избранники духов. М., 1984.
9. Jo'rayev M., Xudoyqulova L. Marosimnoma. Toshkent, 2008.
10. Jo'rayev m. Navro'z bayrami. Toshkent, 2009.
11. Jo'rayev M. O'zbek mavsumiy marosim folklori. Toshkent, 2008.
12. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.
13. Идрис Шах. Суфизм. М., 1994.
14. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Тошкент, 1996.
15. Курбанмамедов А. Эстетическая доктрина суфизма (опыт критического анализа). Душанбе, 1987.
16. Мец Адам. Мусульманский ренессанс. История культуры арабского халифата. IX-X веков нашей эры. М., 1973.
17. Мухаммедходжаев А. Гносеология суфизма. Душанбе, 1990.
18. Низамов А. Суфизм в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии. Душанбе, 2000.
19. Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. Toshkent, 1987.
20. Uzbeki. M., 2011.
21. O'zbekiston san'ati. Toshkent, 2001.

TO'RTINCHI MAVZU

O'ZBEK MUSIQA CHOLG'ULARI VA AN'ANAVIY CHOLG'U MUSIQASI

Reja

1. Musiqa cholg'usi - o'rni va ahamiyati. O'zbekiston musiqa madaniyatida tarqalgan musiqa cholg'ularining xillari.
2. O'zbek musiqa cholg'ularining tasnifi.
3. O'zbek musiqa cholg'ularining tuzilishi, konstruksiyasi, funksiyasi.
4. An'anaviy cholg'u ansamblari va ularning tarkibi.
5. An'anaviy cholg'u musiqasi va uning janrlar tarkibi.

O'zbek xalqi an'anaviy musiqa san'ati xilma-xil va ijrochilik imkoniyatlari keng musiqa cholg'ulari, musiqa folklori va mumtoz musiqasi janrlari bilan g'oyat boy bo'lib, ushbu boyliklar o'ziga xos lokallik uslublarini shakllantirib tarqalishi, buyuk namoyandalar bo'lmish, milliy an'anaviy san'at namunalarini yaratuvchilari - is'tedodli sozandalar nomlarini saqlab kelgan. Har bir xalq o'z milliy merosi, davrlar osha yuzaga kelgan musiqiy an'alarini va xalqning ma'naviyatiga xos yaratilgan amaliy va badiiy hunarmandchilik san'ati namunalari orqali ularga mos keluvchi musiqa cholg'ulariga egadir.

Tarix davomida doimo musiqa cholg'ulariga bo'lgan e'tibor katta bo'lishi bilan birga tarbiyaviy tomonlari ham alohida ahamiyatga egadir. Musiqa cholg'ulari insoniyat ma'naviyatini ohanglarda tarannum etuvchi, ya'ni xalq ijodiyoti maxsuli bo'lib, azal-azaldan omma orasida shakllanib, mohir cholg'u (soz) ustalari tomonidan yasaliib, tobora mukammallashib kelayotgan mo'jizaviy va ifodaviy vositalardir. Cholg'ularda har bir xalqning milliy g'ururi, an'anasi, qadriyatlar o'z ifodasini topganki, ulardan taraladigan ohang (tovush, ovoz) ham shunga moslashgan. Bularning barchasi yaratilajak musiqa cholg'ularning shakliga va milliylik mezoniga asos bo'lib xizmat qiladi.

Musiqa merosini shakllanishida xalqimiz tomonidan targ'ib qilingan musiqa cholg'ulari katta ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga musiqa cholg'ulari xalqimizning madaniyati va ruhiyatini ifodalovchi vositalar, uning moddiy va ma'naviy boylig'i hisoblanadi. Qolaversa, musiqa cholg'ulari an'anaviy madaniyatining o'tmishda yaratilgan yodgorliklari sifatida davrlar osha asrab-avaylab hamda zamonga mos holda rivojlanib kelayotgan musiqa tarixining omili. Asrlar davomida inson kundalik turmushi bilan chambarchas bog'liq holda taraqqiy etib kelgan musiqa cholg'ularining turli shakl-shamoyillarida xalqimizning ma'naviy dunyoqarashi aks ettirilgandir. O'zbek xalqi musiqa cholg'ulariga juda boydir: bular torli, puflama-damli va urma-zarbli cholg'ulardir.

Qadimda odamlar musiqa cholg'ularini yaratguncha ancha vaqt o'tgan, zero avvaliga tabiiy urma cholg'u sifatida o'z tanasidan

foydalanganlar, biroq ular bundan qoniqishmay boshqa sun'iy ovozlarni chiqarishga harakat qilishgan. Shu tariqa o'tmish davrlarda musiqa cholg'ularini paydo bo'lishi boshlangan. Rivojlanishni ilk pog'onalarida yaratilgan cholg'ular musiqa madaniyatining muhim yodgorliklari hisoblangan. Musiqa cholg'ularining ilk tasvirlari qadimiy qoyatosh suratlarini (Sarmishsoy, Zarautsoy rasmlari petrogliflar), arxeologik qazilmalar (Afrosiyob, Ayratom, To'proq qal'a, Qo'y va Qo'zi qirilgan tepalar (Ko'hna Urganch), Varaxsha, Xalchiyon, Dalvarzintepa, Kampirtepa, Zartepa, Panjikent va b.) materiallari (sozandalarning terrakota haykalchalari, musiqa sahnalari tasvirlangan saroy devoriy chizma suratlarini, asl musiqa cholg'ularining namunalari va b.), me'moriy yodgorliklari; o'rta asr (IX-XVI) sharq miniatyura san'atida o'z ifodasini topgan.⁴⁸ Qadimiy yozma manbalari, tarixchi, etnograflar va sayyohlarning qo'lyozmalari, adabiy asarlar hamda Sharq olimlari (Forobiy va Ibn Sinodan to noma'lum mualliflar)ning "Musiqiy risolalari" (IX-XIX asrlar)da musiqa cholg'ulari haqida ma'lumotlar ifodalangan. O'rta asr miniatyuralari o'sha davr musiqa cholg'ularini tasavvur etishga yordam bersa, adabiy asarlar uning tarovati, sadolanish xususiyatlari haqida bayon etadi. Musiqa cholg'usining ilk namunasi - suyakli naycha Mo'minobod qishlog'ida topilgan (Samarqand viloyati, Urg'ut tumani), uning sanasi 3500 yil.

Antik davrida tarqalgan cholg'ular orasida - **yotagon, yoysimon va burchakli arfalar, ud, shohrud, navha, yatag, anqo, qonun, mizafa, ma'azif, nuzha, yotug'on, santur, chiyong (chang)**dir. O'rta asr "musiqiy risolalarda" hamda turli tarixiy va abadiy meros manbalarida amaliyotda vujudga kelgan barcha cholg'ularga ham e'tibor qaratilgan bo'lib, ularning nomlari va tegishli ma'lumotlar keltirilgan, masalan, turli cholg'ulardan - **naqqora, nafir, qo'biz, qavs, tablu ko's, borbat, chang, ud, rud, g'ijjak, navha, qonun, tanbur, dutor; puflama-damli cholg'ulardan - ruxafzo, shammoma, org'anun, sibizg'a, nay, nayi anbon, chag'ona, bulamon, surnay, qo'shnay, karnay;** urma-zarbli cholg'ulardan - **doullar (katta va kichik), daf, doira, nog'ora, chindoul, dapp, zang, qayroq tosh, safoil va b-lar.** Temuriylar davri "Zafarnoma" va turli adabiy asarlarida qayd etilgan. Eng muhimi ular o'z xususiyatlariga binoan tavsiflangan (xonaki va shovqinli sadolanishi bo'yicha; mayin yoki baland jaranglaydigan va b.). Cholg'u nomlari bilan bir qatorda risolalarda ularning ijrochilik an'analari, uslublari va namoyandalar nomlari berilgan. O'rta asrlar davrida Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Abdulloh Xorazmiy, Safiuddin Urmaviy, Abduqodir Marog'iy, Zaynullobiddin Xusaniy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Najmiddin Kavkabi, Darvish Ali Changiy kabi buyuk allomalarni yetishib chiqishi, ularning

⁴⁸ . O'tmishda musiqa cholg'usi ramziy siymo sifatida ham qo'llangan, jumladan, davlat hukumdori bayrog'ida "katta doul", harbiy sardor bayrog'ida "kichik doul" tasvirlari ifodalangan.

olamshumul qashfiyotlari, ilmiy farazlari nafaqat musiqa ilm-fan, balki aniq va tabiiy fanlarning barchasini ravnaq topishiga olib keldi. O'rta asr mutafakkirlari nafaqat ilm sohibi, balki sozandalik sohasini nazariy hamda amaliy tomonlarini egallagan shaxs sifatida namoyon bo'ladilar. Ular o'zlarining musiqaga bag'ishlangan asarlarida ijrochilikka oid masalalari, musiqa cholg'ulari va ularning tovush tarovati, parda, lad tizimlarini ilmiy tasniflab beradilar.

"Zafarnoma"da ko'proq Sohibqiron Temurning jangovor yurishlari bayon etilgan. Ayniqsa, musiqa cholg'ulari bilan bog'liq sozgarlik, sozandalik va ijodkorlik amallari ardoqlanib kelingan. Ular uch vaziyatda ko'proq e'tibor qaratilganligi zikr etiladi: harbiy yurishlarida; g'alabadan keyingi bayramona marosimlarda; saroy marosimlarida (turli davlatlar vakillarini kutib olishdagi qabullar tantanasida hamda saroy bayramlarida). Ushbu vaziyat taqozasi bilan musiqa cholg'ulari tanlangan va ijro etib kelingan. Shu bois musiqa ijrochilik amaliyoti, ijrochilar tarkibi va janrlar turlari ham vaziyat talabiga moslashgan. Harbiy yurishlarda an'anaviy harbiy cholg'u ansambli shakllana boshlagan va ushbu ansambl damli (karnay) va urna-zarbli (katta bochkasimon, qozonsimon va kichik doullar, chindoul, do'mbira (baraban), doira, nog'ora) cholg'ulardan iborat bo'lgan. Cholg'u ijrochiligi harbiy yurishlari va janglarda askarlarga o'ziga xos ko'mak bergan: musiqa cholg'ulari o'z sadolari bilan jangchilar ruhiyatini ko'targan, ularni jangovarlik shijoatlarini oshirishga da'vat etgan; chaqiriq va belgi beruvchi vazifasini bajargan hamda bayramona marosimlarida asosan g'alaba nashidasini ifodalagan. Undan tashqari jasorat ko'rsatgan sardor (yuzboshi va tumanboshi)lar Amir Temur tomonidan ma'lum cholg'ular bilan taqdirlangan. Abdulqodir Marog'iy (1353-1435) - Temuriylar saltanatida buyuk sozanda, bastakor va olim 40dan va Alisher Navoiy (1441-1501) - buyuk shoir, "so'z mulkinging sultoni" 34dan ortiq musiqa cholg'ulariga ta'rif berib o'tadilar.

XX asrlarda dunyo xalqlari musiqa cholg'ularining universaltasnifot tizimini yaratgan nufuzli olimlar Kurt Zaks va Erix Xornbostellarning fikricha, Sharqda cholg'ushunoslik (organologiya) faniga ilk bor Abu Nasr Forobiy asos solgan; u birinchilar qatori o'z davri musiqa cholg'ularining ilmiy tasnifotini (ovoz chiqarish xususiyatlari bo'yicha) bergan. Davrlar o'tishi, jamiyat taraqqiyoti mezoniga ko'ra musiqa cholg'ulari hamnafas tarzda rivojlanib, zamonga mos takomillashib, mukammallashib borgan, jumladan, XVII-XVIII asrlarda **daf, nog'ora, surnay, ud, chang, chag'ona, rubob, tanbur, dutor, mushqor, nay, to'nbak, santur, chortor, doira** kabi musiqa cholg'ulari Buxoro va Xiva hududlarida keng tarqalgan. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib o'zbek an'anaviy musiqa cholg'ularini to'plash va o'rganishga alohida ahamiyat berila boshlanadi. Avgust Eyxgorn - Venalik sozanda, rus harbiy damli orkestri kapelmeysteri o'zbek musiqa cholg'ularini to'plab, bir necha xalqaro ko'rgazma (Vena va Sankt-

Peterburg)larida namoyish etgan.⁴⁹ XX asrga kelib an'anaviy madaniyati amaliyotida ommalashgan musiqa cholg'ularni tadqiq etishga e'tibor kuchaydi. Abdurauf Fitrat, Viktor Belyaev, Ilyos Akbarov, Yuzef Kon, Fayzulla Karomatli, Tamara Vizgolar tadqiqotlarida musiqa cholg'ulari tasnifi, ularning tuzilishi, ijrochilik uslublari va repertuarlari o'z aksini topgan. Shu bois o'zbek musiqa cholg'ulari ijro mezonlariga ko'ra ikki guruhga bo'lingan: an'anaviy musiqa cholg'ulari hamda madaniy rivoji bilan bog'liq takomillashtirilgan, qayta ishlangan (rekonstruksiya qilingan) cholg'ulariga. Ularning tasnifoti bo'yicha o'zbek xalq musiqa cholg'ulari ma'lum guruhlardan iborat bo'lib, olimlar uchta mezonga asoslash bo'yicha - har bir cholg'uning sado chiqarish vositasi (ya'ni tovush manbai); ijrochilik uslubi (dam, chertish, urish (zarb) va silash); cholg'ularning funksiyasi (ijrochilikdagi muhiti va sharoiti, ya'ni yakkasoz, jo'rnavoz va ansambl) tasniflaganlar.

XX-XXI asrlar kesimida o'zbek xalqi musiqa madaniyatida musiqa cholg'ulari dunyosi mavjud bo'lib, ularning rang-barang namunalari ijrochilik amaliyotining turli yo'nalishlarida qo'llanib kelmoqda - bular **an'anaviy, qayta ishlangan (rekonstruksiya qilingan), qayta tiklangan (ishlangan, takomillashtirilgan), innovatsion (zamonaviy, yangi yaratilgan), boshqa millatli yoki o'zlashtirilgan, kompyuter va elektron.** An'anaviy cholg'ular orasida hamma puflama-damli va urma-zarbli, torlidan - tanbur, dutor, qo'biz va do'mbira cholg'ularni ko'rsatish mumkin. Torli cholg'ulardan hammasi qayta ishlangan. Qayta tiklangan cholg'ular - sato, ud va qonun (o'rta asrlarda keng tarqalgan, ammo ma'lum sharoitlar natijasida iste'moldan chiqqan, XX asrda tiklangan). Innovatsion - hozirgi kunda hunarmand-sozgarlar tomonidan yangi, zamonga mos torli cholg'ular yaratilmoqda va ularning ayrimlari amaliyotda qo'llanmoqda, masalan, boburiy, manzur, sado va b. Boshqa millatli cholg'ular guruhiga ijrochilik amaliyotida o'zlashtirilgan va iste'molga kirib kelgan boshqa xalq cholg'ulari, jumladan, ozarbayjon tori (hozir o'zbek tori), rus diatonik garmoni (Xorazmda XIX asrning ikkinchi yarmidan xalfalar ijodida "qo'l soz" nomi bilan tarqalgan), turk yoki ozarbayjon sozi (o'zbek sozi).

Cholg'u yo'li ijrochiligida an'analarning saqlanishi va rivoj olishida azaldan amaliyotda mavjud bo'lgan musiqa cholg'ularining ijrochilik uslub-usullari muhim ahamiyat kasb etgan. Har bir cholg'u o'z imkoniyati doirasida xalqning muayyan turmush tarzi, madaniy muhiti, ijtimoiy sharoiti bilan bog'liq holda shakllanib, taraqqiy etgan. Bu o'rinda tinglovchilarni cholg'ularga bo'lgan munosabati, e'tibori hamda talabi e'tirof etilgan. Darvoqe, o'zbek xalq musiqa cholg'ulari turli sharoitlarga har tomonlama moslashgan; ular an'anaviy hamda zamonaviy ijodkorlik va ijrochilik yo'llariga ega ekanliklari bilan ajralib turadilar. Musiqa

⁴⁹ . Музыкальная фольклористика в узбекистане. Ташкент, 1963.

cholg'ulari nafaqat moddiy madaniyat mahsuli, balki ma'naviy madaniyati bilan bevosita bog'liq. Ularning tuzilishi, tarovati, ijrochilik imkoniyatlari musiqiy fikrlash qonuniyatlarini hamda, mumkin qadar, ma'lum davrlarda shakllangan jamiyatning estetik didini ham tasvirlagan.

Xalq cholg'ushunoslik madaniyati antik davrida juda murakkab va keng tarqalgan, ko'pgina xalqlar tomonidan yaratilgan, voqe' bo'lgan, jumladan, uzoq o'tmish zamonlarda ular amaliy funksiyalarni bajarib kelishgan (musiqi cholg'ulari tasviri hukmdor (katta doul) yoki lashkarboshining (kichik doul), o'ziga xos ramziy siymosi sifatida gavdalangan). Keyinchalik turli madaniy-tarixiy davrlarida musiqi cholg'ularning badiiylik va funksionallik sifatleri kengayib bordi (yakkasoz, jo'rnavoz va ansambl sozandaligi, maishiy, marosimiy, epikli va b.), ushbu holatlar an'ana va qoidalar bilan shartlangandir. Zero, musiqi cholg'ulari ma'naviy madaniyat hodisasi sifatida, xalqning turmush sharoiti, tuzum tarzi, e'tiqodi, marosim va bayramlari, umuman, xalq ijodiyotining hamma shakllari bilan bog'langandir. Shu bois o'zbek musiqi cholg'ularning zamonaviy tasniflanishi umumbashariyat tasnifotiga (Maylon, K.Vertkov, K.Zaks va E.Xornbostel) tayangan holda (tovush chiqarish manbasi va sadolanishi xususiyati bo'yicha) to'rtta asosiy guruhlariga, ichida ma'lum turlari hamda cholg'ularga bo'linadi (*qarang, jadval № 6*).

Xordofonlar (xordo-tor, fon-tovush) - torli cholg'ular, ular sadolanishi va ijrochiligi bo'yicha (chertib, moslama yoki kamoncha, cho'plar yordamida) o'z navbatida **torli chertim** (dutor, do'mbira), **torli plektorli** (ud, qashqar va afg'on ruboblari, tanbur, qonun), **torli kamonli** (qo'biz, g'ijjak, sato) va torli urma (chang, chanqo'vuz yoki chang-qo'biz - temirli, yog'ochli va suyakli) cholg'ulardan iborat.

Aerofonlar (aero-havo) - puflama-damli cholg'ular, ular sadolanishi va ijrochilik usuli bo'yicha (havoni puflab yoki dam solib, tilcha va naypachoq yordamida) o'z navbatida **naysimon** (to'g'ri naychalar - sibizg'i, g'ajir nay, cho'pon nay, qo'shnay, nay shuvulloq (xushtak yoki ushbullak); yonlama naycha - nay (qamishli, bambukli, temirli, yog'ochli); **tilsimon** (surnay (metar), bulaman), **munshtukli** (to'g'ri va bukurli karnay) cholg'ulardir. O'tmishda sopoldan ishlangan **bug' yoki burg'u** kabi puflamadamli cholg'u iste'molda bo'lgan va u chaqiriq funksiyasini bajarib kelgan.

Membranafonlar (membrana-ter) - ter bilan qoplangan urmazarbli cholg'ular - katta va kichik doullar (bochqasimon, qozonsimon, tablasimon); nog'oralar (qo'sh, dul va rez); chindoul (daf), doira (chirmanda yoki childirma), dapp.

Idiofonlar (idio-material moslamasi) - o'zi sado beruvchi urmazarbli cholg'ular (tayoqcha, qovoq soz, safoil, sagat (kichik temirli liqobcha), zang, qayroq, qoshiq va b.) (*qarang ilova, jadval № 6*).

Ayrim musiqa cholg'ulari o'zlarining vazifa va ijro usullariga ko'ra aralash guruhlariga aloqador, masalan, sato - torli kamonli va torli plektor (tanburga o'xshash), qonun - torli plektor va torli chertim, chang-qo'biz - torli urma va urma-zarbli hamda bir vaqtda idiofonlarga xos. Aerofonlarga bolalar o'yinchog'i sifatida qo'llanilgan ishvalak, ushbullak, hushtak yoki loyhushtak (umumiy nomi nay shuvulloq) kiradi; ular turli qush va jonzotlar, ko'zacha yoki xumcha, hamda naycha shaklida sopol (yog'och, kamish, temir)dan yasaladi va har xil bo'yoqlar bilan bezatiladigan hushtaksimon cholg'u. Uning hushtak hosil qiladigan bitta teshigi va barmoq bilan bosiladigan bitta yoki ikkita teshikchasi mavjud. Boshqa millatli va o'zlashtirilgan cholg'ulardan rus garmoni (o'zbekcha "qo'l soz") - aerofonlarga, ozarbayjon tori va sozi (o'zbekcha tor va soz) - torli plektor cholg'ulariga oiddir.

Har bir cholg'u o'zining mavqei, yasalishi, tuzilishi (konstruksiyasi), sozlanishi, sadolanishi, ijro-texnik imkoniyatlari, lokalligi, funksiyasi va repertuari bilan ajralib turadi (ayrim cholg'ular faqatgina ma'lum hududlarda tarqalgan, jumladan, bulaman yoki qo'lsoz - Xorazmda; g'ajir nay yoki cho'pon nay Surxondaryoda). Torli cholg'ularning tuzilishi quyidagicha: **kosaxona** (tana (rezonator) - noksimon, chuqur kosasimon, cho'michsimon, trapesiyasimon yoki uchburchakli qutidan, yupqa qovurg'ali yoki yasama-o'yma), **qopqoq** (deka - yog'ochli yoki terli), **dasta** (grif - uzun yoki kalta, ichak teri bog'langan pardali yoki pardasiz, yoki yarim pardali mustahkamlangan), bo'yin quloqlari bilan (2-tadan to 75-gacha), xarrak, torlar (ichakli, ipakli, po'lat simli, plasmassali (sun'iy ichak yoki qapronidan) hamda ot tuki-qilli (qo'biz cholg'usi tori va kamoni 100-120 qildan iborat). Sadolanish usuli zarba - silash, chertish, urish (maxsus muzrob, plektor, noxun, tayoqcha, kamon), masalan, temir chang-qo'biz (torli urma cholg'usi) ramkasidagi po'lat "til" og'izga ikki lab oralig'iga qo'yilib, barmoq bilan urib harakatga keltiriladi. Umumiy torli cholg'ular diapazoni kvintadan to uch oktavagacha. Cholg'ularni yasash xomash'yosi tut, yong'oq, o'rik, terak daraxtlari (o'tmishda -jonzotlardan (toshbaqa, zihir) yoki o'simlik mevalaridan (qovoq, kakos yong'og'i va h.k.). Torli cholg'ularni yasash uchun usta-sozgarlar tomonidan bir-necha yil ketadi daraxt o'tkazib, bog' yaratishdan, yog'ochni quritish va undan cholg'uning asosiy tuzilish qismlarini tayyorlashgacha. Cholg'ular diapazoni -oktavadan to uch oktavadan ortiq. Torli cholg'ularning asosiy funksiyalari - yakkasoz, ansambl, jo'rnavozlik, orkestr.

Puflama-damli cholg'ularning tuzilishi - silindr shaklidagi ikki tomoni ochiq quvur (qamish, garov, yog'och, suyak, latun, sapol), uzunligi 150 mm-dan to 2 m-gacha, tashqi tomonidan barmoq teshikchalari mavjud (kamaydan tashqari). Sadolanish usuli zarba - havo orqali puflab yoki dam solib, masalan, surnay va bulaman cholg'ularida qaytarma nafas yoki dam aylantirish ijro uslublari qo'llaniladi. G'ajir nayning tish bilan labning oralig'ida tepa jag'ga joylashgan bosh tomoni puflab chalinadi. Cholg'ular

diapazoni tersiyadan to uch oktavagacha; asosiy funksiyalari - yakkasoz, ansambl, orkestr (qo'shnay, nay). Hamma puflama-damli cholg'ular an'anaviy.

Urma-zarbli cholg'ular tuzilishi - membranafonlar (yumaloq gardishli; sopolli, yog'ochli yoki temirli tuvakli kosaxona ter bilan qoplangan) va idiofonlar (sadolanish - ishlatilgan xomashyo (yog'och, temir, tosh va h.k.) orqali xosil bo'ladi). Asosiy ijro uslubi - usul (zarba orqali ritm), funksiyalari - yakkasoz, jo'rnavoz, ansambl, orkestr.

Torli cholg'ulardan do'mbira, dutor va tanbur an'anaviy musiqa cholg'ularidan (musiqa amaliyotida qayta ishlangan dutor va tanbur ham qo'llanadi). Do'mbira - o'zbek baxshichilik san'atining yetakchi cholg'usi (Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand (ayrim tumanlarida) kabi viloyatlarida) bo'lib, yakkasoz (do'mbira kuylari) va jo'rnavoz (doston ijrochiligida) keng tarqalgan. Kvarta, kvinta yoki oktavaga sozlanadigan ikki qo'sh torlari ikki oktava diapazonni tashkil etadi. Do'mbirada ikki tor bir vaqtda chertilishi bilan birga alohida-alohida ham torlarni barmoqlar bilan tirnab ijro etiladi (ijro usuli tirnama).

Dutor - Markaziy Osiyo xalqlari orasida keng ommalashgan musiqa cholg'usi. Uzoq o'tmishdan xalq va mumtoz ijrochilik amaliyotida yakkasoz, jo'rnavoz va ansambl cholg'usi sifatida munosib o'rin egallab kelgan.⁵⁰ Sozandachilik, baxshichilik va maqomchilik san'atlarida yetakchi cholg'u qatoriga kiradi (Xorazmda "dutor maqomlari" mavjud). Qo'sh ipak torlari ikki o'rama qilib bog'langan 14 pardalardan iborat bo'lib, ular diatonik tovushqator tarkibida joylashgan. An'anaviy ijrochiligida musiqa asarlariga qarab ikkita ipak tori turlicha, ya'ni kvinta (Munojot sozi), kvarta (Tanovar sozi), unison (Qo'shtor sozi), oktava (Bayot sozi), sekunda va tersiyaga sozlanadi (diapazoni ikki oktavadan ortiqroq). Asosiy ijro usuli chertim (tirnama), o'ng qo'l barmoqlari hamda panja orqali ishlatiladigan zarbalar boyligi va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Kuy chalinadigan tor birinchisi, ammo qo'sh ovozlik dutorga xos xususiyatlari (lokallik variantlari bilan) alohida ahamiyat kasb etadi.

Tanbur - mumtoz musiqa amaliyoti hamda an'anaviy, ayniqsa, maqomchilik san'ati ijrochiligida yetakchi cholg'u. An'anaviy musiqa cholg'ulari orasida qadimiy va eng zabardasta hisoblanadi. O'rta asr olimlari - Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abduqodir Marog'iy, Darvesh Ali Changiy hamda XX asrda Abdurauf Fitrat risolalarida tanbur haqida ma'lumotlar (tarixidan to ijrochilik uslublarigacha) bayon etilgan.⁵¹ Tanburning turlari har xil bo'lib, asosan, torlarining soni bilan

⁵⁰ . Dutor va uning barcha imkoniyat (shakli, tarkibi, ijrosi)lari ilk bor XV asrda yashab ijod etgan olim Zaynullobiddin al-Husayniyning musiqa ilmiga bag'ishlangan "Qonuni ilm va amali musiqiy" nomli risolasida bayon qilingan.

⁵¹ . Forobiyning "Musiqa haqida katta kitob" risolasida tanbur cholg'usining ikki turi, Xuroson va Bag'dod, mavjudligi; Abdulqodir Marog'iy risolasida Temuriylar davrida tanbur yetakchi cholg'u hamda uning "nay tanbur" (kamonli tanbur) haqida ma'lumotlar berilgan. Fitratning

setor (uch torli), chortor (to'rt torli), panjtor (besh torli) va shashtor (olti torli) nomlari bilan tarqalgan (o'tmishda ip torli, takomillashuv jarayonida kumush yoki mis simlar qadalgan). Ammo amaliyotda ko'proq uch va to'rt torli tanburlar mavjud. Uning dastasida uch ichakli o'ramdan qilib bog'langan 16-18 hamda qopqoqda qo'shimcha xas (xasta) pardalari uch oktava oralig'idagi diatonik tovushqatorni hosil qiladi. Tanburning birinchi, uchinchi va to'rtinchi torlari unison, ikkinchisi kvarta, kvinta va sekundaga sozlanadi (masalan, sol-re-sol-sol). Tanburning asosan birinchi tori kuychan, qolganlari hamohang, aks sado beruvchi torlar hisoblanadi. Tanburning ijro usullari mahsus tirnoqsimon noxun vositasi orqali ifodalanadi. Cholg'uning sadolanishi inson ovozigacha mos bo'lib, xonandalik ijrochiligida juda mos tushgan.

Qo'biz - an'anaviy torli kamonli musiqa cholg'usi, o'tmishda Markaziy Osiyo hududlarida yakkasoz va jo'rnavoz (shamanlik davolash va dostonchilik) cholg'usi sifatida keng tarqalgan. Hozirgi kunda an'anaviy tuzilishi (kosaxonasi qovushsimon bo'lib, ustki qismi ochiq va pastki tomoni teri bilan qoplangan; kamoni va yo'g'on ikki tori ot dumining o'rama 100-120 qilidan yasalgan) va ijro uslubini ("flajeletto" - barmoqlarni torga salgina tegizib, tovush hosil qilish usuli) saqlagan holda, qoraqalpoq jirov (qahramonlik-botirlik doston ijrochisi)lari cholg'usi bo'lib ta'riflanadi. Uning torlari kvarta yoki kvintaga sozlanadi (umumiy diapazoni 1-1,5 oktava). Qo'biz o'ziga xos temбри va tasviriy vositalari bilan ajralib turadi. Afsonaga ko'ra qo'biz yaratuvchisi va ilk ijrochisi Qorkut ota hisoblanadi.

Sato - tuzilishi va sozlanishi tanbarga o'xshash, an'anaviy musiqa cholg'usi, faqatgina ijro uslubi kamuncha orqali tasvirlanadi. Sadolanish temбри mayin, ta'sirchan, xushovoz.

Torli plektor cholg'ulari qashqar va afg'on ruboblari, torli urma chang va torli kamonli g'ijjak qayta ishlangan - tashqi ko'rinishi va tuzilishi an'anaviy holda saqlangan, torlari o'zgargan; pardalar, sozlanish va sadolanish temperatsiya, xromatik tovushqatorga mos; diapazonlari kengaygan; ijro texnik imkoniyatlari takomillashtirilgan; torlar ovozinig kuchi o'zgartirilgan; repertuarlari turli musiqa ijodiyoti va murakkab shaklli asarlari bilan boy bo'lgan. Torli ud va qonun cholg'ulari XX asrning ikkinchi yarmida tiklanib, qayta ishlangan holda o'zlashtirilgan va keng iste'molga kiritilgan.

Puflama-damli va urma zarbli musiqa cholg'ulari an'anaviy xususiyatlarini saqlab, xalq ijrochiligida qo'llanmoqda; qo'shnay, nay, surnay, bulamon, doira va nog'ora kabi musiqa cholg'ulari mumtoz ijrochiligida yakkasoz, jo'rnavoz, ansambl va orkestr jamoalari tarkibidan o'rin olgan va musiqa amaliyotida muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zi

"O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" kitobida tanbur Shashmaqom ijrochiligida asosiy cholg'u deb ta'riflangan.

sado beruvchi cholg'ulardan safoil, qoshiq, zang, tayoqcha va qayroqlar aynan raqs san'atida qo'llanishi va ijro etilayotgan usullari bilan alohida tasviriy kuch sohibi bo'lmoqda.⁵²

An'anaviy o'zbek musiqa cholg'ulari nafaqat yakkasoz, balki ansambl cholg'usi vazifasini ham bajarib kelmoqda. Ushbu g'oyat boy an'anaga ega ansambl ijrochiligida ular o'z tasviriy ifoda imkoniyatlari, sadolanishi, tembr-akustik xususiyatlari bilan bog'langandir. Uzoq o'tmishdan O'zbekistonning o'troq aholisi orasida ansambl ijrochiligining boy an'analari yuzaga kelgan. Ushbu ansambllar oilaviy tantanalar va xalq sayillari, harbiy yurishlar va turli marosimlari, bayramlar va xalq tomoshalari, xonandalar va raqqoslar chiqishlarida xizmat qilishgan. Ularning tarkibi ma'lum vaziyat (sharoit) va bajarilayotgan vazifalariga ko'ra takomillashib borgan. Ansambl ijrochiligi qadimiy ildizlariga ega bo'lib, ularning ko'rinishi o'tmishda uch sozandalar tasvirlangan Ayratom frizi, turli tarkibidagi an'anaviy ansambllar tasviri o'rta asr miniatyura san'atida o'z ifodasini topgan.

An'anaviy cholg'uchilik ansambllari o'z funksiyasi va sadolanishi bo'yicha ikki guruhga bo'linadi - ochiq havo (maydon, ko'cha va hovlilar)da ijro etuvchi va kamer (saroy va xonalar) ijrochiligiga mo'ljallangan. O'zbekiston musiqa amaliyotida quyidagi an'anaviy ansambllar faoliyat ko'rsatgan: **bayramona-marosmiy** an'anaviy ansambli puflama-damli va urma-zarbli cholg'ulardan iborat (tarkibida karnay, surnay, doira va nog'ora) bo'lib, katta xalq sayillari, bayramlari hamda oilaviy marosimlarda xizmat qiluvchi; **xonandalik jo'rnavoz kamer** ansambli (dutor va tanbur), zamonaviy musiqa amaliyotida tarkibida dator, tanbur, nay, g'ijjak va doira; an'anaviy **xalq tomosha san'at** (dorbozlik, qo'g'irchoqbozlik, masxarabozlik va qiziqchilik)lari ansambli (surnay va kichik doul yoki doira, yoki zamonaviy baraban); an'anaviy **baxshichilik** ansambli (Xorazmga xos, tarkibida dator, bulaman va g'ijjak, hozirgi kunda - tor, qo'shnay yoki bulaman, doira (Shirvoniy maktabi); dator va g'ijjak (an'anaviy uch torli, Eroniy maktabi); halfa (ayollar) ansambli - qo'l soz va doira); o'tmishda an'anaviy **harbiy** ansambli (karnay va hamma membranafonlar (ter bilan qoplangan) urma-zarbli cholg'ulardan); **maqom cholg'u** ansambli (kamer, kichik tarkibli - tanbur, dator, nay va doira; katta, kengaytirilgan - hamma an'anaviy musiqa cholg'ularidan), **to'liq tarkibidagi cholg'u** ansambli (hamma an'anaviy musiqa cholg'ularidan iborat) - xonanda va raqqosalarga jo'rnavoz hamda **xalq qo'shiqchilik kamer** ansambli (2-3 doira, qayroq, sagat va zanglar; 2-3

52. Ўзбек музыка чолғулари ҳақида тўлиқ маълумотлар Ф.Кароматли, Т.Визго, В.Беляев, С.Бегматов ва М.Матёкубов нашрларида баён этилган. Қаранг: В.Беляев. Музыкальные инструменты узбекистана. М., 1933; Ф.Кароматов. узбекская инструментальная музыка (наследие). Ташкент, 1972; Т.Визго. Музыкальные инструменты Средней Азии. М., 1980; С.Бегматов, М.Матёкубов. Ўзбек анъанавий чолғулари. Тошкент, 2008.

chang-qo'biz). Zamonaviy ijrochilik jarayonida birlik yoki qardosh turli musiqa cholg'ularidan iborat ansambllar tashkil topgan, masalan, doirachi, dutorchi, rubobchi, g'ijjakchi, changchi va udchilar kabi yoki g'ijjaksimon cholg'ular ansambllari.⁵³ To'liq tarkibidagi cholg'u ansambllari katta bayramlar, maxsus tantanali kechalar va konsertlarda ishtirok etmoqdalar.

An'anaviy o'zbek cholg'u musiqasi - ma'lum cholg'u yoki cholg'u ansambli uchun mo'ljallangan cholg'u yo'llari. Ular o'zbek xalqi hayotida ahamiyatli o'rin egallab, turli funksiyalarni bajarib kelishgan. Cholg'u yo'llari marosim va mehnat jarayonlari, xalq sayillari va tomosha san'atlari namoyishlari, xalq raqslari va o'yinlari hamda turli-tuman shakldagi musiqiy-she'riy kechalari, keng jamoachilik majlislari yoki tor xonakoi yig'inlari hamrohi bo'lgan. Shu bois an'anaviy o'zbek cholg'u musiqasi janrlar tarkibi, mavzulari ko'p qirraligi va ma'noligi bilan ajralib turadi.

An'anaviy o'zbek cholg'u musiqasi o'zining janrlar tarkibi bo'yicha **an'anaviy xalq va an'anaviy mumtoz cholg'u musiqasiga** bo'linadi. Ularning janrlar tarkibi ijtimoiy-maishiy funksiyalari orqali tasniflanadi. O'z navbatida folklor cholg'u musiqasi amaliy cholg'u chaqiriq, cho'poncha, marosim, harbiy, tomosha, raqs va o'ynoqi ohang va kuylari; noamaliy dasturiy va dastursiz cholg'u kuyi va asarlaridan iborat bo'lib, ular yakkasoz va ansambl ijrochiligi bilan ahamiyat kasb etadi. Janrlar xilma-xilligi musiqiy-uslubiy xususiyatlari va ijrochilik usullari bilan ajralib turadi. Cholg'u yo'llarining asosiy janri "cholg'u kuyi" bo'lib, u cholg'u usullari, chaqiriqlari, ohanglari, kuylari, turkumlari hamda ommabop qo'shiq va ashulalarning cholg'u variantlarini o'z ichiga qamrab oladi. Musiqiy-cholg'u an'analarning namoyandalari ijrochisozandalar; musiqa cholg'ularni yasab chiqaruvchi hunarmandlar - ustoz sozgarlardir

Birinci guruh tarkibidagi cholg'u yo'llari bevosita turli marosimlari, xalq o'yin va tomoshalari, raqslari va boshqa maishiy voqealari; ikkinchisi - "jo'mnavoz" funksiyasi bilan bog'liq bo'lmagan, ammo tinglash uchun mo'ljallangan. Har bir kuyda ma'lum musiqa cholg'usining xarakterli xususiyatlari o'z ifodasini topgan - bu cho'poncha, marosim va raqs kuylari ("Cho'poncha", "To'y muborak", "Yor-yor", "Sahar", "Qutlov", "Navro'z", "Lazgi", "Mavrigi", "Tanovar" va b.), harbiy cholg'u musiqasi ("Askariy", "Sarbozcha" yoki "Sarboz", "Suvoriy", "Xon chiqar" va b.), chaqiriq yoki xabarchi signal va usullar - o'tmishda ov, harbiy yurish yoki jang, oilaviy tantana, tomosha hamda marosimlar ("Chaqiriq" surnay, karnay uchun, "Chaqiriq usullari" nog'ora, doira, doul uchun; "Dorbozcha", "Masharaboz" doira (nog'ora) va surnay uchun). Dasturiy cholg'u yo'llari orasida yakkasoz va cholg'u ansambli uchun - "Kelinoyini suvga borishi" va "Qo'ng'irotda" do'mbira uchun; "Turg'ay" - surnayda, "Chag'allaq" -

⁵³ . Xiva xoni Muhammad Rahimxon Soniy (Feruz) davrida (1864-1910) xon chiqishini tantanali tarzda namoyish qilish uchun 40 surnaychidan tashkil topgan cholg'u ansambli "Xon chiqar" kuyini chalar ekan. Surxondaryolik Abroyqulovlar oilaviy ansambli faqatgina temir chang-qo'biz cholg'usidan iborat bo'lib, uning repertuarini ushbu cholg'u kuylari tashkil etadi.

bulamanda, "Bilak uzuk" - tanburda, "Azim daryo" - g'ijjakda hamda "baxshi kuy" (doston nag'ma yoki nolish) yoki "Sayqal" ("Sarparda") dostonlar cholg'u yo'llari.

Cholg'u yo'llari orasida eng qadimiy turli-tuman xarakterli va funksiyalarni bajaruvchi urma-zarbli (doira, nog'ora) va puflamadamli (surnay, karnay) cholg'ulari ansambli orqali talqin etilgan signal va chaqiriqlar; ular qishloq yoki shahar maxalla aholisiga ma'lum oilaviy tantana haqida xabar beruvchi yoki katta xalq bayrami - Navro'z, Mehrgan (Mehrijon), Lola sayili, Ramazon va Qurbon hayitlari yoki Ro'za oyi kelishining doimiy darakchisi vazifasini bajarib kelgandir. Karnay, surnay va ter bilan qoplangan membranafon (katta va kichik doullar, nog'ora)lardan iborat an'anaviy ansambli harbiy yurish va janglarga hamroh bo'lgan. Karnayda oddiy, ravon ritmli sekunda oralig'ida uyg'unli, tantanavor talaffuzli ohang-kuy birikmasi (girbon) yoki takrorlash shakldagi yorqin tantanali "Xon chiqar" surnay kuyi - xonni saroydan chiqishini bildiruvchi o'ziga xos signal sifatida xizmat qilgan. Ramazon oyida ijro etilgan nog'ora usullari saharlik va iftorlik vaqtlari boshlanishi haqida xabar bergan. O'tmishda o'ziga xos usullar (oy, quyosh tutilishi vaqti), usul-signallar (yomg'ir va qor chaqirishi) ham tarqalgan. Ular juda oddiy va sodda ifoda vositalari va o'zgacha badiiy fazilatlar bilan ajralib turgan, ammo ma'lum darajada qayfiyatni yaratib bergan.

An'anaga ko'ra u yoki bu marosim turlari va shakllari bilan bog'liq muayyan xarakteridagi cholg'u yo'llari mavjud bo'lgan. Bu bayramona-marosmiy Navro'z cholg'u kuylari ("Navro'z ayyomi", "Navro'z muborak", "Navro'z buzurg"), rang-barang kuy va usulli bayramona-quvnoq ansamblli to'y-marosim musiqasi ("Shodiyona", "Yor-yor", "Yakkaxonlik"). To'y jarayonining ayrim marosim va urf-odatlarini do'mbira va chang-qo'biz yakkasoz ohanglari, surnay va bulaman marosim cholg'u kuylari, doira usullari bilan kuzatilgan; Xorazmda hozirgi kungacha "Tanga sozi" cholg'u kuyi saqlanib, to'y yakunida ijro etilib kelmoqda. Farg'ona vodiysida kelin va kuyov yurishlari marosimida "Sadr", "Begi sulton", "Cho'li sulton", "Yor-yor"; kuyov chiqishida "Navo" mumtoz cholg'u kuyi surnay orqali ifodalangan. Xorazmda o'zgacha "Bo'lish yo'li" surnay yoki bulaman cholg'ularida ijro qilingan. Xalq tomosha san'ati ham xilma-xil dasturiy cholg'u yo'llari ("Dorbozcha", "Duchava", "Kalta duchava", "Layzongul", "Suvora"); raqs cholg'u musiqasi esa ("Gul o'yin", "Jonon", "Rohat", "Mirzadavlat", "Lazgi", "Tanovar", "O'yin kuyi", "Ot o'yin", "Kema o'yini", "Norim-norim", "Yakku-yak", "Yakka kars", "Doira uforisi") ma'lum va lokal xususiyatli kuylari bilan ajralib turadi.

Musiqqa folklori san'atining muhim tarmog'ini tashkil qiluvchi an'anaviy cholg'u yo'llari, mumtoz musiqqa asarlari singari keng qamrovli va ko'p sonli bo'lib, o'ziga xos ijrochilik an'analari, shakllanish tamoyillari hamda maishiy hayotni aks ettirilishi bilan ham xarakterlanadi. Musiqqa folklori tarkibida katta o'rin egallagan ommabop qo'shiqlarni ma'lum

cholg'uga moslangan variantlari ham keng tarqalgandir. Ularning ommaviy tinglashga o'rtnashuvchan, jozibali ohangi cholg'u varianti ko'rinishida o'ziga xos jaranglaydi va cholg'u imkoniyati hamda sozandaning ijro mahorati tufayli birmuncha o'zgarishlarga ham uchraydi. Shu bois qo'shiqning cholg'u yo'llari o'zining nozikligi, jo'shqinligi va ommaviyligi bilan e'tiborga moyildir.

An'anaviy o'zbek mumtoz cholg'u musiqasining janrlar tarkibi juda boy va har xil bo'lib, ular kuyi va shakli bo'yicha rivojlangan, turli xarakterli, mavzulari kontrastli (ayirma) hamda murakkabligi va ijro-texnik usullari bilan farqlanadi. Mumtoz cholg'u musiqa juda qadimdan yuzaga kelgan va rivojlangan; uning namunalari xalq cholg'u yo'llari negizida hamda ijrochilik madaniyati yuksalishi natijasida shakllangan. Mumtoz cholg'u yo'llari quyidagicha tasniflanadi:

1. kuyi va shakli rivojlangan, turli musiqiy-ta'sirchan va ifodaviy xususiyatli yakkasoz yoki ansamblli cholg'u kuylari va cholg'u asarlari ("Munojot", "Dilxiroj", "Aliqambar", "Cho'li iroq", "Rok qashqarcha");

2. o'ziga xos rang-barang ohangli-kuychan va murakkab shakli, musiqiy qonun-qoidalar, mavzui va texnik-ijro usullari kontrastli cholg'u turkumlari ("Qo'shtor", "Eshvoy", "Ajam taronalari", "Munojot" va "Savti Munojot");

3. murakkab, mukammal va rivojlangan maqom cholg'u yo'llari - mushkilot, nag'ma, ufar, peshrav, samoyi va b. ("Oraz nag'masi", "Mushkilot", "Dugoh samoyisi");

4. murakkab, mukammal va kontrastli maqom cholg'u turkumlari, "surnay maqom yo'llari", "dutor maqom yo'llari"ga o'xshash ("Mushkiloti Dugoh", "Hojiniyoz", "Miskin", "Nasrullovi" va b.);

5. ommabop mumtoz ashula yo'llarining cholg'u variantlari; yorqin jonli kuyi hamda ladoritmik xususiyatlari yakkasoz cholg'u yo'llariga xos ("Tanovar", "Yovvoyi Ushshoq", "Yovvoyi Chorgoh", "Yovvoyi Tanovar", "Ey, sabo").

Mumtoz ijodiyotining musiqiy-cholg'u asarlari o'zgacha turli ta'sirchanroq kuylari, boy lad-tonallik va o'ziga xos o'lchov-ritmik asoslari, usullari hamda ko'p qirrali mazmuni (lirik, ko'tarinki, mushohada, raqsop-o'ynoqi) har bir yakkasoz va cholg'u ansamblining samarali ijro texnikasi bilan namoyon etiladi. **"Qo'shtor"** (qo'sh torlar, bir vaqtning o'zida cholg'uning unison sozlanishi va o'ziga xos cholg'u asari) - xalqona-mumtoz, ya'ni, yaratilish o'rni jihatidan folklor cholg'u yo'li (asar ijodkori va ijrochisi Marg'ilonlik xalq sozanda-dutorchi Qo'zixon Madraimov), ammo ijro uslubi va usullarining murakkabligi, murakkab shakli va tarkibiy tuzilishi (dutor uchun turkum asari) jihatidan mumtoz cholg'u yo'li turkumidir. Asar talqinida o'ziga xos ijro uslubi, ya'ni chap qo'l xaraktdagi faol pissikato va o'ng qo'l orqali dekada urish (usul sifatida) uyg'unligida kuy rivojidagi maqom cholg'u yo'llariga xos boy lad-tonallik va o'lchov-ritmik almashuvlari turkumga o'ziga xoslik, barkamollik,

umuman dutor cholg'usiga yangicha ijro usuli kiritgan. Ushbu ijro usuli yorqin ma'noli intonatsion-ritmik kuyi burdonli (pardali) tovush bilan asar qismlariga to'liq ta'sirchan kayfiyat baxshida etadi. Kuyning tadrijiy usuli, asosiy ohangning variant-variatsion takomillashuvli rivoji, hajm jihatidan bir-biriga o'zaro teng bo'lmagan to'rt qismli "Qo'shtor" cholg'u turkumiga shakliy yorqinlik va to'liqlikni ta'minlaydi.

Qo'shtor

Allegro guisto

Дутар

Удары по
деке

5

10

15

19 **Tempo precedente** **Vivo**

26

Asar muqaddimasida mavzunini amalga oshirish maqsadida qaytarma (sekvension) mayin sadolanuvchi kuy tuzilmasiga asoslangan (asosiy ohang chap qo'lda pissikato zarba usuli orqali ijro etiladi, o'ng qo'l

dekaga zarba urib turadi); keyingi qismlari yorqinroq-hayoliy xarakteridagi kuyga muvofiq dutorning asosiy ijro "chertma" (chertim) usuli tomonidan ifodalanadi. Bu o'z navbatida turkumning hamma qismlariga intonatsion-kuychan va lad-ritmik rivojini ta'minlaydi. "Qo'shtor" asari ko'p qirrali rivojlangan kuyi, rang-barang yorug'li o'lchov-ritm, mavzu manbasi va lad-tonallik birligi, o'ziga xos tus beruvchi ijro-texnik usuli bilan dutor cholg'usini boy ijro imkoniyatlari ochib beradi.

An'anaviy cholg'u musiqasi, ularning turli janrlari avloddanavlodlarga o'tib, sayqal topib, turli hayotiy jarayonlar ta'sirida o'zgarishlarga uchrab, eng yaxshi namunalari saqlanib kelmoqda. Turli yakkasoz cholg'ulariga mo'ljallangan an'anaviy cholg'u kuylari o'zining mazmundorligi, o'ziga xos intonatsion-ritmik ko'rinishi, boy ijrochilik uslub va usullari bilan xalqimiz hayotida, umuman musiqa amaliyotida muhim o'rin tutadi; muxtasar qilib aytganda - uning musiqiy timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

"Cho'li iroq" - nay uchun an'anaviy cholg'u asari bo'lib, cholg'uning yorqin xususiyati va ijro-texnik usullari mantiqan asarning xarakterli o'ziga xosligi bilan bog'liq holda uning ta'sirchan vositasi sifatida kuzatiladi. To'liq jaranglovchi lirik-og'ir va keng ifodali kuy rang-barang usullari va dinamik ranglari bevosita asar dasturi bilan bog'liqdir - o'ziga xos tabiat manzarasi va xushbo'y hidi tasviri - dasht va uning keng sayhon yerlari. Ushbu cholg'u yo'lini tinglash va idroklashda kuy tuzilmalarning ifodaviy xususiyatlari, yorqin mazmunligi lad-ritmik o'ziga xosligi, cholg'uning keng texnik imkoniyatlari, uning boy temбри to'liq ravishda gavdalanadi.

Ulkan ta'sirchanligi bilan nay cholg'usida **"Yovvoyi Chorgoh"** cholg'u maqom yo'li ham belgilanadi; uning yorug', shirali va keng ohangdor kuyi o'ziga xos ijro usullari va rang-barang tus berishlari bilan ajralib turadi.

An'anaviy cholg'u musiqasi iste'dodli sozandalar ijrochilik madaniyati - Toshkent, Xorazm, Farg'ona va Zarafshon vodiylari lokal an'analari namoyandalari tomonidan saqlanib, rivoj olib kelmoqda. Shu bois o'zbek xalqi hayotining tarixiy hamda ijtimoiy-maishiy sharoitlari cholg'u musiqa merosining yangidan-yangi shakl va janrlarini paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Ular o'z navbatida mazmundorligi, janroviiy va musiqiy-uslubiiy alomatlari, an'anaviy musiqiy ijro vaqtichog'lik shakllari; yangi turli tuzilishli musiqa cholg'ularining yaratilishi va ularning zamonaviy sharoitda vazifasi va tarqalishi bilan muvofiqdir. Asrlar davomida yaratilib, zukko xalqimizning benihoya ulkan badiiy salohiyati tufayli sayqallangan o'zbek an'anaviy cholg'u musiqasi va ijrochilik an'analari har doim g'oyat kuchli ruhiy ma'naviy quvvat manbai bo'lib kelgan hamda bo'lmoqda. O'zbek musiqa cholg'ulari hamda an'anaviy cholg'u musiqasi insoniyatning nodir durdonalaridan biridir. Bugungi kunda mavjud ko'hna cholg'u yo'llari bilan birga zamonaviy bastakor va sozandalarning ijod mahsullari ham musiqiy xazinamizning oltin fondidan joy olmoqda.

Tayanch so'zlari: cholg'u, an'anaviy. tasnif, musiqa, torli, puflama-damli, urma-zarbli, tuzilishi, funksiyasi, tarix, xordofon, aerofon,

membranafon, idiofon, qadimiy, cholg'u yo'li, janr, cholg'u kuyi, ansambl, yakkasoz, cholg'u musiqa, uslub, ijro.

Nazorat savollari

1. "Musiqa cholg'u"si tushunchasi va uning xususiyatlari.
2. O'zbekiston musiqa madaniyatida qaysi xildagi musiqa cholg'ulari tarqalgan.
3. Musiqa cholg'ulari tasnifi va ularning xarakterli xususiyatlari.
4. Qaysi asosiy uslub bo'yicha o'zbek musiqa cholg'ulari tasniflanadi.
5. O'zbek musiqa cholg'ulari tasnifi (guruhlari, turlari, cholg'ulari).
6. Torli va puflama-damli cholg'ulari konstruksiyasining asosiy unsurlari.
7. Membranafonlar va idiofonlarning tavsifi.
8. An'anaviy cholg'u musiqasi tasnifi.
9. An'anaviy cholg'u musiqasining janrlar tarkibi.
10. O'zbek organologiyasi (cholg'ushunoslik) bo'yicha asosiy nashrlar va ularning mualliflari haqida axborot.

Topshiriqlar

1. Musiqa amaliyotida qo'llanadigan xalq musiqa cholg'ulari.
2. O'zbek musiqa cholg'ularining taraqqiyot yo'li.
3. O'zbek musiqa cholg'ularining mavqei, tasnifi (an'anaviy va zamonaviy).
4. Sozgarlik san'ati.
5. O'zbek cholg'u musiqasining tasnifi (yakkasoz, ansambl, turkum).

Abadiyot

1. Абдуллаев Р. Байсун. Традиционная музыкальная культура. Ташкент, 2005.
2. Беляев В.М. Музыкальные инструменты узбекистана. М., 1933.
3. Begmatov S., Matyoqubov M. O'zbek an'anaviy cholg'ulari. Toshkent, 2008.
4. Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки. М., 1980.
5. История узбекской советской музыки, в 3 томах. Ташкент, 1972-1973, 1991.
6. История музыки Средней Азии и Казахстана. М., 1995.
7. Кароматов Ф. узбекская инструментальная музыка (наследие). Ташкент, 1972.
8. Кароматов Ф. узбекская домбровая музыка. Ташкент, 1962.
9. Matyoqubov M. An'anaviy cholg'u ijrochilik uslubiyoti. Toshkent, 2015.
10. Toshmatov O'. Cholg'ushunoslik. Toshkent, 2007.
11. Toshpo'latova I. An'anaviy dutor ijrochiligi. Toshkent. 2004.
12. Qosimov R. An'anaviy ijrochilik. Toshkent, 2007.

IKKINCHI BO'LIM

O'ZBEK MUMTOZ MUSIQASI

O'zbek mumtoz musiqa san'ati olamining oltin xazinalari cheksiz va dunyodagi eng qadimiylardandir. Shu o'lmas mumtoz asarlar xalqimiz o'rtasida professional va havaskor sozandalar, xonandalar ijrosida doimo yangrab, asrlardan-asrlarga, ustozdan shogirdlarga o'tib, mukammallashib, sayqal topib, boyitilib bizning davrimizgacha yashab keldi va xalqimizning bebaho mulkiga aylandi. Ushbu musiqiy xazinamiz, ustazona sozandayu hofizlar, bastakorlar tomonidan yaratilib kuylangan va rivojlangan; o'zining turli xil yo'llari, shakllari, usul va uslublarga ega bo'lib, musiqa ilmining fidoyi ijodkorlari, nazariyotchi-olimlari tomonidan ilmiynazariy qonuniyatlariga ham ega bo'lgan va o'z aksini o'rta asr "musiqiy risolalarida" topgan.

Og'zaki an'anada saqlanib va rivoj olib kelayotgan bizning bebaho mumtoz musiqamiz XX asrga kelib, to'planib yozib olindi va bu xazinaning yangi hayot rishtalari amalga oshdi. "Alpomish" dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I. A. Karimov shunday degan edi: "Alpomish" - o'zbekning o'zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan-avlodlarga o'tkazib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idir".⁵⁴

Xalqimizning boy musiqa merosi - maqomlarimiz Markaziy Osiyo musiqa madaniyatining yuzaga kelishida, shakllanishida asosiy manba vazifasini o'tadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki uning noyob ohanglari, dilkash navolari va chuqur mazmunli she'riy matnlari inson ruhiyatiga ozuqa beruvchi manba ekanligini qayta-qayta ta'kidlash mumkin. XX asrda maqomchilik san'ati rivoji milliy negiz bilan uyg'unlashgan holda yanada taraqqiy topdi. O'zbekistonda "Shashmaqom"ning yangi milliy udumlari paydo bo'lishi ham serqirra maqom an'analari nafaqat saqlanishi va himoya qilinishi, balki yanada yuksalishiga olib keldi. "Asrlar davomida ulug' shoir va olimlar, mohir bastakorlar, hofiz va sozandalarning mashaqqatli mehnati va fidoyiligi, - deb ta'kidlaydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev, - ijodiy tafakkuri bilan sayqal topib kelayotgan ushbu noyob san'at nafaqat yurtimiz va sharq mamlakatlarida, balki dunyo miqyosida katta shuxrat va e'tibor qozongan. Maqom san'atining gultoji "Shashmaqom" YUNESKO tomonidan insoniyatning nomoddiy madaniy merosi sifatida e'tirof etilgani hamda uning Reprerentativ ro'yxatiga kiritilgani buning yaqqol tasdigidir".⁵⁵

⁵⁴ . I.A.Karimov. "Alpomish" dostonining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi. "Xalq so'zi", 1999, 9 noyabr.

⁵⁵ . Mirziyoyev Sh. Dillarni dillarga, ellarni ellarga payvand etadigan san'at. Xalqaro maqom san'ati anjumanining ochilish marosimidagi nutqi. "Xalq so'zi", 2018, 7 sentabr. - 1 bet.

O'zbek mumtoz musiqasi, birinchi navbatda, kishiga ruhiy yengillik baxsh etish vazifasini bajarsa, ikkinchi tomondan, kishining tashqi dunyoga estetik munosabatda bo'lishini shakllantiradi; uchinchi tomondan esa tarbiyaviy ta'sir vazifasini ham bajaradi. Har bir musiqa asarining kishi ruhiyatiga ta'sirini qadim davrlarda yashab o'tgan olimlarning asarlari turli his-tuyg'ular uyg'ota olish xususiyatlarini batafsil tahlil qilganlar. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Safiuddin Urmaviy, Qutbiddin Sheroziy, Abdulqodir Marog'iy, Abdurahmon Jomiy, Darvish Ali Changiylar maqomlar va umuman, mumtoz musiqaning kishilarga ta'sirini o'rganishgan. Maqom, uning sho'balari va qismlari insonga turlicha ta'sir qilishini uqtirib o'tishgan. Ushshoq, Navo, Husayniy, Iroq, Dugoh, Buzruk kabi jozibador va ohangdor maqom yo'llari nafaqat Markaziy Osiyoda, balki Yaqin va O'rta Sharq xalqlari musiqa madaniyatidan o'rin olib, mashhur bo'lgan. Shu bois, o'zbek mumtoz musiqasi minglab yillar davomida shakllanib, sayqal topib, badiiylashib, yuksak pog'onalariga ko'tarilgan va xalqning madaniy-ma'naviy boyligiga aylangan.

O'zbek mumtoz musiqasi serjihat va buyuk ma'naviyat namunasi sifatida namoyon bo'lib kelgan. Binobarin, ushbu musiqa namunalari ijod, san'at turi bo'lib qolmasdan, balki madaniyatning muhim bir qismi sifatida ham o'rganilishi lozim.

O'zbek mumtoz musiqasi shunday keng ko'lamliki, uning qamrab olmagan mavzulari kamdan-kam topiladi. Xalq o'zi kuylayotgan ashulalarga, dostonlariga, maqomlari va cholg'u kuylariga insonni ma'naviy barkamol qilib yuksalishiga ta'sir ko'rsata oluvchi tarbiyaviy mavzularni singdira olgan. Ushbu musiqa namunalari orqali xalq yuragidagi dardlarini, mehr-muhabbatini, ishqiy kechinmalarni, orzuistaklarini bayon qilib kelgan.

Xalqimiz va uning namoyandalari tomonidan yaratilgan ashula va katta ashulalar, dostonlar, maqomlar va turli shakllardagi cholg'u kuylari hamda ularning ijro uslublari va usullari yuzasidan ma'lumot hosil qilish, ular haqida mustaqil fikrni shakllantirish o'zbek mumtoz musiqasining vazifalari bo'lib hisoblanadi.

Mumtoz musiqa san'ati insoniyatning ma'naviy boyligi, ulkan dunyoqarashi va kelajak kamolotining belgilovchi mezonlaridan biri sifatida ardoqlanib kelinadi. An'anaviy musiqasi yo'nalishlari qatorida mumtoz musiqasi eng qadimiysi, amaliy tajribada pishgan va amaliyot jarayonida darhaqiqat mukammallikka erishgan tarmoqlardan biri sifatida shakllangan. Professionallik o'zbeklar hamda ko'pgina Sharq xalqlarining musiqa san'atida ijrochilik madaniyati va mumtoz sharq she'riyati rivojlanishi jarayonida shakllanib, asrlar davomida mukammallashib yuqori badiiy natijalariga erishdi, nafaqat musiqa ijodiyoti (turli shakl va kuyidagi ashula hamda cholg'u yo'llari janrlari yaratilishida), balki ijrochilikda ham. Uning murakkab namunalari og'zaki an'anada ustozdan

shogirdga o'tib, tarqalgan va o'zlashtirilib kelingan. Shu bois sozanda va xonandalarga azaldan ma'lum shartlar taqoza etilgan: keng diapazonli ovoz sohibi va xonandalik qobiliyatga hamda musiqa cholg'usida chalish va sozandalik mahoratiga ega bo'lish; sharq she'riyati va musiqa qonuniyatlarini bilish, xotira, badihago'ylikka egalik, ma'lum an'ana va lokal mahorat maktablari namoyandasi bo'lishni talab etadi. Mumtoz musiqasi namoyandalari yirik ustozlar qo'lida ko'p yillar davomida ta'lim olib, yetuk ijrochilar sifatida yetishib chiqishgan.

O'zbek mumtoz musiqasida o'ziga xos "ustoz-shogird" maktablar tizimi (sozandachilik, maqomchilik, ashulachilik, dostonchilik) va professional ta'lim berish shakllari mavjud bo'lgan. Ko'p yillar davomida qobiliyatli yoshlar ma'lum sohani o'zlashtirish jarayonida (7-10 yillar va undan ortiq) yoddan ko'pgina musiqa asarlari va she'riy matnlarni, ijrochilik uslub va usullarini o'zlashtirgan. Ustozlar oldidan imtihonni yaxshi o'tgan shogird, fотиha olib, ijrochi-san'atkor sifatida faoliyat olib boradi, ammo ma'lum vaqt ichida u ustoziga hamnafas yoki jo'mavoz tarzida birgalikda xizmat qiladi. Ayrim iste'dodli ijrochilar bastakorlik ijodiyoti bilan ham shug'ullanishgan.

Har bir mumtoz musiqa yo'nalishi shakl va ijrochilik nuqtai nazaridan o'z uslubi, qonun-qoidalari, shaklu-shamoyillariga egadir. Ular orasida mumtoz xususiyatlar doirasida shakllangan va eng mukammal an'analarni o'zida aks ettirgan an'anaviy ijrochiligi o'zining barcha uslubi, nufuzi va salohiyati bilan ibrat bo'lib kelmoqda. An'anaviy mumtoz ijrochiligidan sozandalik va xonandalik sohalari yetuk san'atkorlar orasida keng ommalashgan. Ularning janr tarkibi jihatidan juda qamrovliligi, ijro uslubi va usullarining turlanishi, joy va makon an'alarining ahamiyati negizida o'zlashtirilib-boyib bordi. Natijada mahalliy va shaxsiy xususiyatlari bilan xarakterlanuvchi taqlid va talqin uslublari, keyinchalik ijrochilik mahorat maktablari, masalan, Marg'ilon va Qo'qon katta ashula maktablari, Buxoro yoki Xorazm maqomchilik maktablari, Sherobod-Boysun yoki Xiva baxshichilik maktablari hamda yetuk ijrochilar nomlari (Bola baxshi, Sherna baxshi, Sodirxon hofiz, Mamadbuva Sattarov, Jo'raxon Sultonov va h.) bilan yuritilgan maktablar yuzaga kelgan.

XX asrgacha mumtoz musiqasi og'zaki an'anada ijod etilgan, saqlangan, o'zlashtirib, rivojlanib kelgan. XX asrdan uning namunalari yozib olindi. Ammo o'rta asrlar davrida musiqa san'ati namunalari maxsus tabulatura yozuvi orqali yozilgan; XIX asrning oxirgi choragida Xorazm maqomlari o'ziga xos "tanbur chizig'i"da yozilgan bo'lib, XX asrning 40-chi yillarigacha Xorazm musiqiy amaliyotida qo'llanib kelingan. Binobarin, bu yozuvlar faqatgina yetuk ijrochilarga nasib etgan. "Ikki asr muqaddam bu o'lkada "Xorazm tanbur chizig'i" deb nomlangan nota tizimi yaratilgani, ayniqsa, e'tiborga molikdir. Xorazm maqomlarini yanada chuqur o'rganish va targ'ib qilish, ularni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish, katta bilim va fidoyilikni talab qiladigan bu sohaga yosh san'atshunoslarni

jalb etish, buning uchun tashkiliy, moddiy va ma'naviy tomondan tegishli sharoitlarni yaratib berish bo'yicha hali ko'p ish qilishimiz zarur".⁵⁶

XX asr boshlarida mumtoz musiqasi namunalari zamonaviy nota tizimida yozib olindi (misol tarzida ko'plab nashr etilgan nota to'plamlari), ular asosida mumtoz musiqani ilmiy tadqiq etish va o'rganish ishlari yuzaga keldi va ushbu faoliyatlar bilan

V.Uspenskiy, N.Mironov, A.Fitrat, Ye.Romanovskaya, M.Harratov, F.Karomatli, I.Rajabov, O.Matyoqubov va b. shug'ullanib kelishdi. An'anaviy ijrochilik va mumtoz musiqasi namunalari yangi musiqa ta'limi tizimi orqali o'zlashtirilmoqda va zamonaviy kompozitorlik ijodiyotida qo'llanilmoqda.

O'zbekistonda Xalqaro va Respublika miqyosida maqom, katta ashula, baxshi-shoir va oqinlar ijrochilari, sozandalik, maqom va folklor ansambllari an'anaga aylangan tanlovlari o'tkazilmoqda. Mumtoz musiqasi va an'anaviy ijrochilikni saqlash va rivojlantirish maqsadida Samarqandda Xalqaro musiqashunoslik simpoziumi va an'anaviy musiqa festivali (1978, 1983, 1987), "Sharq taronalari" Xalqaro musiqa festivali (1997-2019), Boysunda "Boysun bahori" Ochiq folklor festivali (2002-2006, 2017-2019), Xalqaro maqom san'ati festivali (Shahrisabz, 2018), Xalqaro baxshichilik san'ati festivali (Termiz, 2019; Nukus, 2021), turli viloyatlarda "Asrlar sadosi" An'anaviy madaniyat festivali (2008-2013) hamda folklor, raqs va amaliy san'at festivallari (Buxoro, Marg'ilon, Xiva, Qo'qon, 2018-2019) ular doirasida Xalqaro ilmiy anjumanlar o'tkazilmoqda. O'zbek mumtoz musiqasi durdonalari bo'lmish "Shashmaqom musiqasi" (2003, 2008), Katta ashula (2009) va "Baxshichilik san'ati" (2021) YUNESKO tomonidan tan olinib, "Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi durdonasi" Rerezentativ ro'yxatiga kiritildi.

Demak, o'zbek mumtoz musiqasi, uning yetuk ashula yo'li, doston va maqom san'atlarining tarixiy jarayonlarini tadqiq qilish, mahalliy uslublarni o'rganish, musiqiy qonuniyatlari, parda va usul xususiyatlari, yangi shakllarning tadrijiy ko'rinishi bo'yicha izlanishlar olib borish yosh avlodda milliy musiqaga qiziqish uyg'otishda milliy qadriyatlarning ahamiyatini yoritish imkonini beradi.

BIRINCHI MAVZU

O'ZBEK MUMTOZ MUSIQASI VA UNING JANRLAR TARKIBI

Reja

1. O'zbek mumtoz musiqasi va uning madaniyatdagi o'rni.
2. O'zbek mumtoz musiqasining janrlar tarkibi.

⁵⁶ . Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, 2017. 245-246 bet.

3. Mumtoz ashula va cholg'u yo'llari xususiyatlari.

4. Mumtoz musiqaga xos ijro uslublari va yetuk namoyandalari ijodi.

Mumtoz musiqa - bu ma'naviy madaniyatga xos bo'lgan ommaviy-individual tafakkuri bilan sug'orilgan og'zaki an'anada rivojlanib kelgan musiqa ijodiyoti va ijrochiligi yo'nalishidir.

O'zbek mumtoz musiqasi o'tmishdan murakkabu mukammalligi va beqiyos an'analarni o'zida mujassam etganligi bilan o'zga xalqlar musiqasidan ajralib turadi. Ushbu musiqa ijodiyotida xalqimizning o'tmish an'analari, boy va teran ma'nolarga asoslangan tarixi muhrlangan. Ularning har bir namunasi tarixdan bir sadodir. Binobarin, ularni qanchalik o'rganmaylik, qanchalik sirlaridan voqif bo'lmaylik, shunchalik yangi qirralari ochilib, o'zining benazir xususiyatlarini namoyon etadi. Shu nuqtai nazardan o'zbek mumtoz musiqasini o'rganish, ularda mujassam etilgan falsafiy g'oyalarni anglash, tarix sadolarini o'qib olish, ularning siru-sinoatlarini idrok etish uchun bugungi kunda imkoniyatlar yetarli.

Bugungi kunda O'zbekistonda zavq bilan tinglanayotgan, maroq bilan aytilayotgan ashula, yalla, katta ashula, doston, cholg'u kuylari va maqomlar o'zbek mumtoz musiqasining yetuk janrlari hisoblanadi. Xalqimiz va uning namoyandalari yaratgan ana shu ma'naviy boyliklarimiz butun o'zbek xalqi madaniy merosi, qadriyatlarining tarkibiy qismidir. Manbalarga ko'ra, professional (ustozona) san'at bizning hududlarimizda milodning birinchi asrlarida yuzaga kelgan va rivojlangan. Mumtoz musiqa xalq musiqasi ijodi namunalari negizida va ijrochilik madaniyatining rivoji, keyinchalik Sharq mumtoz she'riyati shakllanishi asosida tashkil topgan. Mumtoz musiqa deganda o'zbek xalqiga mansub, uning yetuk sozanda-bastakorlari tomonidan asrlar davomida yaratilgan musiqa san'ati namunalari (aytim-ashula va cholg'u musiqalari) ko'zda tutiladi. Ushbu musiqa boshqa musiqa ijodiyoti namunalaridan bir necha o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi: og'zakiylik, an'anaviylik, o'ziga xoslik, ma'lum darajada mualliflik negizi, professionallik, lokallik, ko'p mavzuliylilik, janrlar serqirraligi, o'zining o'zlashtirish va o'rgatish uslubi ("ustoz-shogird" ta'limoti), yetuk mahoratligi, ijrochilik maktablari mavjudligi. Mumtoz musiqani o'rganish uslublari to'plovchilik, tarixiy, nazariy va targ'ibotchilikdir.

Og'zaki an'anadagi mualliflik ijodi, ommaviy ijod singari, xalq hayoti va uning turli tomonlarini to'g'ri, aniq, badiiy jihatdan mukammal ifoda etishi, xalq didi va talabiga mos tusha olishi tufayli uzoq yashab kelmoqda. Zero, mumtoz musiqaning yaratilishi va tarqalishi jonli og'zaki an'anada va individualmualliflik (ma'lum shaxs tomonidan yaratilgan) ijodi, ya'ni bastakorlik ijodiyoti bilan bog'liqdir (bastakor aynan yetuk sozanda va xonanda, ma'lum hududning musiqiy an'analari saqllovchi namoyandasi). Ular mumtoz musiqasi orqali nafosat va ezgulik olamiga tinglovchini oshno qilish istagida, o'lmas qadriyatlar bilan hamisha bahramand etib

kelganlar. Darhaqiqat, aksariyat asarlarning mualliflari noma'lum, ammo ayrim musiqa asar (ashula yo'llari va maqom)lari nomlari an'anaga ko'ra ijodkor yoki ijrochining ismlari bilan yuritilgan (Abdurahmonbegi, Mirzahakim muhammasi, Mulla To'ychi Ushshoqi va h.) va muhrlanib qolgan. Mumtoz musiqa ijrochiligi sohasida bastakorlar va yetuk sozandalar "ustoz-shogird" an'anasini yuzaga keltirib, uni qadimdan bevosita qo'llagan holda faoliyat ko'rsatib kelishgan.

Mumtoz musiqaning har bir janri kuy-ohang tuzilishi va rivoji, shakli va ijro uslubi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu san'at turi yuksak mahoratli badiiy tizimdir; unda xalqning badiiy didi, voqelikka nisbatan xalqona estetik munosabati o'z ifodasini topgan.

O'zbek mumtoz musiqasi o'z mavqei, mohiyati, mazmuni, vazifasi va ijrochilik xususiyatlari jihatdan ikki yirik guruhga ovoz va so'z bilan bog'liq bo'lgan ashula yo'llari (she'r matnlari sifatida aruz vaznida yozilgan mumtoz shoirlarning she'rlari qo'llangan) va musiqa cholg'usi orqali ifoda etiluvchi cholg'u yo'llariga (yakkasoz va ansambl tarzida) bo'linadi. Ularning har biri o'z navbatida quyidagi janr va turlariga tasniflanadi.

I. Ashula yo'llari:

1. **Mumtoz ashula yo'llari (mumtoz yalla va mumtoz ashula)** - har biri rivojlangan kuy va shakldan, o'ziga xos mazmundan va ijro uslubidan iborat. Bularga lokal xususiyatlariga ega bo'lgan xalq ashula yo'llari, suvora, naqsh ham kiradi.

2. **Katta ashula** - yirik ashula janri bo'lib, faqatgina Farg'ona vodiysida shakllanib, rivoj olgan.

3. **Dostonlar** - xalq epik janri bo'lib, adabiy matn, she'r, musiqadan iborat uch birlik tamoyili mavjudligi bilan ajralib turadi.

4. **Maqomlar** - o'z navbatida maqom ashula yo'llari va yirik ashula-cholg'u turkumli janr sifatida keng tarqalgan: Buxoro "Shashmaqom"i, "Xorazm maqomlari" turkumi va Farg'ona Toshkent maqom yo'llari.

5. **Ommabop mumtoz cholg'u yo'llarining ashula yo'llari** (variantlari) va turkumlari, masalan, "Munajat" cholg'u kuyi -

"Munajat" ashula yo'li, "Cho'li iroq" kuyi - "Cho'li iroq" ashulasi; "Miskin" cholg'u turkumi - "Miskin" maqom ashula turkumi.

II. Cholg'u yo'llari:

1. **Cholg'u kuyi** - rivojlangan kuy va shakllardan iborat, murakkab ijro uslublari mavjudligi bilan ajralib turuvchi **cholg'u kuyi yoki asar va cholg'u turkumlar** (bu toifaga yirik **cholg'u usullari** ham kiradi), jumladan, Munajat, Rohat; Eshvoy - Eshvoy kurd - Eshvoy turkman; Dilxiroj va Sinaxiroj.

2. **Maqom cholg'u yo'llari va turkumlari**, jumladan, "Cho'li iroq", "Mushkiloti dugoh", "Ajam taronalari"; Dutor maqom turkumlari

(Xorazmda), Surnay maqom yo'llari - "Navo", "Chorgoh" va b. (Farg'ona vodiysida).

3. Ommabop mumtoz ashulalarning **cholg'u yo'llari** (variantlari) va turkumlari, jumladan, "Tanovar" ashulaning cholg'u yo'li (dutor, tanbur), "Tanovar" turkumi; "Yovvoyi Chorgoh" - katta ashulaning cholg'u yo'li (nay), "Chorgoh" turkumi va b.

Har bir janr o'z mavqei, kuy-ohang tuzilishi, ijro uslubi bilan ajralib turadi.

O'zbek mumtoz musiqasining aytim madaniyati (umuman ashulachilik san'ati) boy kuyi-ohang, lad-ritm tuzilishi va shakllari hamda lokal ijrochilik uslublari orqali gavdalanadi. Kuyning asosiy xususiyati asta-sekin keng diapazonni qamrab oluvchi daromaddan avjga to'liqinsimon harakatlanishi. Kuy-ohang tuzilishi va uning rivoji - bu kuyning bezagi va o'ziga xosligi, ohang tovushlarini yanada yorqin ko'rsatish maqsadida uni turli aytim naqshlari bilan to'ldirish ahamiyat kasb etadi. Kuyda hanglarning (xonish, xirgoyi - bo'g'inlarni cho'zib aytish) borligi unga lirik-og'ir xarakterning mavjudligidan dalolat beradi.

Mumtoz musiqasi janrlari rang-barang va murakkab shakldagi o'lchov-ritmik tuzilmalari hamda urma-zarbli cholg'u (doira va nog'ora) lari orqali alohida ritmik yo'llarini hosil qiladigan usullar bilan ham boydir. Ularning qat'iyatligi va murakkabligi kuy o'lchovritmi bilan o'zaro ko'p ritmik (poliritmikli)ni ta'minlaydi. An'anaviy mumtoz xonandaligida ritmik tuzilishi mumtoz she'riyatining aruz vazni tizimi bilan chambarchas bog'liq. Chunki ushbu vazndagi qisqa va uzun bo'g'inlarning o'zaro munosabati she'rlarga xos musiqiylikni, kuychanlikni baxshida etadi. Shu bois she'riy matni va musiqiy tuzilmaning ritmik nisbatlari bir-biriga mos ravishdagi xususiyatlarga asoslangan. Mumtoz musiqasi janrlarida murakkab aytim va cholg'u usullari ishlab chiqarilgan va qonuniyatlashganki, ular yirik hajmi va rivojlangan shakllari bilan ajralib turadi.

O'zbek mumtoz musiqasi asrlar osha og'zaki an'anada avloddanavlodga o'tar ekan, bu jarayonda u boyib, xalqning fikri, dardi, orzusi, donishmandligini o'zida mujassamlashtiradi. O'zining an'anaviyligi, buyukligi, ta'sirchanligi, professionalligi, mukammalligi ko'plab badiiy vositalarga boyligi bilan o'ziga xos musiqa san'ati turiga aylangan. Katta badiiy-estetik imkoniyatlarga ega bo'lgan mumtoz musiqasining cholg'u va ashula yo'llari milliy ruh, milliy qiyofani shakllantiradi. Ularda milliy qadriyatlarni saqlash, boyitish va keyingi avlodga yetkazib berishning samarali vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek mumtoz musiqasi janrlarining kuychangligi va shakl-shamoyillari mukammalligi turli ijrochilik mahorat maktablari an'analarini saqlab kelgan namoyandalari bo'lmish, yetuk va iste'dodli xonanda va sozandalarning yakka talqinlarida e'tirof etilgan. Ular nafaqat o'zbek xalqining musiqa merosini saqlovchilari, balki ma'lum mumtoz musiqasi janr va turlari ixtisosligida O'zbekiston an'anaviy va zamonaviy

musiqi madaniyati rivojiga, darhaqiqat, mumtoz musiqi asarlarini targ'ib etishida katta hissa ko'shib kelishgan. Bular orasida Ota Jalol Nosirov, Ota G'iyos Abdug'ani, Domla Halim Ibodov, Levi Bobohonov, Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Shojalil va Shorahim Shoumarovlar, Xo'ja Abdulaziz Abdurasulov, Matyoqub va Matyusuf Harratovlar, Madrahim Sheroziy, Xojixon Boltayev, Komiljon Otaniyozov, Bola baxshi (Qurbonnazar) Abdullayev, To'xtasin Jalilov, Yunus Rajabiy, Fahriddin Sodiqov, Komiljon Jabborov, Saidjon Kalonov, Muxtorjon Murtazoyev, G'anijon Toshmatov, Mamadbuva Sattarov, Boltaboy Rajabov, Erkaqori Karimov, Usta Olim Komilov, Jo'raxon Sultonov, Ma'murjon Uzoqov, Fattohxon Mamadaliev, Rasulqori Mamadaliyev, Ahmadjon Umurzoqov, Abduqodir Ismoilov, Rizqi Rajabiy, Tavakkal Qodirov, Turg'un Alimatov va ko'pgina boshqa san'atkorlar hamda Shojalilovlar, Rajabiylar, Jalilovlar, Mullaqandovlar, Tolmasovlar, Rahimovlar, Sherqo'ziyevlar va boshqa oilaviy sulolari.

O'tmish ustozlar - shuhrat qozongan sozanda, xonanda va bastakorlarning ijrochilik an'analari hozirgi kunlargacha yetib, respublikamizdagi boshlang'ich, o'rta va oliy musiqi va san'ati ta'lim muassasalarida o'zlashtirib kelinmoqda. 1972 yili Toshkent davlat konservatoriyasi qoshida "Sharq musiqasi" (2017 yildan "O'zbek maqomi tarixi va nazariyasi", 2020 yildan - "O'zbek musiqasi tarixi") kafedrası ochilishi bunga turtki bo'ldi. Chunki uning doirasida an'anaviy ijrochiligi ixtisosligi bo'yicha talabalarga yetuk san'atkor-ustozlar og'zaki va yozma an'alarini mushtarakligida ta'lim bera boshlashdi. Bu o'z navbatida zamonaviylik sharoitida barqaror musiqi an'analari vorisligi va ularning rivoj olishiga imkon beradi hamda millionlab tinglovchilar uchun xalqimizning ma'naviy madaniyatiga doir an'anaviy musiqi durdonalaridan bahramand bo'lish, milliy o'zlikni anglash va milliy ongini taraqqiy ettirishda ular muhim ahamiyat kasb etadi.

Tayanch so'zlari: musiqi, mumtoz, tasnif, ashula yo'li, cholg'u yo'li, janr, xususiyat, mavqei, ijro, uslub, an'ana, namoyanda, ustoz-shogird.

Nazorat savollari

1. Mumtoz musiqasi va uning tushunchasi.
2. Mumtoz musiqasining asosiy xususiyatlari.
3. O'zbek mumtoz musiqasining janrlar tarkibi.
4. "Ustoz-shogird" an'anaviy maktabi xususiyatlari.
5. An'anaviy musiqasi janrlari musiqiy qonuniyatlari.
6. Mumtoz musiqasining qaysi janrlari insoniyat nomoddiy madaniy durdonalari.
7. Mumtoz musiqasi cholg'u va ashula yo'llari.

Topshiriklar

1. O'zbek mumtoz musiqasi va uning asosiy xususiyatlari.

2. O'zbek mumtoz musiqasining janrlar tarkibi.
3. O'zbekistonda an'anaviy "ustoz-shogird" maktablari va ularning yirik namoyandalari.
4. O'zbek bastakorlik ijodida mumtoz ashula yo'llari.

Adabiyot

1. Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent, 2008.
2. Abdullayev R. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi (ingliz til.). Seoul. Koreya Respublikasi, 2014.
3. Абдуллаев Р. узбекская традиционная музыка как часть современности. // узбекская музыка на стыке столетий (XX-XI вв.): тенденции, проблемы. Ташкент, 2008.
4. Абдуллаев Р., Кароматли Ф. Музыкальная культура. // узбеки. М., 2011.
5. Karomatov F. O'zbek xalqi musiqa merosi. XX asr. 1-2 kitoblar. Toshkent, 1978, 1985.
6. Matyoqubov O. Maqomat. Toshkent, 2004.
7. Matyakubov O. узбекская классическая музыка. 1-2 тома. Tashkent, 2015.
8. Rajabov I. Maqomlar. Toshkent, 2006.
9. O'zbek musiqa tarixi. Toshkent, 1981.

IKKINCHI MAVZU

MUMTOZ ASHULA YO'LLARI (MUMTOZ ASHULA VA MUMTOZ YALLA)

Reja

1. Mumtoz ashula yo'llari va uning janrlar tasnifi.
2. Mumtoz ashula janri va uning o'ziga xosligi.
3. Mumtoz yalla: ichki qonuniyatlari va ijro uslubi.
4. Mumtoz ashula yo'llarining lokal janrlari (suvora, naqsh va b.).

Qo'shiqchilik yoki aytim-ashula yo'llari o'zbek mumtoz musiqasining asosiy qismini tashkil etadi; ular o'zining shakl va kuylari, ohang-kuychanligi va lad-ritmik rivojlanishi bo'yicha xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ularga aytim xususiyatlari bo'lmish - kuyning yoqimli-og'ir va ohangdor-mayinligi talqini, talaffuzi, asta-sekin va ravon tarzida hamma diapazonni egallash, tovushlarning ta'sirchan kuchi va balandligi bilan to'ldirilishi, so'z va kuy mutanosibligi, aytim bezaklardan foydalanish, avj qismining mavjudligi, cholg'u jo'rnavozligida yakka ijro uslubi xosdir.

So'z-matn vazni, musiqiy usul hamda kuyning barcha tomonlarining uyg'unligidagi ohangni mukammalligi, shakl murakkabligi mumtoz ashula yo'llari salohiyatini ta'minlaydi. Ashulaning umumiy g'oyasini ifoda etishda musiqa va so'zning mazmuni, ularning ohang vositasidagi talqini,

kuy rivojining serharakatligi, o'lchov-ritmik va usul jihatlarining o'zaro uyg'unligi janrga xos bo'lgan musiqiy omillardir. Mumtoz musiqaning ashula yo'llari janrlari tarkibiga **mumtoz ashula, mumtoz yalla, katta ashula, ma'lum hududlarga xos bo'lgan xalq ashula, suvora, naqsh, tarona, qalandar, yovvoyi ashula hamda ashula turkumlari** kiradi. Har biri o'z mavqei, mazmuni, kuy-ohang tizimi, shakli va ijro uslubi bilan ajralib turadi.

Mumtoz yalla keng tarqalgan qo'shiq-raqssimon janr bo'lib, ishqiy-lirik mazmuni bilan yakkanavoz (xonanda yoki yallachi tomonidan) cholg'u ansambli jo'rligida ijro etiladi. So'z matnlari sifatida Sharq mumtoz va zamonaviy o'zbek shoirlarining she'rlari qo'llanadi. Mumtoz yallalar xalq yo'lidagi yallalarga nisbatan keng diapazonli rivojlangan kuy bilan farq qiladi. Xalq yallalari tor diapazonli bo'lib, uning she'rdagi har bir bandi va raqs harakatlari yakkaxon yallachi, naqorati esa guruh tomonidan cholg'u jo'rligi (ko'proq doira yoki dutor)da aytilib kelingan. Jozibador va o'ynoqi xarakteridagi kuy hammani raqsga chorlaydi (yalla - bu "o'ynabkuylash qo'shig'i" ma'nosini bildiradi). Musiqiy-she'riy mazmuni jihati nuqtai nazaridan yallaga an'anaviy - folklor qatlam aytimi va zamonaviy lirik qo'shiqchiligining umumlashtirilgan ohangdorlik vositalari xos bo'lib, ularning kuychan-ritmik rivojlov harakatini ta'minlaydi.

Yalla mumtoz she'ri va ijrochilik madaniyati rivoji bilan chambarchas bog'liq holda taraqqiy qilgan. Har bir yallada she'rlar bayti soni kuy va hajmiga mutanosib bo'lib, asarning kuy tuzilishi va shaklini (kuplet shakli) gavdalantiradi. Shu tufayli mumtoz yallalar ham jozibali, o'ynoqi xarakterda, o'ziga xos 6/8 raqsbop o'lchovli ritm-usulda aytiladi. Raqsni esa qo'shiqchi-yallachi o'zi emas, balki alohida raqqosa (yoki raqqos) ijro etadi. Asarning ta'sirchanligi - hamma vositalarni bir-biri bilan chambarchas holda mahorat va xushkayfiyat bilan ijro etilishidir. Bunday birlikni yallaning g'oyaviy-estetik mantiqi, asar obrazining ichki dunyosi hamda kuy-ohang, ritm-o'lchov, shakl va usul singari musiqiypoetik vositalar keltirib chiqaradi.

"Mustahzod"(Chokariy so'zi) - keng tarqalgan va ommabop mumtoz yalla. Bu asar mavzusi muhabbat bo'lib, oshiqning ma'shuqaga nisbatan otashin sevgisi tavsifi yalla mazmunini tashkil etadi. Kuy jozibali xarakterda bo'lib, uning rivojlanishi muayyan ohang takroriga asoslanadi.

Ancha davomli va ta'sirchan, usluban ufarsifat ohanglar bu asarda boshqa shakllantiruvchi vositalar qatori mohirona ishlatilganligini ko'ramiz. Ishqiy-lirik yo'sindagi nafis hissiyotlarni ifoda etuvchi misralarni ijodkor o'ta hushyorlik hamda nozik did bilan, mazmuniga, kayfiyatiga monand ohanglar, usullar, sur'at, usul, cholg'u va yallaga xos bezaklari hamda raqsbop vositalar yordamida birmuncha murakkab musiqiy shaklda bayon etadi. Xuddi shu uslub "Qalam qoshliging" (yoki "Jonon bo'laman") yallasida ham namoyon bo'ladi. Yallada zuhur etilgan raqsbop holati

musiqiy omillar vositasida yana ham yorqin tus olgan, uning jonli va raqsbop ufar usuli o'ziga xos aks ettirilgan. Yallaning jo'rnavezligi boshidan oxirigacha xuddi shu zaylda kechadi. Yallaning musiqiy-she'riy tuzilmasi boshlang'ich yorqin, ko'tarinki ohangining tadrijiy rivojiga asoslangan va ushbu hol asarning yakunigacha saqlanadi. Daromaddan o'rta va keyinchalik avj qismi tuzilmasigacha oid lad-ohangli va o'lchov-ritmik rivoji asarning tovush hajmini kengaytirib beradi.

So'z-kuy uyg'unligi asosida vaznu ohangdoshlik xislatlarini yalla uslubiga tatbiq etishni "Surating", "Dog'man", "O'zingsan", "Ko'cha bog'i 2", "Fig'ondur", "Gulyor" kabi asarlarda kuzatish mumkin.

Yallalar hozirgi kunda ham tinglovchilarning qalbida nozik tuyg'ular, hayajonli fazilatlarini uyg'otib, tinglovchi ommaning olqishiga sazovor bo'lmoqda. Ohang-kuyining rivojlanish uslubi va xarakteri jihatdan mumtoz yalla ashula janriga yaqin keladi.

"Ayrilmasun" - mumtoz yalla janrida (Muqimiy she'ri) bo'lib xalq orasida ommalashib ketgan, u sevimli yallalardan biridir. Muqimiy she'rlarining yashovchanligi - ularning yuksak badiiyligi, chuqur g'oyaviyligi va jozibadorligida.

Do'stlar hech kim meningdek yordin ayrilmasun,
Mehribon, munis o'shal dildoridin ayrilmasun.

Ishqiy lirik mazmundagi she'r matni asarning kuyiga mos tushgan, uning ohangi va ritmik asosi so'zlarining nozik tabiatini, dilkashligini ta'minlaydi. Yallaning asosiy kuyi ravon taraladi, tayanch pardalar esa davomli tovush cho'zimlari orqali berilgan. Kuyning go'zalligi, rivoj topishi, usul ravon harakati bilan avjga yetib borishi va umumiy holatni haqqoniy unsurlar ila boyitilgan. Badiiy tasvirlash uchun kuy-she'r mazmuniga o'ta hushyorlik bilan yondoshish asarning ko'pgina xonandalar tomonidan talqin etilishiga olib kelgan va xalqimiz orasida juda keng tarqalganligidan dalolat beradi.

Mumtoz ashula - lirik-mayin xarakteridagi rivojlangan kuy va shakliga ega bo'lgan ashula yo'li. Ashula mumtoz musiqaning yetakchi janrlaridan bo'lib, o'zining kuy rivoji, vazmin lirik yoki og'ir xarakteri, hayajonli va dardli mazmuni, diapazon kengligi, ritmining sezilarli darajada murakkabligi va ijro uslubi mukammalligi bilan ajralib turadi. Aruz vaznida yozilgan g'azal, ruboiy, muxammaslar ashula janrida keng qo'llanib kelingan.

Falsafiy ma'noga ega bo'lgan, shuningdek, sog'inch, alam, ayriliq va hasratni ifodalovchi ishqiy-lirik va ayrim nasihatgo'y mazmun ko'proq ashula mavzusiga xosdir (so'z matnlari sifatida mumtoz va zamonaviy o'zbek shoirlarning she'rlari qo'llangan). Ashulada so'z va kuy uzviy bog'liq, bu hol asarning butun mazmunini, mohiyatini tashkil etadi. Chunki undagi umumiy mantiqiy bog'liqlik, vazn, qofiya, ohang,

musiqiylik tinglovchida zavq-shavq uyg'otadi, hayajonli kayfiyat paydo qiladi.

O'zbek mumtoz ashulachiligining shartli xususiyatlaridan biri uning kuy rivoji va shakli, mavzu va uslubiyo ko'rinishlari xilmaxilligidir. Har bir musiqiy janr o'zining shakl tarkibi, yo'nalishlari va ijrochilik an'alariga ega. Shular orasida ashula juda keng tushunchaga ega bo'lgan shakldir. Mumtoz ashulalar musiqiy matnining rivojlanishi hamda kuy tuzilmalarining nisbatan davomliroqligi va kengroq diapazonligi, baland avji mavjudligi bilan xalq ashulalaridan sezilarli darajada farqlanadi. Shu tufayli ashula shaklidagi asar mumtoz va bastakorlik ijodiyotlarida keng o'rin olgan, uning lokal variantlari mavjud, jumladan, Farg'ona vodiysida ashula va katta ashula, mumtoz ashula va yovvoyi ashula, Buxoroda xalq ashula, ashulai kalon va muhammas, Xorazmda suvora, naqsh va suvora turkumlari deb yuritiladi.

Diniy va didaktik (pand-nasihati) mavzudagi ashula yo'llari ham keng tarqalgan bo'lib, munojot, na't, yakkaxonlik, qalandar kabi janrlaridan iborat (so'zlari mumtoz shoirlarning lirik janriga xos she'rlar). Ushbu ashula yo'llarining mazmuni faqat Alloh va banda o'rtasida ma'lum (ibodat, qalb hotirjamligi, kasallik, o'lim, qabr azobi, qiyomatdagi turli mazmunlar xususida), boshqa odamlar uchun esa mutloq sir bo'lgan botiniy mavzular talqin etiladi. Bu ashula yo'llari ham yetuk xonanda va hofizlar tomonidan asrlar bo'yi ijro etilib kelinmoqda. Bular ashulachilikning hissiy obrazli ijrosi bo'lib, so'zlar tabiati bilan bog'liq. Xususan, so'z va musiqa uyg'unligidan hosil bo'luvchi mustaqil, ma'lum ma'noda kashf etilgan ma'naviy-madaniy merosimiz.

Mumtoz ashulalarning tabiati, mazmunidan kelib chiqadi. Chunki ularda xitob, iltijo, dardli tekis tovushli va kuychan ohangi yetakchi bo'lgani bois, ularga lirik-og'ir hamda dardli-dramatik tarzida ijro etilishi maqsadga muvofiqdir. Aruz vaznidagi musiqiylik, unga xos sharqona ritmusul, til va musiqa qoidalarining ming yillik uyg'unlashuvi jarayoni, sayqallanishi va mahalliy an'ana-uslublariga ham asoslanishi mumtoz ashulaning o'zida mujassam etgan. Bunday ashulalar shaklan va mazmunan yanada murakkabroq va mukammalroq bo'lib, mumtoz musiqamizning salmoqli qismini tashkil etadi. Bu ashulalar yakka ijroda, cholg'u ansambli jo'rligida aytilib kelingan. Ularning rivojlanish jarayoni daromaddan boshlanib tobora avjlangan holda tasvirlanadi. "Adolat tanovari", "Munojot", "Girya", "Ko'cha bog'i 1", "Adashganman", "Qomating", "Kurd" kabi mumtoz ashulalar xonandalar repertuaridan mustahkam o'rin olgan.

"Farg'onacha shahnoz" ("Tanovar" ashulasining ommabop varianti, Muqimiy she'ri) - kvadrat shaklidagi lirik-yorqin, ohangdor kuyga asoslangan. Asarning talqini, so'zdan, matndan mustasno holda, o'zining ichki qonuniyatlariga bo'ysunadi: dastlabki asosiy ohangli fikr - kvinta hajmidagi tadrijiy mungli kuy harakati minor sozi (ladi) tarkibida bo'lib,

Ye. Romanovskaya va Il. Akbarov Matyoqub Xarratdan xorazm maqomlarini yozib olish jarayonida

V. Uspenskiy va hofiz Shorahim Shoumarov (Toshkent)

Yunus Rajabiy

Fayzulla Karomatli

Is'hoq Rajabov

Matniyoz Yusupov

Marosimlar va marosim musiqasi

"Yomg'ir chaqirish" marosimi

"Ustoz-sartorosh" marosimi

Nikoh to'yi - kelin kuzatish

Navro'z. Sumalak sayli

"Kuch" (jaxr) -
davolash marosimi

To'y marosimi (nikoh) -
"kelin salom"

Nikox to'yi marosimi

Beshik to'yi -
(beshik yasatish marosimi)

"Sallabondon" marosimi (Buxoro)

AN'ANAVTY MUSIQANING YOZMA MANBALARI

"Shashmaqom"ning ilk nota yozuvlari (1924)

Bayozlar (she'riy to'plamlar)

O'rta asr olimlarining "Musiqqa haqida
risolalari" (Kitabul musiqiy)

Handwritten musical score for Xorazm tanbur chizg'isi. The score is written on 15 staves, numbered 1 to 15 on the right. The lyrics are in Persian/Urdu script. The title "Xorazm tanbur chizg'isi" is written below the staves.

Lyrics (from top to bottom):

- با و این الی و کس بجز و انشا این و خود و کالونی و هم فضا
- مقام راست
- معمار صنونیک بلاد را کج جهان اودین
- ایکلا چرخانه
- بارکوی
- ادب و کاف و عاظم و دین
- ادب و کاف و عاظم و دین
- بارکوی
- ایکلا چرخانه
- ادب و کاف و عاظم و دین
- بارکوی
- ایکلا چرخانه
- ادب و کاف و عاظم و دین
- بارکوی
- ایکلا چرخانه

Xorazm tanbur chizg'isi

Handwritten musical score for Xorazm tanbur chizigi. The score is written on 18 staves, numbered 1 to 18 on the right. The title "Xorazm tanbur chizigi. M. Yusupov yozuvida" is written below the staves.

Lyrics (from top to bottom):

- مقام راست
- MAKON - POCT
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه
- ایکلا چرخانه

Xorazm tanbur chizigi. M. Yusupov yozuvida

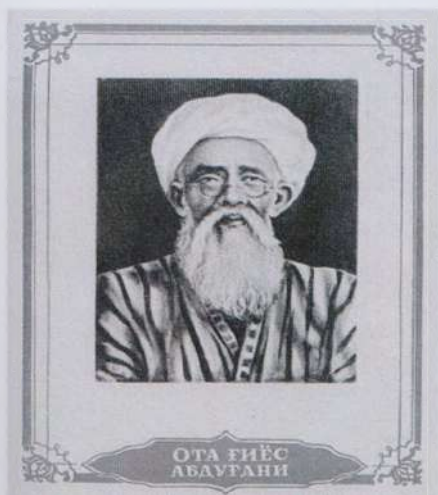
Shashmaqomning yetuk ijrochilari

Levi Bobohonov (Buxoro)

Ota Jalol Nosirov (Buxoro)

Ota G'iyos Abdug'ani (Buxoro)

Domla Halim Ibodov (Buxoro)

Maqom san'ati namoyandalari

Turg'un Alimatov (Toshkent)

Berta Davidova (Toshkent)

Xasan Rajabiy (Toshkent)

Abduhoshim Ismoilov
(Fargg'ona-Toshkent)

Mulla Tuychi Toshmuxamedov

Komiljon Otaniyozov

Akademik Yunus Rajabiy (Toshkent)

Xorazm maqom ansambli

Maqom ansambli

Musiqa cholg'ulari

Ud

Dutor

Tanbur

G'ijjak

Bulamon

Chanqovuz

Do'mbira

Chanqovuz ijrochisi

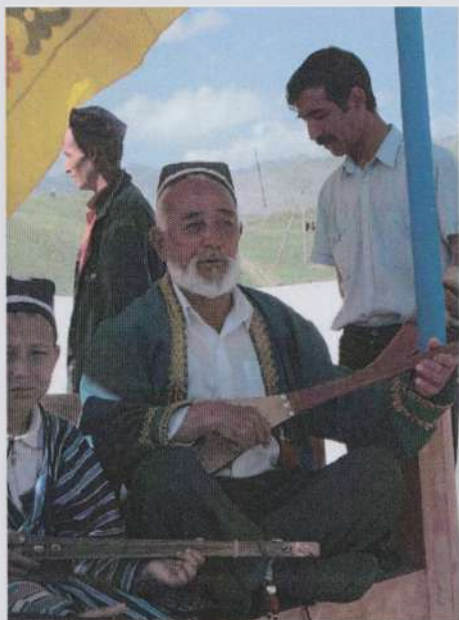
**AN'ANAVIY
CHOLG'U
ANSAMBLARI**

Baxshi - doston ijrochilari

O'zbekiston xalq baxshisi
Shoberdi Boltaev

O'zbekiston xalq baxshisi
Shomurod Tog'ayev

O'zbekiston xalq baxshisi
Abdunazar Poyonov

Folklor musiqasi

Ayollar folklor ansambli

Xorazm folklor ansambli

Xalq qo'shiqchilari (Boysun)

Xalq qo'shiqchilari (Kitob)

Katta ashula

Maqom cholg'u ansambli

Aytishuv (baxshichilik san'ati)

Xalfa

«Bet ashar — Юз очди» marosimi

www.Trip.Uz
Uzbekistan Travel Portal

kvarta va tersiya tovushlarni keng xonish bilan kuylashdir (asarning ladi Si frigiyy). Daromad kuyining birinchi ohang jumlasini o'n bir bo'g'inli murakkab she'riy jumla bilan o'zaro bog'lanishiga asoslangan; ikkinchisi - "ko'zgudagi" seksta (Sol) tovushidan pastlama kuy harakati kvinta va kvarta tovushlarini kuylashi bog'liqligida ladni asosiy turg'un (Si) tovushida yakunlanadi. Ikkinchi tuzilma kvarta tovushidan yuqoriga Si turg'un tovushiga, xonish va tovushlarni aylanma kuylash, pastlama to'liqinsimon harakati orqali intiladi. Uchinchi tuzilma yuqori Si-dan Rega tovushlarning baland joylanishi tartibi bo'yicha yo'nalgan bo'lib, dastlabki pardaga qaytarma pastlama yo'li bilan ifodalanadi. Ushbu kuy tuzilma Si eoliy ladida talqin etilib, oxirida frigiyy soziga qaytadi. Har bir sakkiz taktli tuzilma hamma vaqt to'rt taktli boshlang'ich ohang jumlasini bilan tugallanadi. Bu kuyli-ohang tuzilma bir to'xtamli yorug' qiyofali asosiy lad moyilligidagi va "yorey" noshe'riy so'zlari xonishi bilan kuy jumlamasini ifodalaydi.

Ashulaning asosiy shakli - ikki qismli, kupletli:

A (a + a1 + v + a1 + v1 + a1) + V (v + s + v + v1 + v1 + a1).

Har bir musiqiy-she'riy jumllarining boshlanish tugallanishlari, kuyning o'lchov-ritmik va usul jihatlari hamda lad tovushlarining o'zaro uyg'unligi (xonandaning talqini orqali bilim va imkoniyatlari darajasini anglatadigan tomonlari), ashulaning ichki va tashqi dunyosini ifoda etish uchun lozim bo'lgan musiqiy omillari belgilanadi. "Farg'onacha shaxnoz"ni yorug' ifodalangan kuyi nafaqat ashula yo'li, balki "Tanovar" ohangi asosida yaratilgan an'anaviy madaniyatining durdonasidir.

"Qalandar 1" (Farg'ona vodiysida keng tarqalgan ashula yo'lidagi "Qalandar" turkumidan, ommabop bo'lgan ashulaning nomi "Soyai" va "Kim desun") - she'r matni (Muqimiy she'ri, muhammas shaklida), kuyi va usuli bo'yicha "Tanovar"ga yaqin, ammo ijro uslubi erkinroq, serharakatlangan lirikaning ifodasi, diapazoni keng. Ashulaning ohangdor kuyi (asosiy ohang uch taktli oraliq'ida berilgan va rivojlangan, sozi Mi doriy) o'zining samimiyligi, ta'sirchanli va xayolchanligi bilan tasavvurlanadi. Uning tadrijiy yo'nalishdagi keng kuychan harakati kuchaytirilgan qiyofasi bilan uslubiy vazminini ta'minlaydi (musiqiy matnning o'zi oddiy ikki qismli shaklida, asarning umumiy shakli - kuplet). Ashulani xonandalar o'z ijodiy salohiyatidan kelib chiqqan holda biroz o'zgartirib talqin etishadi.

"Tanovar" xalq va mumtoz ashula yo'llari xalqimiz orasida keng tarqalgan. Uning xalq yo'lidagi "Sumbula", "Qora soch", "Endi sendek" variantlari dutor jo'mavozligida talqin etilgan bo'lib, "Farg'onacha tanovar", "Toshkent tanovari", "Qo'qoncha tanovar", "Adolat tanovari", "Yovvoyi tanovar" kabi mumtoz ashula yo'llari ham ijod etilib, xalqimiz orasida ommalashib ketgan. "Tanovar" uslubi va usullaridagi ko'pgina o'zbek bastakorlari va xonandalari yondoshgan holda asarlari uning noyob va o'zgacha ijod va ijro talqinlarini yaratilishiga muvaffaq bo'lishgan. Bu

asar mazmunan, shaklan va o'zining kuychangligi, hayajonligi bilan ajralib turadi.

Kuyning keng rivoji, ohanglar bezaklar bilan ko'proq boyitilishi hamda sadolanishi asarning ehtirosli, shirador va ta'sirchanli chiqishi tinglovchiga zavq va huzur baxshida etadi.

"Tanovar"ning boshlang'ich ohanglari, mustasnosiz, o'rta pardalarda joylashgan bo'lib, ijro jarayonida asta-sekin rivojlanib (kuy diapazoni kengayib) boradi va avj qismida o'zining ta'sirchanlik holatiga olib keladi. Unda tinglovchining ham, ijrochining ham hayajonli bir tuyg'usini his etishiga ikki yoqlama xususiyat kasb etiladi. Ushbu hissiyot umuman olganda ashulaning har bir obrazi va har bir shakl tuzilmasi tarkibida o'z aksini topadi.

O'zbek mumtoz musiqasini tashkil etgan, badiiy barkamol, shaklan murakkab, usluban mukammal sifatlari bilan ta'riflanuvchi mumtoz ashulalar qatorida yana bir janri mavjud - bu suvoralar. **Suvora (Suvoriy)** - o'zbek mumtoz musiqasining lirik ashula janri Xorazm vohasiga xos bo'lib (Farg'ona vodiysida ham suvoralar tarqalgan), o'ziga xos ashula yo'llari singari mumtoz she'riyati bilan bog'liq holda rivoj topib kelgan (aksariyat mahalliy shoirlar - Ogahiy, Feruz, Avaz O'tar, Atoyi, Munis, Komil Xorazmiy, Maxtumquli she'rlari qo'llanilgan). Mavzui ishqiy lirik, falsafiy, didaktika. Suvora shaklan va usluban ko'proq maqom ashula yo'llariga o'xshash, kuylarining nozikligi va kuychangligi, ohang rivojlanishi, davomli va baland avjlari, o'ziga xos barqaror doira usuli, ovozga mos keluvchi tor cholg'usi jo'rnavozligi, muazzam umummusiqiy uslubiy tabiati, turkumli shaklning qo'llanilishi bilan ajralib turadi. Suvoralarning bizgacha beshta asosiy yo'li va yigirmaga yaqin Savti suvora va Ufari suvoralar yetib kelgan. Eng qadimiy suvoradan - Ona suvora (Katta suvora yoki Toj suvora ham deyiladi), Ogahiy va Mashrab so'zlari bilan aytiladi. Suvora ashula yo'llari orasida Chapandozi suvora, Yak parda suvora, Kajhang suvora, Qo'sh (Xush) parda suvora, Besh parda suvora kabi asarlar keng tarqalgan. Savti suvora 12 va undan ko'p qismli bo'lishi mumkin, keyin Ufari savti suvora va Gul ufari savti suvoralar ham ijrochilik amaliyotida mavjud bo'lgan.

Suvoraning ashula yo'li oddiy 2/4 o'lchovidagi doira usulida talqin etiladi. Ijro uslubi yakkanavoz cholg'u (o'tmishda -tanbur, dutor; XX asrdan - tor va doira) jo'rligida.

Suvoralar o'zining ohangdorligi va maqom ashula yo'llariga xos bo'lgan rivojlanish xususiyatlari bilan Xorazm maqomlarining ashula bo'limidan o'rin olgan. Suvoralar yakka yoki aytishuv (diyrilashma yoki diralishma - suvora ijrochilarining ijodiy musobaqasi) ijro uslublarida keng tarqalgan. Aytishuvlarda bir kuy mazmunida va talqinida turli she'r matnlari ijro etiladi. XX asrning ikkinchi yarmida suvoralarni ommabop bo'lib tarqalishi Hojixon Boltayev, Komiljon Otaniyozov, Otajon Xudoyshekurov kabi ustoz xonandalar ijodiyotlari bilan bog'liqdir.

Chavandoz va savti suvora

M.M. = 46-48

Ul-oy rux-so - ri kim on-din ba- ma o-lam mu-na - var - dur.

La-to - fat os - mo-ni av - ji - da xur-shi-d(i)di var-dur O'r-ril-

gan ik - ki zul - fi jo - nu ko'ng-dim qas-din et - maq-da sa-ro -

-sa-r(ay)jis-mim pe - chi tob - tal - gan ik - ki aj - dar-dur Sa-ro -

sa-r jis-mim pe - chi tob - tol - gan ik - ki aj - dar-dur Ey sa-nam ze-bo ma-lak ra -

no - li - ging din dog' man Ey sa-nam

ze - bo ma-lak ra - no - li-ging din dog' - man

Har bir suvora - bu o'ziga xos lirik bayonnoma, samimiy qalb talqini; o'zgacha mavqei, musiqiy qonuniyatlari va ijrochiligi bilan yuksak musiqiy-she'riy poemasi sifatida namoyon bo'ladi. "Chapandozi suvora" (Ogahiy va Furqat she'rlari) - lokal uslubidagi milliy ashula an'anasidagi musiqiy ijodiyot namunasi. Keng talqin etilayotgan va diapazonli ohangdor kuyi yopiq-yoyiq kuychan harakatli bo'lib (pastlama tadrijiy yo'nalishi kvinta va kvarta saqramalar bilan jumlaning o'rtasida, keyinchalik mantiqiy tovushlar to'ldirilishi ila), ladning asosiy turg'un tovushlari kuylanishida (Lya eoliy) ifodalangan. Har bir kuy tuzilma - bu keng ohangdor jumla bo'lib, xarakterli lad tuzilishi hamda o'lchovritmik xususiyatlari rivojlanishi jarayonida to'liq musiqiy-poetik muhitni tashkil etadi. Ushbu holat bevosita cholg'u jo'rnavezligi bilan bog'liq bo'lib, asardagi asosiy obrazni ifodalashda yordamchi vazifasini bajaradi, dastlabki musiqiy fikr va interlyudiya (cholg'u muqaddimasi va bo'lagi)ni to'ldirib beradi. Ijro etish jarayonida she'riy matn va kuy uyg'unligi to'liq ta'sirchan vazminli baland lirika kompozitsiyasini yuzaga keltiradi.

Xorazm ijrochiligida mashhur xonandalar tomonidan yaratilgan suvoralar ham mavjud - Suvorai Komil (Komiljon Otaniyozov ijodi), Qorchmoniy suvora (Hojixon Boltayev), Indamas suvora (Quvondiq Iskandarov), Go'jayi suvora (Ozod Ibrohimov), Nim parda suvora (Rahmatjon Qurbonov) va b.

Musiqa amaliyotida ashula (Tanovar I-V, Qalandar I-V, Ko'cha bog'i I - II, Eshvoy - Eshvoy kurd - Eshvoy turkman, Dilxiroj-Sinaxiroj), yalla (Katta yalla, Kichik yalla), uch - o'n ikki qismli suvoralar, ashula va yalla janrlari (Yor istab va Mustahzod)dan tashkil topgan turkumlar ham keng tarqalgan.

Besh qismli "Feruz" turkumi - Xorazmda keng tarqalgan va mashhur mumtoz ashula yo'llari ("Feruz I-V"). "Xorazm maqomlari" turkumining "Navo" va "Segoh" maqom sho'balari asosida yuzaga kelgan. Ushbu turkum o'zining musiqiy-poetik matnlari - so'z va kuylari uyg'unligi, dardli-lirik va vazmin-mayin xarakteridagi kuylari, ularning rivojlov shakllari, tik avjlari va ijro usullari, ovoz va jo'rnavor cholg'ulari mutanosibli bilan XIX-XX asrlar kesimida juda ommalashib ketgan.⁵⁷ Manbalarga ko'ra kuylari va she'rlari muallifi taniqli shoir va bastakor Feruz (Xiva xoni Muhammad Rahimxon Soniy) bo'lgan. O'tmishda "Eski Feruz" deb nomlangan va ularda Feruz she'rlari qo'llangan. Keyinchalik xonning o'zi maqom ashula yo'li shaklida "Feruz I" Ogahiyning *"Mushkin qoshingni hay'ati, ul chashmi jallod ustina"* (kuyi lirikog'ir, tabiatan ma'yus, g'amgin xarakterida), "Feruz II" - *"Vah, ne balodir bilmadim, ey dilrabo, qoshu ko'zing"* (kuyi "Nolish" Xorazm doston nag'ma uslubida) g'azallari bilan aytilishini amr etgan. Turkumdagi keyingi "Feruzlar" savt va ufar shakl va usullarida; ularning xarakterlari sho'xchan, jo'shqin va jozibadordir.

"Feruz" turkumi ashulalarida parda tizimi o'ziga xos bo'lib, ovoz imkoniyatlaridan kelib chiqqan⁵⁸ - pastki pardadan eng yuqori avj pardasiga ikki oktavadan ortiq tovush ko'lamini gavdalantiradi. Xonanda har doim ularning betakrorligiga - qaysi pardada xonish qilmasin barchasida birdek tovush jarangdorligiga erishishga intilib kelgan. "Feruz" ashula turkumi to'liq ravishda Hojixon Boltayev repertuaridan o'rin olgan. Uning ijrosidagi turkum "Feruz I, II, III", "Savti va ufari Feruz" deb nomlangan bo'lib (ikkinchi variantida she'r matnlari shoir Feruzga taalluqli), kuylari ravon va quvvatli nafas ila rivojlantirilgan. Ovoz chiqarish uslubi, ashularga xos aytish yo'llari, sur'atlarni bir me'yorda ushlashlari, kuylarga nola va naqshlarni o'ziga xos g'azalxonligi bilan sayqal berish, ularni boyitishda hamda baland, tik, chiroyli avjlar

⁵⁷ . O'z davrida Xorazm mumtoz ashulalari orasida "Feruz I-II" xalq og'ziga tushib, ziyofatlarning ko'rkiga aylanib, xalq birini "tillo uzuk" deb, ikkinchisini unga "gavxar qoshdek" yarashib kelibdi deyishgan, sababi bir-biridan go'zal va afzal ashulalar dunyoga kelgan.

⁵⁸ . Xalq orasida bir naql bor - "ashulaning otasi ham, onasi ham ovoz" yoki hikmat - "Alloh tomonidan xushsado go'zal ovoz ato etilgan kishi yarim podshohdur".

qo'yishda Hojixon Boltayevga tengi bo'lmagan. U o'z davrining zabardast hofizi edi.⁵⁹

O'zbek mumtoz musiqasining yuksak sifati ko'p asrlik davrlanish vaqtida ijodiyotining asosiy turlari barqarorligi va sayqal topib saqlanishligidir. Ushbu rivojlangan shakl va janrlarning talqini ijtimoiy-iqtisodiy aloqalari, turmush sharoiti va asosiy jamoatchilik munosabatlari barqarorligida. Shu bois doimiy ijtimoiy-madaniy jarayonni tashkil etilishi mumtoz musiqa san'atida ijrochilikning mavjud barcha sohaları (ashulachilik, sozandachilik, maqomchilik va baxshichilik)da ibratli va murakkab tarmoq ekanligini namoyon etib, janrlar tarqibi, tarqalish shakllari va namoyandalari an'analarini tiklash hamda o'zlashtirish tartibini saqlashga imkon berdi. Ya'ni, ijro mahorati, so'z talaffuzi, ohang tarannumi, so'z va kuy mutanosibligi, meros va ijodiy -ijrochilik munosabatlari badiiy muhitda yorqin, iste'dodli shaxslar -sozanda va xonandalarni yuzaga chiqishiga, ularning an'anaviy ijrochilik mahorat maktablari o'qib, lokal musiqiy an'analarini rivojlanishiga nafaqat hayotiy muhitda, balki musiqa san'atida ulkan hissa qo'shishgan.

Tayanch so'zlari: mumtoz, ashula, yalla, musiqa, suvara, shakl, kuy, rivojlov, mavzu, janr, lokal, turkum.

Nazorat savollari

1. O'zbek mumtoz musiqasi tushunchasi va uning asosiy xususiyatlari.
2. O'zbek mumtoz musiqasi va uning lokal musiqiy an'analari, o'zlashtirish maktablari.
3. Mumtoz ashula yo'llari va uning jihatları.
4. Mumtoz ashula yo'llarining asosiy janrlari.
5. Mumtoz yalla va uning ijrochiligi.
6. Mumtoz ashula, uning ichki qonuniyatlari va ijro uslublari
7. Suvoraning o'ziga xosligi.

Topshiriqlar

1. Mumtoz ashula yo'li iborasi va uning janrlar tarkibi.
2. Mumtoz ashula va mumtoz yalla -ularning jihatları.
3. Xorazmga xos ashula yo'llari va ularning lokal ijro uslublari.
4. Mumtoz ashula yo'llarining yetakchi namoyandalari (ijodkor-ijrochilari).

Adabiyot

1. Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent, 2008.
2. Begmatov S. Hofizlik san'ati. Toshkent, 2009.
3. Matyoqubov O. Maqomat, Toshkent, 2004.
4. Rajabov I. Maqomlar. Toshkent, 2006.
5. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. Toshkent. 1992.
6. O'zbek musiqasi tarixi. Toshkent, 1981.
7. O'zbekiston san'ati. Toshkent, 2001.

⁵⁹ . Xudoynazarov Matnazar. Hojixon Boltaev. Toshkent, 2014.

UCHINCHI MAVZU

KATTA ASHULA - FARG'ONA VODIYSI YIRIK ASHULA YO'LI

Reja

1. Katta ashula - yirik ashula yo'li, uning mavqei.
2. Katta ashulaning asosiy xususiyatlari.
3. Katta ashulaning janrlar tarkibi, tuzilishi, shakli, uslubi.
4. Katta ashula - ijro uslub-usullari va maktablari.

O'zbek xalqining ko'p janrli mumtoz musiqa ijodiyotida katta ashula janri salmoqli o'rinni egallaydi. Katta ashula - Farg'ona vodiysining o'ziga xos yirik ashula yo'li, mumtoz ashula janri va og'zaki professional xonandalik ijodiyotining aytim uslubi va usuli. U o'ziga xos musiqiy-poetik tili, ijro uslubi va hayotiylik shakllari bilan ajralib turadi. Ushbu janrga musiqiy vositalarini ixchamli va ta'sirli ifodalash, musiqiy rivojlanish jo'shqinligi va yorqin ta'sirchanligi xosdir. Katta ashulaning obrazlar qiyofasi lirik-falsafiy mavzui orqali ifodalangan va mumtoz she'riyati bilan bog'liq (ashulada xalq, mumtoz va zamonaviy o'zbek she'riyati qo'llangan).

Katta ashula deb nomlanishiga sabab - bu ashulalar ochiq havoda, katta auditoriya orasida baland va kuchli ovoz bilan, keng diapazonda ijro etilishi va o'ziga xos katta mavzu va ijro uslubiga egaligidadir. Uni xalq orasida "patnis ashula" yoki "patnusaki ashula" deb ikkinchi nomi bilan ham atashgan. Ashulani hofizlar qo'llariga patnis yoki likobcha (tarelka) ushlab, ijro jarayonida ovoz yo'nalishini o'zgartirishga hamda o'zini va hamnafasi ovozi tinglashga, uni silkitish orqali ovozni to'lqinlatib, qochirimlar qilishga yordam bergan. Bu ashulalar baland pardalarda ijro etiladi. Bundan tashqari, katta yig'inlar, to'y-tomoshalar, mehmondorchiliklarda aytilishi tufayli ham ularga "katta ashula" ("ashulai kalon") nomi berilgan bo'lishi mumkin. Katta ashula ijrochidan zo'r qobiliyat va mahorat, shuningdek, so'z bo'g'inlariga e'tibor qilishni, she'rning ma'nosini va so'zlarini dona-dona talaffuz qilib, tinglovchilarga yetkazishni talab qiladi.

Katta ashula janrining asosiy xususiyatlari:

1. lokallik - ma'lum vohada shakllanib, rivoj olishi va tarqalishi (Farg'ona vodiysida);
2. o'ziga xos ijro uslubi - ikki (yoki uch-besh) xonanda (hofiz)lar tomonidan cholg'u jo'rligisiz, galma-gal aytilishi;
3. badihago'ylik - aytim mavqei bilan bog'liq, erkin ritmik holatda talqin etilishi, kuy tuzilmasi va shakliga ma'lum o'zgarishlar kiritiladi

(ichki qonuniyati doirasida, she'r matni o'zgarmagan holda, har bir xonanda ijrosida kuylarga sayqal berish);

4.ta'sirchanlik - ifodali aytim va baland pardali, yorqin avjlarning mavjudligi, keng nafasda baland va kuchli ovozda aytilishi, ashulaga xos musiqiy talaffuz san'atiga egaligi, so'z va kuy mutanosibligi (so'zlar tinglovchiga dona-dona yetib borishi);

5.professionallik - mahorat va qobiliyat mavjudligi (ijrochi professional talablariga javob berishi lozim - keng diapazonli baland va kuchli ovoz egasi, an'analarga bo'ysinish va rivojlantirish, she'riyat va musiqa qonuniyatlarini bilish, "ustoz-shogird" mahorat maktabi namoyandasi bo'lish, katta ashula bilim va ko'nikmalarini o'zlashtirish);

6.talaffuzlik - ovoz chiqarish uslubiga rioya qilish, ashulaga xos aytish yo'llari, rechitativ-kuychan aytim usuli orqali talqin etilishi (an'anaviy talaffuz san'ati bilan bog'liq holda). Ijro jarayonida so'z matnidagi noshe'riy bo'g'in (a.o) va iboralaridan (yor, voey, jon, adomaney) keng foydalanish (ayniqsa, avj qismida);

7.hamnafaslik (ovoz diapazoni, kuchi, balandligi, tembri, uslubi xonandalarda bir-biriga mos tushishi zarur) - xonandalar mahorati va an'analari hamohangligi; ijro uslub va usullariga bo'ysunish va rioya qilish, ijro tembri va sur'atlarning bir me'yorda talaffuzligi.

Katta ashula o'rta asrlarda marosim va mehnat qo'shiqaytimlari (baland va kuchli ovozda, erkin usulda jo'rsiz aytishi), katta "maqto'v" aytimlari negizida, mumtoz she'riyati va xonandalik ijro madaniyatining rivojlanishi, mumtoz g'azallarni an'anaviy o'qish talqini ("g'azalxonlik") asosida yuzaga kelib, taraqqiy topdi. Uning o'tmishdagi namunalari ishqiylirik va falsafiy g'azallar bilan bir qatorda didaktik (pand-nasihat), tasavvuf ruhida she'rlar ham kuylangan. Keyinchalik esa Lutfiy, Navoiy, Mashrab, Amiriy, Haziniy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Miskin va boshqa shoirlar she'rlari bilan aytila boshlangan. XX asrda zamonaviy o'zbek shoir (Habibiy, Sobir Abdulla, Charxiy, Chustiy, O'tkir Rashid, Erkin Vohidov)lar she'rlari asosida ham kuylangan. Katta ashula taraqqiyotida aruz vaznidagi masnaviy, ruboiy, muxammas, musaddas kabi poetik janrlar ham muhim rol o'ynaydi. Katta ashula mazmun jihatidan quyidagicha bo'linadi: falsafiy, ishqiylirik, didaktik, diniy, zamonaviy.

Xususan, bunga misol tariqasida Miskinning "Ey, dilbari jononim" she'rini keltirish mumkin:

*Ey, dilbari jononim, ko'p nozu itob etma,
Yuz jabru jafu birla holimni xarob etma.
Mastona ko'zing birlan qoshing qilichin tortib,
Bir-biriga himo aylab, qatlimga xitob etma.*

Aruz vaznida yozilgan bu g'azal tinglovchilarda zavqu-shavq, turfa ruhiy kechinmalar uyg'otib, poetik asarlarning katta ashula janri orqali xalq orasida keng tarqalishiga olib keldi. Musiqiylik she'riyatning eng

asosiy fazilatlaridan, deb bejiz aytilmagan. Shuning uchun ham katta ashula yoki ashula deyilganda, xalqimiz nazarida yirik aytim musiqa asarlari namoyon bo'ladi, vaholanki, musiqa asarlarining o'zi ham mustaqil mazmunga ega va inson qalbining eng nozik his-tuyg'ularini ifoda eta oladigan san'at turlaridandir.

G'azallar xalqimizga mantiqan yetib borishida, ular bilan aytiladigan ashulalarning, ayniqsa, katta ashulaning xizmati juda katta bo'lgan (chunki, katta ashulada so'z kuy bilan bir uslubusulda "nafas" oladi). Ularda she'r va kuy bir-biriga shu qadar uyg'unlashib, bir-biriga singib ketganki, kuyning o'zini alohida eshitganda she'rni ham tinglayotgandek bo'lamiz.

Katta ashula "Ohkim" (Furqat g'azali) - ishqiy-lirik mavzuida, asosiy musiqiy-ijrochilik uslubi, so'z va kuy mutanosibligidagi, rechitativ-deklamatsion, uning kuychan yoki rechitativ jihatlar asarning kuyida ifodalangan. Katta ashulaning kuyi keng diapazonli, badihago'ylik uslubida (badihago'ylik ikki xonandaning usulida namoyon etiladi). Aytim baland va kuchli ovozda. Katta ashula kuyining "dramalashuvi"- ohang-kuyi vositalarining turli rejali - bir vaqtida lad vazminligi va ritmik notinchligi, serharakat rivojlanishi va avjlarning yorqin ta'sirchanligi uyg'unligida. Ayniqsa, avj ta'sirligi uning so'z va ohang in'ikosida, so'z tovushini xang (xonish-cho'zib aytish) bilan munosabatligidadir. Janrda tenglama o'lchovli ritmni hozir bo'lmasligi katta ashula yo'li uslubidan kelib chiqadi; shu bois ichki ritmik notekis yurishligi seziladi: she'r ritmi - kuy ritmi - musiqiy-bo'g'in ritmi - xonandalar uyg'unligidagi talqin ritmi (umumiy ijro usul-ritmi hosil bo'ladi). Rivojlangan kuplet shakli baland avji (yakunida katta avj) mavjudligi bilan katta ashulada o'ziga xos izohni - antifon (galma-gal aytimi) zanjirbandli uslubni tashkil etadi.

Oh kim

Hofizlar odatda she'r baytidan boshlang'ich birinchi-uchinchi misralarning har birini navbatma-navbat ijro etadilar. Boshlovchi birinchi misra bilan reja tashlasa, ikkinchi hofiz (agar ikki ijrochidan iborat bo'lsa), shu misrani takrorlaydi. Lekin kuy harakatiga u ayrim o'zgarishlar (variantlar) kiritadi. Keyingi misra bir parda balandroq, ikkala ijrochi tomonidan yana navbatmanavbat aytiladi. Avj qismi ham shunday uslubda yuqori pardalarda ijro etiladi. Har bir band (bayt)ning oxirgi misrasi talqinida, goh misra boshidan yoki misraning yarmidan ashula nihoyasiga yetkazilganda ikkala hofiz birgalik (unison tarzi)da kuylab, ashula daromadini boshlovchi tashlab bergan reja darajasiga tushiriladi. Har bir kuplet shu asosda aytiladi. Navbatma-navbat ijro etish usuli hofizlarga ashulaning har qismi, ayniqsa, avj oldidan nafasni rostlab olishga, baland pardalarga qiynalmay chiqa olishga hamda yuqori avjga tayyorlanishga yordam beradi. Mohir hofiz avjini yuqori pardalarda, baland ovoz bilan ijro etishda hamnafasining ovoz imkoniyatlari hisobga olinadi. Mahoratli ijro etilgan avjlar o'zining jo'shqin va yorqin ta'sirchanligi bilan ajralib turadi.

Katta ashulaning kompozitsion tuzilishi to'rt tarkibiy qismdan iborat: **daromad** (boshlang'ich kuy tuzilmasi), **o'rta avj** (o'rta kuy tuzilmasi), **avj** (baland parda kuy tuzilmasi) va **furovarda** (daromadga qaytish) yoki **daromad-avj-furovard**. Ba'zi katta ashulalar o'rta avj yoki katta (baland) avjdan ham boshlanishi mumkin. Bu holda ashula kuyi yuqori registrdan pastki registrga qarab tushib boradi.

Katta ashula kuylari rechitativ-kuychan tarzda bo'lib, uning kuy harakati bosqichma-bosqich, to'liqinsimon holda rivojlanishi bilan xarakterlanadi. Sakramalar, peshrav yurishlar kuy tuzilmasida ham qo'llanadi. Erkin ritmik uslubda ijro etilgan katta ashulalarda kuy tuzilmasi bir nafasda, misra shaklida aytiladi. Shu tufayli katta ashula nota misollarida o'lchov ishlatilmaydi.

Katta ashula ma'lum bir ohang yoki kuy bilan boshlanadi (asarning asosiy mavzusi) va bu ohang ashula davomida bir necha variantlarda ijro etiladi. Katta ashulaning shakllanishida "xang" (xonish, hirgoyi)lar juda

katta ahamiyatga ega. Ular katta ashula kuyini kuychang holatga olib keladi.

Katta ashulaning xususiyatlaridan yana biri - janr ijrochiligida badihago'ylikdan keng foydalanishdir. Bu esa undagi rechitativ (nutqli) va ohangdorlikning bog'lanishini ta'minlaydi, ashulani rang-barang musiqa bezaklari va ichki qonuniyatlari bilan boyitadi. Cholg'usiz aytish katta ashulalarda ijro vaqtida badihago'ylik qilishga katta imkoniyat (ovozni yuritish uchun) va yordam beradi, shuning uchun ham ikki kishi aytgan katta ashula kuy tuzilishi va xarakteri, ritm va naqsh bezaklari (nola, qochirim) bilan ajralib turadi.

Katta ashula janrining taraqqiyoti yo'lida uning janrlar tarkibi ham kengayib bordi. Katta ashulaning **an'anaviy** turidan (Bir kelsun, Ohkim, Adashkanman) tashqari (ikki hofiz tomonidan aytish uslubi), keyingi asrlarda uning turli shakllari yuzaga kela boshladi. Xususan, katta ashula **"yovvoyi maqom"** - ayrim maqom sho'balarini ("Ushshoq", "Chorgoh", "Bayot", "Segoh" va h.k.) ikki-besh hofizlar tomonidan jo'rsiz, erkin ritmik usulida talqin etish ("Yovvoyi Ushshoq", "Yovvoyi Bayot", "Patnusaki Chorgoh", "Likobiy Segoh", "Yovvoyi Chorgoh" va b.). Katta ashula **"yovvoyi ashula"** - ommabop ashula yo'llarini ("Tanovar", "Munojot") erkin, badihago'y uslubi (katta ashula yo'llarida jo'rsiz)da aytish ("Yovvoyi Tanovar", "Yovvoyi Munojot"). Katta ashula **"yakkaxonlik"** - ashula-cholg'u yo'li (hofiz va cholg'u ansambli jo'rligida), ansambl ikkinchi hofiz vazifasini bajaradi asosiy kuyga reja tashlaydi, yakkaxon ijro etganda tayanch pardani rez usulida (bidratma) ushlab turadi ("Ohkim", "Yolg'iz", "Hanuz", "Gulizorim qani", "Topmadim", "Muborak"). Katta ashulaning **cholg'u yo'llari** (nay, surnay, g'ijjak, tanbur va dutor uchun), masalan, "Yovvoyi Chorgoh" nay cholg'usi uchun (ilk bor taniqli sozanda-naychi Abduqodir Ismoilov tomonidan ijro etilgan). Bu turlari XIX asrdan boshlab Farg'ona vodiysida keng tarqalgan.

"Yovvoyi maqom yo'llari" ikki uslubda aytilgan: birinchi uslubda maqom sho'basi ohangida tuzilgan kuyi daromad va furovard qismlarida hofizlar tomonidan unison tarzidagi ravon ritm-usulda ijro etiladi, avj qismi erkin ritmik holatda navbatmanavbat aytilgan. Ikkinchi uslubda maqom sho'balari katta ashulaning an'anaviy yo'lida (navbatma-navbat aytish) ijro etiladi.

Katta ashulaning "yakkaxonlik" yoki ashula-cholg'u yo'li XX asrda Jo'raxon Sultonov tomonidan ijod etilgan. Bu katta ashula yo'lida cholg'u ansambli ikkinchi hofiz, hamnafas vazifasini bajaradi (yakkaxon va cholg'u ansambli uyg'unligi). Hofizning ijrosi erkin uslubda, baland pardalarda namoyon bo'ladi. Katta ashulalar turkum sifatida ham ijro etilgan - katta ashuladan keyin (ovozni rostlab olish uchun) yalla yoki ufar yo'lidagi asarlar aytilgan, jumladan, "Yor istab - Mustahzod", "Topmadim", "Surmaysan", "Namangan - Ey, sanam" va b. "Namangan" (Gavhar so'zi) katta ashula yo'lida uch hofiz tomonidan navbatmanavbatma dilkash va

nozik kuyida ijro etilib, erkin uslubda baland pardalarda namoyon bo'lsa; "Ey, sanam" (Mashrab she'ri) hofizlar tomonidan birga aytilib, ufar usuliga mos jozibali ohangda talqin etiladi. Ushbu katta ashula janri o'zbek bastakorlari ijodiyotidan o'rin olgan va ko'pgina bu uslubdagi asarlar yuzaga kelgan (Yunus Rajabiy, F.Sodiqov, M.Murtazoyev, F.Mamadaliyev).

Katta ashula "Yovvoyi Ushshoq" (Misqin so'zi) -kuyi "Ushshoq" maqom shu'basi ohangi asosida katta ashula uslubiga xos musiqiy qonuniyatlariga tayangan holda daromaddan avjgacha badihago'ylik rivojlanishida ifodalangan. Asarning rivojlanish tamoyili - kuy diapazonining tadrijiy kengligi, hamisha baland oraliqqa intilishi. Shu bois ashulaning har bir yakun topgan kuy tuzilmasi o'zida "mahalliy" cho'qqiga ega bo'ladi. Ushbu cho'qqilarning ketma-ketligi avjga intilgan kuy tuzilmalar zanjirbandligini ta'minlaydi, ammo har bir qism hamma vaqt asosiy pardaga qaytib keladi. Katta ashulaning rivojlanish jarayonida ma'lum ohanglar shakllanadi va ular ashulaning asosiy kuy andozasini tashkil etadi. Katta ashulada rechitativ ohanglar kuychan xonish qo'shimchalari bilan uyg'unlashib, ma'lum bir shaklga keltirib, muayyan his-tuyg'u, obraz, g'oya bilan to'ldirilgandagina musiqa asari yuzaga keladi.

Katta ashulada talaffuz turlari melodeklamatsion yoki zanzamali (kuychan-nutqli), ariozli (kuychan-xushohangli) yoki qo'shiqsimon (kuychan- yoqimli). Birinchi tur kuylari qat'iy sillabik (hijoli) - ravon bo'g'inli (cho'ziq tovushlar faqatgina kuy jumlasini yoki kuy tuzilmasi yakunida uchraydi). Ohang - she'r matni talaffuzi, uning ritmiga mos keladi. Bu holatda she'r matni bo'g'inlari va kuyni eng kichik bo'laklari bir-biriga uyg'unlashgan (qat'iy sinxronlashgan), masalan, katta ashula "Quling" (Muqimiy g'azali). Ikkinchi tur kuylarida rechitativ xislatlari keng xushohangdorlik talqini bilan ifodalangan, ijro jarayonida matnga noshe'riy so'z (jon, yorey, voey, dod, adomaney va b.)lar va bo'g'inlar cho'ziq aytilishi bilan farqlanadi. Bu o'z navbatida kuyni va umuman ashulaning ta'sirchanligini oshiradi, masalan, katta ashula "Yovvoyi Chorgoh".

Katta ashula ijro uslubida she'r va kuyni ifoda vositalari, mushtarak musiqiy jarayonning shartli ravishda bir-biridan ajratib bo'lmaydigan jihatlar. Ashula yo'lida bir-birini to'ldiruvchi va chambarchas bog'liq uch tamoyil, ya'ni parda (tovush, bo'g'in), ohang (she'r misrasi, kuy jumla-tuzilmasi) hamda shakl (uslub, usul)lariga asoslanadi. Zero, muayyan kuy va ashula shakllari ijro jarayonidan kelib chiqadi. Xonandalar (xalq orasida hofiz, katta ashulachi, qori yoki ustoz deb nomlangan) o'zlarining ijrochilik uslublarida katta mahorat bilan rechitativ va ohangdorlik (xonish) usullaridan foydalanishadi. Ushbu holat avj qismlarida namoyon bo'ladi (bu katta ashulani ikki-besh hofizlar tomonidan badihago'ylik ijro uslubi bilan bog'liq). Katta ashula janrida erkin lirik aytim fikri kuyni xilma-xil rivojlanishi va uning musiqiyuslubiy jihatlarini ta'minlaydi. Bu esa o'z

navbatida katta ashula janrlari tarkibini ham hosil etadi (an'anaviy, yovvoyi maqom yoki cholg'u yo'lini).

Katta ashulaning yakka cholg'uga mo'ljallangan cholg'u yo'llari, ya'ni "patnis cholg'u yo'llari" - mavjud bo'lgan ashulalarning cholg'ular uchun yaratilgan variantlaridir. "Patnis cholg'u yo'llari"ning mavjudligi, katta ashula ohangining mustaqilligi, kuy mazmunining o'ziga xosligi, ta'sirchanligi, kuylarining keng diapazonligi, boy badiiy vositalarga ega ekanligidan dalolat beradi. Usulsiz chalinadigan nay, g'ijjak va tanbur yo'llari ("Yovvoyi Chorgoh", "Yovvoyi Munojot") shakl, kuy rivoji va diapazon jihatidan ancha katta va keng bo'lsa, surnay yo'llari ("Navo", "Yakkaxonlik", "Begi sulton") kichik, diapazoni ham torroqdir, dutor yo'llari ("Yovvoyi Tanovar") cholg'uning mavqei va imkoniyatlaridan kelib chiqqan.

Katta ashula janri XX asrda o'zgacha ohang, mavzu, yangicha uslub kasb etdi. Uning an'anaviy va yangi zamonaviy turlari yuzaga keldi, ijrochilik uslubi ham o'zgardi. Xalq orasida "Bir kelsun", "Ko'p erdi", "Quling", "Adashganman", "Ohkim", "Ey, dilbari jononim", "Kanal", "Yovvoyi Chorgoh", "Bo'ston", "Aziz dehqonlar", "O'zbekiston", "Mehnat ahli", "Qoyilman" kabi katta ashulalar hofizlar repertuaridan o'rin olgan.

Katta ashulaga xos bo'lgan janrlar xususiyatlari - bekamiko'st aytm texnikasi, tovushlarning baland va yoqimli ovozlari orqali ifoda etilishi, umuman, yuksak ijrochilik madaniyati, musiqiy va she'riy iste'dod, she'riy va musiqiy qonuniyatlariga amal qilish, "ustoz-shogird" ta'limoti va lokal ijrochilik an'analari saqlangan holda rivojlovi - keng diapazonli ovoz va nafas sohiblari bo'lmish yirik ustozlarning individual ijrochilik uslublariga mansub.

Katta ashulaning rivojlanish jarayonida uning yirik ijrochilik maktablari shakllandi, har biri o'z an'analari, ijro uslublari va repertuari bilan ajralib turadi: Qo'qon (Rahmonqul tiki, Xalqori, Hamroqul qori, Erka qori Karimov, Sherqo'zi Boyqo'ziyev, Abbos qori Boboyev, Meliqo'zi Yusupov, O'tamboy Sarimsoqov, Haydarali Xikmatov, Turdiali Ergashev, Rasul qori Mamadaliyev); Marg'ilon (Mamatbuva Sattorov, Boltaboy Rajabov, Saidmuzaffar Azizov, Jo'raxon Sultonov, Ma'murjon Uzoqov, Solijon Hoshimov, Ibrohimjon Is'hoqov, Musajon Orifjonov); Andijon (Odiljon Yusupov, Nabijon Saidnazarov, Jo'rajon va Ergashvoy Yusupovlar, Fattohxon Mamadaliyev); Toshkent (Akbar qori Haydarov, Eshmat Haydarov, Ochilxon Otaxonov, Orif Alimaxsumov, Orifxon Hotamov); Namangan (Malloboy

Hamidov, Abdulla G'oziev, Ibrohim Isoqov) ijrochilik maktablari va ularning faoliyatlari katta ashulaning keng tarqalishiga muhim hissa qo'shib, hozirgi kunlarda ularni saqlab, rivoj olishiga, yosh ijrochilarni tarbiyalashda, zamonaviy bastakorlik va kompozitorlik ijodiyotlarida o'rin egallashga imkon yaratmoqda.

Katta ashula - Farg'ona vodiysining o'ziga xos yirik ashula yo'li, musiqa janri, ulkan xonandalik ijro uslubi va usuli sifatida YuNESKO tomonidan tan olinib, "Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi durdonasi" Reprezentativ ro'yxatiga kiritildi (2009).⁶⁰

Katta ashula yo'llari xalqimiz orasida mumtoz musiqa merosimizning noyob boyligi sifatida yashayveradi va yangidanyangi musiqa asarlarini yaratishda hayotbaxsh manbalardan biri bo'lib qoladi.

Tayanch so'zlari: katta ashula, mumtoz, Farg'ona, ashula yo'li, janr, uslub, usul, xususiyat, tuzilishi, tasnif, kuy, shakl, ijro, mahorat, maktab, o'ziga xoslik.

Nazorat savollari

1. Katta ashula nima, uning jihatlari.
2. Katta ashula janrining asosiy xususiyatlari.
3. Katta ashulaning janrlar tarkibi va ularning mavqei.
4. Ashulaning musiqiy-poetik tuzilishi va shakli.
5. Katta ashula uslubining o'ziga xosligi.
6. Katta ashulaning ijrochilik madaniyati va uning mahorat maktablari.

Topshiriqlar

1. Katta ashula ijro uslubi va uning yirik namoyandalari.
2. Katta ashula - insoniyatning nomoddiy madaniy merosi durdonasi.
3. Qo'qon va Marg'ilon maktablarining namoyandalari.
4. O'zbekistonda katta ashula ijrochilari tanlovlari.

Adabiyot

1. Abdullayev R. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi (ingliz tilidi). Seoul, Koreya, 2014.
2. Абдуллаев Р. Катта ашула. // Музыка народов Азии и Африки, вып.5. М., 1987.
3. Абдуллаев Р. Катта ашула. // Совет Узбекистони санъати, 1980, №6, 24-25 б.
4. Абдуллаев Р., Кароматли Ф. Музыкальная культура. // узбеки. М., 2011.
5. Begmatov S. Hofizlik san'ati. Toshkent, 2007.
6. История узбекской советской музыки, 1-3 тома, Ташкент, 1971-72, 1991.
7. O'zbek musiqa tarixi. Toshkent, 1981.

⁶⁰ . Markaziy Osiyo miqyosida Katta ashula janrini muhofaza, saqlash va targ'ib qilish ushlari, undan foydalanish va ommalashtirish yo'llari ASSI YUNESKO (Yaponiya) markazi tomonidan Oltin medali bilan taqdirlangan (2009).

TO'RTINCHI MAVZU

O'ZBEK DOSTONLARI

Reja

1. Xalq epik san'ati va uning mavqei (dostonchilik va baxshichilik).
2. Doston - xalq epik janri, uning asosiy xususiyatlari.
3. Doston janri mavzui.
4. O'zbek dostonchiligi: uning yetakchi musiqiy-poetik janri, ichki qonuniyatlari va shakli.
5. Baxshichilik san'ati, uning o'ziga xos ijrochiligi, lokal xususiyatlari va yetakchi maktablari.
6. Yirik baxshi-shoirilar namoyandalari.

Doston - o'zbek xalqining ma'naviy-madaniy va badiiy ijodining eng qadimiy namunasi, musiqiy-poetik merosi, xalq ijodiyoti va mumtoz san'ati durdonasi bo'lib, uning asosini xalq hayoti va kurashi, orzu-umidlari tashkil etadi. Xalqqa xos insonparvarlik, vatanparvarlik, yurtsevarlik, qahramonlik, mardlik, mehnatga muhabbat, do'stlik, sevgi va sadoqat kabi olijanob fazilatlar xalq dostonlaridagi qahramonlar obrazida mujassamlangan.

Doston - o'zbek mumtoz musiqasining yirik epik janri bo'lib, o'ziga xos mavqei, mazmuni, shakli, ichki qonuniyatlari va ijro uslublari bilan ajralib turadi. Xalq dostonlarida epik tasvir, ko'pincha nasr (so'z, hikoya) bilan, lirik kechinmalar she'r (nazm) va musiqa (aytim va cholg'u yo'llari) orqali ifodalanadi. Shuning uchun ham dostonlarning ahamiyati beqiyos va boqiydir. Ular asrlar osha shu kunlargacha saqlanib, yashab, yanada sayqal topib xalqimiz hayotida muhim o'rin egallab kelmoqda.

Xalq ijodkorligi va donoligining bu nodir janri ijtimoiy-madaniy hayotimizning barcha sohalarini qamrab oladi, xalqning asrlar davomida to'plagan tajribalarini hikoya va she'riy misralari, nag'ma va aytimlarida badiiy ifoda etilgan.

Dunyodagi ayrim xalqlarda o'zining boy tarixiga oid yirik hajmdagi, katta qiziq-qiziq voqea va sarguzashtlarni hikoya, qissa qilish, maqtash "doston" so'zi ma'nosini anglatadi ("doston" forschadan "qissa", "hikoya", "tarix"). Doston juda ulkan va murakkab, noyob xazina bo'lib, uning yaratilishi va sayqal topishida avlodlarning juda katta badiiy mehnati, iqtidori sarf bo'lgan. Xalq donishmandligining yorqin ifodasi bo'lgan bu obrazli ijod namunalari, jamiyat va tabiat hodisalariga inson munosabatini musiqiy-poetik obrazi sifatida asrlar mobaynida sayqallantirib kelgan. Shu tufayli insonning turli munosabat tomonlari dostonlarda o'z aksini topgan.

Ushbu janrning yuzaga kelishi mifologiya, afsonalar, xalq ertaklari, qadimgi afsonaviy va tarixiy aytimlar mutanosibligida amalga oshgan. Ma'lumki, mifologiya insoniyatning qadimgi zamonlarda olamni anglash, uning mohiyatini idroq etish borasidagi ilk intilishlari natijasida yuzaga

kelgan boshlang'ich madaniy merosi namunalaridir. Demak, o'zbek dostonchiligi taraqqiyoti mif - afsona - rivoyat - naql - ertak - doston bosqichlaridan iborat diffuziya (turli yo'llarni bir-biriga singib xosil etgan) harakatining so'nggi bosqichida (epik hikoya va aytim yo'llari in'ikosi) qo'chmanchi turkiy zabon qabila madaniyatida, boshlang'ich o'rta asrlarda vujudga kelgan. Zero, doston "sinkretik" (yunoncha - birlashgan, qorishma) janri, unda so'z (hikoya), musiqa (kuy), aytim (xonandalik), cholg'u (sozandalik), badiiy o'qish, notiqlik, aktyorlik san'atlarining uyg'unligida namoyon bo'ladi.

Dostonchilik san'atini bevosita ko'rish, tinglash va eshitish jarayonida ushbu ijodiyotining to'liq go'zallikda uyg'unlashuvini, qo'shimcha ravishda dostonchi (ijrochi va ijodkor)larda badihago'ylik san'ati mahoratini ham ko'ramiz. Doston individual ijod mahsuli hisoblanadi.

Doston o'zbek folklorining eng yirik janrlaridan biridir. O'zbek xalq baxshilaridan yuz ellikdan ko'proq syujetga bo'lingan to'rt yuzdan ortiq dostonlar yozib olingan. Bu dostonlar nihoyatda ko'p tarmoqli va ko'p mavzuli bo'lib, uzoq asrlar davomida yaratilgan va turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda kuylanib kelindi.

Inson va jamiyat ongini o'zgartirishda shaxs ruhiyatiga ta'sir o'tkazishda, odamlarni harakatga keltirishda dostonlarning nasriy, nazmiy va musiqiy matnlarining mazmuni va ahamiyati beqiyosdir. Milliy qadriyat va urf-odatlarimizni xalqning ongi va qalbiga singdirishda dostonlar muhim vosita bo'lib xizmat kiladi.

O'zbekistonning Qashqadaryo, Surxondaryo, Samaraqand va Xorazm viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi hududlarida baxshichilik san'ati rivojlangan bo'lib, hozirgi kunda Bulung'ur, Qo'rg'on, Shahrisabz, Qamay, Sherobod-Boysun, Janubiy Tojikiston, Xorazm hamda Qoraqalpoq dostonchilik maktablari mavjud. Ular bir-biridan ijro usullari va repertuarlari bilan farqlanadilar.

Yosh avlodni milliy qadriyatlarimizga sodiq ruhda tarbiyalashda ezgulikka chorlaydigan, vatanparvar, adolatli, mard, jasur bo'lishga undovchi dostonlarimizning o'rni beqiyos.

4.1. DOSTON - XALQ EPIK JANRI

Doston o'zbek xalqining keng tarqalgan va o'zbek mumtoz musiqasining yirik janrlaridan biridir. Uning yaratilishi xalqimizning ma'naviy-madaniy qiyofasi, ijtimoiy-siyosiy kurashlari, iqtisodiy sharoitlari, axloqiy-estetik qarashlari, adolat va haqqoniyat, ozodlik va tenglik, qahramonlik va vatanparvarlik haqidagi g'oyalari bilan chambarchas bog'liqdir.

Doston murakkab san'at asari bo'lib, uning doston bo'lishi uchun adabiy matn, she'r, musiqa, aytim yo'li lozim; shu tufayli doston ijrochisi - baxshi-shoir bir vaqtida badihago'y hikoyachi, shoir, ovozga ega bo'lgan xonanda, mohir sozanda va ma'lum darajada akterlik mahoratidan

xabardor bo'lgan san'atkordir. Chunki u o'zining san'ati bilan tinglovchini rom etib, unga zavq-shavq baxshida etadi - ijro davomida baxshi bilan tinglovchi o'rtasida jonli muloqot paydo bo'ladi. Ushbu jarayonda muxlis doston voqealari ruhi bilan yashagan, mehnat qilgan, qahramonlarini tanigan va ezgulikka yetishish uchun intilib kurashib kelgan.

Dostonlardagi badiiy g'oyalar ularning asosiy ma'no va mazmunini tashkil etadi. Zero, ular hayotdan olinganligi va badiiy talqinlar asosida bayon etilganligidan tinglovchida muayyan taassurot uyg'otadi. Doston qahramonlarini sevish, ularga ergashish hollari ham ana shu asnoda ro'y beradi.

Dostonlardagi ulug'vor musiqiy-poetik umumlashmalari, g'oyaviy mazmundorligi va yuksak badiiy obrazlari ularni dunyo folklorining tengsiz namunalari - rus bilinalari, ukrain dumalari, karelo-fin runlari, yoqut olonxosi, qozoq botirlar jiri, buryat uligerlari, qirg'iz "Manas"i, o'zbek "Alpomish", qoraqalpoq "Edigei", hind "Mahabxarata"si, yunonlik Gomerining "Iliada" va "Odissey" epik poemalari - qisqasi, G'arb va Sharqning ulkan eposlari qatoriga kiritadi.

Darhaqiqat, o'zbek xalqi o'zining g'oyat qadimiy madaniyati va serqirra ijodiy salohiyati bilan jahon tamadduni taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shdi. Buning amaliy misoli dostonchilik san'atidir (doston - bu el orasida gapirilmoq, kuylanmoq, og'izga tushmoq demakdir). O'zbek xalq dostonlari juda uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichini bosib o'tdi. Uning qadimgi namunalari asl holda to'la ravishda bizgacha yetib kelmagan. Ammo Qayumars, Jamshid, Siyovush, Afrosiyob, Rustam, Iskandar, Alpomish, Elikbek, To'maris, Shiroq, Oysuluv haqidagi afsona va rivoyatlar qahramonlik eposlaridir. Mahmud Qashg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida keltirilgan xalq ijodi namunalari yaratilishida o'zbek xalqi qadimiy ota-bobolarining ham munosib hissasi bor. XX asrda yozib olish imkoniyati mumkin bo'lgan dostonlar ko'p davrlar osha xalq baxshilarining hofizasida, og'zaki ravishda, muayyan o'zgarishlar natijasida bizgacha yetib kelgan. Shu bois doston va dostonchilik san'atining paydo bo'lishi, taraqqiyoti baxshishoirilar nomi bilan bog'liqdir.

O'zbekistonda xalq dostonchiligi, shuningdek, epik hikoya, doston janri (doston, qissa, hikoya, madhiya, qasida, sarguzasht deb nomlangan holda) o'zining nasriy va nazmiy unsurlarini musiqa cholg'usi jo'rnavozligida qamrab olganligida namoyon etadi. Doston she'riy va nasriy parchalardan iborat matndan, aytim va cholg'u musiqasidan, doston aytuvchining xonandalik san'atidan va cholg'u (do'mbira, dutor, tor) cherta bilishidan iborat. Shu bilan birga, dostonning bevosita tinglovchilar davrasida qaynab va ilhomga kirib, ijrochining tinglovchi bilan jonli muloqotda bo'lishi, badihago'ylik uslubiga tayanish - doston ijrochiligidan muhim ahamiyat kasb etadi. Musiqa ham, hikoya va she'r kabi dostonchilikning asosiy xususiyatlaridan hisoblanadi (baxshi tabiiy sharoitda doston ijro etganida o'zini erkin his qilishi, badiha qobiliyatini

yaxshiroq ko'rsatish imkoniga ega bo'ladi). Shuning uchun ham hammualliflik dostonchilikda hamisha sayqal topib kelgan.

Dostonlarning paydo bo'lishining asosiy manbai - xalqning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-madaniy hayotidir. Ularning tili sodda, ifodali va ko'rkam, ular ko'plab so'z va she'r, musiqa va aytim kabi badiiy vositalari va ijro uslublari bilan diqqatga sazovordir. Dostonlar baxshi-shoirlar tomonidan kuylanadi, demak, musiqiylik mavjud ekan, ushbu janr asrlar osha yashab keladi.

Dostonlarning yuzaga kelishida, saqlanib va rivoj olishida ijrochi-baxshi, dostonchi, shoir, jirov, yuzboshilar muhim o'rin egallaydi. Qadimgi zamonlarda "baxshi"⁶¹ so'zi xalqona usullar bilan bemorni davolovchi tabib, doira yoki boshqa cholg'u chalib, afsungarlik aytimlari orqali kasal tanasidan yovuz ruhlarni quvadigan davolovchi (hozirgacha saqlanib kelayotgan "qo'ch", "qaytarma", "jahr" marosimi) - shaman-baxshi yoki shamanfolbinchi, shuningdek, ayrim hududlarda "ustod", "ma'rifatchi" ma'nolarini anglatgan. Bugungi kunda bu so'z xalq dostonlarini kuylaydigan ijodkor-san'atkorni bildiradi. Baxshi cholg'u chertganida sozanda, she'riy parchalarni kuyga solib aytganda xonanda, matnlarni bir zumda to'qib ketadigan badihago'y so'zlovchi-hikoyachi-shoir; dostondagi hikoya parchalarini yoddan o'qiydigan so'z ustasi, harakat va mimika orqali ifodalovchi aktyor hamdir. Doston aytuvchisini turli hududlarda o'ziga xos shevasida: Xorazmda - dostonchi, baxshi yoki xalfa (ayol ijrochi); Qashqadaryo va Surxondaryoda - yuzboshi, baxshi, shoir, qiz baxshi (ayol ijrochi); Samarqandda - baxshi, Xo'jand (Tojikiston) va O'sh (Qirg'iziston) viloyatlarida - soqiy yoki azanda, Farg'ona vodiysida (Namangan) - baxshi yoki sannovchi,

Qoraqolpog'istonda - baqsi va jirov deb aytishgan.

Dostonlarning mavzusi va shakllari asrlar davomida yuzaga kelgan an'analarga asoslanadi. Ular mavzu doirasi jihatidan juda keng bo'lib, vatanga sadoqat, qahramonlik, xalqning qudrati, ozod mehnati, sevgi, do'stlik, tinchlik, hurlik, haqiqat, ishonch, umid, insoniylik kabi ezgulikni targ'ib qiladilar. Badiiy asar sifatida yaxshilikni tasdiqlaydi, yomonlikni esa qoralaydi. Bu jihati bilan ular barcha xalqlar uchun umumiy bo'lgan umumbashariy manfaatlarini yoqlaydi va hamdo'stlik xarakterini kasb etadi. Shuning uchun ham bir qator xalqlarning dostonlari mushtarakdir. Dostonlarda hikoya qilinadigan voqealar ma'lum bir qabila tomonidan chegaralanmagan; ularda hayot va turmush mulohazalari, oila munosabatlari va orzu-umidlari ifoda etib kelingan. Ozodlik va ona yurt,

⁶¹ "Baxshi" mo'g'ulcha va buryatcha "baxsha", "bag'sha" so'zidan olingan bo'lib, "ma'rifatchi" ma'noda qo'llangan. O'zbek tili lug'aviy ma'nosida donishmand (aqli bo'lish), dostonlarni kuylovchi, dam solib davolovchi tabib (mo'jizaviy fazilatga ega) hamda Buxoro xonligida kurilish mablag'ini nazorat qiluvchi. Hozirgi vaqtda va o'tgan asrlarda baxshi-shoir davrasida ishtirok etgan odamlar doston eshitish bilan birga dardlaridan ham qutulganlar, turmush tashvishlaridan ozod bo'lganlar, o'zlarini yengil sezganlar.

vatan uchun olib borilgan qahramonlik, hamrohlari yoki mahbubalarini qutqarish, chin sevgi, bosqinchilik yoki tahqirlashga qarshi kurashga chorlovchi, umuman olganda vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ahillik, ezgulik kabi insoniy fazilatlar ulug'lanib, yovuzlik qoralanadi va ushbu mavzularni talqin etish dostonchilikning xususiyatlaridandir.

O'zbekistonda mavjud dostonlarni mavzusiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. **Qahramonlik-bahodirlik** (botirlik) dostonlari ("Alpomish", "Rustam doston", "Go'ro'g'li"turkumi, "Yodgor" va b.), tarixiy voqelik, afsonaviy yoki tarixiy shaxs, fidokorlarning botirligi, qahramon qiyofasi, uning bahodirlik yurishlari, jasorati to'g'risida;

2. **Tarixiy** dostonlar ("Oysuluv", "Iskandarnoma", "Sohibqiron", "Shayboniyxon", "Samarqandnoma", "Shoh Mashrab", "Oychinor" va b.), tarixiy davr va hodisa, tarixiy shaxs hayoti bilan bog'liq, tarixiy ahamiyatga molik voqealar asosida yaratilgan;

3. **Romantik** (lirik ishqiy, sevgi-muhabbat haqidagi) dostonlar ("Tohir va Zuhra", "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Farhod va Shirin", "Bahrom va Gulandom", "Kuntug'mish", "Yozi bilan Zebo", "Orzigul" va b.), oshiqning ishqiy mubolag'ali sarguzashtlari, uning sevgi-muhabbati uchun kurashi, ma'lum darajada bahodirlik va jasorati aks ettirilgan;

4. **Kitobiy** dostonlar ("Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Bahrom va Gulandom" Alisher Navoiy, "Yusuf va Zulayho" Durbek, "Gul va Navro'z" Lutfiy dostonlari va b.), ommabop xalq dostonlari o'rta asr shoirlari tomonidan she'riy matn va shakllarda yaratilgan.

Bulardan tashqari jangnoma, maishiy, ishqiy, diniy, axloqiy, didaktik (pand-nasihati, tarbiyaviy), zamonaviy va avtobiografik dostonlar ham amaliyotda mavjud.

O'zbek folklori janrlarining o'ziga xosligi shundaki, muayyan bir doston ichida mifologik afsona ham bo'lishi mumkin yoki qadimgi dostonlar bugungi kunda mifologik afsona janrlarining badiiy shakli orqali saqlanib kelishi holati ham kuzatilishi mumkin. Mifologik afsonalar ichida ham terma-qo'shiq shaklida kuylanib kelinayotgan xalq ijodiyoti (she'riyat, musiqa) namunalari mavjudligi aniqlangan. Darvoqe, dostonda so'z, ovoz va cholg'u munosabatlarining mushtarak mumtoz ko'rinishidir. Doston adabiyot, she'riyat, musiqa, badiiy so'z va sanoiiy nafisaning boshqa turlarini o'zida mujassam etgan qudratli va ta'sirchan vositasi demakdir.

Qahramonlik-bahodirlik dostonlari o'zbek xalqining ko'chmanchilik hayot kechirish sharoitida paydo bo'lgan. Bu dostonlarning qahramonlari albatta behisob kuch-quvvatga ega, vatanga, sevikli yoriga, xalqiga sadoqatli qilib tasvirlanadi. Bosh qahramon (afsonaviy yoki tarixiy shaxs) faoliyati yakkama-yakka olishuvlarda, bahodirlik shartlarini bajarishda namoyon bo'lsa, jangnomalarda turli-tuman xarakterdagi dushmanga qarshi kurashda mardlik va jasorat ko'rsatish, vatanparvarlik va do'stlik kabi olijanob g'oyalar kuylanadi. Shunday dostonlardan biri "Alpomish"dir

- bu dostonni "kuylab, gavharday asrab-avaylab, boyitib kelgan. Nomlari bizga noma'lum bo'lgan yuzlab xalq baxshilarining iste'dodli qarshisida ta'zim qilamiz. Baxshi-shoirilar o'z xalqining biyron tilidir... Ularning noyob qobiliyati, yuksak mahorati tufayli "Alpomish" bor salobati va nafosati bilan yashab kelmoqda".⁶² Doston qahramoni Alpomish nafaqat sehrli kuchga ega, balki o'z yorini sevuvchi, shu yor uchun raqiblar bilan musobaqalarda mislsiz sadoqatli yordir. Uning sevgilisi Barchinoy o'zbek urf-odatlarini bo'yicha bo'lgan haq-xuquqsiz, kuchsiz, nimjon zaifa emas, balki kuch-quvvatda Alpomishga teng keladigan go'zal, qo'rqmas qizdir. Bu dostonning davomi ham bo'lib, Alpomish o'g'lining qahramonliklari va sarguzashtlari haqida so'zlovchi "Yodgor" dostoni yaratildi. O'z vatani, xalqi, ona yeri uchun dushmanlarga qarshi bo'lgan urushlarda ko'rsatgan mislsiz qahramonliklar to'g'risida so'zlaydigan dostonlar orasida "Go'ro'g'li", "Rustamxon", "Yusuf va Ahmad", "Alibek va Bolibek", "Sohibqiron" va qoraqalpoq dostoni "Qirq qiz" buning yorqin misolidir. Masalan, Yusufning Go'zalshoh huzurida o'z yurtini maqtashi, asirdaligida turnalar orqali diyoriga salom yo'llashi; Alibekning o'zga mamlakatlarda bo'lganida Urganch elini qo'msashi epizodlari g'oyatda ta'sirlidir.

Tarixiy dostonlar nafaqat o'zbek xalqining, balki boshqa Markaziy Osiyo xalqlarining ham boshidan kechirgan tarixiy voqea va hodisalar, ayrim tarixiy shaxslar faoliyati asosida yaratilgan. Ushbu dostonlarda tarixiy haqiqat bilan afsona uyg'unlashib, voqelik bilan badiiy to'qima o'ziga xos ravishda chatishib ketgan. Bunday dostonlar sirasiga "Shayboniyxon", "Tulumbiy", "Iskandarnoma" kabilar kiradi. "Shayboniyxon" dostonida epik voqelik yarim tarixiy, yarim afsonaviy xarakterga ega bo'lib, unda Shayboniyxonning Samarqand sultoni Bobur bilan bo'lgan kurashi haqida so'z yuritiladi.

Romanik dostonlar bu janrdagi asarlarning eng katta turidir; ularda sevgi, muhabbat, fantastika va afsona o'zaro chambarchas bog'lanib ketadi. Ko'tarinki ishq tuyg'ulari hamda jasorat bu dostonlarning asosini tashkil etadi. Odatda qahramon g'oyibona oshiq bo'lgan go'zalni izlab safarga o'tlanadi, ajoyib-g'aroyib hodisalarni, mashaqqatli sarguzashtlarni boshidan kechiradi, g'ayritabiiy kuchlar bilan to'qnashadi, barcha qiyinchiliklarni yengib, o'z maqsadiga erishadi. XII-XVII asrlarda yaratilgan bunday dostonlar o'z davrining ijtimoiy-siyosiy munosabatlari bilan bog'liq bo'lib, ularning mohiyatini sevgi mojarolari, ertakka xos fantastik voqealar bilan birga hayotiy hodisalar ham o'z ifodasini topgan. Bu dostonlar orasida "Tohir va Zuhra", "Kuntug'mish", "Oshiq G'arib va Shohsanam", "Shirin va Shakar", "Ravshan va Zulhumor", "Orzigul", "Qunduz va Yulduz" va boshqalar o'rin olgan.

⁶² . Karimov I.A. Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot-pirovard maqsadimiz. Toshkent, 2000. 78-82 bet.

Dostonchilik san'atida og'zaki epos asarlaridan tashqari yozma ravishda Sharqning mashhur yozuvchilarining ham asarlari ijro etilgan. Bu dostonlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Alisher Navoiyning "Hayratul abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" kabi asarlari yozma adabiyotdagi kitobi dostonlar deb hisoblanadi.

O'zbek xalq dostonlari jonli og'zaki ijroda asrlar davomida boy yozma adabiyot namunalari bilan yonma-yon yashab keldi. Binobarin, mumtoz adabiyotning dostonchilikda ta'siri barakali bo'ldi. Dostonchilikning taraqqiyoti yo'lida baxshilar tomonidan ijodiyotga xos ravishda qayta ishlanishi natijasida yuzaga kelgan yoki yaratilishi jihatidan yozma adabiy manbaga ega bo'lgan, keng ijro etilishi bilan birga zamonning muhim ijtimoiy-siyosiy masalalarini aks ettiruvchi yangi mavzuidagi epik asarlari dostonlar yaratildi, ijrochilik uslublari va mahorat maktablari yuzaga keldi.⁶³ Dostonchilik badiiy ijodiyoti sifatida milliy madaniyatning tarkibiy qismi tarzida juda katta ijtimoiy qimmatga ega. Dostonlarda xalqning tarixi, urf-odati, maishati, dunyoqarashi, ijtimoiy-madaniy munosabatlari, orzu-umidlari haqida keng ma'lumot beradi. Doston ijodkorligi va ijrochiligidan jonli an'analarini davom ettirib kelayotgan o'zbek baxshi-shoirlari tomonidan yanada taraqqiy qilinmoqda, chunki "yosh avlod ongiga badiiy qadriyatlarni yanada chuqurroq singdirish hamda ularni dunyo ma'naviy tamadduniga o'zining benazir ijodiy qudrati bilan munosib hissa qo'shgan o'zbek xalqi og'zaki ijodida tarannum etilgan ezgu g'oyalar ruhida kamol toptirishning keng imkoniyatlari yuzaga keldi". Xalq epik namunalari yaratilishi, o'zlashtirilishi va amalga oshirilishida baxshi-shoirlarning ishtiroki, har bir ijro va amaliyotning qadimdan qaror topgan mustahkam an'analar doirasida voqe' bo'lishi saqlanib qolgan.

Baxshi - terma, qo'shiq, do'mbira kuylari va dostonlarni yoddan kuylovchi, aytuvchi, avloddan-avlodga yetkazuvchi san'atkor, xalq dostonchisi. Uning shirali ovozi, do'mbirasidan taralayotgan kuy inson qalbini beixtiyor to'lqinlantiradi, jonbozlikga keltiradi. Baxshi xalq turmushi va madaniyatini, o'zi yashab turgan yurt tarixini va biror cholg'u chalishni bilishi, xonandalik san'atini puxta egallagan bo'lishi kerak. U jonli xalq tilining turli shakllaridan, so'z o'yinlari va qochirimlaridan, xalq maqollari va iboralari, qo'shiq va kuylaridan unumli foydalana olishi lozim. Tinglovchilarni rom etuvchi ohang topa bilish, dostonni jozibali va qiziqarli qilib aytish doston talqinining asosiy tamoyillaridan.

Bu esa o'z navbatida tabiiy iste'dod, kuchli idroq, muntazam ravishda kunt va chidam bilan mashq qilishni talab etadi. Ona yurtga sadoqat, muhabbat, do'stlik, birodarlik, qahramonlikni tarannum etuvchi xilma-xil mazmundagi dostonlarni baxshi-shoirlar sevib kuylaydilar. Masalan, Po'ltan shoir yetmishdan ortiq dostonni, Qodir baxshi Rahimov yetmish

⁶³ . O'zbek xalq ijodi yodgorliklari. Alpomish. 1 jild. Toshkent, 2015. - 19 bet.

ikkita dostonni, Bola baxshi Abdullayev yigirmadan ortiq dostonlarni yoddan bilishgan. Har bir doston ikki-uch ming satrdan tortib, o'n-o'n besh, hatto yigirma ming misragacha she'rni, qariyb shuncha nazmi qismni, turli xarakteri va shaklli kuylarni ham o'z ichiga olishini hisobga olsak, xalq baxshilarining salohiyati, hayratomuz yodlash va esda saqlash qobiliyati, ijod qilish qudrati o'z-o'zidan ayon bo'ladi.⁶⁴ "O'zbekiston xalq baxshilari" Shoberdi Boltayev, Abdunazar Poyonov, Boborayim Mamatmurodov, Qora baxshi Umirov (Surxondaryo), Abduqahhor va Abdumurod Rahimovlar, Shomurod Togayev (Qashqadaryo), Ziyodulla Islomov (Samarqand), Norbek baxshi (Abdulla Qurbonnazarov) va Yetmishbay Abdullayevlar, Qalandar baxshi Normatov (Xorazm) betakror ijrolari bilan baxshichilik san'ati rivojiga munosib hissa qo'shdilar.

O'zbekistonda baxshi - keng ma'noda xalq dostonchisi, dostonlarni kuylovchi, yodda saqlovchi, yangi asarlar yaratuvchisi va nasldan-naslga o'tkazuvchi san'atkor hamda an'analarni muhofaza qiluvchi badihago'y ijodkordir. Xalq ommasi iqtisodiy-siyosiy va ijtimoiy-madaniy hayotida ulkan o'rin tutgan baxshi-shoirlar xalqimiz o'rtasida juda katta hurmat va e'tiborga sazovor bo'lganlar. Dostonchilikning paydo bo'lishi, taraqqiyoti baxshi-shoirlar nomi bilan bog'liqdir. An'anaga ko'ra baxshichilik san'ati o'tmishdan "ustozshogird" maktablari orqali o'zlashtirilgan. Yurtimizning Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand va Xorazm viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi hududlarida baxshichilik san'ati rivojlangan bo'lib, oxirgi o'rta asr davrlaridan boshlab dostochilik maktablari mavjuddir.

Qashqadaryo (Shahrisabz, Qamay, Chiroqchi, Kitob, Yakkabog', Dehqonobod), Surxondaryo (Sherobod, Boysun, Denov, Sho'rchi, Kumqo'rg'on), Samarqand (Bulung'ur, Nurota) baxshichilik maktablari vakillari do'mbira jo'rligida bo'g'iq (bo'g'iz), ya'ni yopiq ovozda doston termalarini ijro etib, tabiiy, ochiq ovozda doston jarayoniga ta'rif berardilar. Asosiy ijro uslubi yakka, rechitativtomoq usulida dostonlar talqin etilgan. Azaldan ushbu maktablar qahramonlik va ishqiy-romanik dostonlar ijrochiligi bilan mashhur bo'lgan. Jumladan, Bulung'ur va Qo'rg'on dostonchilik maktablari umumlashgan Samarqand maktabini tashkil etib, dostonlarda beshtadan to o'n beshta baxshi kuylari qo'llanilgan. O'ziga xos lirizm, vazmin xarakteridagi kuylar orqali chiroyli tasvirlar, chuqur hissiy ifoda, musiqiy-she'riy bezaklarni noziklik va jimjimadorlik bilan aks etish maktabning asosiy uslub belgilaridir. Yirik namoyandalari - Fozil Yo'ldosh o'g'li, Ergash Jumanbulbul o'g'li, Po'lkani shoir, Abdulla shoir, Islom Nazar o'g'li va b.

⁶⁴ . Baxshi ijod qilgan termalarda ham ular tomonidan dostonlarda kuylar soni o'z aksi topgan. Ergash Jumanbulbul o'g'li (Kurgon) termasida: *"Yig'irma xil ohang bilan so'z aytib, yig'irma xil nola do'mbira chertib, hoh, katta, hoh kichik eshitar"*. Yoki Umir shoir Safar o'g'li (Sherobod) termasida: *"Ey do'mbiram gajakdor, o'ttiz ikki nomang bor. Hammasi ham maftunkor, birin chalsam biri bor"*.

Shahrisabz maktabi Qashqadaryo dostonchiligining yetakchi maktablaridan biri bo'lib, dostonlar bo'g'iq ovoz uslubida talqin etilgan, baxshi-shoirlar repertuarida qahramonlik, tarixiy va ishqiy-romanik dostonlar o'rin olgan. Besh-o'n besh nag'makuyilaridan iborat doston termalari do'mbira jo'rnavozligida sho'x, quvnoq, yoqimli va ko'tarinki ruhda kuylangan; kuy-nomalari ham tezkor, shiddatli va yoqimlidir. Namoyandalari - Yodgor baxshi, Amin baxshi, Rajab shoir, Abdulla Nurali o'g'li. Ushbu maktab uslubiga Qo'rg'on dostonchilik maktabining an'analari ham ta'sir qo'rsatgan, jumladan, Islom Nazar o'g'li ijodida har ikki maktab xususiyatlari yaqqol ko'rinadi. Dehqonobodlik baxshi Qodir Rahimov ko'pgina dostonlar ijrochisi; uning ijrosi o'ziga xoslik bilan ajralib turadi - termalar yoqimli ovoz orqali, badiiy tafakkurning ancha rivojlangani ijro usullarining rang-barangligiga olib kelgan (ma'lumotlarga ko'ra Qodir baxshi dostonlarda 64 nag'ma ishlatgan). Hozirgi kunda Qodir baxshi an'analari uning o'g'illari - Abduqahhor, Abdumurod va Bahrom Rahimovlari tomonidan targ'ib etilmoqda.

Surxondaryo maktabi ko'proq Sherobod-Boysun dostonchilik maktabi bilan bog'liq (Soqi bulbul - piru-ustoz), uning yirik vakili

Shernazar Beknazar o'g'li (Sherna baxshi). Rechitativ-tomoq uslubi (bo'g'iq ovoz) do'mbira jo'rnavozligida yetakchilik qiladi. Repertuarlari serqirra - qahramonlik, tarixiy va ishqiy-romanik dostonlar o'rin olgan. Ijro etilgan dostonlar o'zining soddaligi, matnining ixchamligi bilan farhlanadi. Chechanlik va sozandalik salohiyati ushbu maktabga xos. Ayrim dostonlar ("Oltin qovoq", "Malla savdogar", "Ollonazar Olchinbek") faqatgina bu maktabga xos. "Alpomish" dostoni ushbu maktab orqali shakllanib, keng tarqalgan (1999 yili Termiz shahrida "Alpomish" dostoni yaratilganligining 1000 yilligi YUNESKO hamkorligida tantanali nishonlandi). Namoyandalari - Bobo shoir, Qosim ko'r, Mardonaqul Avliyoqul o'g'li, Umir Safar o'g'li, Mamarayim baxshi, Nurali Boymat o'g'li va b.

Xorazm dostonchilik maktabi vakillarining ijrosida asosan, musiqa va aytim yo'llari yetakchilik qiladi. Xorazm dostonchiligi repertuar tarkibi ko'pqirrali - hamma mavzudagi dostonlar mavjud ("Alpomish" dostoni ushbu hududlarida tarqalmagan), jumladan, "Go'ro'g'li" dostonlar turkumi o'z ichiga 60-tadan to 100-gacha dostonlarni qamrab olgan va uning jihatlarini o'ziga xos xususiyatlariga ega. Epik asarlarni elga yetkazishda

O'zbekistonning deyarli barcha yerlarida yakka ijrochilik hukmron bo'lsa, Xorazmda, asosan, jamoaviy ijrochilik uslubi xosdir baxshi (ayni vaqtda terma-qo'shiqlarni aytuvchi xonanda va dutor yoki tor chaluvchi sozanda) va cholg'u ansambli (tarkibi o'tmishda - dutor, g'ijjak va bulaman; XX asrdan - tor, qo'shnay (yoki bulaman) va doira) uyg'unligida namoyon bo'ladi.

Xorazm dostonchiligi - qadimiy ildizlari, musiqiy tabiati, betakror uslub hamda shevasi, yorqin jozibali kuyi va qo'shiqlari bilan gavdalanadi. Dostonlarni ijro davomida she'riy qismlari kuylansa (terma, qo'shiq, ashula janrlarida), prozaik (hikoya qilish) o'rinlari baxshilarning o'zlariga xos ifodali tilda bayon etiladi. Ijrochilik uslubi qo'shiqsimon, kuychan (ichki ovoz uslubi), keng diapazonli. Kuylari (nola yoki nag'ma) turli xarakterida lirik, vazmin, mayin, yorqin, jozibali, o'ynoqidir. Kuylar o'z nomlariga ega - Nolish, Sanama, Uchto'p, Eshvoy, Tog'dast eroniy, Ko'shim polvon g'ajisi, Muhammas, Qiyomat noma, Gelegelam, Qora dali, Kush dast, Tabriz, G'aji, Afg'on yo'li, Qo'r qiz, Sarparda, Bartavil, Sayqal, Aliqambar, Choki giribon, Orazibon, Yelpasalandi va b.). Har bir qo'shiqni kuylashidan oldin yetakchi jo'rnavoz cholg'u (tor yoki dutor) sozlanadi; shu bois doston nolalari lad-ritmik xususiyatlari boyligi bilan ajralib turadi. Ijro uslub va usullari baxshining badiiy saviyasi va mahoratiga xos xilma-xildir.

Xorazm dostonchiligida kuylari ko'p - har bir dostonda o'n beshtadan to o'ttiz oltitagacha (turkumli dostonlarda yetmish ikkita bo'lishi mumkin); ular mavzu, mazmun, tuzilishi, ichki qonuniyatlari (lad, ritm, usul) va shakl bo'yicha rang-barang (Shirvoniy maktabiga 72 uslub nomlari, Eroniy uchun 32-36 uslub nomlari). Dostonning har bir terma-qo'shig'i muayyan kuy - musiqiy tilida (Xorazmga xos musiqiy sheva an'analarda) ijro etiladi. Xorazm doston noma (nag'ma, nola, nolish)lari o'zining tugal shakli, ichki ovozda kuylanishi, xalq qo'shiqlariga yaqinligi, doston voqeligiga bog'liqligi, xullas o'ziga xos yorqin uslub va usullari, qadimdan odat bo'lib kelgan aytishuv va bellashuvlar o'tkazilishi bilan xarakterlidir.

Xorazm dostonchilik san'ati ikki maktabdan iborat: Shirvoniy (janubiy - markazi Xiva) va Eroniy (shimoliy - markazlari Gurlan, Mang'it, Qo'ng'iro't). Har bir maktab yo'nalishi repertuari, jo'rnavoz cholg'u ansambli tarkibi (Shirvoniy - dutor, g'ijjak va bulaman yoki tor, ko'shnay va doira; Eroniy - dutor va uch torli g'ijjak), badiiy tasvir vosita va kuylari jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Xorazmda epik asarlarni, ulardan olingan parchalar va ayrim terma-qo'shiqlarni kuylovchi ijodkorlarning yana bir turi asosan ayollar orasida keng tarqalgan bo'lib, ularni xalfa-dostonchi deb yuritiladi. Xalfalar ko'proq ishqiy-romanik doston ("Oshiq G'arib va Shohsanam", "Tohir va Zuhra", "Xirmondala" va b.)larni talqin etishgan. Xalfalarga jo'rnavoz cholg'u ansambli tarkibi qo'l soz (rus garmoni, XIX asrdan Xorazmda tarqalagan) va doira. Xalfachilik jozibali va navqiron ayollar san'ati sifatida Xorazm vohasida shu kunlarda ham keng davom etmoqda. Uning namoyandalari - Bibi shoir, Ojiza xalfa, Onajon Safarova, Nazira Sobirova, Roziya Matniyoz qizi, Anorjon Razzoqova va b.

Xorazm dostonchiligi qadimgi ildizlarga ega (hozirgi kunlarda uning an'analari Turkmanistonning Doshhauz viloyati va Qoraqalpog'iston Respublikasi Ellikqal'a viloyatlarida ham tarqalgan), o'ziga xos uslub va

lahja, yorqin va jonlantiruvchi terma-qo'shiq va nolalarga ega. Dostonchilik an'analari namoyandalari orasida Bola baxshi (Qurbonnazar) Abdullayev va uning o'g'illari, Norbek (Abdulla), Matyoqub, Matnazar va Yetmishboy Abdullayevlar, shogirdlari - Qalandar baxshi Normatov (Shirvoniy maktabi); Xudoybergan Utegenov, Tengeli Kamolov (Eroniy maktabi). Qoraqalpoq dostonchiligida baqsi (dutor va g'ijjak jo'rnavezligida, ichki ovoz uslubi) va jirov (qo'biz jo'rnavezligida, bo'g'iq ovoz uslubi) maktablari mavjud.

O'zbek dostonchilik an'anasining yana bir turi Farg'ona vodiysi Namangan viloyati (Uychi, Pop, Yangiqo'rg'on, Chortoq)da shakllangan. Dostonlar ishqiy va zamonaviy mavzuida kichik hajmida besh-o'n terma orqali do'mbira yoki dator jo'rnavezligida (bo'g'iq ovoz uslubida) talqin etilgan. Namoyandalari - Razzoq baxshi, Madraim baxshi, Omon baxshi Razzoqov, Dehqonboy Bahromov, Ikrom Rizaev (hozirgi kunda baxshilar ijodiy faoliyati to'xtatilgan).

Baxshichilik san'ati va maktablari qanchalik o'ziga xoslik kasb etmasin, ularda umumdostonchilik an'analari yetakchilik qiladi. Barcha o'ziga xoslik, har bir baxshiga xos ijro usul belgilari, lokal xususiyatlari umumdostonchilik an'analari doirasida autentik (hayotiy) yashashga qobildir.

4.2. O'ZBEK DOSTONLARINING MUSIQIY QONUNIYATLARI

Dostonchilik san'atining tarixiy rivojlanish jarayonida o'ziga xos mavqei, janr talqini (doston - o'zbek xalq og'zaki ijodi va mumtoz musiqasining yirik epik janri), mazmuni, shakli, ichki qonuniyatlari, ijro uslub-usullari va ijrochilik maktablari shakllanib kelgan. Dostonchilik (ijodkorlik) va baxshichilik (ijrochilik) ijodiyoti o'zbek xalqining ulkan ma'naviy va madaniy boylig'i, o'zgacha san'at turi bo'lib, xalq ommasining keng qatlamlari orasida ushbu ijodiyot hozirgi kungacha saqlanib, uning an'analari yetuk namoyandalari tomonidan nafaqat saqlanib, balki yanada boyitib va rivojlanib, insoniyat durdonasi sifatida e'zozlanib kelmoqda.

Xalq dostonlarida epik tasvir ko'pincha nasr (so'z) bilan, lirik kechinmalari esa she'r va musiqa orqali ifodalanadi. Xalq ijodkorligi va donoligining bu nodir janri ijtimoiy va madaniy hayotning barcha sohalarini qamrab oladi. Shu bois, xalqning asrlar davomida to'plangan tajribalari, voqelikka hissiy munosabati badiiy matndagi she'riy misralar, nag'ma va aytimlarda badiiy ifoda etilgan. Shu bilan birga, dostonchining bevosita tinglovchilar davrasida to'lib-toshishi, ijrochining tinglovchilar bilan jonli muloqotda bo'lishi, badihago'ylik mahoratiga tayanishi doston ijrochiligida muhim ahamiyat kasb etadi. Musiqa ham hikoya va she'r kabi dostonchilikning asosiy komponentlaridan hisoblanadi. Xalq dostonlari badiiy matn - turli-tuman cholg'u va aytim kuylari cholg'u turlari - ijrochi (baxshi-shoir) birligida namoyon bo'ladigan o'ziga xos ijro uslublari bilan

e'tiborni tortadi. Dostonlar baxshishoirilar tomonidan kuylanadi, demak, musiqiylik bu janrning yashovchanligini ta'minlaydigan eng muhim unsurlaridan biri hisoblanadi. Bu ko'rinishi badiiy jihatdan barkamol, ma'lum musiqiy-she'riy yo'l sifatida gavdalangan va bir-biridan ajralib turadigan shaklan tugal terma-qo'shiq-nomalarni tashkil qiladi.

Dostonchilik yo'nalishlari - har biri o'ziga xos adabiy-badiiy yo'li, musiqiy-ijrochilik uslubi va usuli, repertuar birligi, ijodiy tamoyilari, kuy (nola, nag'ma, baxshi kuy) nomalarining hajmi va miqdori, cholg'ular qo'llanishi va jo'rnavozligi (yakkasoz yoki ansambl), kuylash (talaffuz) yo'llari (bo'g'iz-bo'g'iq, ichki-ochiq) bilan bir-biridan farq qiladi.

Doston she'riy va nasriy parchalardan iborat matndan, aytm va cholg'u yo'llaridan, doston aytuvchining xonandalik san'atidan va cholg'u cherta bilish mahoratining uyg'unligidan iboratdir. Har bir doston o'zining nasriy va nazmiy unsurlarini musiqa cholg'u jo'rnavozligida namoyon etadi. Ijrochi - baxshi-shoir cholg'u chertishni puxta o'zlashtirgan sozanda, she'riy parchalarni kuyga solib aytadigan xonanda, matnlarni badihago'ylik asosida bir zumda to'qib keta oladigan iqtidorli shoir, dostonda hikoya qilinayotgan voqealarni mahorat bilan tinglovchiga yetkazadigan so'z ustasi, asar mazmunini harakat va mimika orqali ifodalovchi aktyor hamdir. Hajman yirik bo'lgan dostonlar baxshilardan badihago'ylik va musiqiy-nazmiy qobiliyatni, so'zlash mahoratni talab etadi.

Dostonlarning asosiy musiqiy-she'riy janri - **termadir**. Terma so'z va kuydan tashkil topib, musiqa cholg'usi - do'mbira yoki qo'biz, shuningdek, Xorazm dostonchiligida cholg'u ansambl jo'rnavozligida kuylanadi. Har bir dostonda 5 tadan 36 gacha kuy-ohanglar qo'llanadi. Doston kuylari **"nag'ma"**, **"nola"** yoki **"nolish"** (ayrim joylarda "noma") va **"baxshi kuy"** deb ataladi (ma'lum holatlarda ommabop xalq qo'shiqlari (yor-yor, o'lan, alla, marsiya va b.) va kuylaridan ham foydalanilgan. Doston termalari o'z nomiga ega bo'lib, masalan, Surxondaryoda doston nag'malari - "Kelinoy nag'masi", "Qo'ng'irot nag'masi", "Go'ro'g'li nag'masi", "Sarboz nag'masi", "Ot haydash nag'masi" va h.k.; Xorazmda - "Eshvoy", "Muxammas", "Qora dali", "Norin", "Afg'on yo'li", "Nola" va h.k. deb nomlanadi. Doston musiqasi asar qahramonlarining ruhiy holatlarini ochib beruvchi vosita sifatida eposga yaxlitlik bag'ishlaydi. Har bir dostonda nag'ma yoki nola asar termalarini yangicha ohang, ritm va shakl bilan boyitib boradi. Mavjud ohanglar har bir she'riy matnda ularning mazmuniga qarab qo'llanadi. Bunday ohanglar doimiy tarzda turlicha talaffuz, tasnif, ritm, shakllar bilan yangilanib boradi. Natijada lirik, quvnoq, raqsboq, ko'tarinki ruhdagi, jozibador xarakterdagi kuylar dostonlardan o'rin olgan.

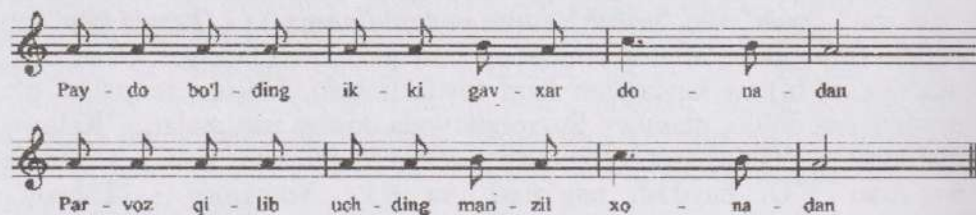
Har bir dostonning muqaddimasi cholg'u kuyi ohanglari yordamida ochib beriladi. "Sayqal" yoki "Sarparda" (Xorazmda) va boshqa cholg'u kuylari odatda har bir aytm-terma namunalaridan keyin yoki oldin ijro

etiladi. Baxshi dastlab "Qaysi dostonidan aytayin" ("Nima aytay", "Doston terish") termasi bilan tinglovchilarga murojaat etadi. Xorazmda muqaddima termadan keyin Shirvoniy maktabida "Sarparda" kirish cholg'u yo'li bilan boshlanib, "To'rg'ay" kuyi orqali ijro davom ettiriladi, ammo "Bartavil" kuyi bilan tugallanadi. Eroniy maktabida "Eroniy sayqali" kuyi chalinib, asta-sekin "Yelpasalandi"ga o'tadi va "Bartavil" kuyi bilan yakunlanadi. So'ng tinglovchilarning xohishini so'rab javobini olgandan keyin yoki baxshining tanlashiga ko'ra talab etilgan dostonni boshlaydi. Bunda baxshi o'zida va eshituvchilarda jiddiy mazmundagi musiqiy-poetik asarlarni kuylash va tinglash uchun kayfiyat hosil qiladi.

O'zbek dostonchilik san'atida ikkita asosiy ijro uslubi mavjud:

1. Rechitativ-deklamatsion tomoq uslubi, ya'ni "bo'g'iq (bo'g'iz) ovoz" aytimi. Mazkur aytim jarangsiz, xira bo'lib, u do'mbira yoki qo'biz jo'rligida birmuncha jonli tus oladi (Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Namangan viloyatining Pop tumani, Toshkent va Sirdaryo viloyatlarida yashovchi baxshilari va Qoraqalpoq jirovlariga xos). Ushbu maktab namoyandalari dostonlarni alohida-alohida kuylardan foydalangan holda kuylashgan; zavq bilan, sho'x, quvnoq, ko'tarinki ruhda nag'malari rechitativ tarzda yoqimli xarakterda talqin etib kelingan. Ammo kuylari kalta, kichik diapazonda, ritm o'lchovlari ravon (ijro jarayonida nag'malar takrorlanishi mumkin). Ayrim holatlarda hikoyalar ham do'mbira jo'rligida ijro etilib, termalari juda sodda, qaytariq shaklida, an'anaga bo'ysungan holda kuylanib, asosiy urg'u she'riy va nazmiy matnlarga berilgan.

"Ravshan" dostonidan

"Ravshan" dostonidan

Ushbu termalar kuyi kalta, rechitativ tarzda, ravon o'ldhovritmik tuzilmada, qaytariq shaklida. Misol uchun "Ravshanxon" dostoni nag'malari bir lad va oddiy 2/4 o'ldhovli ritm tuzilmasi orqali ifoda etilgan. Sakkiz taktli ohang tersiya-kvarta oraligida (Lya-do, lya-re) - asosiy doston kuyini tashkil etadi va bu ohang doston ijrochiligida hamisha takrorlanib turadi.

2. Qo'shiqsimon, kuychan uslubi - cholg'u ansambli jo'rligida, ya'ni "ichki ovoq" aytimida ijro etiladi. Ularda kuy tuzilishi, xarakteri va ritmusul holatlari ancha rivojlangan. Ushbu musiqiy dostonlarda terma-qo'shiq ijro tarzi turlicha bo'lib, u baxshining badiiy didi va mahoratiga bog'liq bo'ladi (Xorazm dostonchilik va Qoraqalpog' baqsichilik maktablariga xos).

Naylayin

M.M. ♩=92

Ju-do-liq has - ra - ti yo-dim - g'a (ey)

Tush di (ey) san-siz o't-gan um - ri jon - ni (ya)

Nay - la - yin (ay) (ox) nay - la yin Gur-jis - to - na

ge-tar vaq-ting (o) e-tish-di (yo) Ja-sad ich-ra

xas-ta jon-ni (ya) nay - la - yin (o) nay - la - yin

Dostonchilikning rivoj olishi jarayonida quyidagi talaffuz aytimlari shakllandi:

1. rechitativ-deklamatsion - dostonlarni boshidan to oxirigacha do'mbira jo'rnavozligida talqin etish (dostonning she'riy va nazmiy

qismlari cholg'u jo'rligida (kuylari kalta, har bir bo'g'inga ma'lum tovush to'g'ri keladi);

2. rechitativ - aytim usuli (melodeklamatsiya), faqatgina musiqiy-she'riy termalarning talaffuzi do'mbira jo'rnavozligida

(kuylari kalta, kichik diapazonda, ravon ritm-usulida);

3. rechitativ-kuychan - terma kuylarida so'z va ohang azaldan bir-biriga yaqin, yo'ldosh, diapazoni kvinta-seksta oralig'ida, kuplet shakllida, xarakteri lirik-mayin, vazmin; jumla oxirida xonish (cho'zib kuylash) ishlatiladi (tomoq uslubi do'mbira (ko'biz) jo'rnavozligida);

4. Qo'shiqsimon yoki ohangdor-kuychan - turli xarakteri va tuzilishidagi talaffuz, cholg'u ansambli jo'rnavozligida; kuylari rivojlangan, keng diapazonli, mukammal shakli va uslubida, musiqa janrlari rang-barangligi (terma, qo'shiq, ashula goh yalla); musiqiyshe'riy kompozitsiyalarning tarkibidagi kichik jumalari turli xarakterida, kuyning ichki mantig'i hamda urg'ulari o'zgacha (so'z va kuy mazmuni, janr tartibi orqali) musiqiy-verbal tili tomonidan ifodalanadi.

Musiqa qahramonning ichki dunyosini ifoda etuvchi vositasi sifatida dostonning umumiy kompozitsiyasini tashqil etadi. Doston nag'malari ko'p asrlar mobaynida yaratilgan bo'lib, avloddanavlodga, ustozdan shogirdga, bir dostonchidan ikkinchisiga o'tib kelgan. Ushbu kuy-ohanglar xalqimizning ma'naviy boyligi, uning lad-intonatsion, intonatsion-ritmik, musiqiy-badiiy ifodaviy vositalari xazinasini. Ular hamisha yangi ohanglar, ritm va shakllari bilan boyitilib kelingan. Binobarin, doston mazmuniga qarab bu nola-nag'malar turli she'riy matnlari orqali talqin etilgan. Doston ijrochiligidagi badihago'ylik xususiyatlaridan biri va u hamisha asosiy aytim janri bilan hamohang bo'ladi. Dostonlarda hikoya va she'r "saj'" (arabcha "saj'" - nasriy parchada qofiyalashgan ritmusul) ritmik-nazmiy sifatida ijro etilsa, har bir termadan oldin talqin etilgan cholg'u ohang yoki kuylari o'zgartirilmagan (boshlang'ich muqaddimga o'xshash) holda ifodalanagan. Janubiy O'zbekiston dostonchiligidagi ko'proq 5-10 kalta, kichik diapazonli kuylar qo'llanib (do'mbiraning ijro imkoniyatidan kelib chiqqan), ular ijro jarayonida takrorlanib turadi.⁶⁵

Dostonning musiqiy shakli: **boshlang'ich** (muqaddima) - cholg'u baxshi kuyi "Sayqal" yoki "Sarparda" va aytim yo'lidagi terma "Qaysi doston aytayin"; **ekspozitsiya** - musiqiy-she'riy talqin (nazmiy - dostonning asosiy mavzui bilan bog'liq; cholg'u kuyiohanglari va aytim - turli mazmundagi terma va qo'shiqlar ijrosi do'mbira yoki cholg'u ansambli

65. Dostonlarda "saj'" qo'llanishi, matnda kulgili lavhalarining yaratilishi baxshi mahorati darajasini ko'rsatish bilan izohlanadi. Masalan, Ergash Jumanbulbul kuylagan "Ravshanxon" dostonidan nasriy parcha: "Oq qiz shunday qiz edi: oti Oqqiz, Zulxumorga naq qiz. Oqqiz o'zi oq qiz, o'zi to'lgan sog' qiz, o'rta bo'yli chog' qiz, o'ynagani bog' qiz, uyquchi emas, sog' qiz, eri yo'q-o'zi toq qiz, yaxshitekis bo'z bolani ko'rsa, esi yo'q-ahmoq qiz, qora qiz, bodomqovoq qiz, to'g'ri ishga o'zi semiz-turishi yog' qiz, o'yinga qulayroq qiz, tanasi to'sh qo'yan keng qiz, sag'risi do'ng qiz, urushmoq emas-jo'n qiz, a'zosi bari teng qiz...". Parchadagi "oqqiz, naq qiz, sog' qiz, bog' qiz va h." qator qofiyalar "saj'" usuli ko'rinishi.

jo'navozligida); **rivojlov** (ishlanma) - hikoyaning avji, musiqiy-she'riy talqini (rangbarang musiqa janrlari qo'llanishi (terma, qo'shiq, ashula), har biri o'ziga xos lad-ritmik tuzilishida); **taqrolanish** (repriza) yakuniy hikoya (nazmiy) musiqiy-she'riy talqinda (tantanavor yoki bayramona qayfiyat, ushbu xarakteridagi terma va qo'shiqlar, muqaddima cholg'u ohanglarni takrorlanishi). Dostonlardagi xilma-xil nola-nag'ma shakllari asarning mazmuni yoki obrazlar tavsifi, baxshi-shoir yoki dostonchining professionalligi va mahorati bilan bog'liqdir.

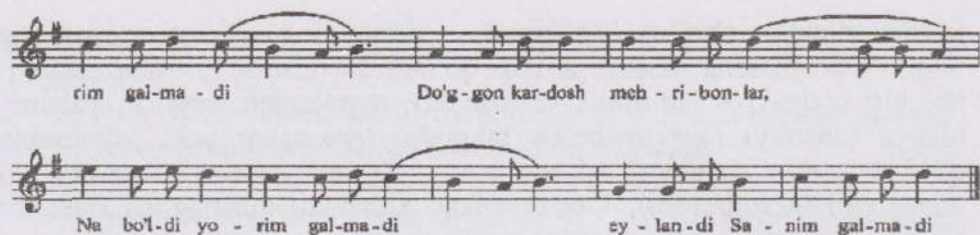
Xorazm dostonchiligida ikkita maktab va ijro uslublarining mavjudligi nafaqat talqin usullari, balki nolalarning nomlari (Aliqambar, Eshvoy, Muxammas, Qora dali, Norim-norim, Ilg'or, Miskin, Orazibon, Qalabandi, G'aldir va b.) va qancha kuy ishlatilishi (Shirvoniy uslubida - jami 72 kuy, Eroniyda - 32 kuy) bilan ham ajralib turadi. Xorazm dostonlari aytimi ijrosida, cholg'u muqaddimasidan keyin, har bir terma yoki qo'shiqni oldin baxshi-dostonchi cholg'usini sozlaydi - ma'lum pardada. Zero, Xorazm dostonchiligida ma'lum lad tuzilmalari ham qo'llanadi, jumladan, Miskin parda (pastki soz), Zarinji yoki Lol parda (o'rta soz), Shirvon parda hamda Sarpada yoki Bosh (besh) parda (yuqori soz).⁶⁶ Xorazmda dutor cholg'usi tanbur sifatida maqom va baxshichilik san'atlarida yetakchi cholg'u hisoblanadi, lekin xorazm dutori boshqa vohta dutorlariga qaraganda o'zgacha. Dutor ijrochiligida o'ziga xoslik - o'ng qo'l zarblari rez usulidagi uzluksiz-davomiy ijrosi bilan ajralib turadi. O'ng qo'l zarblari "dast" deyiladi - ijroda kuy va usul bo'laklari birlashtirilgan holda murakkab va jozibali xarakterida namoyon bo'ladi. Xorazmda maqom va doston ijrochiligida dutor cholg'usining sozlanishi, parda tuzilishi va nomlanishi o'ziga xos (Farg'ona vodiysida dutor sozlanishi - "tanovor sozi" (kvarta), "munojot sozi" (kvinta), "qo'shtor sozi" (unison) deb nomlangan). Botir Matyoqubov tadqiq qilishi: "Xorazm dutorlarida ikki xil sozlanish mavjud bo'lib, bular: ochiq torning bir-biriga nisbatan kvinta sozlanishi *"aliqambar duzum"* va kvarta sozlanishi - *"miskin duzum"* deb ataladi".⁶⁷

Sanam galmadi

⁶⁶ . Botir Matyoqubov. Doston navolari. Toshkent, 2009. - 57 b.

⁶⁷ . Botir Matyoqubov. Doston navolari. Toshkent, 2009. - 59 bet.

Doston kuy-ohang tuzilmalari ham har bir lokal uslublarga xos: Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand dostonchiligida kuylari kalta, takrorlanish shaklida, kichik diapazonli, ravon ritmik usullarida. Kuy harakati asta-sekin yuqori tovushlarni egallab, pastga qaytadi, hamisha asosiy lad pardasiga bo'ysungan. Xorazm dostonchiligida kuylar harakati ohang xarakteri va she'r mavzui hamda ansambli jo'rnavorligidan kelib chiqadi: tadrijiy - asta-sekin kuy harakati pastdan yuqoriga, ko'proq to'lqinsimon yo'nalishida, asosiy pardalarni kuylanishi bilan ifodalanadi ("Sho kuchdi" qo'shig'i "Xirmondali" dostonidan). Ayrim boshlang'ich kuy harakatlarida kvarta yoki kvinta sakramalari ham uchraydi ("Naylayin" qo'shig'i "Avazxon"dan), ba'zan sakramalar kuyning yarmi yoki oxirida ham bo'lishi mumkin ("Rahm ayla" qo'shig'i "Oshiq G'arib va Shohsanam"dan). Darhaqiqat, qo'shiq va ashula avjlari va kuylardan qo'llangan xonish yoki xirg'oyilar ohangdor-kuychan.

Baxshi ijro jarayonida dostondagi har bir tasvirga mos so'z, she'r va kuy topib, avjga chiqq boradi, o'zlarining ta'biri bilan aytganda, "qaynaydi". Ayrim holatlarda u tinglovchilarga murojaat etib, ularning diqqatini o'ziga jalb qilib turadi. Doston avj nuqtalariga yetganda, baxshining gavda harakatlari, boshini saraksarak qilishi, do'mbira yoki cholg'u ansamblini bir muvozanatda borib-kelishi kuy va she'rga (ayrim holatda hikoya so'ziga) qo'shilib, yaxlit ritmik holatni yuzaga keltiradiki, har bir misra go'yo otilib chiqqanday bo'ladi.

O'zbek xalq dostonlarining xazinadori, mashhur baxshi Ergash shoir Jumanbulbul o'g'li (1868-1937) xalq ijodiyotida zabardast baxshi Fozil Yo'ldosh o'g'li (1872-1955) bilan teng turadigan san'atkorlardir. Agar Fozil Yo'ldosh repertuaridagi dostonlarda qahramonlik eposining an'analari ko'proq o'rin tutsa (jumladan, "Alpomish" dostoni), Ergash shoir kuylagan asarlarda ishqiyromanik mavzular yetakchidir. Ergash shoir dostonchilik san'atini badiiy jihatdan yuqori pog'onaga ko'tardi, epik badiiy mahorati, ajoyib obrazlar, hayotiy lavhalar yaratish san'ati bilan boyitdi. Shu tufayli el orasida undan epik asarlarni g'oyaviy-badiiy barkamol tarzda, sayqal berib kuylashni taqozo etar edi. Ergash shoir kuylagan xalq asarlari ichida "Go'ro'g'li" turkumidagi "Ravshanxon" dostoni badiiy go'zalligi, xalqchil ruhi, til boyligi, do'mbirani nozik chalishi, termalarni o'ziga xos mazmunan jozibador yoki mungli aytishi bilan ajralib turadi. Baxshining termalari o'zining shirin zabonligi bilan tinglovchilarda shavq-zavq bag'ishlaydi. Ergash shoir kuylagan boshqa xalq

dostonlari qatori, "Ravshanxon"da ham umumbashariy fikrlar, sifatlar, ezgu niyatlar kishini to'liqlantiradigan darajada g'oyat samimiy ifodalangan. Dostonda go'zal Chambil yurtida voyaga yetgan Avaz, uning murabbiysi - elning karamli, muruvvatli sultoni dovyurak Go'ro'g'li obrazlari yangicha jilo bilan sermazmun gavdalanadi. Ravshan va Zulxumorning muhabbati tasviri zahirida elimizning insoniy hurlik, tenglik, mehr-shafqat, odamiylik, do'stlik va mardlik kabi olijanob fazilatlarini namoyon bo'ladi.

Dostondagi qahramonning uzoq safarga jo'nashi tinglovchilarga uning hayotga yo'llanma olishi bo'lib tuyuladi. Ergash shoir kuylagan Go'ro'g'lining Ravshanga nasihatlarini xuddi xalqning tilidan aytilayotganday tuyulsa-da, uning nutqida otalarga xos kuyinchaklik, g'amxo'rlik, farzandiga bo'lgan chuqur mehrmuhabbat yashirin ichki iztirob bilan bir butun holda aks etadi:

*Paydo bo'lding ikki gavhar donadan,
Parvoz qilib uchding manzil xonadan.
Avval aytgan nasihatim, Ravshanjon,
Kechsang yomon bo'lar ota-enadan.
O'zingdan pastlarman har yo'la ketma,
Bolam, aytgan nasihatim unutma.
Oldingdan kim chiqsa, besalom o'tma,
Bir G'aribni ko'rsang, zinhor, og'ritma...
Qo'lingdan kelganda chiqar yaxshi ot,
Yaxshilik qil bolam, yomonlikni ot.
Nasihatim yod olib ol, yolg'izim:
Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot.*

Bu pand-nasihatlar chuqur axloqiy mazmunga ega bo'lib, unda mard yigitlarga xos eng yaxshi sifatlar eslatiladi. Bu nag'ma ohangi so'z mazmunidan chiqqan holda mardonavor va jo'shkin xarakterida ifodasini topgan. Do'mbira kuyi ravon ritmik uslubida keng rivoj olmagan, ammo so'zdagi holat termaning aytim ijrosida tasvirlangan.

"Ravshanxon" dostonida turli psixologik, iztirobli ruhiy holatlar ko'p uchraydi, jumladan, qahramonning qon yig'lab aytgan so'zlarida Ravshanning o'zini tarbiyalab o'stirgan elatiga bo'lgan chuqur hurmat va ehtiromi ifodalangan.

*Yig'lay-yig'lay ado bo'ldim,
Elatimdan judo bo'ldim.
Chambilday elatimdan,
Ulug' arkon davlatimdan.*

Terma mungli, dardli ohang orqali (yig'ilarga xos yaqin shaklida) qahramonning ruhiy holatini, g'oyat tabiiy va ta'sirchanli tasvirlaydi.

Dostonchilik san'atining tarixiy rivojlanish jarayonida o'ziga xos ijrochilik maktablari shakllanib kelgan. Har bir maktab dostonlar mavzusi va ijro uslubi, musiqiy va she'riy ichki qonuniyatlari, ijrochilar tarkibi va namoyandalari bilan ajralib turadi.

Samarqand dostonchilik maktabi qahramonlik-bahodirlik dostonlarini ijro etish bilan mashhur bo'lgan. Dostonlar rechitativdeklamatsion, tomoq uslubida do'mbira jo'rligida aytib kelingan (har bir doston 5 tadan 10 tagacha takrorlanib turuvchi nag'malardan iborat bo'lgan). Kuylari kalta, kichik diapazonda. Ayrim holatlarda hikoyalar ham do'mbira jo'rligida ijro etilgan. Terma juda sodda, an'anaga bo'ysungan holda aytilib, asosiy urg'u she'riy va nazmiy matnlarga berilgan.

Qashqadaryo dostonchilik maktabi o'z repertuari (aksariyat qahramonlik-bahodirlik dostonlari) va ijro uslubi bilan ajralib turadi. Bu maktab namoyandalari dostonlarni zavq bilan, sho'x, quvnoq, ko'tarinki ruhda aytishadi, nag'malari rechitativ tarzda yoqimli xarakterda ijro etib kelingan. Ushbu maktabiga ham dostonlarni tomoq uslubida, do'mbira jo'rligida ijro etish xosdir (har bir dostonda 15 tagacha terma musiqiy-poetik yo'lda aytilgan). Kuylari kalta, diapazoni kichik, ritm-o'lchovi ravon. Xalq kuylaridan ham keng foydalanib kelingan.

Surxondaryo dostonchilik maktabi XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrlarda dong'i ketgan baxshichilik san'atining markazi bo'lgan. Bu davrda yashab, ijod etgan baxshilar Boysun-Sherobod dostonchilik maktabi bilan bog'liqdir. Bu maktab namoyandalari nafaqat doston aytish, balki termachi va do'mbirachi sifatida ham mashhur bo'lishgan va ushbu an'ana hozirgi kungacha saqlanib kelmoqda. Surxondaryo dostonchilik maktabi vo'ha musiqa uslubining muhim qismi bo'lib, unda qahramonlik-bahodirlik dostonlar ijrosi asosiy o'rin egallaydi. Doston ijrochilarini Surxondaryoda baxshi yoki yuzboshi (juz boshi) deb atashadi. Ijro uslubi rechitativ, tomoq (bo'g'iq ovoz) an'analarga bo'ysungan, do'mbira jo'rligida ijro etiladi (har bir doston termalari 10-15 ta nag'ma orqali aytib kelingan). Tantanavorlik, jozibali xarakterdagi ijro do'mbira kuylari bilan hamohangdir. Surxondaryoga xos bo'lgan "qo'ng'irodcha nag'malar" ham dostonlarda qo'llanib kelingan. Surxondaryo vohasida "Go'ro'g'li" dostonining 32 ta varianti, "Alpomish" dostonining 40 ta varianti keng tarqalgan. Erkaklardan tashqari baxshi ayollar ham ushbu maktab namoyandalari bo'lishgan (ular orasida Izzatoy, Ulug'oy, Xanumoy, Qizsuluv va boshqalar). Surxondaryoda yetuk baxshi-shoirlarning "ustoz-shogird" maktablari mavjud: Qumqurg'onda Abdunazar Poyonov rahbarligida, Boysunda - Shoberdi Boltayev. Termizda ixtisoslangan baxshichilik maktabi faoliyat ko'rsatmoqda. Taniqli baxshilar yosh o'quvchilarga dostonchilik ijodiyoti va baxshichilik san'ati bo'yicha bilim va ko'nikmalarni o'rganish, o'zlashtirilishida ta'lim bermoqdalar.

Xorazm dostonchilik maktabi o'tmish davrlardan mashhur bo'lib kelgan. O'rta asrlarda Shimoliy baxshichilik maktabi nomini olgan, hozirgi

kunda Xorazm vohasi, Qoraqalpog'iston va Turkmanistonning Dashhauz viloyatini qamrab olgan. Doston ijrochilari xalq orasida baxshi, dostonchi, baqsi, jirov va xalfa (ayollar) nomi bilan yuritilgan. Ijro uslubi qo'shiqsimon-kuychan, cholg'u ansambli jo'rligida (har bir dostonda 15 tadan to 36 tagacha musiqiy-poetik yo'llari mavjud bo'lgan, ular takrorlanmagan). Terma janridan tashqari Xorazm dostonchiligida qo'shiq, yalla va ashula janrlari ham o'rin olgan. Doston qo'shiqlari Xorazmda keng tarqalgan bo'lib, uning kuylari "nola" yoki "nolish" deb atalgan. Har bir nola o'z nomiga ega bo'lgan. Bu kuylar o'zining kuychanligi va ohangdorligi bilan ajralib turadi. Qo'shiq asosiy janr sifatida gavdalanadi hamda u dostonning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi va bu kuylar turli xarakterda (vazmin, lirik, quvnoq, o'ynoqi, raqsbop va h.k.) ijro etiladi. Shu tufayli Xorazm dostonlari jozibador, ko'tarinki ruhda, ta'sirchanlik bilan aytib kelingan. Xorazm dostonlarining yorqin, jarangdor qo'shiqchiligi va musiqiy talaffuz - shevasi ularning ma'lum qismlarining alohida qo'shiq sifatida keng tarqalishiga imkon berdi.

Xorazmdagi o'zbek dostonchilik san'ati boshqa maktablarga mansub baxshilar uslubidan farq qiladi. Bu yerda so'z badihago'yiligi asosiy o'rin tutadi, so'z yoki she'r matni tom ma'noda variant sifatida berilmaydi, musiqa (kuy va aytim) yetakchilik qiladi. Ijro jarayonida dostonchilar yozma manbalardan ham foydalanishadi. Xorazmda dostonlarni baxshining bir o'zi yakka ijro etishi bilan birga, ansambl ijrochiligi ham keng tarqalgan. Bunda uch-besh kishidan iborat ustoz baxshi rahbarligida ijrochilar ansambli tuziladi. Dostonni ustoz dutorda ("Eroniy" maktabiga xos) yoki torda ("Shirvoniy" maktabida) boshlaydi, qolganlari unga g'ijjak va bulaman bilan jo'r bo'lishadi (XX asrdan boshlab ushbu ansambl tarkibiga qo'shnay va doira kirib keldi). Ansambl jo'rnavezligi doston kuy-ohanglari (nola) xilma-xilligini va turli xarakterini ta'minlaydi. Dostonning har bir qo'shig'i muayyan nola (nag'ma)da ijro etiladi. Shu bois qo'shiq-terma o'zining nomidan tashqari, kuy tuzilishi, rivoji, shakli, lad va usullari bilan ajralib turadi. Ushbu nuqtai nazardan Xorazm baxshilari professionallik mahoratga ega bo'lgan mohir qo'shiqchilar sifatida ham tanilgan. Dostonlarni targ'ib etishda, ularni qabul qilish va ta'sirchanligini kuchaytirish omili baxshilar orasida o'tkazib kelayotgan an'anaviy "aytishuvlar" - baxshilar mahorat bellashuvlari - baxshichilik san'atiga xos uslub; ayrim tanlovlarda baxshi va oqinlar bellashuvi ham o'tkazilib turiladi.

Xorazm dostonchiligi repertuar tarkibi jihatidan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega (qahramonlik-botirlik, tarixiy, ishqiyromantik va b.). Xorazmda yetakchi o'rin egallagan ishqiy-romantik dostonlarning aksariyati o'lkamizning boshqa hududlarida mavjud emas.

Xorazmda erkak baxshilar bilan bir qatorda ayol baxshilar ham faol bo'lib, ularni xalfa deb atashgan va o'tmishda ular faqat ayollar davrasida kuylashgan. Ayollar ijrosidagi dostonlar hishayajonga boyligi va qalbga

yaqinligi bilan ajralib turadi. Ularning repertuarida "Tohir va Zuhra" singari romanik (ishqiy) dostonlar muhim o'rin egallaydi. Doston qo'shiqlari garmon (qo'l sozi) va doiradan iborat cholg'u ansambli jo'rligida ijro etilgan.

O'zbekistonda ayrim xususiyatlari bilan ajralib turgan baxshichilik maktablari qanchalik o'ziga xoslik kasb etmasin, ularda umumo'zbek dostonchilik an'analari yetakchilik qiladi. Baxshilarning oilaviy marosim va to'y-tomoshalarga taklif etilishi o'zbek dostonchilik san'atini bugungi kunda ham ommaviy ekanligini bildiradi.

O'zbekistonda dostonchilik san'atining rivoj olishiga har ikki yilda xalq baxshilarining Respublika va 1999 yildan Termiz shahri Xalqaro miqyosidagi baxshi-shoirilar va oqinlarning ko'rik-tanlovlari azaliy zamin bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekiston "Baxshichilik san'ati" YUNESKO tomonidan tan olinib, umumjahon Reprezentativ ro'yxatiga kiritildi (2021).

Bebaho xalq dostonlari o'zbek mumtoz musiqasi xazinasining yetakchi janri bo'lib qoladi.

Tayanch so'zlari: xalq eposi, doston, baxshi, shoir, san'at, mavqei, mavzui, janr, ijro, uslub. ustoz-shogird, maktab, lokallik, terma, nola, baxshi kuy, do'mbira, cholg'u ansambli, usul, namoyanda.

Nazorat savollari

1. "Doston" nima va uning mavqei.
2. Dostonchilik san'ati va uning shakllanish hamda rivojlanish tarixiy jarayoni.
3. O'zbek dostonlarning tasnifi.
4. Dostonlarning musiqiy qonuniyatlari va ijrochilik xususiyatlari.
5. Dostonchilikning asosiy mahorat maktablari va ularning namoyandalari.
6. Dostonchilik san'ati va zamonaviy musiqa madaniyati.

Topshiriqlar

1. Dostonchilik va baxshichilik san'atlari. Ularning mavqei.
2. Doston -xalq epos janri. uning shakllanishi va rivoj olishi.
3. Eng qadimiy o'zbek dostoni va uning mazmuni.
4. Baxshichilik san'atining lokal ijro uslublari.
5. Surxondaryo va Xorazm baxshichilik san'ati namoyandalari.

Adabiyot

1. Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent, 2008.
2. Абдуллаев Р. Бытование дастанов в узбекистане. // Музыка эпоса. Йошкар-Ола, 1989.
3. Абдуллаев Р. Байсун. Традиционная музыкальная культура. Ташкент, 2006.

4. Abdullayev R. O'zbek dostonlarining musiqiy-uslubiy xususiyatlari. "San'at", 2006, № 1.
5. Абдуллаев Р. Музыкально-стилистические особенности узбекских дастанов (инглиз тил.). // Музыка эпоса Азии. Сеул-Бусан, Корея, 2003.
6. Джаббаров А. узбекский дастан (эпос). // Музыковедение, 2 вып. Ташкент, 1981.
7. Matyoqubov B. Doston navolari. Toshkent, 2009.
8. Мирзаев Тура. Эпос и сказители. Ташкент, 2008.
9. Mirzayev T., Imomov Q., Sarimsoqov B., Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent, 1990.
10. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. Toshkent, 1979.
11. Mirzayev T. Alpomish. Toshkent, 1999.
12. Музыка эпоса. Йошкар-Ола, 1989.

BESHINCHI MAVZU

O'ZBEK MAQOMLARI

Reja

1. Maqomot tizimi: an'ana va zamonaviylik.
2. Maqomlar yozuvlari va nota to'plamlari.
3. Maqomlarning ilmiy-amaliy o'rganilishi va o'zlashtirilishi.
4. O'zbek maqomlari tizimi. Shashmaqom (tarkibi va tuzilishi).
5. Mushkilot - maqomlarning cholg'u bo'limi.
6. Nasr - maqomlarning ashula bo'limi. Birinchi va ikkinchi guruh sho'balari.
7. Maqomlarning ichki qonuniyatlari. Maqomlarda namud va usullar.
8. O'zbek maqomlarning ijro uslublari.

O'zbek xalqining o'z ildizlari bilan qadim-qadim zamonlarga borib taqaladigan musiqa merosi, xilma-xil musiqa janrlari hamda boy tasviriy vositalari bilan bizning davrimizgacha yetib kelgan. Ular orasida maqomlar, keyin ma'noda maqomchilik san'ati Sharq xalqlarining musiqa merosida juda katta o'rin tutadi. Shu sababli maqomlar masalasi san'atkor va olimlarning diqqatini ko'pdan beri o'ziga jalb yetib, Sharq xalqlari musiqa madaniyatida juda katta tarixiy, ilmiy va amaliy ahamiyatga yega bo'lgan masalalardan biri bo'lib kelmoqda. "Agar biz asl, haqiqiy san'atni bilmoqchi, o'rganmoqchi bo'lsak, avvalo, mumtoz maqom san'atini bilishimiz, o'rganishimiz kerak, - ta'kidlaydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev. - Agar biz san'atni, madaniyatni ko'tarmoqchi bo'lsak, avvalo, mumtoz maqom san'atini ko'tarishimiz kerak. Maqom ohanglari, maqom ruhi va falsafasi har bir inson qalbidan, avvalo, unib-o'sib kelayotgan yosh avlodimizning ongi va yuragidan

chuqur joy olishi uchun bor imkoniyatlarimizni safarbar yetishimiz zarur".⁶⁸

IX-XIX asrlar davomida Sharq musiqa madaniyatiga oid tarixiy-nazariy risola va manbalarda, zamonaviy manbashunoslik va musiqashunoslik ilmiy-tadqiqot asarlarida maqomlarning shakllanishi va taraqqiy topishi masalasiga alohida ahamiyat berib, olimlar maqomlar haqida o'zlarining fikrlarini bildirib kelganlar. O'zbek-tojik xalqlari mumtoz musiqa ijodiyotidagi maqomlar "ustoz sozanda va xonandadan shogirdga o'tib, bizgacha yetib kelgan maqomlar turkumidagi birdan-bir janr - Shashmaqom ko'rinishida tasavvur etish mumkin".⁶⁹

O'zbek mumtoz musiqasida maqom janri yetakchi o'rin egallab kelgan. Maqomlar juda qadim zamonlarda Yaqin va O'rta Sharq xalqlari musiqa madaniyatida mavjud bo'lgan; yetuk sozanda va xonandalar tomonidan yaratilgan va IX-X asrlarda rivojlanib, uzoq tarixiy-madaniy taraqqiyoti jarayonida mustaqil musiqa janri sifatida rivojlanib, asrlar osha yangi vositalar bilan boyidi. "Maqom" so'zi arabcha "maqam" bo'lib (o'rin, joy, bekat, bosqich, daraja), "turar joy", "istiqomat o'rni", "dam olish joy" kabi ma'nolarni anglatadi. Bu so'z diniy adabiyotda, tasavvuf ilmi va boshqa sohalarida ham keng iste'mol etilgan bo'lib, maxsus ibora sifatida musiqa madaniyatida yetuk o'rta asr davridan boshlab, turli (parda, kuy, ashula, shakl, asar, usul) ma'nolarda ishlatilgan. Shu bilan ularning tutgan mavqei, badiiy-estetik qimmati va tugal bir tarixiy taraqqiyot yo'li ochib berildi. Chunki maqom - bu musiqiy tasavvur va g'oyalar dunyosidir.

Darhaqiqat, maqom musiqasi, she'riyat va raqs san'atlari, ashula va cholg'u ijrochilik madaniyatini mujassamlashtiruvchi mushtarak badiiy jarayon. Sharq musiqa madaniyatiga bag'ishlangan o'rta asr olimlarning risolalarida maqomlarning nazariy masalalari o'z ifodasini topgan. Amaliyotda, aynan Sharq madaniyati negizida shakllangan maqomlar "ustoz-shogird" ta'limotiga ko'ra yetuk sozandayu-xonanda va bastakorlar tomonidan shogirdlarga og'zaki an'anada o'rgatib-o'zlashtirilib, rivojlanish jarayonida badiiy jihatdan maqom cholg'u va maqom ashula yo'llaridan tortib yirik maqomlar turkumi sifatida bizgacha yetib keldi. Falsafiy va musiqiy mantiq nuqtai nazaridan, "maqom (falsafiy tarafdin) - musiqa vositasida dunyoni idroklash; yuksak estetik ahamiyatga molik hayotiy taassurotlar, tushunchalar, ramz va obrazlar olami; ruhning cheksiz go'zallik va mutanosiblik timsoli bo'lgan. Maqom negizidagi bosh g'oya - ma'naviy faollik, tovushlarda ifodalangan go'zallikdan bahramand bo'lish tuyg'ularini uyg'otishga qaratilgan".⁷⁰

⁶⁸ . Mirziyoev Sh.M. Dillarni dillarga, ellarni ellarga payvand etadigan san'at. Xalqaro maqom san'ati anjumanining ochilish marosimidagi nutqi. /// "Xalq so'zi", 2018, 7 sentabr. № 185. - 1 bet.

⁶⁹ . Rajabov I. Maqomlar. Toshkent, 2006. - 11 bet.

⁷⁰ . Otanazar Matyoqubov. Maqomot. Toshkent, 2004. 15-16 bet.

Maqom toifasidagi har qanday katta-kichik badiiy asar (yaxlit yoki ko'p qismli turkum) kuy, ashula, raqs yoki ularning aralash ko'rinishi asrlar davomida muayyan shakllardagi musiqiy ramzlar sifatida qaror topib, o'ziga xos majoziy nomlar bilan yuritilib kelingan.⁷¹

Musiqada "maqom" deganda kuy tovushqatorining alohida bosqichlari - parda tuzilmalari (lad birliklari); lad tizimlari; alohida musiqa asari (cholg'u yoki ashula); musiqa turi (janri) - cholg'u va ashula asarlarini birlashtiruvchi katta-kichik turkumli janr deb tushunish kerak. Turli xalqlar madaniyatida "maqom" iborali asar va turkumlar mavjud: maqom, mug'om, muqom, dastgoh, nu'ba kabi tushunchalarning variantlari keng tarqalgan.

Maqom yirik turkum va asar janri sifatida mumtoz musiqa toifasiga kiradi. Musiqa ijodiyotining boshqa turlaridan u o'zining badiiy mukammalligi, kuy va shakl tuzilishlari, lad va usul tizimlari hamda ilmiy va amaliy asoslarining puxta ishlanganligi bilan farq qiladi. Maqomchilik san'ati an'anaviy hayot tarzi, axloq qoidalari hamda musiqaning ma'naviy oziqasi. U jonli musiqa asari bo'lib, unda insonni kamolotga undaydigan dunyoqarashlardan kelib chiquvchi boy mentaliteti mavjud. Ushbu barqaror musiqiy an'analar ijodkor sozandalar ilhomi asosida jonli talqinlarda yaratilgan badiiy jarayondir.

Tarixga ko'ra maqom musiqa san'ati (o'ziga xos ijodkorlik va ijrochilik san'ati) Yaqin va O'rta Sharq xalqlari madaniyatida bir vaqtda shakllanib, tarqaldi hamda rivoj oldi. Hozirgi davrda hayot kechayotgan arab maqomi, ozarbayjon mug'omi, o'yg'ur muqomi, o'zbek-tojik maqomlari, mag'rib nu'basi va eron dastgohlari o'ziga xosligi bilan ajralib turadilar. Maqomot (maqomlarning ko'plik shakliga nisbatan maxsus atama) tizimida o'zgacha musiqani yorqin ifodasi bo'lib, har biri milliy badiiy tafakkuri asoslari bilan chambarchas bog'liqdir (*qarang ilova, jadval № 7*).

Maqomchilik san'ati qonuniyatlarini sharhlash, asoslash, musiqa nazariyasi va amaliyotiga oid masalalar IX asrdan boshlab "Musiqiy risolalarda" o'z aksini topdi. Musiqa ilmi, jumladan, maqomchilik san'ati rivojiga Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Safiuddin Urmaviy, Qutbiddin Sheroziy, Abdulqodir Marog'iy,

Abdurahmon Jomiy, Zaynulobiddin Husayniy, Najmiddin

Kavkabiylar, Darvish Ali Changiy kabi musiqa nazariyotchilari ulkan hissa qo'shganlar. Maqomlarni tartiblashda, muayyan tizimga tushirishda Urmaviy va Sheroziy, Jomiy va Kavkabiylarning (XIII - XVII asrlar) xizmatlari, ayniqsa, "12 maqom turkumi" O'rta Osiyo, Xuroson, Ozarbayjon xalqlari musiqa madaniyati eng taraqqiy etgan davri musiqa ilmda va amaliyotida qo'llanib kelinganligi haqida ma'lumotlar qimmatlidir.

⁷¹ . Otanazar Matyoqubov. O'sha manba. - 16 bet.

O'zbekiston musiqa madaniyatida uchta asosiy maqom turkumlari, turli shakllardagi maqom asarlari va turkumlari tarqalgan - ya'ni Buxoro "Shashmaqomi", "Xorazm maqomlari" va **"Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari"** turkumlari, shuningdek, maqom cholg'u ("Cho'li Iroq", "Yovvoyi Chorgoh") va ashula ("Yovvoyi Ushshoq", "Segoh") yo'llari, lokal maqom cholg'u va ashula turkumlari - Farg'ona "surnay maqom yo'llari" va "Ushshoq" ashula turkumi, Xorazm "dutor maqom turkumi", "Feruz" ashula turkumlari va b. (*qarang ilova, jadval № 10*).

5.1. MAQOMOT TIZIMI: TARIX VA ZAMONAVIYLIK

Maqomlar ko'p asrlik tarixiy yo'lga ega. U o'ziga xos an'analar hamda tizimlarga asoslangan, mahalliy uslublarning o'zaro izchil bog'lanishlaridan kelib chiqqan. Maqomlarning alohida uslublar iboralaridan boshlab, o'ziga xos betakror xususiyatlarigacha bo'lgan tomonlari har bir muayyan tarixiy davrning badiiy-estetik g'oyalari ostida shakllanib kelgan.

Ilk bor "maqom" iborasi islom adabiyoti, jumladan, tasavvuf ta'limotida (shariat, tariqa va haqiqat) o'ziga mustaqil va mukammal bilimga yega bo'lishi bilan bog'liq (tariqa bosqichi "xaft maqom" - yetti bosqich bilimlarni o'zlashtirish yo'llaridan iborat). IX asr boshlarida tasavvufning nazariy asoslari ishlab chiqildi, so'fiylarning amaliy, ruhiy-psixologik mashqlari, o'z-o'zini tarbiyalash va chiniqtirish tadbir-usullari shakllandi. Ushbu davrida tasavvufga oid tariqat (yo'l demak) asoslari vujudga keldi: ya'ni "ilohiy ma'rifatni egallashga bel bog'lagan kishining ruhiy-axloqiy kamolot yo'li" va shu bilan maqomot (maqom - manzil, bekat) yo'l manzillarini tushunchalari bo'lib, muhim o'rni tutadi. Zero, maqomot "solikning ruhiy-ma'naviy kamoloti bosqichlarini anglatadi": maqom qat'iy amaliy nazorat bosqichi. Shu bois uning darajalarini bir-bir egallab, muvaffaqiyatga yerishgan inson "ilohiy mushohada qila boshlaydi, qalbini zavqu shavq qamrab oladi", chunki u ruhiy taraqqiyotning natijasidir.⁷² Darvoqe, inson (so'fiy) kamolga yetish uchun maqomot bosqichlarini yegallash lozim: yaxshi so'z, yaxshi amal, yaxshi fe'l, yaxshi axloq, maorif va b. Bu tariqa "maqom" deb nomlanuvchi benazir musiqa shajarasi; maqom - "musiqa ... tovushlar majmuasi emas, aksincha, parda va usullarning muvofiqlashgan tizimidir."⁷³

Ko'p asrlik tarixi davomida maqom san'ati shakllanish, yuksalish va rivojlanish yo'lini bosib o'tdi. Ilk bor VII-VIII asrlarda xalq musiqasi negizi, mumtoz she'riyati va mahalliy professional ijrochilik an'analarning rivoji yirik turkumli janrlar shakllanishiga olib keldi, jumladan, Borbad ijodiga mansub "Xusravoniy" turkumi. IX-X asrlarda maqomsimon cholg'u va ashula-cholg'u asar va turkumlar rivojlanadi.

⁷² . K. Najmiddin. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. Birinchi kitob. Toshkent, 1996. 25-28 bet.

⁷³ . Matyoqubov Otanazar. Maqomot. Toshkent, 2004. - 15 bet.

Musiqi amaliyotida "maqom" iborasi ushbu davrlardan boshlab, o'rta asr olimlarning yozma manbalari, "musiqiy risolalari"da yuzaga keldi. Avvalo, maqom - bu alohida musiqa cholg'usi dastasidagi parda (barmoqni cholg'u dastasidagi joylashuv). Ayni vaqtida maqom lad tuzilmasi hamda turkumli ashula-cholg'u asari hamdir. Maqomlar musiqa madaniyatining maxsuli bo'lib, o'z ichiga xalqning ongli estetikasi, ruhiyati, dunyoqarashi, falsafiy donishmandligini mujassallagan professional ijodiyotining yutuq va tajribalari asosida shakllanib, rivoj olgan. Og'zaki musiqiy tizimi va ushbu an'ana sharoitida tarqalishi hamda musiqiy-badiiy qadriyatlarini o'zlashtirilishi natijasida, uning ko'p asrlik yashovchanligini ta'minlab berdi. Maqomlar - ko'pgina iste'dodli sozanda-yu bastakorlar tomonidan eng qadrlil hamda qimmatli ijodiy yutuq va tajribalari o'zlashtirilgan ijodkorlik va ijrochilik faoliyati hosilidir.

IX-XIX asrlarda musiqa manbalaridagi mavjud ma'lumotlarining katta qismi maqomlarning nazariy asoslari sharhlab beriladi. Qindiy, Forobiy va ibn Sino (IX-XI a.) katta va kichik risolalarida an'anaviy musiqaning ijtimoiy hayotdagi o'rni, tarixiy shakllari, musiqa tovushlari ta'rifi, kuy, lad (tuzuk), usul tuzilmalarining tarkib topish qonun-qoidalari, musiqa cholg'ulari tasnifi va ijrochilik masalalari hamda ular negizida "maqom" iborasi "parda" ma'nosida batafsil yoritilgan. Safiuddin Urmaviy (XIII a.) maqom, jumladan, "O'n ikki maqom" turkumi, "ovoza" va "sho'ba" masalasini ilk bor tizimlashtirib, Sharq nota yozuvida maqom va boshqa tarzida yaratilgan kuylarni yozib qoldirdi. Sheroziy va Amuliy (XIII-XIV a.) risolalarida musiqiy-nazariy va amaliy masalalar orasida "savt"(tovush), "nag'ma"(kuy), "jins"(tetraxord), "jam'" (tovushqator), maqom va musiqa cholg'ularni ta'riflab, 70-ga yaqin maqom tovushqatorlari keltirishgan. Abduqodir Marog'iy (XIV

a.) - o'z davri bastakori va sozandasi, olim sifatida musiqa janri va shakllari, ayniqsa, iste'molda bo'lgan 40 ga yaqin musiqa cholg'ulari haqida ma'lumotlar berib, ularning tasvirini ham izohlagan. Abdurahmon Jomiy (XV a.) "bo'd" (interval), "nag'ma" (kuy), "jing" (lad) va ularning namunalari, kengroq "O'n ikki maqom" tizimi haqida ma'lumotlarni aniq ta'riflaydi. Zaynulobiddin Husayniy (XV a.) o'zining "Qonun" (Qonuni ilmiy va amaliy musiqiy) asarida nag'ma, bo'd, jing, jam', maqom va yiqo' masalalarini ular orasida 91 ta maqom-lad tovushqatorlarni sharhlagandir. "O'n ikki maqom" tizimi takomillashuvi, uning kuy-ashula turlari va shakllari, ishlanish uslublari hamda musiqa cholg'ulari, ularning ijrochilik xususiyatlari va ilk bor ijrochilar o'rta asr musiqa an'analari namoyandalari haqida nazariy va amaliy ma'lumotlar Najmiddin Kavkabi va Darvish Ali Changiy (XVI-XVII a.)lar tomonidan ilmiy asoslab beriladi. Alisher Navoiyning adabiy merosida ("Mahbubul-qulub", "Hamsa", "Mezonul-avzon" va b.) ham o'zbek maqom san'atiga oid ilmiy va amaliy masalalar (musiqa cholg'ulari, janrlari, samo') o'z yechimini topgan.

Ilmi advoru fanni musiqiy,
Mendin ul ilm ahli tahqiqiy. (A.Navoiy. "Sab'ai sayyor")

Binobarin, o'rta asr olimlari tomonidan musiqa nazariyasi ("Ilmi musiqiy"), maqomlar bo'yicha qator ilmiy va amaliy ("Ilmi advor", "Ilmi yiqo'") masalalari o'z ifodasini topgan bo'lib, zamonasining musiqa madaniyati hayotini yoritishda qimmatli manba hisoblanib kelgan hamda keyingi davrlarda, XX asrdan boshlab, izchillik bilan takomillashib, rivoj oldi. Bu bevosita nota yozuvlari tizimi taraqqiy etishi va maqom san'ati shakllari yashovchiligi bilan bog'liqdir.

XI-XIII asrlardan boshlab to XVII asrgacha Yaqin va O'rta Sharqda "Duvozdax maqom"- "O'n ikki maqom" turkumi keng tarqalib, musiqa amaliyotida qo'llanib keldi. Ushbu turkumga Ushshoq (oshiqlar), Rost (to'g'ri, mos kelish), Navo (kuy, ohang), Busalik (atoqli ot - Abu Solihdan olingan), Hijoz (past tekislik), Husayniy (kishi nomi), Isfahon (shaharga nisbat), Zirafqand yoki Kuchak (pastga sakrash, tushish va to'shak), Rahoviy (Rum shaharlaridan biri), Zangula (qo'ng'iroq, zang), Iroq (mamlakat nomiga nisbat), Buzurg (katta, ulug') kabi maqomlar, shuningdek, oltita (6)ovoza (avaza, maqomlarga javob yoki nazira tarzida ishlatilgan, masalalan, Navro'z, Shahnoz va b.) va yigirma to'rtta (24) sho'balar (maqomlarning shohobchalari, ular orasida Dugoh, Segoh, Chorgoh, Panjgoh, Uzzol, Muhayyar, Sabo va b.) o'rin olgan ⁷⁴ (qarang *ilova, jadval № 8-9*).

XVIII asrda Buxoroda yangi turkum - "Shashmaqom" uzilkesil "O'n ikki maqom" tizimi negizi hamda mahalliy musiqa an'analari asosida shakllandi. XIX asrda "Xorazm maqomlari" va "Farg'ona-Toshkent maqom" turkumlari vujudga keladi. Keyinchalik "Shashmaqom" va boshqa turkumlar asosida maqom asarlarining yangi uslublari va ko'rinishlari zamonaviy talqinda rivoj oladi. Umumiy tuzilishi va turkumlarga bo'linishi, nomlanishi jihatidan Buxoro va Xorazm maqomlari bir-biriga yaqin turadi. Farg'ona-Toshkent maqomlarining ikki yo'nalishi orasida ham uzviy aloqalar mavjud.

Maqomot ijrochiligi madaniyatida qo'llaniladigan cholg'u (tanbur, dutor, doira)larning bevosita kuy va ashulalar bilan bog'lanishini ikki tomonlama kuzatish mumkin. Bir tarafdin, cholg'ular amaliyot in'ikosi, asrlar davomida shakllangan musiqiy tafakkur mahsuli bo'lsa; ikkinchidan, cholg'ular ijro jarayoniga bevosita ta'sir o'tkazuvchi juda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

XX asrda maqomchilik san'ati rivojlanib, etuk sozandayuxonanda va bastakorlar ijodi va repertuarlaridan o'rin oldi. Ular zamonaviy nota

⁷⁴ . Manbalarga ko'ra, "O'n ikki maqom" yilning o'n ikki burji (oyi) bilan bog'liq ekani, 24 sho'ba esa kunning 24 soatiga bog'langan holda aytilgan. Har bir maqomning chalinish vaqti ham bir sutkaning 1-2 qismiga bo'lib ko'rsatilgan ekan. Qarang: Ishoq Rajabov. Maqomlar masalasiga doir. Toshkent, 1963. - 97 bet.

yozuvlari orqali to'plamlar sifatida nashr etildi, ularni nazariy va amaliy o'zlashtirish ishlari amalga oshdi. Bular ilk bor V.Uspenskiy tomonidan amalga oshirilgan "Shashmaqom" nota yozuvlari va ularning chop etilishi; Samarqanda birinchi ilmiy-tadqiqot institutining faoliyati (1928); A.Fitrat, M.Xarratov, N.Mironov ilmiy-ommabop nashrlari; Ye.Romanovskaya, Il.Akbarov, Yunus Rajabiy, A.Kozlovskiy, G.Mushel, A.Chetvertakov-larning to'plovchi va notalashtirish faoliyatlari; V.Belyayev, V.Uspenskiy, Ye.Romanovskayalarning XX asr birinchi yarimidagi tadqiqotlari shular jumlasidan.

Maqom nota yozuvlari va to'plamlari nashri. Maqom o'zbek an'anaviy musiqasining o'ziga xos janri sifatida tarkib topib, uning og'zaki professionallik yo'nalishi bevosita ijrochilik madaniyati bilan bog'liqdir. Ushbu san'atning haqiqiy va chinakam badiiy ijrosi maxsus bilim va ko'nikmalar, mashhur ustozlardan maqom an'analari o'zlashtirishni talab yetgan. Maqom san'atining asl o'zi, uning sarchashmalari bo'lgan jonli an'analari yetuk sozanda va xonanda (xalqimiz ularga "maqomdon" - maqom donishmandi deb atashgan) ijodi bilan namoyon bo'lib, ular aytim san'ati hamda mohir sozanda (ayniqsa, tanbur ijrosiga yega bo'lgan) uyg'unligi sifatida maqomot qadriyatlari saqlovchisi va an'alar namoyandalari bo'lishgan. V Uspenskiy o'z taassurotlari haqida yozar ekan "Buxoroda 1923-yili ko'p minglik xalq olomoni, nafasni chiqarmay, taniqli xonanda ijrosida "Shashmaqom" ijrosini tinglashgan".

Maqom san'atiga faol qiziqish, ularni yozib olish, ilmiy va amaliy o'rganish ishlari XIX-XX asrlar kesimida Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida (Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Turkiston o'lkasi davlati) biroz jonlana boshlanadi: an'anaviy musiqa - maqomlarga bo'lgan ehtiyoj yangi bir bosqichga ko'tariladi. Og'zaki tarzda tarqalib kelayotgan maqomlar XIX asrning oxirgi choragida yozib olindi. "Xorazm maqomlari" turkumi, "Dutor maqom turkumlari" Komil Xorazmiy (Pahlavon (Polvon) Niyoz Mirzaboshi) tomonidan ixtiro yetilgan, tanburga moslangan, o'n sakkiz chizig'li "tanbur chizig'i" notasi orqali "Rost" maqomi yozib olinib, maqomlarni o'zlashtirilishida qimmatli manba sifatida qo'llanib keldi (keyinchalik bu ishni bastakorning o'g'li, shoir Muhammad Rasul Mirzo davom ettiradi va qolgan hamma maqomlarni nota chizig'iga yozib, oxiriga yetkazadi). Ushbu nota yozuvlari maqomlarni o'rganishida o'z zamonasi uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu yozuvlar Xorazm maqomlarining aslini o'zlashtirish amaliyotda asosiy vosita bo'lib, xizmat qilib kelgan (o'z davrida Buxoro maqomlari ham Xorazm "tanbur chizig'i"da yozib olingan; qog'ozga tushirilgan maxsus ("nota kitobi") bir nusxa Buxoro amiriga tuhfa qilingan").⁷⁵

⁷⁵ . Mullo Bekjon Rahmon o'g'li, Muhammad Yusuf Devonzoda. Xorazm musiqiy tarixchasi. Toshkent, 1998. - 15 bet.

Abdurauf Fitrat "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" kitobi bu jarayon haqida quyidagilarni bayon qiladi: "Ikkinchi Muhammad Rahim zamonida eng katta shoir ham musiqashunos bo'lgan Polvonniyoz Mirzaboshi Komil musiqani o'rganish uchun bir qulay yo'l axtarishga kirishadir. O'ylab, o'ylab "Xorazm chizig'i" atalgan notani ixtiro qiladi. ... Mazkur Polvonniyoz Komilning o'g'li Shashmaqom kuylarini shu "Xorazm chizig'i" atalgan nota bilan yozib olgan. Shu notaning yordami bilan Xorazm o'lkasida musiqiy hayoti yangidan jonlana boshlagan, kengaygan. Ko'p musiqiy ustozlarida yetishgan".⁷⁶

1923-yili Buxoroda "Shashmaqom", Abdurauf Fitrat iltimosiga ko'ra, rus kompozitori va folklorshunosi V.A.Uspenskiy tomonidan atoqli maqomdon-ustozlari bo'lmish Ota Jalol Nosirov va Ota G'iyos Abdug'ani, shogirdlari Domla Halim Ibodov va Ma'rufjon Toshpo'latovlar ishtiroklarida yozib olindi va tarixda birinchi bor "Olti musiqali poema. Maqom" (Shest muzykal'nykh poem. Makom. Buxoro, 1924; N.Mironov va A.Fitratlar tahriri ostida) nomi bilan Moskvada chop etildi. Ushbu nashr (noyob, ahamiyatli, aniq) O'zbekiston musiqa madaniyatida muhim voqea bo'lib, kelgusida o'zbek va tojik xalqlari musiqa merosini saqlanish va muhofaza qilish uchun o'zgacha manba ahamiyat kasb yetildi. V.Uspenskiyga ushbu munosabati bilan berilgan maxsus attestatda quyidagilar yozilgan: "V.Uspenskiyga qadimiy maqomlarni to'plash va yozib olish maqsad edi. V.Uspenskiy o'ziga yuklangan vazifalarni sharaf bilan bajarishga muyassar bo'ldi, shu bois Sharq musiqasini abadiylashtirishda katta xizmat ko'rsatdi". V Uspenskiy yozuvidagi "Shashmaqom" nashri maqom san'atini kelajakda notalashtirishga asos bo'ldi.

Maqomlarni yozib olish katta qiyinchiliklar tug'dirgan - tovush yozish uskuna bo'lmagani uchun jonli ijroda, eshitish qobiliyati orqali, maqomlarning ashula bo'limlari tanbur cholg'usi jo'rnavozligi talqinda yozib olinib, ammo she'r matnlari esa yozilmay qolgan; talaffuz etish xususiyatlari, kuychan nafas kengligi, ovoz va cholg'u mutanosiblari aniq yozilmagan, kuylarga xos bo'lgan takt-ritm o'lchovi va lad-tonallikning to'g'ri topilishiga imkon bo'lmagan edi. V.Uspenskiy tomonidan maqom mohiyatining to'laqonli yozib olinishi bo'yicha, musiqashunosolim Otanazar Matyoqubovning quyidagi so'zlarini keltirish joiz: "V.Uspenskiy yozuvlari maqom pardalarining joy-joyiga to'g'ri qo'yilganligi va umuman lad tizimining mukammal aks ettirilganligi bilan, keyinchalik yuzaga kelgan ayrim to'plamlarga qaraganda birmuncha ustun turadi. Bunda Shashmaqom asl ustozlar talqinida va bevosita ularning nazorati ostida yozib olinganligi, V.Uspenskiy o'z sohasida puxta bilimlarga ega bo'lgan olim. Sadoqatli inson ekanligi ham ancha qo'l kelgan".⁷⁷

⁷⁶ . Fitrat Abdurauf. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. Toshkent, 1993. - 49 bet.

⁷⁷ . Matyoqubov Otanazar. Maqomot. Toshkent, 2004. - 24 bet.

30-yillari V.Uspenskiy va V.Belyayevlar "Farg'ona-Toshkent maqom yo'llarini" ("Shahnoz-Gulyor" turkumi), Ye.Romanovskaya "Xorazm maqomlari"ning cholg'u yo'llarini notaga olib, nashr etishdi.⁷⁸ 1950-61 yillari "Shashmaqom" to'liq ravishda 5 jildlik to'plam sifatida Boboqul Fayzullayev, Shoxnazar Sohibov va Fazliddin Shahobovlar yozuvlarida ("Shashmakom". V. Belyayev tahririda) Moskvada nashr qilindi (tojik va rus tillarida). Bu nashrlarda maqomlarning ashula yo'llariga mos so'zlar, har bir maqomga xos pardalar to'g'ri topib qo'yilgan bo'lsa ham, ayrim kamchiliklar ko'zga tashlanadi - maqom ashula sho'balarining ikki tillik ijrosidan foydalanilmagan (asosan tojik g'azallari qo'llanilgan), ayrim maqomlarning tayanch ladlari, masalan, "Rost" maqomida noto'g'ri ifodalangan.

1959-yilda "Shashmaqom" Yunus Rajabiy yozuvida o'zbek tilida "O'zbek xalq musiqasi" antologiyasining V jildida (I. Akbarov tahriri ostida, matnlari o'zbek va rus tillarida) chop etildi.⁷⁹ ⁸⁰ Ushbu yozuvlar Yu.Rajabiy, B.Zirkiyev, Sh.Mullajonova, M.Toshpo'latov, M.Tolmasov, Yo.Dovidov kabi xonanda va sozandalar ijrosida amalga oshirildi. Ushbu antologiyasining I-IV jildlarida ayrim maqom cholg'u va ashula yo'llari, "Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari" hamda "Xorazm maqomlari" Matniyoz Yusupov yozuvida VI jildida nashrdan chiqdi.⁸⁰ 1966-1975yillarda Yunus Rajabiy tomonidan qayta tayyorlangan va to'ldirilgan "Shashmaqom" nomli olti jilddan iborat to'plam (F. Karomatov tahriri ostida, kirish so'zlari F.Karomatov va I.Rajabovlar tomonidan yozilgan) bosilib chiqdi; bu to'plamga ayrim maqom cholg'u va maqom ashula yo'llari, o'zbek bastakorlari tomonlaridan maqom uslubidagi asarlari hamda "Farg'ona-Toshkent maqomlari" ham kiritildi. "Shashmaqom" to'plamidagi maqomlarning ashula yo'llari mumtoz o'zbek shoirlari (Atoiy, Lutfiy, Sakkokiy, Alisher Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Nodira, Uvaysiy, Muqimiy, Ogahiy, Furqat va b.) she'rlari va ayrim taronalar tojik tilidagi she'rlaridan foydalanilgan. Ashula bo'limidagi she'r vaznlari maqom kuylariga mos kelishiga, ularni shakl va mazmun jihatdan to'g'ri tanlab olishga katta ahamiyat kasb etildi.

Xorazm maqomlari" esa 1980-1987 yillarda Matniyoz Yusupov tomonidan (I.Akbarov tahriri ostida) to'ldirilgan yozuvlari qayta nashrga tayyorlanib, uch jildlik beshta kitobdan iborat to'plam sifatida chop etildi.

Keyingi yillarda maqomlarni notaga olish borasida ishlar jadallashtirildi, jumladan, Buxoro "Shashmaqomi"ning bo'lim va qismlarini yozib olishda Ari (Ariel) Bobohonov, Sulaymon Taxalov, Rahmatilla Inoyatovlar tomonidan; "Xorazm maqomlari" tanbur va dutor

⁷⁸ . Романоская Ye. Хорезмская классическая музыка. Ташкент, 1939; Романовская Е., I. Akbarov. O'zbek xalq qo'shiqlari. 1-2 kitoblar. Toshkent, 1939.

⁷⁹ . O'zbek xalq musiqasi. Buxoro maqomlari. 5 jild. Toshkent, 1959.

⁸⁰ . O'zbek xalq musiqasi. Yunus Rajabiy yozuvida. 1-4 jildlar. Toshkent, 1955-1959; Xorazm maqomlari. M.Yusupov yozuvida. Toshkent, 1958.

ijrosida "tanbur chizig'i" orqali yozib olingan variantlari bevosita maqom amaliyoti bilan qiyoslab o'rganishga kirishgan xorazmlik sozanda Ozod Bobonazarov bo'ldi.⁸¹

1959-yili O'zbekiston radio qo'mitasi qoshida Yunus Rajabiy rahbarligida maqom ansamblining faoliyati respublikamizda nafaqat maqom san'atini tiklash va ommalashtirish ishlari, balki yosh maqom ijrochilarini tarbiyalashda o'ziga xos ijodiy laboratoriyasi hamda maqomlarni yozib olish uchun yangi uslubiyat yo'llarini ishlab chiqish vazifasini ham bajarib kelgan. Ansambl qisqa vaqt (1960-1962 yillari) davomida "Shashmaqom" va "Farg'ona-Toshkent maqomlari"ning ashula yo'llarini to'liq o'rganib, tasmalar va gramyozuvlarda (maqomlar haqida tasavvur yetishda) yozib olindi va keng jamoatchilik orasida tarqaldi. Zero, ansambl jamoasi maqomdon ustozlarning ijro uslubidan keng foydalanib, ovoz imkoniyatlarini kengaytirib (ansamblga ayollar ovozi ham kiritilgan holda), maqom cholg'u va ashula yo'llarini hozirgi zamon tinglovchilarining didiga moslashtirib talqin yetishgan. Ansambl ijrosida dastlabki maqom nashrlaridagi yozuvlar, tajriba bo'lgani uchun, amalda tekshirilgan; ularda ba'zi kamchiliklarga yo'l qo'yilgani aniqlandi; bu haqida Yunus Rajabiy o'zlarining so'nggi kitoblarida batafsil yozib ketganlar ("Musiqqa merosimizga bir nazar", Toshkent, 1978). Shu bois YuNESKO hamkorligida "Shashmaqom" Yunus Rajabiy yozuvida to'g'irlangan va to'ldirilgan varianti yangidan (davlat tilida) nashr etildi; bu to'plamda "Shashmaqom"dan tashqari "Farg'ona-Toshkent maqomlari" va Yunus Rajabiyning maqom cholg'u yo'llari ham kiritildi, musiqa va san'at o'quv muassasalariga tarqatildi.⁸²

2010-yili Berlinda nemis olimasi Angelika Yung (1972-1978 yillari Toshkent konservatoriyasining "Sharq musiqasi" kafedrasida ta'lim olgan) ning ilmiy ishi nashr etilib, unda taniqli sozanda Ari (Ariel) Bobohonov tomonidan yozib olingan "Shashmaqom"ning 348dan ortiq nota yozuvlari kiritilgan.⁸³

XX-XXI asrlar jarayonida yashab va ijod qilib kelgan yetuk san'atkorlar ijrosida "Shashmaqom" turkumi Viktor Uspenskiy, Yunus Rajabiy va Ariyel Boboxonovlar tomonidan yozib olingan va nashr etilgan to'plamlarda har bir maqomning tarkibi davr ila sharoit taqozosi bilan son va tartibi jihatidan o'zgarishlarga uchragan. Quyidagi jadvalda bitta

⁸¹ "Xorazm tanbur chizig'i"da olingan Xorazm maqomlarini zamonavqiy nota yozuviga ko'chirish ishlarini birinchi bo'lib V.Belyaev 1930-40 yillari boshlagan, keyinchalik bu ishni I.Akbarov davom ettirib, yettita qo'lyozma asosida matnning yig'irma variantini ishlab chiqdi (ushbu yozuvlar qo'lyozmalari San'atshunoslik instituti kutubxonasida saqlanmoqda). 1980-chi yillarida tanbur chizig'idagi "Xorazm maqomlari" Ozod Bobonazarov va Bozorboy O'rinovlar tomonidan jonli ijrolarga mos nota yozuvlari nashrga tayyorlandi.

⁸² . Юнус Ражабий Ўзбек мақомлари. Шашмақом. Тошкент: ЮНЕСКО, 2007.

⁸³ . Angelika Jung. Der Shashmaqom aus Buchara uberliefert von den alten Meistern notiert von Ari Babarhanov. Berlin, 2010.

maqom tuzilishini qiyosiy tahlil qilish uchun havola etiladi (nashr tartibi bo'yicha yozuvlar berilgan).

MAQOM "DUGOH"

V.Uspenskiy (1924)

I

Tasnif
Tardji
Gardun
Peshrau
Samoi
Muxammas Dugoh
Muxammas Chorgoh
Muxammas Xadji-Xodja
Muxammas Chor-
Sarxona
Sakil Ashkullo

II

Saraxbor
Sakkizta Tarona
Talkin Chorgoh
Tarona
Nasr Chorgoh
Beshta Tarona
Oras
To'rtta Tarona
Xusayni
Ikkita Tarona

III

Ufar
Siporish

Yu.Rajabiy (1959)

Mushkilot

Tasnif
Tarjei
Gardun
Peshrav
Samoi y
Muxammas Dugoh
Muxammas Chorgoh
Muxammashojixo'ja
Muxammas
Chorsarxona
Saqili Ashkullo

Nasr (1 gur.sho'ba)

Saraxbor
Tarona I-VI
Talqini Chorgoh
Tarona
Nasr Chorgoh
Tarona I-III
Orazi Dugoh
Tarona I-III
Husayniy Dugoh
Ufari Chorgoh

Nasr (2 gur.sho'ba)

Chorgoh Savti
Chorgoh Savti
Talqincha

A.Bobohonov (2010)

Mushkilot

Tasnif
Tarjei
Gardun
Peshrav
Samoi y
Muxammas Dugoh
Muxammas Chorgoh
Muxammas Hojixo'ja
Muxammas Chorsarxona

Saqili Ashkullo

Nasr (1gur.sho'ba)

Saraxbor
Tarona I-VIII
Talqini Chorgoh
Tarona
Nasr Chorgoh
Tarona I-V
Orazi Dugoh
Tarona I-III
Husayniy Dugoh
Tarona I-II

Ufari Chorgoh I-II

Zamzama Dugoh
Chorgoh Savti

Nasr (2 gur.sho'ba)
Mo'g'ulchai Dugoh

Qashqarcha

Soqiynoma

Ufar

Dugoh mo'g'ulchasi

Dugoh mo'g'ulchasi

Talqincha

Qashqarcha

Soqiynoma

Ufar

Qalandari Dugoh

Samandari Dugoh

Mo'g'ulchai Dugoh

Chapandoz

Talqincha

Qashqarcha

Soqiynoma

Ufar

Savti Chorgoh

Savti Chorgoh

Chapandoz

Qashqarcha

Soqiynoma

Oromijon

Oromijon Saraxbori

Oromijon

Oromijon Ufari

Ufar I-II

Qalandari Dugoh

Samandari Dugoh

Savti Chorgoh I

Oromijon

Oromijon Saraxbori

Oromijon

Oromijon Ufari I-II

Oromijon Talqini

Yangi topilgan "tanbur chizg'i"ning Hazorasp nusxasi ustida O'zbekiston davlat konservatoriyasining Ilmiy markazi (Otanazar Matyoqubov rahbarligi) va Urganch universitetida (Botir Rahimov rahbarligi) bir necha ilmiy xodimlar va malakali maqomchilar hamkorligida - Rustam Boltayev, Samandar Xudoyberganov, Matrasul Matyoqubovlar tomonlaridan ilmiy-ijodiy izlanishlarini boshlab, yangi nota yozuvlari nashr etildi.⁸⁴

Xorazm "tanbur chiziqlari" yozuvlarida maqom cholg'u kuyi va ashulalarining ismi tanbur pardalariga (dastada 18 parda joylashgan) muvofiq sodda hamda qulay uslubda ko'rsatib berilgan. Ushbu yozuvlarning ahamiyati shundan iboratki - "tanbur chiziqlari"da Xorazm maqomlari (olti yarim maqomi) turkumi va dutor maqomlarining asosiy yozuv belgilari tamoyili xatga tushirilgan: har bir maqom va uning tarkibiy bo'lak qismlari (xona, bozguy, xang), tasnifoti nomlari (Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Buzruk, Iroq, Panjgoh), tanbur zarblari (yakka zarb, qo'sh zarb), parda, usullari; maqom cholg'u va ashula yo'llarining to'la-to'kis kuylari (kuy harakati); doira usullarining tarhi (uzun-qisqa zarblari anglatuvchi bo'g'inlar "gul", "tak", "ta-ka", "tak-ka", "tak-takka-tum" va h.); maqom kuylari tarkibiy bo'laklarini belgilovchi ishoralar (jumla, to'xtov (yoyli chiziq), pauza ("sukun" - o); maqom ashula yo'llarining so'z (she'riy) matnlari (Rost maqomiga Munis Xorazmiy, Navoda - Ogahiy, Dugohda - Feruz g'azali keltirilgan, ular fors-tojik va turkiy so'zlarida bayon etilgan).⁸⁵

Xorazm "tanbur chiziqlari" nomi bilan tarixga kirgan nota yozuvi ("maqom kitobi") XIX asrning oxirida nazariy va amaliy ilm-fani mushtarakligida yaratilgan manba bo'lib, o'zbek xalqining jahonshumul musiqiy qadriyatlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yozuv "ustoz-shogird"

⁸⁴ . Matyoqubov O., Boltayev R., Aminov Q. O'zbek notasi. Toshkent, 2007. Matyakubov O., Boltayev R., Aminov K. Xorezmskaya tanburnaya notatsiya. Tashkent, 2010. Boltayev R. Xorazm dutor maqomlari. Toshkent, 2006. Boltayev R., Raximov B. Tanbur chizg'ilarining ilmiy va amaliy asoslari. Toshkent, 2020.

⁸⁵ .Komil Xorazmiy tabulatura yozuvida tanbur pardalariga ko'ra 18 chiziq olingan; ushbu chiziqlarning osti-ustiga nuqtalar qo'yilib, ular ustma-ust yoki yonma-yon joylashgan (ma'lum ishora, belgilar kuy harakati, bo'g'inlar, zarblar va usullarni ifodalaydi).

ta'limoti va ijrochilik amaliyotida keng qo'llanib kelingan hamda o'ziga xos mukammalligi bilan ajralib turadi.

O'zbek maqomi tarixi va nazariyasi. Bugungi kunda milliy musiqa san'atimiz dadil qadamlar bilan jahon sahnasiga chiqib borayotgan tarixiy haqiqat. Endilikda dunyo ahli milliy musiqa qadriyatlarimiz, jumladan, o'zbek mumtoz musiqasi va uning javhalarini, ayniqsa, maqom san'atini hamda ijrochilik uslublari o'rganish, inson kamoloti yo'lida naqadar muhim ekanini yana bir bor qarra qayd etish lozim. Ana shu xazinani chuqur idroklash, uning negizidagi tub qonuniyatlarini aniqlash, jonli musiqa merosimizni harakatga keltirishda tayanch bo'lib, xizmat qilayotgan maqom cholg'u va ashula yo'llari, yirik maqom turkumlarini eng zamonaviy ilm-fan yutuqlari va ilg'or texnologiyalar vositalarida atroflicha tahlil etilishi hozirgi zamon talabidir. Ayni chog'da milliy musiqa merosimizning chuqur ildizlarini izchil o'rganish va o'zlashtirish - nafosat olamiga ilk qadam. Ushbu merosni, aynan, maqom san'atini ilmiy va amaliy tahlil etish, izlanishlar olib borish yosh avlodda maqomlarga, umuman, o'zbek mumtoz musiqasiga qiziqish uyg'otishda imkon beradi. Unda jahonshumul mumtoz musiqamiz yangi tariximizda ilk bor o'zining asl nomi bilan atalib, **"o'zbek milliy maqom san'ati"** deb belgilangan.

O'rta asrlarda Sharq musiqasiga doir risolalarida maqom san'ati masalasi musiqa nazariyasining eng yirik va tub muammalaridan biri sifatida nazarga olingan. Chunki ushbu davr musiqa ilmini sharhlab berishdan maqsad "uni jonli musiqa asarlarining asosi bo'lgan maqomlar bilan bog'lab, musiqa nazariyasi va amaliyotini umumlashtirib, tushuntirib berishdan iborat edi".⁸⁶ Nota to'plamlarining nashr etilishi hamda o'rta asr yozma manbalari izchil o'rganilishi, maqomlarni ilmiy, tarixiy va nazariy tadqiq etish hamda amaliy o'zlashtirish ishlarini XX asrning 20-yillarida birin-ketin amalga oshdi. Mulla Bekjon Rahmon (Bekjon Rahmonov) va Muhammad Yusuf Devonzoda (Matyusuf Xarratov)larning "Xorazm musiqiy tarixchasi" (1925-yil, arab alifbosida), ilk bor Xorazm maqomlari va ularning tasnifi, kuyi va usullariga berilgan ta'rifi, qadimiy musiqiy an'analari, ayrim kuy va aytim-ashula yo'llarining tarixiga, cholg'ulariga oid hamda xorazmlik maqomdonlarining faoliyati bayon etilgan bo'lib, ushbu davrda Xorazm maqomlarning taraqqiyot yo'li, binobarin, mahalliy musiqa madaniyati uchun xarakterli bo'lgan "dutor maqomlari" haqida ham ma'lumotlar berilgan. V.A. Uspenskiyning "O'zbeklarning klassik musiqasi" (1927, Классическая музыка узбеков) - ilmiy salohiyatiga ko'ra risola davrning musiqa madaniyati ildizlari va badiiy qiymatga ega bo'lgan Buxoro, Xorazm va Turkiston (hozirgi Farg'ona-Toshkent) maqomlari mavjudligi haqida so'z yuritiladi, ularni klassik musiqasi deb ta'riflab tarixiy, ilmiy va amaliy asoslari, ijrochilik uslublari, bastakorlik ijodiyotiga oid ma'lumotlar keltiriladi.

⁸⁶ . Ishoq Rajabov. Maqomlar. Toshkent, 2006. - 48 bet.

Abdurauf Fitratning "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" (1927, arab alifbosida) birinchi marotaba o'zbek klassik (maqom san'ati tushunchasi) musiqa merosining ilmiy va falsafiy jihatlari bayon etilgan bo'lib, musiqa tarixiga oid masalalar ayrim o'rta asr musiqiy risolalar hamda jonli musiqa an'analari, asosan Buxoro Shashmaqomi asarlari negizida, tahliliy dalillar mezoni (ijodkorlik va ijrochilik uslublari)da yoritib berilgan. G'o'lom Zafariyning o'zbek musiqasiga oid maqolalari va "Farg'ona-Toshkent ustozlarining shajarasi" ("Alanga" jurnali, 1931, № 1), Cho'lpon maqolalari, N.Mironovning "O'zbeklar musiqasi" va "O'zbeklar va boshqa O'rta Osiyo xalqlarning musiqa madaniyati haqida ocherklar" (1931) nomli kitoblari musiqashunoslik va maqomshunoslik tarixida yangi burilishning yuzaga kelganligidan dalolat beradi.

XX asrning 50-60-yillarida maqomchilik san'atini ilmiy va amaliy o'zlashtirilishida katta ijobiy o'zgarishlar yuz berdi - bu borada Yunus Rajabiy, Matniyoz Yusupovlarning maqom yozuvlari nashr etildi. Va 1963 yilda Ishoq Rajabovning "Maqomlar masalasiga doir" kitobi soha ilmiga yangicha asos soluvchi dastlabki tadqiqotlardan biri bo'ldi. Kitobda o'rta asr musiqiy risolalarida sharh yetilgan nazariy masalalar bilan maqomlarning shakllanish va rivojlanish jarayoni, "Shashmaqom" va boshqa maqom turkumlari tuzilishi, ichki qonuniyatlari va ijrochilik asoslari batafsil tadqiq etildi.

70-80 yillarda maqomlar va umuman, o'zbek an'anaviy musiqasiga bo'lgan e'tibor osha boshladi: konservatoriyada "Sharq musiqasi" kafedrasini ochilishi (1972), maqom ijrochilari tanlovlar (1983), xalqaro miqyosida yirik ilmiy anjumanlar o'tkazilishi (Toshkent, 1975; Samarqand, 1978, 1983, 1987); maqomchilik sohasida tadqiqot mavzularining kengayishi (F.Karomatov, T.Vizgo, T.G'ofurbekov, O.Matyobubov, A.Jumayev, R.Yunusov, R.Sultonova, Yu.Plaxov, O.Ibrohimov va b.), maqomlarning nazariy masalalari, mahalliy-lokal uslublari va o'zaro mintaqaviy munosabatlari, "Shashmaqom", "Xorazm maqomlari", "Farg'ona-Toshkent maqomlari"ning ichki qonuniyatlari (kuy, lad, ritm, shakl, usul va h.k.) va ijrochilik uslublari ilmiy kitoblar va maqolalarda o'z aksini topdi.

Mustaqillik davri maqomchilik san'atiga, uni ilmiy va amaliy o'zlashtirishga e'tibor yanada kuchaydi. Birgina an'anaviy musiqa sohasida "Sharq taronalari" Xalqaro musiqa festivalining o'tkazilishi (Samarqand, 1997 yildan boshlab har ikki yilda), maqom ijrochilari va maqom ansambllari tanlovlari (Toshkent, 1991, 1995, 1999, 2004), havaskor maqom ansambllari (Shahrisabz, 1995; Marg'ilon, 2004; Urganch, 2006, Toshkent viloyati, 2013) ko'rik-tanlovlari; yirik ilmiy-amaliy anjumanlar, yangi nashrlar (1992-2006), jumladan, I.Rajabovning "Maqom asoslari" (T.,1992), R.Yunusovning "Maqomlar va mug'omlar" (T.,1992), O. Ibrohimovning "Maqom va makon" (T., 1996), R. Sultonovning "Shashmaqom ashula qismlarining ritmikasi" (T., 1998), O.Matyobubovning "Maqomot" (T., 2004), O.Ibrohimovning "Farg'ona-

Toshkent maqomlari" (T., 2006), "Shashmaqom saboqlari" maqolalar to'plami (T., 2005) va boshqa nashrlar ma'naviy islohotlar yo'lida qo'yilayotgan ulkan odimlar ekanligining isbotlaridir.⁸⁷ 2006 yili Ishoq Rajabovning "Maqomlar" nomli yirik risolasi YUNESKO tomonidan nashr etildi. Ushbu ilmiy monografiyada o'zbek maqomlari tarixi, ularning hozirgi kungacha etib kelgan "Buxoro Shashmaqomi", "Xorazm maqomlari" va "Farg'ona-Toshkent maqomlari" kabi to'plamlariga doir ilmiynazariy muammolari va ijrochilik masalalari, jumladan, maqomlarning qadimiy, o'rta asrlardagi va yaqin o'tmishdagi tarixi, o'rta asr olimlar risolalarida nazariy o'rganish jihatlari (maqomlar tushunchasi, xos belgilari, ularning ba'zi amaliy tomonlari), o'zbek maqom turlari, ularning musiqiy qonuniyatlari va shakllari hamda o'zaro ta'sir munosabatlari keng qamrovli yoritilib berilgan.

O'zbek maqom san'ati tarixi va ilmiy-nazariy asoslarini mutolaa etish talay muammolar bilan bog'liq. Zero, maqomchilik - tub ma'nomohiyatiga ko'ra barhayot musiqiy udum. Uning tarixiy sarhisob nuqtasi qachondan boshlanishini taxmin aytish mumkin ("Xusravoniy", "Duvozdah maqom-O'n ikki maqom" turkumlari), ammo maqomot o'zagini tashkil etuvchi Buxoro "Shashmaqomi"ga qaratib, uning tarixiy ildizlari, nazariy va amaliy asoslari haqida mustaqillik davriga kelib, ayniqsa, so'nggi yillarida milliy musiqaga bo'lgan e'tibor tubdan o'zgara boshlandi. Bu borada An'anaviy musiqasi bo'yicha Xalqaro kengashi qoshidagi Xalqaro "Maqam" guruhi faoliyati, o'zbek musiqashunos-olimlarining risolalari bunga asos bo'lib kelmoqda, jumladan, O.Matyoqubovning nashrlarida bu muqaddas musiqiy merosning "muborak poyi qadamlari, uning chinakam va hayotbaxsh ildizlari, ilmiy-nazariy, amaliy va ijodiy negizlari" mavjud birlamchi manbalar, so'nggi vaqtda yuzaga kelgan qarashlar xususida, ishonchli dalillarga tayanib, zamon talab va ehtiyojlariga ko'ra yoritilib berilmoqda.⁸⁸

"Shashmaqom" va umuman, o'zbek maqomlari tarixi va nazariyasi bilan xorijiy olimlari ham muntazam shug'ullanib yurishibdi - Yu.Yelsner

⁸⁷ . Rajabov I. Maqom asoslari. Toshkent, 1992; Yunusov P. Макомы и мугамы. Ташкент, 1992; Иброҳимов О. Мақом ва макон. Тошкент, 1996; Султанова Р. Ритмика вокальных частей Шапмакома. Ташкент, 1998; Матёкубов О. Мақомот. Тошкент, 2004; Ибрагимов О. Фергано-Ташкентские макомы. Ташкент, 2006; Шапмақом сабоқлари. 1-3 тўплам. Тошкент, 2005; Матякубов О. узбекская классическая музыка. 1-2 тома. Ташкент, 2015; Юнусов Р. Ўзбек мақомлари. Тошкент, 2018.

⁸⁸ . Матякубов О. Беседы с Ильясом. Нью-Йорк, 2010; Матякубов О. Истоки и принципы Хорезмской нотации. Ташкент, 2013; Матёкубов О. Бухоро Шапмақомига яна бир назар. Тошкент, 2014; Матякубов О. узбекская классическая музыка. 1 (Истоки) - 2 (Теоретические основы) книги. Ташкент, 2015; Матёкубов О. Бухоро Шапмақомы. Тошкент, 2018; Матёкубов О. Хоразм дутор мақомлари ва Олти ярим мақомы. Тошкент, 2018.

va A.Yung (Germaniya), S.JeranskaKominek (Polsha), T.Levin va Y.Paxulchek (AQSh), R.Sultonova (Angliya), J.Dyuring (Fransiya) va b.⁸⁹

O'tmishda an'anaviy "ustoz-shogird" uslubi bo'yicha maqomchilik san'ati o'zlashtirilib kelingan bo'lsa, XX asrdan boshlab musiqa ta'lim muassasalarida an'anaviy ijrochilik, jumladan, maqomchilik san'ati uslublari o'zlashtirilib, yuzlab iqtidorli yosh maqom ijrochilari kashf etilmoqda.

Hozirgi kunda O'zbekistonda maqom san'atini ilmiy o'rganish bo'yicha musiqali ilm-fanda uchta asosiy yo'nalishda amalga oshmoqda: **tarixiy** (maqomlarni shakllanishi, taraqqiyot tarixi), **umumnazariy** (maqom tushunchasidan boshlab to janrning ichki qonuniyatlari, turkum tuzilishi va asarlar shakli, musiqiy-ifodaliy vositalari hamda ijrochilik uslublorigacha) va **amaliy-targ'ib** (saqlash va tarig'ib etish, o'quv jarayonda kiritish - boshlang'ichdan to oliy musiqa ta'limigacha, Xalqaro va Respublika miqyosida ilmiy anjumanlar, festivallar, tanlovlar o'tkazish, teleko'rsatuvlar va radio eshittirish turkumlari, hujjatli filmlar olish, audio-foto-video disklar tayyorlash va nashr etish, umuman OAV hamma shakllaridan foydalanishdir).

Maqomlar shahar musiqa madaniyati ijodiyoti asosida shakllangan bo'lib, uning negizi xalq san'ati bilan bevosita bog'liqdir. Maqomlar Sharq xalqlarida juda qadim zamonlardan mavjud bo'lib, o'ziga xos musiqa boyliklarini qamrab olingan yirik turkum janri sifatida yuzaga kelgan. Ushbu noyob san'at namunasi yetuk sozanda-yu xonandalar va bastakorlari tomonidan yaratilgan va davrlar osha musiqiy-tarixiy taraqqiyot jarayonida ashula-cholg'u yo'llari hamda yirikroq turkum shaklida namoyon bo'lgan. Maqomlar sozandalar tomonidan tanbur (torli plektor cholg'usi) - doira (urma-zarbli cholg'usi) orqali va keng diapazonli, kuchli ovozga hamda yuksak darajali ijrochilik mahoratga ega yetuk xonanda-hofizlar va tarkibida xonandacholg'uchi (sozanda)lardan iborat ansambli jo'rnavozligida ijro etilib kelingan. Xonandalar o'zlariga tanburga jo'r bo'lishgan. Shu bois maqom ijrochiligida yakkanavozlikni ichki (immanent) sifati bo'yicha qabul qilinishi zarur. Chunki maqomning tabiati, individual histuyg'u holatlarini taqlid qilish - bu demak she'riy mantlarining yuksakligi, chiroyli kuychan ohangiligi uyg'unligida gavdalanadi. Bu an'anaga bukiluvchanlik, yorqinlik, kuylar fantaziyasi boylikligi, avjlarni aytilishi badihago'ylik boyliklari bilan ahamiyatlidir.

XX asrning ikkinchi yarmida maqomlarni tiklanishi ushbu san'atga yangi ansambl ijrochilik usullari kiritilishi Yunus Rajabiy ismlari bilan bog'liqdir. Uning ko'p kirrali ijrochilik faoliyati maqom talkini rivojloviga an'anaviy kuylarining zamonaviy chiroyliligini olib kirdi. Maqom

⁸⁹ . Intercultural Comparison of Maqam and Related Phenomena. Proceedings of the Fifth Meeting of the ICTM Study Group "maqam". Samarkand, 26-30 August 2001. 1. Auflage, 2008; Angelika Jung. Der Shashmaqam aus Buchara uberliefert von den alten Meistern notiert von Ari Babarhanov. Berlin, 2010.

san'atining shakllanishi, jumladan, "Shashmaqom"ni yuzaga kelishi va so'nggi davrlardagi taraqqiyotida bastakorlik an'anasi hamda ijrochilik uslublari ham hal etuvchi ahamiyat kasb etdi.

2003 yil noyabr oyida "Shashmaqom" YUNESKO tomonidan "Insoniyatning og'zaki va nomoddiy madaniy merosi durdonasi" deb tan olindi (2003, O'zbekiston-Tojikiston) va 2008 yili umumjahon Reprezentativ ro'yxatiga kiritildi. Ushbu noyob xalqimiz xazinasini nafaqat saqlash va himoya qilish, balki yanada rivojlanishi va yuksalishiga olib kelmoqda. Bu borada Toshkentda "O'zbek maqom san'ati markazi" faoliyat yuritmoqda (2017), Shahrisabzda Xalqaro maqom festivali o'tkazildi (2018). Hozirgi kunda, Yangi O'zbekiston davrida o'zbek maqomlari - cholg'u va ashula asarlaridan tortib to yirik maqom turkumlari hamda zamonaviy bastakorlari tomonidan yaratilgan maqom namunalarining tarixiy negizlari tahlil qilinib, ilmiy-nazariy o'rganildi (maqomshunoslik ilm-fani) va amaliyotga joriy etishga erishildi. O'zbek maqomlarining nota yozuvlari (o'rta asr tabulatura yozuvlaridan to xorazm "tanbur chizg'ilari" hamda yevropa nota tizimlarigacha) og'zaki va yozma an'analari orqali o'rganilmoqda, ilmiy-tadqiqot izlashnishlarini olib borilishiga sabab bo'ldi; bastakorlik va kompozitorlik ijodiyotlarida qo'llanib, yangi musiqa asarlarini yuzaga kelishiga asos bo'lmoqda, yangi ta'lim tizimi orqali o'zlashtirilishi ularni saqlash va yanada rivoj olishiga, maqomat bo'yicha yangi ilmiy kuzatishlar va betakror ijrochilik uslub-usullarining yuzaga kelishida kuchli omil bo'lib, musiqiy an'analarni yangi sifatlari bilan boyitishga ahamiyat kasb etadi.

5.2. SHASHMAQOM

MUSHKILOT - CHOLG'U BO'LIMI

(tarkibi, shakli).

O'zbek mumtoz musiqasining mustahkam, buzilmas poydevori bo'lmish olti maqom - **"Shashmaqom"**dir. "Shashmaqom" XVIII asrgacha hali tugal turkum sifatida yuzaga kelmagan bo'lsa ham, uning shakllanish jarayoni ancha ilgari boshlanganligi tabiiydir. O'n ikki maqom - "Duvozdahmaqom" turkumi mukammalroq bo'lib, olti maqom turkumi - "Shashmaqom"ning yuzaga kelishida hal etuvchi ahamiyat kasb etgan. O'n ikki maqom Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatida tahminan XI-XVII asrlarda yashagan bo'lsa, "Shashmaqom" XVIII asrda va, ayniqsa, XX asrda butun O'zbekiston va qardosh Tojikiston bo'ylab tarqaldi va har tomonlama rivoj topib, o'zining mukammal olti maqom - "Shashmaqom" shaklushamoyiliga ega boldi.⁹⁰ "Shashmaqom" - o'zbek va tojik

⁹⁰ . Ma'lum davrgacha "Shashmaqom"ning turkum sifatida shakllanishi XVI asrda ro'y bergan degan fikr qabul qilingan edi. Aslida bu fikr taniqli sharqshunos-olim A.A.Semenovning "Shashmaqom" matnlari to'plami "Qulliyoti Kavkabiyy"(Kavkabiyning asarlar to'plam) nomli XVI asrda tuzilgan bo'lib, unda "Shashmaqom"ga aytilgan she'r matnlari bayon etilgan.

xalqlarining musiqa merosi, shu bois ikki tilda talqin etilib kelingan. Uning tarkibida 250-ta cholg'u va ashula-cholg'u asarlari bo'lib, ular ko'p asrlik an'analarini qamrab olgan bastakorlar maxsuli. "Shashmaqom" Markaziy Osiyoning qadimiy madaniyat markazi bo'lmish Buxoroda badiiy yodgorlik sifatida shakllangan. Turli sulolaviy davlatlar davrida Buxoro hamisha eng yirik madaniy va ilmiy markaz bo'lib kelgan va unda she'riyat va musiqa, ayniqsa, maqomlar keng targ'ib etilgan.

"Shashmaqom" - o'zbek an'anaviy musiqasining etakchi janri bo'lib, yirik musiqiy-she'riy, olti maqomdan iborat turkum. Unga **Buzruk** (katta, ulug'), **Rost** (to'g'ri, haqqoniy), **Navo** (ohang, kuy), **Dugoh** (ikkinchi yoki ikki parda), **Segoh** (uch yoki uchinchi parda), **Iroq** (mamlakat nomi) maqomlari kiradi. Har bir maqom o'z navbatida juda katta hajmdagi cholg'u va ashula-cholg'u asarlar turkumi bo'lib, ularning har biri tarkibida tahminan 20-dan ortiq to 50-gacha katta va kichik maqom yo'llari mavjud. "Shashmaqom" tuzilishi: makro (katta olam, yirik turkumni o'zi) va mikro (kichik olam, o'ziga xos asarlar) turkumlaridan iborat. Zero, har bir maqom intonatsion-kuyi va lad-ritlik asoslari hamda umumiylik mavzulari, nomlari, shakllari, lad tuzulmalari va boshqa xususiyatlari bilan xarakterlidir. Musiqa san'atiga oid tarixiy manbalarida "Shashmaqom" xalq ijodiyoti bilan doim munosabatda bo'lganligi qayd etilib, ushbu ijodiyot asosida uzluksiz boyib, rivojlana borgan. Maqom turkumlari umuman "xalq musiqasi boyliqlari bazasida yaratilgan edi hamda ular asosida doimo boyib va takomillashib borgan hamda o'z navbatida xalq musiqa madaniyati taraqqiyotiga barakali ta'sir ko'rsatgan".⁹¹

Har bir maqom ikki yirik bo'limdan iborat. Birinchisi - cholg'u bo'limi - "**Mushkilot**" (qiyinchiliklar) deb nomladi. Ikkinchisi ashula bo'limi - "**Nasr**" (zafar, g'alaba, yordam) deb ataladi (*qarang ilova, jadval № 11*). Maqomlarning negizida asosan parda tuzilishi (lad, tuzuk), vazn hamda shakl qonuniyatlari birligi yotadi. Ularda avvalo muayyan ruhiy holat, u bilan bog'liq g'oya, mavzu va mazmun mumtoz darajada ifoda etilgan. Har bir maqomning mezonlari pardalar uyushmasi, ohang-kuy va vazn-usul tartibi bilan belgilangan. Maqomlarning ijro etilishida tanbur va doira yetakchi cholg'ulardan hisoblangan. Shu tufayli har bir maqom to'rt torli tanbur cholg'usiga sozlanadi: Buzruk, Dugoh, Segoh va Iroq kvartaga (sol-re-sol-sol), Rost - kvintaga (sol-do-sol-sol), Iroq - sekundaga (sol-fa-sol-sol). Bu maqomning lad shaklini tashkil etishda yordam beradi. Har bir maqom

I.Rajabovning ta'kidlashicha ("Maqomlar masalasiga doir" kitoblarida) ushbu to'plam XIX asrda tuzilgan va unda XVII-XVIII asrlarda ijod etgan Bedil, Mashrab, Sayido, Zebunisso, Nozim va b. kabi mumtoz shoirlarining g'azallaridan foydalanilganligi qayd etilgan. Ammo ushbu to'plam Buxoro yashab, ijod etgan Najmiddin Kavkabi qalamiga mansub emas, yuqoridagi to'plam XVI asrga aloqasi yo'qdir. Uning "Musiqa haqida risolasi" (XVI asrning birinchi chorag'ida) o'zining davridagi O'n ikki maqom, janr va shakllari haqida ishonchli manba bo'lib, unda Kavkabi ularning rivojlanishi va takomillashtirishi haqida so'z yuritadi. Kavkabiyning o'zi kavl, amal, naqsh kabi janr va shakllarida musiqa asarlari yaratgan.

⁹¹ . Ishoq Rajabov. Maqomlar. Toshkent, 2006. - 150 bet.

o'z mavzui, ohangkuyi, shakli va ijro uslubi-usuliga ega. Ularning birlamchi mezonlari lad tuzumidir. Is'hoq Rajabovning ta'riflashicha: "Shashmaqom olti turli pardalarga moslab olingan va olti xil ladga asoslangan kuy va ashulalar yig'indisidan iborat. Shashmaqomga kirgan maqom yo'llari, tanburning parda tuzilishiga moslashtirib olingan".⁹²

Cholg'u va ashula qismlarida, masalan, "Tasnif" yoki "Saraxbor"larda lad tovushqatorlari turg'un, boshqalarida o'zgaruvchan. Shu bois ma'lum qonun-qoidalarini qurish mumkin - har bir musiqa asarlarida tayanch bosqichlar mavjud bo'lib, ular kuy rivoji hamda ladning aniqlanishida muhim rol o'ynaydi. "Buzruk" va "Rost" maqomlarida - I, II, IV, VI, VIII; "Navo"da - I, III, VI, VII, VIII; "Dugoh"da - I, III, IV, VI, VIII; "Segoh"da - I, II, IV, V, VIII; "Iroq"da - I, II, IV, VII, VIII bosqichlari. Hatto, o'rta asr Sharq olimlarining "Musiqiy risolalarida" O'n ikki maqomining har biridagi lad tovushqatorlari ud ladining boshlanadigan tayanch (I bosqich) pardaga alohida ahamiyat berilgan. Shunga muvofiq "Shashmaqom" turkumidagi maqomlar tanbur cholg'usining ma'lum pardalaridan boshlangan va ular u yoki bu maqom nomi bilan yuritilgan. "Buzruk", "Dugoh" va "Segoh" maqomlari tanburning IV pardasidan (taxminan Re tovushiga mos); "Rost" - III parda (Do tovushi); "Navo" - VI parda (Fa tovushi), "Iroq" - I parda (Lya tovushi)dan. Maqomlar ijrochiligidagi har birining lad-tonalligini inobat olish lozim, ayniqsa, turkum asarlar talqinida.⁹³ "Shashmaqom" turkumining maqomlari to'la va yaxlit ijro etiladigan bo'lsa, avval ularning cholg'u yo'llari birin-ketin ijro etilib, keyin ashula bo'limi sho'balariga o'tiladi. Har bir maqomning cholg'u va ashula yo'llari faqatgina o'sha maqomlar lad asosi va badiiy-estetik ta'siri bilan ta'riflanadi (*qarang ilova, jadval № 12*).

"Shashmaqom"ning **Mushkilot** bo'limini oltitadan o'ntagacha rang-barang cholg'u asarlar turkumi tashkil qiladi. Ulardan beshtasi asosiy, muqarrar qismlar bo'lib, qolganlari ularning variantlari yoki har bir maqomga xos mansub cholg'u qismlari ham uchraydi (maqomlarda har bir qism yoki sho'ba uchta ma'noda ishlatiladi: 1-mustaqil asar; 2-turkum qismi; 3-usul nomi). Mushkilotning asosiy qismlari bir xil nom bilan ataluvchi cholg'u yo'llari - **tasnif, tarje', gardun, muxammas va saqil**. Ularning har bir kuy yo'llari mustaqil cholg'u qismlar hisoblanadi va o'zlariga mansub bo'lgan maqomlar nomi bilan qo'shib aytiladi. Masalan, Buzruk tasnifi, Rost garduni, Navo tarje'si, Iroq muxammasi va h.k. Ushbu kuy yo'llaridan tashqari, har bir maqomning o'ziga mansub bo'lgan qismlar ham uchraydi. "Shashmaqom"ning cholg'u yo'llari ohang va kuy tuzilishi jihatidan juda murakkab va puxta yaratilganligi bilan ajralib turadi. Masalan, "Buzruk" maqomining Mushkilot tarkibi quyidagicha:

⁹² . Ishoq Rajabov. Usha nashr. - 150 bet.

⁹³ . Ma'lum lad pardasidan talqin etish amaliyoti xonandalarni ta'lim berish jarayonida ahamiyatlidir, masalan, katta ashula janrida - ijrochi o'zining ovoz diapazoni va imkoniyatlari

Buzruk tasnifi
Buzruk tarje'si
Buzruk garduni
Buzruk muxammasi
Nasrullo muxammasi
Sulton saqili
Islimiy saqili

Maqomlarning cholg'u yo'llari kuy tuzilishi jihatidan juda murakkab va puxta yaratilganligi bilan ajralib turadi. Ular birinketin ijro etilib, maqomning asosiy ladiga asoslangan, ammo kuylarining rang-barang ohangdorligi va yoqimlilik, har biri o'ziga xos xarakteri va shakli hamda doira usullari bilan ham, umuman maqom cholg'u yo'llarining originalligi yaqqol kuzga tashlanadi. Har bir maqomdagi cholg'u yo'llari o'ziga xos xarakterlari bilan gavdalangan - lirik, mayin, ulug'vor, g'amgin, xushchaqchaq, tantanavor, jasoratbaxsh qayfiyatli.

Mushkilot bo'limlarida bir xil nomli qismlaridan tashqari, ba'zi maqomlarning tarkibiga qo'shimcha cholg'u yo'llari ham kiritilgan: "Navo" maqomida Oraz nag'masi (yuz ma'nosi), "Dugoh"da Peshravi (harakat) va Samoyi (samo' - qo'shiq, ohang, ilohiy tinglash), "Segoh"da - Hafif (yengil). Shu bilan har bir maqomning tarkibi kengayib boradi (bular ham asar, qism va usul nomi).

Tasnif ("ijod etilgan", "yaratilgan" ma'nosini bildiradi) Mushkilotning asosiy qismi - unda maqomning yetakchi mavzui va ladi mujassamlangan, u maqomning bosh cholg'u qismi vazifasini o'taydi. "Shashmaqom"da 6 ta tasnif mavjud: Buzruk tasnifi, Rost tasnifi, Navo tasnifi, Dugoh tasnifi, Segoh tasnifi va Iroq tasnifi. Ular parda tuzilmalari, kuy mavzulari va xarakteri bilan o'ziga xos tarzda ajralib turadi. Masalan, Buzruk tasnifi

Tasnifi Buzruk

M.M. ♩ 84-88

1 Хона

Бозғўй

2 Хона

Бозғўй

tantanavor, ulug'vor; Rost tasnifi - yoqimli kayfiyat baxsh etuvchi xarakterda. Tasniflarning doira usuli zarblari va shakllari bir qolipda, uning ritm o'lchovi 2/4, usuli asosan to'rt taktli. Ammo kuy harakati va xarakteriga qarab ritm o'lchovi o'zgarmaydi, shakli esa qisqaroq bo'lish mumkin. Maqomlarda Tasniflar yirik shakldagi cholg'u yo'llari bo'lib, ularning kuylari keng diapazonli rivojlovdan iborat.

Tarji yoki tarje' (qaytarish, takrorlanish, naqorat) - Mushkilot bo'limining ikkinchi asosiy bo'limi bo'lib, aksariyat shodiyona, tantanavor xarakterdagi kuylardir. Rost maqomidan tashqari hamma maqomlarda uchraydi. "Shashmaqom" tarkibida Buzruk tarje'si, Navo tarje'si, Dugoh tarje'si, Segoh tarje'si va Iroq tarje'si nomlari bilan mavjud. Tarje'ning kuy harakati bo'lakcha tasnifning mantiqiy davomi, lekin kuy rivoji, shakli va uslubi bir muncha farq qiladi. Kuyning boshlang'ich ohangi takrorlanish rivojlovi negizida, balandlikka intilib, asarning shaklini tashkil yetadi. Usuli to'rt taktli (tasnifga o'xshash), o'lchovi 2/4, sur'ati tezroq. Maqomlarda usul shakli ma'lum variantda uchraydi, masalan, Iroq tarje'si usuli besh taktli.

Tarji Buzruk

M.M. $\text{♩} = 116$
1 Хона

mf

2 Хона

Бозуъй

Gardun (osmon, falak, taqdir - falak gardishi) - cholg'u bo'limining uchinchi asosiy qismi. U o'ziga xos murakkab kuy tuzilishi va rivoji, xakteri, shakli va doira usuliga ega. Gardun qismi faqat Iroq maqomida uchramaydi. "Shashmaqom" tarkibida Buzruk garduni, Rost garduni, Navo garduni, Dugoh garduni, Segoh garduni nomlari bilan tarqalgan. Kuy rivojlovi ravon harakatda bo'lib, katta intervallardagi ohang

aylanmalari tez uchraydi. Ushbu yo'nalish Gardun cholg'u yo'llariga xos. Gardun doira usuli murakkab - uch taktli 2/4 3/4 3/4.

Garduni Buzruk

M.M. ♩=88
Бозгуй

I Хона

mf

2 Хона

3 Хона

Muxammas (beshlangan, beshlik) - asosiy qismlardan to'rtinchisi bo'lib, hamma maqomlarda mavjud. Muxammaslarning kuy mavzulari qayta ishlash, rivojlantirish, o'ziga xos ohang va shakli bilan ajralib tursa, ularning doira usullari hajman katta va murakkablangan deb hisoblanadi. Usul o'lchovi 2/4 bo'lib, hajmi 16 takti, 4/4 o'lchovligi 8 takti tashkil etadi. Bu cholg'u asarlar o'tmishda yeng mashhur maqom cholg'u yo'llaridan sanalgan, ularda kuy va usul mutanosibligi ancha mukammal va murakkab bo'lgan. Ularda kuy bo'laklari shakl va usul hajmi bir xil o'lchovdadir. Undan tashqari, muxammaslarda bir-biriga o'xshash ohang vositalari ko'plab uchraydi. "Bunda u yoki bu kuy bo'lagi turli maqomlarning ruhiga moslashtirib olinadi. Masalan, eshituvchiga ma'lum bo'lgan Ushshoq muxammasi ("Rost" maqomidan) ohangi va kuyi variantlari Rost, Buzruk, Navo, Segoh va Iroq maqomlarida uchraydi".⁹⁴

"Shashmaqom"da Muxammaslarning umumiy soni 16-ta, har bir maqomning Mushkilot bo'limi tarkibida asosiy qismdan tashqari navbatma-navbat kelishida ikkitadan to'rttagacha muxammaslar uchraydi. Ba'zi muxammaslar o'z mualliflari nomi bilan yuritiladi: Nasrullovi, Husayniy, Hojixo'ja, Mirzahakim. Jumladan, "Buzruk" maqomi cholg'u bo'limida Buzruk muxammasi va Nasrullovi muxammasi ijro etiladi; "Dugoh" maqomi tarkibi Dugoh muxammasi, Chorgoh muxammasi, Hojixo'ja muxammasi, Chorsarxona muxammasi mavjud. Muxammas

⁹⁴ Rajabov I. Maqomlar. Toshkent, 2006. - 175 bet.

kuylari o'zining jozibadorligi, ta'sirchanligi, tinglovchiga oson yetib borishi bilan mashhurdir.

Muhammasi Buzruk

M.M. ♩=60-63

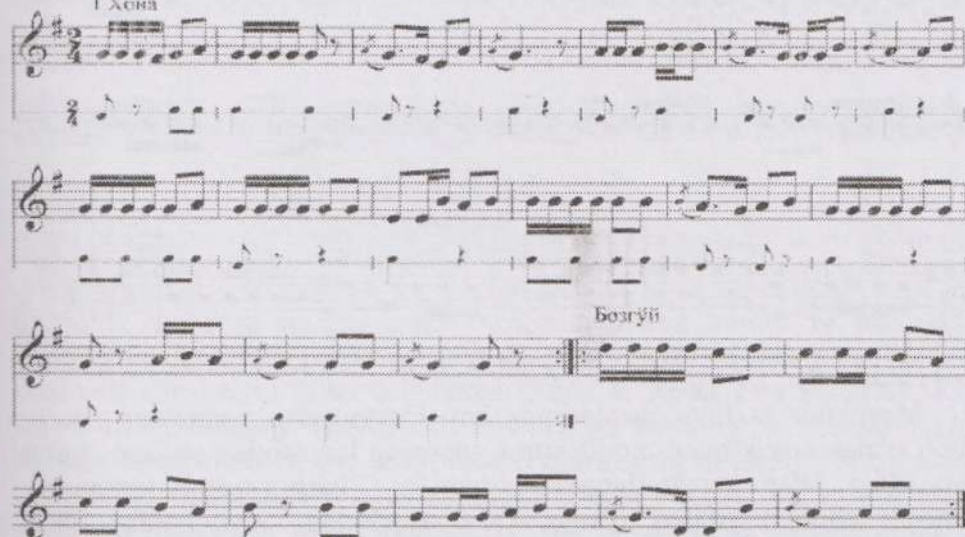
I Хона

Muhammasi Nasrulloi

M.M. ♩=60-63

I Хона

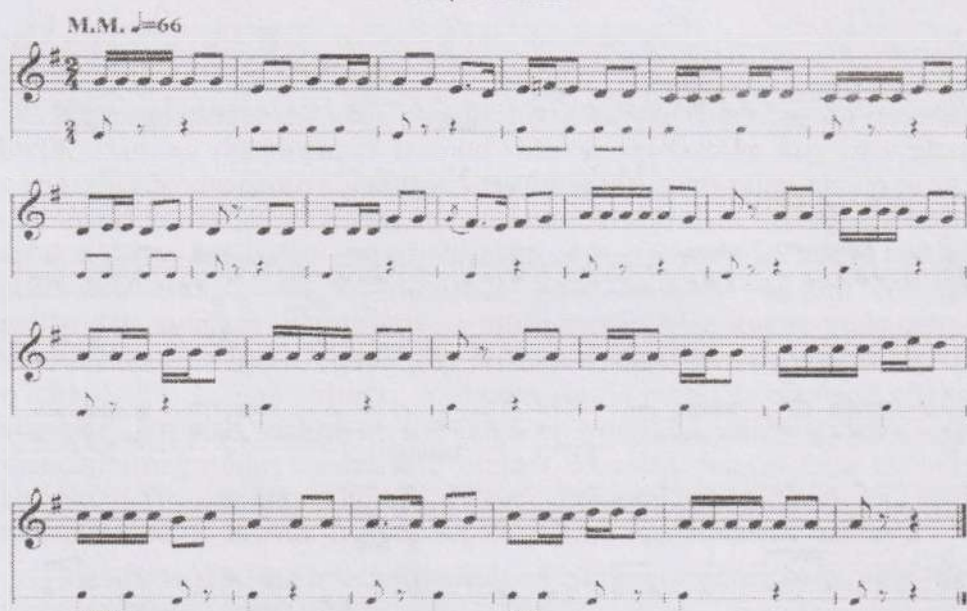

Saqil (og'ir, vazmin, cho'zilgan) - cholg'u bo'limining yakunlovchi qismi. Kuy mavzui o'ziga xosligi, vazmin sur'atda ijro yetilishi va hajmi jihatdan yeng katta va juda murakkab doira usuliga yega bo'lgani uchun, so'ng ashula bo'limining Saraxbor qismiga vazminroq, ravon o'tishi bilan ta'riflanadi. "Shashmaqom" Mushkilotlarida saqillarning bir nechta

(bittadan to uchtagacha) namunalari oldinma-ketin ijro yetiladi. Aksariyat Saqillar muallif nomi bilan yuritiladi. Jumladan, "Buzruk" maqomi cholg'u bo'limida Sulton saqili va Islimxon saqili; "Rost"da - Saqili rag-rag (hindcha "raga" so'ziga o'xshash). "Iroq" maqomida - Iroq saqili I-II, Kalon saqili; "Dugoh" maqomida Ashkullo saqili, ularning jami 9-ta. "Iroq" maqomi saqillari o'z nomiga yega - Saqili Avval, Saqili duv-duv. Saqil doira usuli: o'lchovi 2/4 - 24 taktli, 4/4 - 12 taktli. Saqil kuyi bo'laklarining shakli va usul hajmi bilan tengdir (Muxammasga o'xshash). Saqil cholg'u yo'llarida ham boshqa qismlarning ohanglarini uchratish mumkin.

"Shashmaqom"ning cholg'u bo'limlari tarkibida asosiy qismlardan tashqari har bir maqomga xos bastakorlik cholg'u asarlari ham kirgan (Oraz, Peshrav, Samoyi va Hafif). Ular o'ziga xos kuy harakati, ohangi, shakli va usullari bilan ajralib tursa ham, ularning birlamchi vositasi ma'lum maqomning lad tuzilmasiga mos kelishidir.

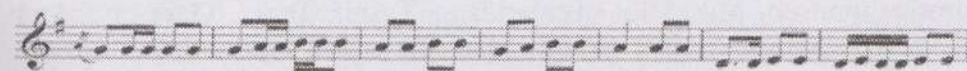
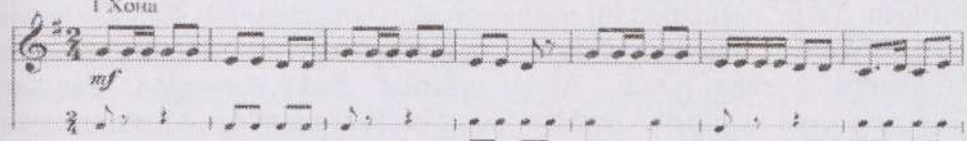
Saqili Islimi

Mushkilot bo'limi qismlarining kuy mavzulari o'z xarakteri, doira usuli o'ziga xoslik bilan ajralib tursa, ularning lad asoslari va asar shakli bir xilligi bilan xarakterlanadi. Umuman "Shashmaqom" turkumida maqom cholg'u yo'llari o'ziga xos ohangdorligi, ta'sirchanligi bilan ahamiyatlidir. Asarlar "xona" va "bozgo'y" asosida shakllanadi. "Xona" va "bozgo'y" kuy tuzilmalari bo'lib, cholg'u asarlari shakli ularning almashuvi asosida gavdalanadi. "Xona" (uy, xona) - asosiy kuy jumlasini bo'lib, unda asarning asosiy mavzuli va ohangi mujassamlangan va rivojlanish jarayonida u shaklan va mazmunan boyitib boriladi. Kuy o'z harakati

M.M. №63-66

I Xona

Bozgo'y

doirasida yuqoriga intilib, avjga tomon rivojlana boradi va asta-sekin o'zining boshlang'ich pardasiga qaytadi. Shu tufayli, xonaning har bir kuy tuzilmasi son belgisi bilan belgilanadi Xona 1, Xona 2 va h.k. (X1, X2, X3 va h.k.). **"Bozgo'y"** (qaytaruv) - kuy tuzilma bo'lib, xona mavzui-ohang asosida ifodalanadi va ijro jarayonida o'zgarmaydigan shaklda muntazam takrorlanib (naqoratga o'xshash) turadi. Cholg'u asarlarida kuy xonalar bilan takomillashadi va mazmunan boyiydi, bozgo'y esa takroriy jumlarlar kabi musiqiy fikrni yakunlab, umumlashtirib beradi. Demak, asar shakli xona va bozgo'y kuy tuzilmalarining ketma-ket harakatidan shakllanadi. Kuyda qancha xona bo'lsa, shuncha bozgo'y bo'ladi. Masalan, Buzruk tasnifi to'rt taktli xona jumlasidan boshlanib, bozgo'yga o'tadi (uning kuy tuzilmasi xona ohangiga asoslangan). Keyinchalik xona rivojlanib boradi

(asar shakli 8-ta xona va 8-ta bozgo'ydan iborat). Tasnif, Muxammas va Saqil qismlarida shakllar ketma-ket ifodalanuvchi xona va bozgo'ydan tuzilgan. Tarje' qismlarida bir necha xonadan (masalan, X1, X2, X3) keyin bozgo'y kelishi mumkin. Gardun va ayrim tasnif qismlari bozgo'ydan boshlanib, xonaga o'tadi. Ayrim qismlar shakli, masalan, Saqillar faqatgina xona kuy tuzilmalaridan iborat bo'lishi mumkin. Muxammas va Saqil qismlarida usuldan kelib chiqqan holda xona va bozgo'y kuy tuzilmalari bir xil hajmda bo'ladi (16 taktli va 24 taktli).

"Buzruk" maqomi Mushkilot qismlari shakli quyidagicha:

Buzruk tasnifi: X1 B X2 B X3 B X4 B X5 B X6 B X7 B X8 B.

Buzruk tarjei: X1 X2 X3 B X4 B X5 B X6 B X7 B X8 B.

Buzruk garduni: B X1 X2 B X3 B X4 B.

Buzruk muxammasi: X1 B X2 B X3 B X4 B.

Nasrullohi muxammasi: X1 B X2 B X3 B.

Islimxon saqili: X1 X2 X3 X4 X5 X6.

Sulton saqili: X1 B X2 B X3 B X4 B.

Maqomlardagi cholg'u yo'llari ma'lum ohang yoki kuy jumalari bir necha yerda foydalanganli uning mashhur bo'lganligidan dalolat beradi. Ushbu cholg'u yo'llari xalq namunalari bilan kuy mavzui va ohang jihatdan aloqadorligi mavjuddir. Dugoh, Segoh va Iroq cholg'u yo'llari va ular asosida yuzaga kelgan kuylar hatto surnayda ham ijro yetilib kelingan va omma orasida keng tarqalgan.

Maqomlarning Mushkilot asarlari odatda yakkasoz yoki cholg'u ansambli tarkibida ijro etiladi. Zamonaviy ijro uslubida "xona" birorta cholg'u (yoki cholg'ular) tomonidan ijro etilsa, "bozgo'y" - ansambl ijrosiga mansub. Mushkilot qismlaridan - Tasnif, Tarje', Gardun turkum sifatida, aslida esa qismlar alohida asar ijro yetilib kelinmoqda.

"Shashmaqom"ning Mushkilot bo'limi to'la hajmda XX asrning 80-yillari Toshkent davlat konservatoriyasida Abdurahim Hamidov rahbarligidagi talabalar maqom ansambli tomonidan gramplastinkalarga yozib olingan va nashr etilgan.

5.3. "SHASHMAQOM"NING ASHULA BO'LIMI

Cholg'u bo'limidan keyin "**Nasr**" deb ataladigan ashula bo'limi rang-barang, katta va kichik, sodda va murakkab ashula asarlar turkumidan tashkil topgan. Har bir maqom mazmuni, hajmi, shakli jihatlaridan turlicha bo'lgan ashula namunalaridan iborat. Ular sho'ba (bo'lim, asar), tarona, shaxobcha kabi iboralar bilan yuritiladi. Ashula bo'limi ikki turkum - ikki guruh sho'balardan iborat. Birinchi guruhni tashkil etgan **Sarahbor, Talqin, Nasr** va **Ufarlar** "Shashmaqom" ashula bo'limining asosiy ashula yo'llaridan hisoblanadi. Ikkinchi guruh sho'basiga - **Savt, Mo'g'ulchalar** va turli maqomlarning o'ziga xos bo'lgan ba'zi ashula yo'llari kiradi. Har bir guruh tuzilishi, shakli va ijro uslublari bo'yicha bir-

biridan farq qiladi. Ularning birlamchi vositasi soʻz va kuy mutanosibligidir. Shu jihatdan Nasr boʻlimida Sharq mumtoz shoirlarining sheʼrlari soʻz matni sifatida qoʻllanadi. Ular oʻzbek va tojik tillari hamda shevasida talqin yetiladi. Maqom ashula yoʻllarida aytilgan sheʼrlar - Sakkokiy, Lutfiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Mashrab, Zebunisso, Amiriy, Nodira, Uvaysiy, Ogahiy, Munis, Avaz Oʻtar, Atoiy, Muqimiy, Furqat, Yusuf Saryomiy kabi shoirlarning lirik-ishqiy, falsafiy va didaktik mazmundagi gʻazallari va xalq sheʼriyatidan tashkil topgan. Maʼlum maqom yoʻliga turlicha mazmundagi sheʼrlar tushirib aytilgan.

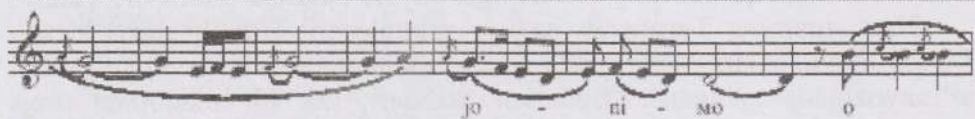
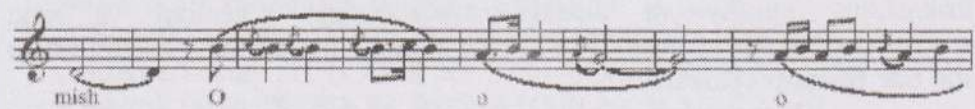
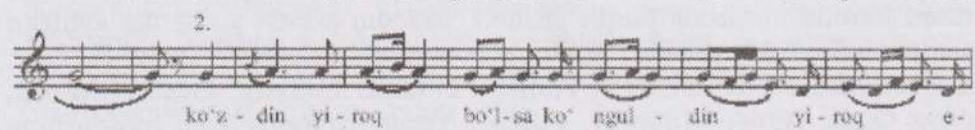
Maqomlarning birinchi guruh shoʻbalariga Saraxbor, Talqin,

Nasr, ularning Taronalari hamda yakunlovchi Ufar qismlari kiradi. Bu guruh shoʻbalari yakka ijroda, yetuk xonanda-hofiz tomonidan tanbur joʻrnavezligida aytilgan. Bulardan tashqari, har bir maqomda unga mansub boʻlgan turkum tarkibiga kirgan ashula yoʻllari ham oʻrin olgan. Jumladan, "Buzruk" maqomida Nasrullovi, "Rost"da - Navroʻzi Sabo, "Navo" va "Dugoh"larda Husayniy va Oraz, "Segoh"da - Navroʻzi Ajam va Navroʻzi Xoro. **Saraxbor** (sar - bosh, axbor - xabar, darak beruvchi) - ashula boʻlimining boshlangʻich qismi, yetakchi shoʻbasi, unda maqomning asosiy musiqiy mavzusi va lad tuzilmasi bayon yetilgan. Maqom turkumining mazmuni va mantiqiy oʻzagi. Saraxbor boshqa shoʻbalarga qaraganda eng yirik, murakkab va ijrosi mukammal ashula yoʻli boʻlib hisoblanadi. "Shashmaqom" turkumida oltita Saraxbor mavjud - Buzruk saraxbori, Rost saraxbori, Navo saraxbori, Dugoh saraxbori, Segoh saraxbori va Iroq saraxbori. Saraxborlar kuy rivoji, diapazoni kengligi (2-2,5 oktava), yuqori pardalarda avjlarning mavjudligi, xanglarning (maʼlum boʻgʻinni xonish qilish) ijro yetilishi, bezaklarning qoʻllanishi jihatidan ham maqom ashula yoʻllarining asoschisi hisoblanadi. Bu taʼsirli, jozibali, beqiyos ashulalarning salmogʻi, qolgan boshqa ashula qismlari (talqin, nasr, ufar)da ham davom yetadi. Saraxbor usuli sodda va ravon: oʻlchovi 2/4 bir taktli vazmin surʼatda ijro yetiladi. Sheʼriy matni mazmuni hamda kuy mavzui uygʻunligi jihatidan ushbu qismlarning oʻziga xos xarakteri shakllangan: tantanali-ulugʻvor ("Buzruk"), lirik-dramatik ("Rost"), lirik-xayolchan ("Navo"), yorqin-ulugʻvor ("Dugoh"), taʼsirchanmayin ("Segoh") va ulugʻvor-yoqimli-xomush chehrali ("Iroq").

Saraxbori Buzruk

M.M. ♩=72-76

2.

du do - g'ikam ul to'y - ma-g'ur da vah ne ba - lo ish-ti

yoq e - mish o

yo - ram - mo jo - no - ni - mo o

o o

o jo ni - mo o

IV.

1.

Qon bog' - la - di ji - gar - la - ri

2.

ul g'am - za zah-mi din Chi - nu Xi

to - da ne - cha ki o - hu qa - raq e mish. o

1.

Buz - di qa - ro che rik bi lan ko'ng

lum vi - lo - ya tin, ul ko'z - ki turk - lar-dek i shi

ta - la - meq e-mish o o

VII. I. yo - ra-mey Lut fiy, Hi

riy - da qol - ma di she' ring - ga mush ta riy o

o o o yo ro

2. yo - ra-mey Az - mi Hi - joz qil - ki, ma

qo - ming I - roq e mish, o

jo - nira o yo ra

o o o jo - nira-mo

yo - ram - mo jo no - nam me o

o a - si - ring-man o Lut

fiy, Hi - riy-da qol - ma di she' ring - ga mush ta riy az - mi Hi

Maqomlarning ashula bo'limlari mavzu jihatidan rang-barang bo'lib, ularda she'riy matni sifatida mumtoz shoirlarning aruz vaznida yozilgan, aksariyat ishqiy-lirik mazmunidagi g'azal, ruboiy, muxammas shaklida she'rlar o'rin olgan. Ashula yo'llarida she'riy matni va kuy bir-biriga mutanosib, shakl va ma'no mazmuni mos. Zero kuy va g'azal bir butun - ma'no ummoni. G'azalning umumiy tuzilishi, shakl ashula yo'llarining kuy vazniga juft qilib yaratilgandek, musiqiy-she'riy vaznlar oqimida nihoyatda yuksak darajadagi uyg'unlik yuzaga keladi: "kuy she'rga ruh, she'r esa kuyga qanot berganday bo'ladi".⁹⁵ Kuy vazni hamda she'riy bahrlarning ichidagi qisqa va cho'ziq bo'g'inlari bir-biriga aynan to'g'ri keladi. Doira usuli ham ularga monand. Binobarin, nasr yo'llarining qaysi bir jihatini olmang, mukammallik va yuksak badiiy san'at bilan muhrlangandir.

Maqom Saraxborlari - har bir maqomning ma'no g'oyasi o'z ifodasini topgan, bu o'z navbatida musiqiy-she'riy fikrni chuqurligi va ohanglarning ta'sirchanligi, tovushlarning bir-biriga funksional aloqadorligi, lad xayolchanligi hamda talaffuz go'zalligi uyg'unligida. Bular Saraxbor kuyining rivojlovida, undagi ohang talqinida falsafiy so'zlar ma'nosini idroklash, aynan zamzama (so'zsiz aytish, xonish talaffuzi) va hang (ohang yoki ohanglash, bo'g'inlarni xirgoiy qilish) lavhalarni (ma'lum bo'g'in "o" yoki noshe'riy so'zlarni "voy", "dod" xonish qilish, cho'zib aytish), talaffuz bezaklarni, zarb urg'ularini ishlatishda o'z aksini topgan. Saraxbor ijrosida ushbu holat bir tekis, silliq, mayin vaznlarda kechadi; asar ulug'vor va salobatli xarakterida "nutq"day yangraydi. Asarning

⁹⁵ . "Maqom - o'ziga xos ruhiy ibodat, yaratganga hamdu sano aytish, uni madh etish deyilishining sabablaridan biri ham shunda". Matyoqubov O. Maqomot. Toshkent, 2004. 256-257 bet.

musiqiy-she'riy tuzilmasi umumiy ijroda musiqiy omillari, doira usuli, cholg'u ansambli jo'rnavozligi uyg'unligida o'ziga xos ta'sirchan ma'nosini gavdalantiradi.

Talqin (nasihat) - ikkinchi asosiy sho'ba bo'lib, nasihatomuz g'azallar bilan aytilgan. "Shashmaqom"ning ushbu nomli qismlar. "Iroq" maqomidan tashqari, hamma maqomlarda mavjud. Talqinlar salmoqli, ulug'vor va murakkab usuldagi ashula yo'llaridir. Ular o'zining kuy harakati, qiyofasi va yo'nalishidagi xarakteri jihatidan Nasr (zafar, yordam) va Ufarlar bilan hamohangdir. Ulug'vor va vazmin tarzidagi Saraxbor qismiga nisbatan (doira usuli - "zarbul qadim", Xorazm maqomlarining Tani maqom qismlari bilan umumlashgan xususiyat) Talqin va Nasr (usullari yaqqol qiyofasi va o'ziga xos musiqiy-she'riy matnlari bilan ajralib turadi) qismlari maqomning lirik markazi sifatida namoyon bo'ladi. Maqomlardagi Talqin, Nasr va Ufar sho'balari shaxobchalar nomi bilan ataladi ("Segoh" va "Iroq"dan tashqari). Uzzol talqini - Uzzol nasri Uzzol ufari ("Buzruk" maqomida); Ushshoq talqini - Ushshoq nasri - Ushshoq ufari ("Rost" maqomida); Bayot talqini - Bayot nasri - Bayot ufari ("Navo" maqomida); Chorgoh talqini - Chorgoh nasri - Chorgoh ufari ("Dugoh" maqomida); Segoh talqini - Segoh nasri - Segoh ufari ("Segoh" maqomida). Talqinning doira usuli $3/8$ $3/4$ yoki $3/4$ $3/8$ o'lchovda ikki taktli shaklda.

Ayrim maqomlar tarkibida Nasr yo'llari ko'p sonni tashkil etuvchi sho'balardir. Ular har bir maqomda o'z nomi bilan yuritiladi - "Iroq" maqomida Talqin va Nasr qismlari Muhayyari Iroq va Chambari Iroq deb nomlangan.

Birinchi guruh sho'balari o'zlaridan keyin ijro yetiladigan **Tarona** (qo'shiq, kuy, ashula)larga yega. Taronalar - maqomlarning ashula yo'llari tarkibida alohida janr turi; asosiy tayanch qismlariga yergashib keluvchi shakl hamda ularni badiiy jihatdan boyitishiga xizmat yetadi. Og'ir, ulug'vor yoki lirik kayfiyatlari Saraxbor, Talqin, Nasr qismlaridan keyin yorqin, jozibali, sho'x, lazzatbaxsh Taronalar ruhiy holatlar orqali tinglovchilarning diqqat-ye'tiborini tortadi. Ular ma'lum maqom yoki sho'balarning lad asosi va ohang-kuylari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, birinchi guruh sho'balari oralarida joylashgan (Saraxbordani keyin 2-dan to 7-cha, Talqin va Nasrlardan keyin 1 to 3 taronalar aytiladi). Taronalar xalq qo'shiqlariga yaqin (xalq she'riyati yoki mumtoz shoirlarining she'rlari qo'llanadi), ular sho'balarni bir-biri bilan bog'lovchi vazifasini o'taydi (suporishga o'xshash) va guruh (xonandalar ansambli) bo'lib ijro etilishi yetakchi hofizga dam olish uchun imkon tug'diradi. Taronalarda she'r va musiqa mushtarakligi ham boshqa qismlarga nisbatan ko'proq namoyon bo'ladi; ularda ikki tillilik ("shiru-shakar", o'zbek-tojik) va erkin ritmik (badiha tarzida) uslubi kuzatiladi. Taronalarning janr xususiyatlari - ularning doira usullari va kuyning ritm tuzilishi aks ettiriladi. Doira usullari va vazn o'lchovlari goh oddiy, goh murakkab ($4/4$, $5/8$, $7/4$, $13/4$) bo'lib, boshqa qismlarida uchramaydi. **Suporish** (yaxlit kuy lavha

uyg'unlashuvi) - ma'lum musiqiy-she'riy tuzilma bo'lib, ketma-ket kelayotgan qismlar hamda birinchi va ikkinchi guruh sho'balarni bog'lab, bir-biriga payvand etilishiga (asosiy ladga) yordam beradi. Ayrim maqomlarda oxirgi Tarona suporish vazifasi bajarib kelgan. "Buzruk" maqomining Nasr - ashula bo'limi (birinchi guruh sho'basi) tarkibi quyidagicha:

Buzruk saraxbori - Tarona I-VII - suporish

Uzzol talqini - Tarona - suporish

Nasrulloiy - Tarona I-III- suporish

Uzzol nasri

Uzzol ufari

Ikkinchi guruh sho'balari birinchi guruhdan tashkil topgan bo'lib, **Savt** va **Mo'g'ulcha** turkumlaridan iborat. Har biri qator shaxobchalardan-**talqincha, qashqarcha, soqiynoma** va **ufar** (ayrim sho'balarda **chapandoz** qismi ham uchraydi)lardan tashkil yetilgan. Mo'g'ulcha Saraxborlar asosida 5 qismli turkum va shu tufayli maqomlar nomi bilan yuritiladi: Buzruk mo'g'ulchasi, Navo mo'g'ulchasi, Dugoh mo'g'ulchasi, Segoh mo'g'ulchasi. Savtlar ham 5 qismli turkum bo'lib (Savt va Mo'g'ulcha turkumlarida birinchi qism turkum nomi bilan ataladi), Talqin va Nasr sho'balari bilan chambarchas bog'liqdir. "Shashmaqom"da ular oltita va har biri o'z nomi bilan ataladi: Savti Sarvinoz ("Buzruk" maqomida), Savti Ushshoq, Savti Sabo va Savti Kalon ("Rost"), Savti Navo ("Navo"), Savti Chorgoh ("Dugoh"). Tarkiblari quyidagicha:

Buzruk mo'g'ulchasi

1. *Buzruk mo'g'ulchasi*
2. *Buzruk mo'g'ulchasi talqinchasi*
3. *Buzruk mo'g'ulchasi qashqarchasi*
4. *Buzruk mo'g'ulchasi soqiynomasi*
5. *Buzruk mo'g'ulchasi ufari*

Savti ushshoq

1. *Savti ushshoq*
2. *Savtiushshoq chapandozi*
3. *Savti ushshoq qashqarchasi*
4. *Savti ushshoq soqiynomasi*
5. *Savti ushshoq ufari*

Savt va Mo'g'ulcha turkumlaridan tashqari "Shashmaqom"da ikkinchi guruh sho'balari tarkibiga boshqa (qo'shimcha) turkumlar ham mavjud: "Buzruk" maqomida 5 qismli Iroqi Buxoro va Rok, "Navo"da - Mustahzodi Navo; "Dugoh"da uch qismli "Oromijon" turkumi (Saraxbori Oromijon, Oromijon va Ufari Oromijon) va ikki qismli Qalandari va Samandari Dugoh kabi turkumlardir.

Mo'g'ulcha va Savt turkumlarining qismlari Saraxbor, Talqin, Nasr, Ufar va tarona (maqom cholg'u yo'li, xalq kuyi)larning shakllari, ma'lum darajada ohanglari va usullari negizida yuzaga kelgan bo'lib, ammo o'ziga xos qonun-qoidalariga ega. Ularni birinchi guruh sho'balariga nisbatan erkinlashtirib ketgan va qo'shimcha o'rnida ko'rish mumkin. Savt, mo'g'ulcha hamda ulardagi talqincha, chapandoz, qashqarcha, soqiynoma va ufar qismlari maqomlardagi ashula bo'limiga xos izchil rivojlanish

tamoyillari, maqom tizimiga oid shakl va kuy holatlari, umuman barcha unsurlari mujassam va mukammaldir.

Ashula bo'limi asarlari *xat* asosida shakllanadi. Har bir xat kuy tuzilma bo'lib, cholg'u muqaddimasi, asosiy musiqiy-she'riy kuydan (ikki misrali bayt qamrab olinadi) va xang (ayrim bo'g'in yoki noshe'riy so'zlari xonish qilish)dan iborat. Saraxborlarda hang shakl jihatidan, asosiy kuyga qaraganda, juda cho'ziq va uzoq aytilishi bilan ajralib turadi. Hangning asosiy vazifasi - ladning tayanch bosqichiga olib keladi. Har bir xatning rivojlovi intonatsion-kuychan, shakli-oraliq va o'lchov-ritmik munosabatlari uyg'unligi bilan bog'liqdir. Ashula kuyining tarkibiy qism-bo'laklari *daromad* (boshlang'ich kuy tuzilmasi), *miyonxat* (o'rta kuy jumlasini), *dunasr* (boshlang'ich kuy jumlasini yuqori pardalarda takrorlanishi), *avj* (yuqori pardalardagi ijro etiladigan kuy tuzilmasi) va *furovard* (daromadga qaytish) deb yuritiladi. Avj qismlarida Namudlar va yuqori pardali *Zebopari* va *Avji turk* nomli avjlar qo'llaniladi. Har bir maqom sho'basida 2-3 namud va avjlar hofizlar tomonidan an'ana sifatida aytilib kelingan. **Saraxbor shakli** xat ko'rinishida - kirish (1-2), rivojlov-avj (3-7 yoki 3-9), repriza (qaytariq):

Birinchi xat - Daromad - asarning mavzusi bilan bog'liq, mantiqan tugal va yaqqol ajralib turadigan, boshlang'ich musiqiyshe'riy tuzilma (g'azalning birinchi bayti).

Ikkinchi xat - Miyonxat - o'rta pardalardagi mustaqil musiqiyshe'riy tuzilma (o'rta registrda bayon etilishi, bir misra yoki birikki baytni o'z ichiga oladi (ayrim saraxborlarda ikkita alohida miyonxat bo'lishi mumkin). Furovarda - kirish qismiga yakun va rivojlovga bog'lovchi.

Uchinchi xat - Dunasr - daromad musiqiy-she'riy tuzilmasi bir oktava balandlikda qayd yetilishi.

To'rttinchiyettinchi yoki to'rttinchito'qqizinch xatlar - Avj yuqori pardalardagi alohida musiqiy-she'riy tuzilma, namudlar va baland avj shaklida namoyon bo'ladi.

Sakkizinchi yoki o'ninchi xat - Furovarda - daromadga qaytarish, boshlang'ich (yoki dunasr) musiqiy-she'riy tuzilma o'zgarib yoki aynan o'zi takrorlanishi mumkin (qarang ilova, jadval № 13).

Ashula bo'limining barcha qismlari xat xususiyatlari asosida shakllanadi, ammo ularning shakllari Saraxborga qaraganda kichikroq, ixchamroq musiqiy-she'riy tuzilmalarda. Odatda ularda boshqa so'z yoki she'r satrlari qo'shilmasdan, faqatgina o'ziga xos kuy tuzilmasi asl she'r matni bilan ijro yetiladi. Har bir xatning musiqiy-she'riy tuzilmasi kuy va she'r matnlari barobar yurishi, g'azal bandlari muvofiq tuzilishi orqali aytiladi.

Ijrochilik. Ashula bo'limi ijrochiligida yakka-guruh uslubi yetakchilik qiladi: asosiy qismlar - Saraxbor, Talqin, Nasr va Ufarlar yakkanavoz - yetakchi xonanda-hofiz tomonidan tanbur jo'rnavezligida aytilgan (o'tmishda cholg'u ansambli tarkibi - tanbur, dutor va doira, keyinchalik

hamma an'anaviy musiqa cholg'ularidan iborat). Taronalar xonandalar ansambli ijrosida cholg'u ansambli jo'rnavozligida. Mo'g'ulcha va Savt turkumlari yakkanavoz uslubida cholg'u ansambli jo'rnavozligida aytilgan (maqomlar faqatgina erkaklar tomonidan talqin etilgan, hofizlar o'zlariga tanbur jo'rliги asosida ijro qilishgan). Ufarlar ijrosida raqslar ham jo'r bo'lgan. Ayrim xonandalar ma'lum turkumlar taqlidchisi yoki talqinchisi bo'lishgan, ularni **savtxon** deb yuritishgan, jumladan, taniqli buxorolik xonanda Domla Halim Ibodov.

XX asrdan boshlab maqom san'ati ijrochiligiga ayollar ham ishtirok etib, bu maqom ijrochilikka o'ziga xos ta'sirchan tusini olib keldi. Cholg'u yo'llari yakkasoz va sozandalar ansambli tomonidan ijro etilgan. Cholg'u ijrochiligiga yangicha usul o'rin oldi - Xona kuy tuzilmasini yakka cholg'u bajargan bo'lsa, Bozgo'y esa cholg'u ansambliga topshirilgan. Ashula yo'llari talqini yetuk xonanda - ustoz hofiz, keng diapazonli ovozga ega bo'lgan (ayrim Saraxborlar diapazoni 2,5-3 oktavaga teng), ijro etgan, Taronalar - xonanda-sozandalar ansambliga mos. Maqom san'ati hofizlik musiqiy jo'rliги bilan chambarchas bog'liq. Ustoz-hofiz mahoratli sozanda va yuksak darajali ovoz egasidir. Barhayot maqom an'alariga ko'ra tanbur yetakchi cholg'u sifatida sozanda va, ayniqsa, hofiz uchun chinakam ilhom manbai, erkin ijodiy intilish va mahoratni namoyish etishda uning yo'ldoshidir. Ovoz va cholg'u ohangdorligi orqali yuksak darajada uyg'unlashuvidan jonli jo'rnavozlik sodir bo'ladi.

O'tmishda va hozirgi kunda xonanda, sozanda va bastakorlarning ijodiy izlanishlari natijasida, ularning mahorati, ilhomi va boy tajribalari tufayli maqomlar jonli badiiy san'at voqeligiga aylandi. Maqom an'analari namoyandalari - Ota Jalol Nosirov, Ota G'iyos Abdug'ani, Levi Boboxonov, Domla Halim Ibodov, Ma'rufjon Toshpo'latov, Boboqul Fayzullayev, Shoxnazar Sohibov, Fazliddin Shahobov, Hoji Abdulaziz Abdurasulov, Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Shojalil va Shorahim Shoumarovlar; Bobohonov, Tolmasov, Mullaqandov va Shojalilovlar sulolasi, Yunus va Rizqi Rajabiylar, Turg'un Alimatov, Fattohxon Mamadaliyev va b. Ular maqom san'ati rivojiga katta hissa qo'shib kelganlar. "Shashmaqom"ni, umuman, maqom san'atini targ'ib etishda ilk bor O'zbekiston radiosi qoshida professional maqom ansambli tashkil etilishi (1959), uning tashabbuskori va badiiy rahbari, taniqli bastakor, sozanda, xonanda va folklorshunos Yunus Rajabiy (1897-1976), Shashmaqomning zamonaviy ijro usuli asoschisi.

5.4. MAQOMLARNING MUSIQIY QONUN-QOIDALARI (kuyi, ritm, lad, shakli).

MAQOMLARDA NAMUDLAR VA USULLAR

Maqomot - Markaziy Osiyoning ma'naviy madaniyati fenomeni. Ammo uning badiiy va tarixiy ahamiyati beqiyos. An'anaviy musiqasining asoslari, ayniqsa, uning yetakchi janri maqomlar. Hamisha sozandalar, bastakorlar, olimlar diqqat markazidan o'rin olib kelgan. Markaziy Osiyo mumtoz musiqasi taraqqiyotida shakllangan maqomot tizimini Buxoro "Shashmaqomi", "Xorazm maqomlari" va "Farg'ona-Toshkent maqomlari" turkumlari, shuningdek uning XX asrda O'zbekiston va Tojikistonda yuzaga kelgan ularning mintaqaviy va janrovii turlari -maqom ashula va cholg'u turkum hamda yo'llari (BuxoroSamarqand, Xorazm va Farg'ona vodiysida), ularning yangi ko'rinishlari o'z aksini topgan.

O'zbek maqom san'ati o'zining tarixiy taraqqiyotida juda ko'p va xilma-xil shakllariga ega bo'ldi. Maqom turkumlari va yo'llari tartibida, ularning ohangdor kuylari, musiqiy-she'riy va lad-ritmik tuzilmalari hamda usullarida musiqa madaniyatining milliy xarakteri birligini ko'rsatuvchi xususiyatlar mavjud. Shu bilan birga ularning shaklu-shamoyillari bugungi kun sharoitlariga moslashtirilgan, ohang va uslub-usullari zamonaviy cholg'u kuyi va ashulalar ruhi bilan to'ldirilgan.

Maqomlar asrlar davomida og'zaki an'anada saqlanib kelganligi bilan birga, ma'lum o'zgarishlarga ham uchragan. Xususan, deyarli bir asr mobaynida zamon va makon nuqtai nazaridan turlicha ko'rinish (nota yozuvlari, ohangrabo tasmlari, jonli an'analari, festivallar va ko'rik-tanlovlar, professional va havaskor maqom ansambllari repertuarlari orqali)larda namoyon bo'layotganini kuzatishimiz mumkin. Yangi udumlarning joriy etilishi, ushbu san'at an'alarini inkor etmay, aslida boyitib, ularning tabiiy rivojlanishi uchun muhit yaratib bermoqda.

Maqomlar tarixan shakllangan, muayyan musiqiy-she'riy hamda musiqiy-ijrochilik an'alar zaminida qaror topgan mumtoz kuy va usullar tizimidir. Shu bois ikki yetakchi omil - parda (maqom) va usul (kuy harakati, vazn o'lchovlari, yiqo' birliklari) - hal qiluvchi ahamiyat kasb yetadi (maqom qismlarining nomlari parda (kuy) va usul nomlaridan kelib chiqqandir, masalan, Navo saraxbori, Rost tasnifi va b.). Maqomlarda aynan tanbur va doira yetakchi cholg'u sifatida gavdalanadi. Maqomlarning yana bir xususiyati, an'anaga ko'ra, mumtoz she'riyat namunalaridan keng foydalanish hamda ikki tillilik (avvaldan ikki tildagi she'rlar barobar iste'molda bo'lgan), ya'ni o'zbek va tojik tillaridagi talaffuzlarda ijro yetilishidir.

Kuy, ohang - maqomlarning musiqiy tili, ular musiqiy asarning g'oyasi. Fikri, tasavvuri dastlab xayolda paydo bo'lib, so'ngra tovushlar majmuasi va navlari, kuy va so'z uyg'unligida ijro tufayli sadolanish yo'li bilan jonlanadi, muayyan cholg'u kuyi yoki musiqiy-she'riy ohang shakliga

aylanadi. Bu shartlangan tizim bo'lib, badiiy amaliyoti va sadolanish qonuniyati hamda irdoklash orqali shakllanib kelgan. Kuy tuzilishi - ohang, asosiy intonatsion fikr (tezisi), ijro jarayonida sekin-asta rivojlanib boradi. Xususiyatlari - kuylarning xilma-xil xarakteri, janroviiy va mazmundorli jihatlar, ularning talaffuziga hamda she'riy matni ta'siri va bog'liqligida. Kuyning ifoda vositalari cheksiz intonatsion bezakligi, takrorlanishi va usullarining yangilanishi orqali hayratga qoldiradi. Maqomlarning lad tuzilmasi - makonli, xalqchin; o'lchov-ritmi - zamon (vaqt)li tartibi bilan o'lchaladi. Bularning hammasi sozanda va xonanda mahorati bilan bevosita bog'liqdir.

Maqom qismlari ikki asosiy cholg'u va ashula shakllarida namoyon bo'ladi. Mushkilot tarkibidagi cholg'u yo'llarining barchasida tuzilishi, ularning katta-kichikligi, usul hamda vaznidan qat'iy nazar, umumiy tamoyillarga asoslanadi. Musiqa asarlari ikki kuy tuzilmasi - xona va bozgo'y deb nom olgan bo'laklardan tashkil topgan. Xona asosiy kuy tuzilmasi (uyasi) bo'lib, mantiqan tugal bo'lagini anglatadi va ijro jarayonida hamma vaqt rivojlanib boradi. Uning tovushlar majmuasi va shakli kengayadi. Har bir xona son bilan belgilanadi - X1X2X3 va h. Bozgo'y (qayta aytilgan) - kuy tuzilmasi (B), ijro jarayonida o'zgarilmagan takrorlanuvchi bo'lagi (cholg'u yo'li naqorati). Shaklan bozgo'y alohida tuzilma yoki biron-bir xonaning tarkibiy bo'lagi. Vazifasiga ko'ra xona o'zgarish, yangilanish; bozgo'y - qaytarish, takrorlanish belgilari bo'lib xizmat qiladi. Har bir keyingi bozgo'y muntazam ravishda yangi xona tarkibiga kiritiladi. Maqom cholg'u kuylarining tuzilishidagi xona va bozgo'y munosabatlarida ikki asosiy yo'nalish kuzatiladi (X1BX2BX3B va h., *qarang ilova, jadval № 13*).

"Buzruk tasnifi" cholg'u yo'lida birinchi xona to'rt taktli asosiy kuy tuzilmasi, ulug'vor-tantanavor xarakterida. Kuy harakati ladning (Re doriy) IV bosqichidan boshlanib (Sol tovushi), uni har tomonlama kuylab, pastlama harakat orqali dastlabki tayanch parda - Re tugallanadi (asosiy ohang "Buzruk" maqomiga xos kvarta lad sozi Sol-Re-Sol-Sol orqali tuziladi). Kuy ifodasi kvadratli usul bilan ham ta'kidlanadi (to'rt takli tasnif usuli). Ushbu mavzuida sakkiz taktli bozgo'y tuziladi. Kuyning intonatsion mazmunli ohangi keyingi xonalarda rivojlanib boradi: ikkinchi xona - Lya tovushdan to'rt taktli tuzilma bo'lib, oxirida tersiya va kvarta oralig'idagi saqramalar, undan keyin bozgo'y - ladning turg'un (tayanch) tovushini ta'kidlaydi. Har bir xona - bu sekin-asta balandlikka intilib rivoj oladi, ularning shakli o'zgarib boradi: uchinchi xona (Si tovushidan) sakkiz taktli kuy tuzilma; to'rtinchi xona (yuqori Re tovushidan) o'n olti taktli; beshinchi xona (yuqori Mi tovushidan) yigirma taktli; oltinchidan to sakkizinchi xonalar - asarning avj rivojlov qismi (36 taktli), ladi ham o'zgaruvchan (Re miksolidiy Re doriy).Tasnifda bozgo'y lavhasi doimiy ravishda xonadan keyin qaytarilib turadi; bozgo'y hamisha asosiy ladni va

uning tayanch bosqichini tasdiqlaydi. Asarning umumiy shakli X1BX2BX3BX4BX5BX6BX7BX8B (8 xona va 8 bozgo'ydan iborat).

"Buzruk tarje'si"da birinchi xonaning intonatsion fikri (tezisi) kvarta sakrama orqali, quyidagi uning to'ldirilishi va asosiy lad parda kuylanishi (Lya doriy) orqali ifodalangan. Boshlang'ich ReSol harakati "Buzruk" maqomi sozi bilan bog'liq, usuli ham tasnifga o'xshash. Keyingi xona 2 va 3 - boshlang'ich mavzu variatsiyasi, lekin o'zgaruvchan ladi bilan (Lya yeoliy-Lya doriy). Bozgo'y - xona 3 varianti. Asarning rivojlovi - ketma-ket xona va bozgo'ylardan iborat. Kuy lavhalari bir qismdan ikkinchisiga o'tib, umumiylikni ta'minlab boradi. Asar shakli X1X2X3BX4BX5BX6BX7BX8B.

"Buzruk garduni" boshlang'ich uch taktli bozgo'y orqali ifodalanadi, unda asosiy mavzu va lad sozi (Lya doriy) gavdalangan. Asosiy kuy yelementi sifatida Sol-Lya-Sol-Si harakati har bir xonada rivojlanib boradi; har doim, o'zining an'anaviy shaklini saqlagan holda, yangi variantlari bilan boyib turadi. Asar shakli - BX1X2X3BX4X5B, lad tuzilishi - Lya doriy-Sol ioniy (X4 va X5) - Lya doriy.

Maqomlar ashula bo'limi "Nasr" ikkita yaxlit turkumga ajralib turadi - birinchi va ikkinchi guruh sho'balari. Ashula yo'llarining ushbu turkumi alohida toifaga bo'linishi maqomlarning joriy etilishi an'analari bilan bog'liq; "birinchi guruh nufuzli saroy muhitiga mansub bo'lsa, ikkinchisi - keng xalq orasida joriy etiladigan ma'muliy ijrochilik udumlariga aloqador".⁹⁶ Ashula yo'llarining musiqiy-she'riy tuzilmasida hamma komponent (tarkibiy jihat)lari bo'lmish intonatsion-kuychan, lad-ritmik va shakllari ahamiyat kasb etadi. Buni "Buzruk" maqomining Saraxbor ashula yo'lida kuzatish mumkin (Lutfiy g'azali):

*Dilbar sog'inmagan jihati bu firoq emish,
Ko'zdin yiroq bo'lsa, ko'nguldin yiroq emish.*

Mazmun bo'yicha yuksak lirika, sog'inish, intizorlik. Bular asar kuyida musiqiy ifodasini topgan. Asarning dramaturgik funksiyasi - asosiy she'r g'oyasini - musiqali matni orqali aks ettirish, uning mohiyatini umumlashtirilgan turli musiqiy-verbal ifoda vositalari orqali amalga oshirishdir. Darhaqiqat, Saraxbor (darak beruvchi) nafaqat ashula bo'limining boshlang'ich qismi, balki butun maqom turkumining dastlabki mavzui, mazmuni, kuyi, ladi va usuli hamdir. U maqomot tizimining tub ildizlaridan biri bo'lib shakllangan va mantiqiy o'zagi sifatida yetuk hofizlar tomonidan ijro etilib kelingan (Buzruk Saraxbori nota misoli 286-290 betlarda).

Maqomlarning ashula yo'llarida aynan ma'lum kuy va she'r tuzilmalari muvofiqligining mushtarak shakli xat tushunchasi bilan ifodalanadi. Buzruk Saraxbori ergashuvchan yettita Taronalari bilan

⁹⁶ . Matyoqubov Otanazar. Maqomot. Toshkent, 2004. - 207 bet.

birlashgan holda asarning alohida sho'basidir, unda maqom qismining mazmuni va mantiqiy o'zagi, o'ziga xos lad asosi (Re doriy), kuy qiyofasi, tarkibiy unsurlari hamda ta'sir kuchi o'z ifodasini topgan. Buzruk Saraxbori "kishiga yuksak ko'tarinki ruh bag'ishlaydi". Kuyning xarakteri ulug'vor - ashula yo'liga monand, uning o'lchov-ritmik holati she'riy vazni bilan bog'liq, saraxbor doira usuli 2\4 o'lchovida. Har bir xat Saraxbor shaklida cholg'u muqaddima, asosiy musiqiy-she'riy tuzilmadan (she'r matnining ikki misrasini qambar olgan) va hangdan iborat. Buzruk Saraxbori shakli uch qismdan tashkil topgan bo'lib, boshlang'ich qismi daromad, miyonxat va dunasr kuy tuzilmalarini, rivojlov qismi avj va furovarda -daromadga qaytish.

Saraxbor daromadi - cholg'u muqaddimadan boshlangan bo'lib, asosiy ohang - kuyning intonatsion mavzusini ifodalaydi va u turli usullarda (takrorlanish, o'zgaruvchan, tovushlarning ohangdorligi holatida) rivojlanib boradi. Ushbu ohang asar andozasi sifatida to'ldirilgan holda asosiy musiqiy-she'riy boshlang'ich qismida o'zgacha ifodalanadi: ularning lad va usul asosi yagona bo'lib, harakatlar (tekis, takroriy, aylanma, saqrama) asta-sekin asar mavzui va xarakterini ochib beradi. Saraxbor kuyi yetakchi ladning tayanch pog'onasidan boshlanib (Re tovushi), yuqoriga sakrama yo'nalishda yo'naltiriladi (daromad diapazoni kvinta). Ohangdorlik negizida har bir tovush qamrab olinib pastga, tayanch bosqichiga qaytadi. Kuychan va keng shakli hang "o" bo'g'ini va noshe'riy "joney" so'zidan iborat bo'lib, asosiy ohangda tayangan holda yakunlanadi. Hangning funksiyasi yetakchi lad tuzilmasini anglab beradi (Re doriy). Daromad kuyi tuzilishi va rivoji "Buzruk"ka xos tanburning kvarta (sol-re-solsol) soziga mos kelgan (kuy rivojida ladning yetakchi I-II-IV-V pog'onalari ochib berilgan). Bu yerda hang o'z navbatida xatlar kuy asosini tushiruvchi va undan keyin keladigan xat bilan yo'lovchi vosita sifatida sho'ba tuzilishida ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi xat - Miyonxat (yoki Miyonparda) - o'rta registrda boshlang'ich ohang mazmunida intonatsion-ritmik va lad tuzilmalari jihatidan ma'lum darajada rivojlanib boradi. Ladning IV pog'onasi (Sol tovushi)dan yuqoriga harakatlanadi (kuy diapazoni kengayadi - oktava) va yana hang orqali yetakchi ladda yakunlanadi (kuy rivojida lad o'zgarishi (Re doriy-Sol ioniy-Re doriy) seziladi). Uchinchi xat - Dunasr - daromadning musiqiyshe'riy kuyi bir oktava balandga ko'tarilgan holda talqin qilinadi (kuy diapazoni yanada kengayadi -bir yarim oktavaga). Ushbu kuy asl ko'rinishda namoyon bo'lib, hang orqali yetakchi lad pog'onasiga qaytadi.

To'rtinchi - yettinchi xatlar Buzruk Saraxborining avj qismi bo'lib, keng qamrovli rivojlov namudlar asosida namoyon bo'ladi - Uzzol namudi (Uzzol Nasri ohangi negizida) va Muxayyari Chorgoh namud (Muxayyari Iroq va Chorgoh Savti qo'shma ohanglari asosida)laridan foydalanilgan. Yuqori pardalarda namoyon etilgan namudlar kuyi o'zgacha ta'sirchanligi,

yorqinligi va ohangdorligi bilan ajralib turadi. Avj kuyi o'rta registrdan astasekin rivojlanib, baland pardalarda kuylanadi: kuy rivojlovi asosiy ohangni keng qamrovli xanglar uyg'unligida ifodalanadi. Aynan avj qismida lad o'zgaruvchanligi, almashuvi va yetakchi ladga qaytaruvchi (Sol ioniy-Re miksolidiy-Re doriy) sifatlarini kuzatish mumkin (avj qismi asar diapazonini ikki oktavaga kengaytiradi). Oxirgi xat - Furovarda - daromadga qaytish, Dunasr kuyi tuzilmasi qisqartirilgan va ma'lum darajada o'zgartirilgan variantidan iborat bo'lib, Sol ioniy ladida ko'rinish berib, yetakchi ladga (Re doriy) hang orqali asoslanadi.

Buzruk Saraxbori shakli va kuy rivojlovi maqomlarning boshqa ashula yo'llari sho'balariga ham xarakterlidir. Ularda ham qismlarining shakllanishida uch bosqich (ammo qisqartirilgan holda) shartli ravishda kuzatiladi: boshlang'ich (namoyish) rivojlanish (namudlar qo'llanishi va lادلarni o'zgarishi, boshqa parda orqali o'tishi) va asosiy lad doirasiga qaytish. Birinchi bosqichda (daromad, miyonxat va dunasr qismlari) asosiy ohang orqali asar kuyi tuzilmasi va unsurlari dastlabki asl ko'rinishda namoyon yetilsa (kuyda rivojlov harakatlari kuzatiladi - tekis, takroriy, peshrav, aylanma, pog'ona-pog'ona, sakrama); ikkinchi bosqichda (avj qismi) - kuy rivojlovi va harakati yuqori pardalarga o'tishi va ma'lum darajada yetakchi lad doirasi o'zgarishi -ya'ni namud hamda baland avjlari qo'shilishi natijasida kuzatilishidir. Uchinchi bosqich - asosiy musiqiy-she'riy kuy tuzilmasi rivojining dastlabki bo'lag'iga qaytib, yetakchi lad pog'onasi (tayanch pardada) qaror topishidir. Ushbu bosqichlar "xat" shakli bilan ifodalanadi.

Buzruk Saraxbori - yirik shakldagi maqom ashula yo'li bo'lib, kuy rivojlangan (diapazoni ikki oktavaga teng), yorqin, ma'noli va vazmin-ulug'vorli xarakterda, usuli mukammal, lad-sozi keng tarqalgan doriy qiyofada (o'zgaruvchan rivojlov qismida), puxta ishlangan original musiqa asari sifatida yetuk hofizlar repertuaridan o'rin olgan. Unga bevosita o'ziga xos taronalar ulanib ketgan, ularning soni oltita (Taronalari I-VI).⁹⁷

Taronalar "Nasr" bo'limining birinchi guruh sho'balaridan so'ng xonandalar ansambli tomonidan ijro yetiladigan turli shakldagi ashula yo'llari bo'lib, o'ziga xos qonuniyatlari va xususiyatlari bilan ajralib turadi (she'r matnlari sifatida mumtoz shoirlar g'azallari va xalq she'rlari qo'llanib kelingan, ikki tillilik aynan taronalarga xosdir).

Buzruk Saraxborining Taronalari I (Bobir ruboyisi) ashula yo'lida bo'lib, uning ohangi xalq kuylari va usuliga yaqin (o'lchovi 3\4), yoqimli va jozibali xarakterli kuyi Saraxborning ladiga o'xshash (Re miksolidiy), xat shakli (2 bayt qamrab olingan) - avj qismi Muxayyari Chorgoh namudi ohangida. Taronalarda asosiy sho'balarning lad xususiyatlari ma'lum

⁹⁷ . V.Uspenskiy yozuvidagi nashrda 5 tarona; Xorazm "tanbur chizig'i" yozuvida 4 tarona; M.Yusupov "Xorazm maqomlari" to'plamida 6 tarona (birinchi turkum nashrida (1958) Tani maqom Buzruk 3 taronali); B.Fayzullaev, Sh.Sohibov, F.Shohobovlar yozuvidagi nashrda Saraxbori Buzruk 5 taronasi bilan berilgan.

darajada o'z aksini topgan, masalan, Saraxbor ladi Re doriy asosida Taronada Re miksolidiy, rivojlov jarayonida lad andozasini o'zgaruvchanligini ko'rishimiz mumkin (kuy diapazoni 1,5 oktava). Kuy rivojida peshrav yo'li ham monand. Taronas II (Bobir ruboyisi) - qisqartirilgan ashula yo'lining xat shaklida, to'y marosim qo'shig'i "Yor-yor"ga yaqin (doira usuli $3\backslash 4$); yorqin, xushchaqchaq xarakterida, doriy qiyofadali ladi (Lya doriy). Taronas III (tojik xalqi she'riyati)⁹⁸ ashula yo'li, ikki bo'lakli xat shaklida (bitta bayt), ikkinchi taronaning ohangi, jozibadorlik xakteri, kuy tuzilishi (diapazoni 1,5 oktava), doira usuli ($3\backslash 4$), ladiga o'xshashdir (Lya doriy). Ushbu uchta tarona bir-biriga ulanib (ma'no, mavzu, kuy rivojlovi va xakteri, ijro uslubi, lad-usul birligi sifatidan) ma'lum bir turkumni tashkil etadi. Taronas IV (xalq so'zi, bitta to'rtlik vazni) - qisqartirilgan ashula yo'li, yuqori pardadan pog'ona-pog'ona pastga harakatlangan (kuy tuzilmasi ikkita jumladan iborat, bir oktava diapazon oralig'ida); lirik-yoqimli, ma'noli bezaklarga (qochirim, nola) boy xakterida. Peshrav yo'li ikki kuy jumlasida qo'llangan; doira usuli (ikki taktli $4\backslash 4$ o'lchovida); lad andozasi avvalgi taronaga nomdosh (Lya miksolidiy). Taronas V (Nisbat she'ri, 2 baytli ruboyi) - maqom ashula yo'li xat shakli qonuniyatlariga muvofiq, lirik-yoqimli xakterida. Ikkita xat she'r to'rtligidan iborat bo'lib, bir mavzuli boshlang'ich musiqiyshe'riy tuzilmasi to'rtliklarning ikkinchi jumllarida takrorlanadi, peshrav yo'liga o'xshash (ma'lum darajada qo'shiq janrining kuplet shaklini eslatadi: band-naqorat). Doira usuli teng bo'lmagan ikki o'lchovli $3\backslash 8$ va $3\backslash 4$ talqincha usuliga muvofiqdir. Lad asosi avvalgi taronaga o'xshash (Lya miksolidiy). Ikki taronaning kuy qiyofasi farq qilsa ham, bir xillik lad tuzilmasi ularni bitta turkum sifatida birlashtiradi. Taronas VI (Munis she'ri) - ashula yo'lidagi xat shaklida ifodalangan bo'lib, ohista lirik-ta'sirchan xakterda. She'r matni, kuy vazni va lad qiyofasi ko'p marta o'zgarib boradi (Lya doriy-Re miksolidiy-Re ioniy-Lya doriy-Sol ioniy). Boshlang'ich musiqiy-she'riy kuyi Saraxbor ohangiga yaqin bo'lib, rivoj oladi (doira usuli $3\backslash 4$ va $3\backslash 8$ - talqin usuli). Taronaning kuy mavzui, lad-usul asoslari va umumiy shakli muayyan murakkablikka ega bo'lib, avvalgi taronalardan farqlanadi. Kuyning ichida harakatlar o'zgaruvchanli, lad asosi ham tez-tez o'zgarib turishi, talqin doira usuli zamini hamda asarning yakuniy tovushi keyingi qismga (uning birinchi tovushi sifatida) vosita, suporish vazifasini bajarib, Uzzol Talqini sho'basiga o'tishini ta'minlaydi.

Maqom ashula yo'li sho'balari va ularning taronalari mavzu jihatidan, kuy qiyofasi, rivojlov harakati, lad-usul asoslari hamda shakllari xilma-xil, murakkab, ba'zan original va umumiy xususiyatga egaligi bir-biri bilan bog'lab beradi. O'zaro ma'no va mantiqan ulangan ashula sho'balari taronalar bilan birgalikda, uyg'unlashgan holda yetuk san'atkorlar

⁹⁸ . Yunus Rajabiy yozuvidagi "Buxoro maqomlari" nashr to'plamida (1959) ushbu Taronas Lutfiy she'ri (ruboyi) bilan berilgan (o'zbek tilida ijro).

talqinida maqom turkumini to'raligicha tasavvur yetta olishiga yordam beradi.

Shashmaqomning XX asrda notaga olingan ko'p jidli va mukammal nashr etilgan nota to'plamlarida maqom cholg'u yo'llarining tarkiboti xona - bozgo'y tartibida, maqom ashula yo'llarining ichki tuzilishi she'riy matnlardan kelib chiqqan holda xat xususiyati orqali belgilanib chiqilgan. Ushbu asnoda maqom musiqiy mafkurasida lad-usul asoslari va kuy shakli o'rtasidagi uzviy aloqalar mavjudligi hal yetuvchi ahamiyat kasb yetadi. Maqomlar ashula bo'limining tarkibiy qismini tashkil yetuvchi kuy shakllari o'zgaruvchaligi lad va kuy rivojlov uslublari bilan bog'liq bo'lib, ushbu jarayon odatda avjlarga o'tishi negizida belgilanadi. Bu holat "maqom tafakkurida avj faqat baland pardalarni ishg'ol etish emas, balki yangi lad tuzilmalari va kuy ohanglarni ishg'ol etish degan ma'noni ham anglatadi. Bu bosqich asosan boshqa qismlardan olinalgan parda tuzilmalari, bir kuydan ikkinchisiga ko'chib yuradigan namudlar ("sayyor avjlar" - "namud" iborasining ikkinchi ma'nosi) va o'zga ohang tuzilmalardan tarkib topadi".⁹⁹

Mushtarak maqomot tizimi - doimiy rivojlanishdagi ijodiy-amaliy jarayon. Shu bois maqom ashula yo'llarida lad asosining ma'lum qismlarda (daromaddan avjgacha) o'zgarib turishi ularga xos kuy rivojlovi uslublari bilan bog'liq bo'lib, bunda namudlar yetakchi o'rin egallaydi. Namud ma'lum maqom sho'balaridan olingan muayyan ohang yoki kuyning boshlang'ich parchasini boshqa sho'ba tarkibida namoyon bo'lishi yoki ishlatilishidir. Kuyning rivojlanishi jihatidan u avj bosqichlarida keladi hamda o'zga vazifa bajaradi: mustaqil lad tuzilmalarining bosh belgisi, unda ladning asosiy tayanch pardasi, sarhisob nuqtasi hamda kuy harakatining o'ziga xos ohanglari yuqori registrlarida qaror topadi.

Namud (ko'rinish, kelish) - muayyan kuy yoki ashulaning ma'lum parchasini turli ashula yo'llari tarkibida avj sifatidagi ko'rinishidir, masalan, Ushshoq namudi "Rost" maqomi Ushshoq sho'basining asosiy kuy jumlasidan tashkil topgan. "Shashmaqom" turkumidagi namud va avjlar kuy yo'li jihatidan barqaror bo'lsa, lad va usul jihatidan o'zgaruvchandir. Namud sifatida foydalangan kuy bo'lag'i boshqa sho'balar tarkibida asar ruhi, kuy qiyofasi, harakati, xarakteri va lad-usullari jihatdan ularga moslashtirilgan namunasi (varianti) bo'ladi. "Buzruk" maqomining Uzzol Nasri yoki "Dugoh" maqomining Chorgoh Nasri sho'basining daromad bosqichidagi ma'lum (3 yoki 4) kuy jumlasini to'liq ravishda olinib Buzruk Saraxbori sho'basida qo'llaniladi va ular Uzzol namudi hamda Muxayyari Chorgoh namudi deb ataladi. Maqomlarning Nasr ashula bo'limida asosiy ishlatiladigan namudlar (o'ndan ortiq):

⁹⁹ . Otanazar Matyoqubov. Maqomot. Toshkent, 2004. - 145 bet.

1. *Uzzol namudi*
2. *Ushshoq namudi*
3. *Navo namudi*
4. *Bayot namudi*
5. *Oraz namudi*
6. *Dugoh namudi*
7. *Segoh namudi*
8. *Dugoh namudi*
9. *Muhayyari Chorgoh namudi*
10. *Nasrullovi namudi*

Namudlarning nomlanishidan ular qaysi maqom sho'basidan olinganligi bilish mumkin: maqom nomi bo'lsa Saraxbor sho'basi (Navo namudi), ko'pincha Talqin va Nasr sho'balaridan ishgi'ol qilinadi. Namudlardan tashqari maqom ashula yo'llarida baland pardali, ohangdor, yoqimli va jozibali Zebo pari va Turk avjlari ham qo'llanadi. Aynan namud va avjlarning xonandalar tomonidan ijro jarayonida aytilishi ularning yuksak mahoratini anglatadi. Maqomlarni namudlar yoki maxsus avjarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Chunki ular ashula yo'llari ma'no, qiyofasi yoki ijro uslubini, ayniqsa, san'atkorning mahorati va ustazodaligi muhim belgilardandir.

Maqom ashula yo'llarining avj qismi 2-3 namudlar qo'llaniladi; namudlar turli tartibda ulanishi mumkin, masalan, Uzzol namudi - Muxayyari Chorgoh namudi; Segoh namudi - Ushshoq namudi - Turk avji; Zebopari avji - Muhayyari Chorgoh namudi. "Buzruk" maqomi ashula yo'llarida quyidagi namudlar ma'lum tartibda foydalanilgan: Buzruk Saraxbori ijrosida Uzzol namudi-Muxayyari Chorgoh namudlari; Uzzol Talqinida Ushshoq namudi-Muxayyari Chorgoh namudi; Nasrulloviya Avji Turk; Uzzol Nasrida Ushshoq namudi-Muxayyari Chorgoh namudi; Uzzol Ufarida Ushshoq namudi-Muxayyari Chorgoh namudi; besh qismli turkum bo'lmish Buzruk Mo'g'ulchada Uzzol namudi-Muxayyari Chorgoh namudi, Sarvinoz Savtida Ushshoq namudi-Avji Turk, Iroqi Buxoroda Zebo pari-Muxayyari Chorgoh namudi, Avji Turk; Rokda Uzzol namudi (*qarang ilova, jadval № 14*).

Maqom ashula yo'llarida namudlar tuzilishi va qo'llanishi:

Uzzol namudi - Uzzol Talqini va Uzzol Nasri ohang va kuy jumlasida asosida tuzilgan, "Buzruk" va "Rost" maqomlarida ishlatiladi.

Muxayyari Chorgoh namudi - "Iroq" maqomining Muxayyari Iroq ohangi va "Dugoh" maqomining Talqini va Nasri Chorgoh boshlang'ich kuy jumllalaridan tuzilgan, "Buzruk", "Rost", "Dugoh" va "Iroq" maqomlarida o'rin olgan. Maqomlarning ijro amaliyotida keng ommabop va tarqalgan namud deb hisoblanadi.

Navo namudi - Navo Saraxbori kuy tuzilmasi negizida tashkil topgan, soqiynoma usulida, "Rost", "Navo", "Dugoh" va "Segoh" maqomlaridan o'rin olgan.

Bayot namudi - nasr usuli asosida "Navo" maqomining Bayot Nasri kuy jumlasidan, "Navo" maqomining birinchi va ikkinchi guruh sho'balari qismlarida tarqalgan.

Ushshoq namudi - "Rost" maqomining Ushshoq Talqini va Ushshoq Nasri (nasr va talqincha usullari) boshlang'ich kuy jumllalaridan tuzilgan, "Buzruk" va "Rost" maqomlarida ishlatilgan.

Oraz namudi - saraxbor usuli asosida "Navo" maqomining Navo Orazi ohanglaridan tashkil topgan, "Navo" va "Segoh" maqomlarida foydalaniladi.

Segoh namudi - Segoh Saraxbori boshlang'ich kuy jumlasida asosida tuzilgan (savit usulida), "Rost" va "Segoh" maqomlarida qo'llanilgan.

Avji Zebo pari - o'zbek maqomoti tizimida keng tarqalgan, ommalashgan va murakkab, ohangdor, ta'sirchan va yoqimli baland registridagi mashhur avji Husayni Dugoh kuy jumlasidan tuzilgan, "Segoh" maqomidan tashqari hamma maqomlarda ishlatiladi. Uning muallifi va yetuk ijrochisi keng diapazonli, kuchli, baland va chiroyli ovoz sohibi Isfaralik Xudobergan hofiz bo'lgan.

Avji Turk - san'atkor orasida Navro'zi Turk nomi bilan ham tarqalgan, "Navo" maqomining Navo Savtining boshlang'ich jumlasidan iborat, "Navo" maqomining ashula yo'llaridan joy olgan.

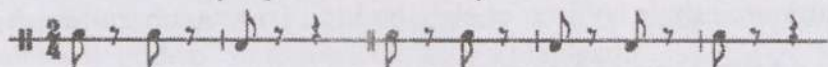
Namudlar va avjlarning ishlatish an'anasiga ko'ra o'zbek-tojik xalq va mumtoz ashula yo'llari hamda bastakorlik ijodida barakali keng qo'llanilgan. Buxoro va Samarqand an'anaviy ijrochilik madaniyatida avjlar aytish uslubiga katta e'tibor qaratib kelingan va ijrochi-hofizning mahorati ham shunga qarab baholangan.

Maqomlarda agar parda makon bo'lsa, usul (vazn) zamon omili, vaqt oqimining tartiblashuvidir. Kuylar orasida o'tadigan vaqt (maqom ilmida *yiqo'*) odatda, usul tushunchasida mujassamlanadi. Parda hamda usullarga qarab maqom turkumlarining tarkibiy qismlari belgilanadi. Usul (ritm shakli) maqomlarda doira yoki nog'ora cholg'ulari ijrosida jo'mavozlik vazifasini bajaradi va shu tufayli kuy harakatining yerkin oqimida, doira usuli vazn qolipining saqlanib turishida muhim ahamiyatga yega. Usullar aslida kuy vaznidan kelib chiqadi. Maqomlar ijrosida cholg'u va ashula usullari mavjud. Har bir usul o'lchovi (oddiy, murakkab, aralash) va zarba (pastqi mungli "bum" va jarangdor "bak")lar shaklidan iborat. "Shashmaqom" turkumida bir taktli usuldan (Saraxbor usuli) to 24ta taktli usullar (Saql usuli) qo'llanadi. Har bir asar o'z usuliga yega. "Ustoz-shogird" an'anaviy maktabida ijrochilik ta'limoti odatda usullarni o'zlashtirishidan boshlangan. Har bir shogird avval ustoz yonida doira chalib, usullarni o'rganganidan so'ng, maqomlarning lad tizimi, kuy yo'llari hamda so'z matnlarining nozik sifatlarini o'zlashtirgan.

Maqomlarda cholg'u yo'llari usullari hamda ashula yo'llari usullari mavjud.

Tarje`

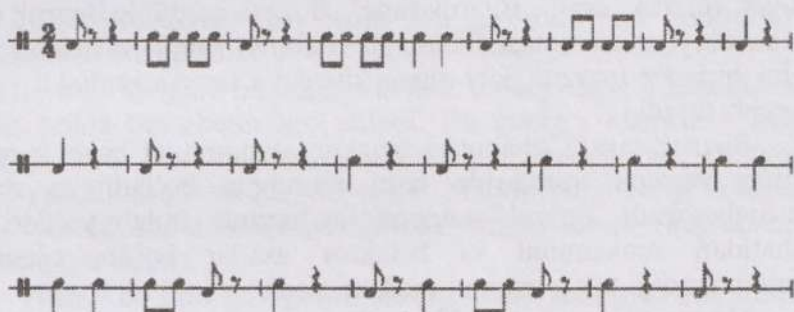
Gardun

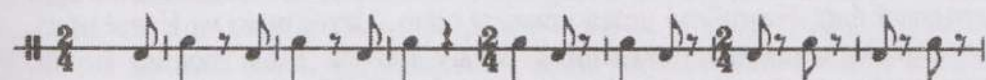
Muxammas

Saqil

Nasr: Saraxbor

Xalqimizning o'lmas musiqa xazinasi - maqom san'ati, jumladan, "Shashmaqom" o'zbek va tojik xalqlari musiqa merosi bo'lib ko'p asrlik madaniy-tarixiy taraqqiyotining mahsulidir. Uning negizida "Xorazm maqomlari" va "Farg'ona-Toshkent maqomlari" turkumlari yuzaga keldi. Ular o'zbek maqomoti tizimini yaratib, musiqa merosimizning katta qismini tashkil yetadi hamda davrlar osha doimiy munosabatda rivojlanib, boyib bordi va natijada uning yangi qirralari shakllandi va amaliyotda

cholg'u va ashula yo'llari, turkumlari yetuk sozanda-xonandalar tomonidan maroq bilan kuylanib kelmoqda.

O'zbek milliy maqom san'ati hozirgi kunda xalqimizning turli badiiy-estetik ehtiyojlari uchun xizmat qilib, hatto insoniyat durdonasi sifatida e'tirof etildi.

Tayanch so'zlari: maqom, musiqa, yozuv, tarix, to'plam, janr, uslub, usul, Shashmaqom, namud, mushkilot, nasr, shakl, kuy, daromad, avj, ijro, risola, xona, bozguy, sho'ba, guruh, tasnif, saraxbor, amaliy, ilmiy, turkum, ashula bo'limi, cholg'u bo'limi, janr, tarkib, tartib, rivojlov.

5.5."SHASHMAQOM" TARKIBIDAGI MAQOMLAR XUSUSIDA

BUZRUK MAQOMI

"Shashmaqom" turkumining birinchi maqomi - **Buzruk** (katta, ulug') O'n ikki maqom turkumida asosiy maqomlardan biri bo'lib (Buzurg nomi bilan atalgan), ma'lum lad asosidagi kuy va ashulalarni birlashtirgan. "Shashmaqom"da mazmunan, shaklan va hajmi jihatidan katta maqomlar toifasiga kiradi. Uning tanbur sozlanishi kvarta (sol-re-sol-sol). "Buzruk" maqomi doriy va miksolidiy "Re" lad tovushqatorlariga mos keladi.

"Buzruk" maqomining cholg'u - **Mushkilot** - bo'limi 7 qismli bo'lib, unga: Buzruk tasnifi, Buzruk tarje', Buzruk garduni, Buzruk muxammasi, Nasrulloi muxammasi, Islimxon (Islimiy) saqili va Sulton saqili kiradi. Har biri o'z mavzui, kuy-ohang rivoji va harakati, shakli va usuli bilan ajralib turadi.

Buzruk tasnifi ohanglari mazkur maqomning bosh mavzusi sifatida uning boshqa qismlarida ham namoyon bo'ladi va ruhiy holatni gavdalandiradi. "Buzruk" maqomining hamma cholg'u yo'llari kuy tuzilishi jihatidan mukammal va betakror asarlar bo'lib, ohangdorligi va tantanavorligi bilan insonni maftun etadi.

Maqomning ashula - **Nasr** - bo'limi ikki guruh sho'balardan iborat. Birinchi guruh tarkibi: Buzruk saraxbori oltita taronasi bilan, Uzzol talqini taronasi bilan, Nasrulloi uchta taronasi bilan, Uzzol nasri va Uzzol ufari.

Buzruk saraxbori maqomning asosiy mavzui bilan bog'liq bo'lib, ulug'vor va tantanavor xarakterda gavdalanadi. Tuzilish jihatidan juda murakkab, yuksak mahoratni talab qiluvchi asardir. Saraxborga nisbatan taronalar kichik shakldagi yengil, ayrimlari xushchaqchaq qo'shiq yoki lirik ashula yo'llarida.

Uzzol talqini, Uzzol nasri va Uzzol ufari O'n ikki maqom turkumida ma'lum sho'ba bo'lib, uning lad asosi va kuy tuzilishi Buzrukka yaqin bo'lgani uchun uning tarkibiga kirib kelgan. Nasr yo'lidagi sho'balardan yana biri Nasrulloi (bastakor taxallusi) kuy ohanglari jihatidan farq qiladi. O'rta asrlarda u cholg'u va ashula yo'llaridan iborat alohida maqom hisoblanib, "Rohaviy" nomi bilan mashhur bo'lgan.

"Buzruk" maqomining ikkinchi guruh sho'balari to'rtta ashula turkumidan tashkil topgan, ularning tuzilishi quyidagicha: Mo'g'ulcha Buzruk (Saraxbor asosida), Savti Sarvinoz (Uzzol talqini va Uzzol nasri negizida), Buxoro Iroqi (Iroq sho'basida asosida) va Rok (hindcha raga so'zidan, Uyg'ur muqomlari tarkibida ham Rok cholg'u va ashula yo'llari mavjud). Har bir turkum 5 qismli bo'lib, o'z ichiga shaxobchalarni qamrab olgan: 1 qism - turkum nomi, 2-talqincha, 3-qashqarcha, 4-soqiynoma, 5-ufar. Rok turkumida talqincha o'rniga Mustahzodi Rok qismi aytilgan. O'zbek an'anaviy musiqasida Rok qashqarcha va ufari keng tarqalgan bo'lib, zamonaviy ijodiyot va ijrochilikda ko'p ishlatilgan.

ROST MAQOMI

"Shashmaqom" turkumining ikkinchi maqomi - **Rost**, u o'tmishda O'n ikki maqom tizimida yetakchi maqomlardan biri bo'lib, o'ziga xos lad asosi va kuy-ohangidan iborat bo'lgan. Ushbu maqomning ladiga juda ko'p kuy va ashulalar mos kelgani uchun "Rost" (mos keladigan, to'g'ri tushadigan) deb nomlangan. O'tmish rivoyatlariga ko'ra, Odam Atoning ayriliqdan chekkan nido-nolasi, "ohu-vohi" "Rost" maqomi pardalaridagi kuydan iborat ekan. Shuning uchun ham "Rost" maqomini "ummul advor", ya'ni "maqom lad doiralari onasi" deb hisoblaganlar. Maqomning tanbur sozi kvinta (sol-do-sol-sol), asosiy lad tuzilmasi "do" miksoliydi tovushqatoriga to'g'ri keladi.

"Rost" maqomi ikki yirik bo'limdan iborat. Uning cholg'u **Mushkilot**-bo'limi yaxlit holda birin-ketin ijro etiladi. Bu cholg'u qismlari - Rost tasnifi, Rost garduni, Rost muxammasi, Ushshoq muxammasi, Panjgoh muxammasi, Vazmin saqili va Rag-rag saqili. Maqom tarkibidagi Panjgoh muhammasi boshqa muhammas qismlaridan ajralib turadi (kuy-ohang, tuzilishi va harakati bilan).

Ashula - **Nasr** - bo'limi ikki guruh sho'balardan iborat bo'lib, uning negizini O'n ikki maqom tizimi tarkibidagi "Ushshoq" maqomi asosiy sho'ba sifatida ifoda etilgan. Birinchi guruh ashula yo'llari kuy mavzusi jihatidan xilma-xildir: Rost Saraxbori to'rtta taronasi bilan, Ushshoq talqini taronasi bilan, Ushshoq nasri ikkita taronasi bilan, Navro'zi sabo va uning talqinchasi hamda Ushshoq ufari. Saraxborning cholg'u muqaddimasida maqomning bosh mavzusi o'z aksini topgan, uning ohangi keyinchalik boshqa qismlarida uchraydi. Juda vazmin va ta'sirchan xarakterda ifodalangan.

Ikkinchi guruh sho'balari uchta Savt turkumlaridan tashkil topgan: 5 qismli Ushshoq savtisi, Sabo savtisi va Kalon savti. Ushshoq va Sabo savtlari birinchi guruh sho'balari bilan chambarchas bog'liqdir, Kalon savtisi original kuy-ohangga ega, uning lad asosi maqom lad tuzilmasi bilan teng. Sabo savtisi Navro'zi saboga taqlid qilinib ishlangan va qisqartirib olingan. O'tmishda "Navro'z" ovozi O'n ikki maqom tizimiga kirgan va bayramona kayfiyati bilan mashhur bo'lgan. Shu tufayli Rost

maqomining kuy qiyofasi tinglovchiga oson yetib boradi. Bir tomondan insonda yuksak lirik kayfiyat uyg'otadi (Ushshoq), ajoyib manzaralarni tasvirlab, voqelikni musiqiy-badiiy vositalar bilan tushuntiradi. Ikkinchidan bayramona kayfiyat ham paydo qiladi (Navro'zi sabo).

"Rost" maqomi asosida o'zbek mumtoz musiqasida turli ashula va cholg'u turkumlar (Ushshoq, Gulyor-Shahnoz, Surnay maqom yo'llari) va asarlar (Yovvoyi Ushshoq, Samarqand va Ko'kon Ushshog'i, Mulla To'ychi va Sodirxon Ushshog'i va b.) yuzaga kelgan.

NAVO MAQOMI

"Shashmaqom" turkumidagi uchinchi maqom - **Navodir**, o'rta asrlarda mashhur maqom yo'llaridan sanalgan. U o'zining kuychanligi va ohangdorligi, yoqimli "bulbul navosi"ga o'xshash kuyi bilan ajralib turadi. Afsonaga ko'ra "Navo" maqomini Dovudiy nag'ma deb ham atashgan. O'n ikki maqom tizimining asosiy maqomlaridan biri hisoblangan. Tanbur sozlanishi sekunda (sol-fa-sol-sol), "re" eoliy -"fa" ioniy lad tovushqatorlariga mos keladi. Shu tufayli "Navo" maqomi yo'llari, ayniqsa, tanbur ijrosida va jo'rnavozligida to'laqonli va jozibali yangraydi. Chunki tanbur pardalarining moslab sozlanishi "Navo" maqomi kuylariga mos tushadi, uning jo'r torlari kuyga hamohang va hamsado qo'shimcha tovushlar vositasi bilan uyg'unlashib, kuyning ta'sirchanligini va yangroqligini ta'minlaydi, insonda eng nozik his-tuyg'ularni uyg'otadi.

"Navo" maqomi cholg'u - **Mushkilot** bo'limi sakkiz qismli turkumni tashkil etadi va unga Navo tasnifi, Navo tarjei, Navo garduni, Nag'mai Oraz, Navo muxammasi, Bayot muxammasi, Husayniy muxammasi, Navo saqili deb nomlangan qismlar kiradi. "Navo"ning cholg'u yo'llari xalq kuylariga yaqin bo'lib, insonda to'y-hashamlarda hosil bo'ladigan kayfiyatni uyg'otadi. Ularning usul sur'ati biroz tezlashgan bo'lib, surnay kuylaridek sadolanadi. "Navo" cholg'u yo'llarida asosiy kuy mavzui, maqomga xos ruhiy (hashamatlik) holat hamma qismlar bo'ylab saqlanib qoladi.

"Navo" maqomining ashula - **Nasr** bo'limi ikki guruh sho'balaridan iborat. Birinchisi Navo saraxbori ikkita taronasi bilan, Bayot talqini taronasi bilan, Bayot nasri ikkita taronasi bilan, Orazi Navo uchta taronasi bilan, Husayniy Navo va yakunlovchi Bayot ufari sho'balaridan tashkil topadi. Bularning hammasi mashhur ashula yo'llaridir.

Ikkinchi guruh sho'balari uchta turkumdan - Navo mo'g'ulchasi, Navo savti va Navo mustahzodlaridan iborat bo'lib, har biri 5 qismli shaxobchalarni o'z ichiga olgan. Ulug'vorlik va chuqur lirik hissiyot ashula yo'llarining xarakterini tasvirlaydi.

Navo mo'g'ulchasi ufari kuy rivoji va ijro uslubi boshqa Mo'g'ulchalardan tubdan farq qiladi. U odatdagi o'zidan oldin kelgan ashula yo'llarini izidan yurmay, asosiy pardaga nisbadan olti parda baland

boshlanadi va boshqa Mo'g'ulcha shaxobchalari bo'ysungan umumiy qoidadan chetga chiqadi.

"Navo" maqomi asosida o'zbek mumtoz musiqasida bir necha cholg'u (jumladan, Navo surnay yo'llari, Bayot cholg'u yo'llari) va ashula turkumlari va asarlari (jumladan, Bayot I-V turkumi, Sheroziy Bayoti I-V turkumi) yuzaga kelgan va keng tarqalgan.

DUGOH MAQOMI

Dugoh - "Shashmaqom" tarkibidagi to'rtinchi maqomdir, uning atamasi "ikki o'rin", "ikki parda" yoki "ikkinchi parda" ma'nolarini bildiradi. "Dugoh" ham cholg'u va ashula bo'limlaridan iborat. Tanbur sozlanishi kvarta (sol-re-sol-sol), asosiy lad tuzilmasi "re" miksolidiyga to'g'ri keladi.

Mushkilot turkumi boshqa maqomlarga qaraganda yirik - 10 qismli: Dugoh tasnifi, Dugoh tarjei, Dugoh garduni, Dugoh peshravi, Dugoh samoyisi, Dugoh muxammasi, Hojixo'ja muxammasi, Chor sarxona muxammasi, Ashkullo saqili. Bu cholg'u asarlarining barchasi jozibali, ta'sirchan va dilkash xarakterga ega. Dugoh muhammasi, Chorgoh muhammasi, Saqil Ashkullo yetuk sozandalar va ansambllar repertuaridan o'rin olgan.

"Dugoh" maqomining ashula - **Nasr** bo'limi ikki guruh sho'balardan iborat bo'lib, jozibali, ta'sirchan, dilkash va maftunkor ohang-kuylardan tashkil topgan. Ularning lad asoslari, kuy tuzilishi, harakati, doira usullari, she'r vazni va o'lchovi, kuy mazmuniga mos bo'lganligi sababli tinglovchilarda yuksak badiiyestetik zavq uyg'otadi. Birinchi guruh - Dugoh Saraxbori to'rtta taronasi bilan, Chorgoh talqini taronasi bilan, Chorgoh nasri taronasi bilan, Orazi Dugoh uchta taronasi bilan, Husayniy Dugoh va Chorgoh ufarlaridan iborat.

Ikkinchi guruh sho'balari - Dugoh mo'g'ulchasi, Dugoh savtisi (besh qismli shaxobchalardan iborat), Qalandari va Samandari, Oromijon turkumi (tarkibida: Oromijon saraxbori, Oromijon va Oromijon ufari)dan tashkil topgan. Ular ham ta'sirli, ohanglarga boy, mungli, lekin ulug'vor yangraydigan ashula yo'llaridir. Samandari Dugoh xarakterlidir, uning ashula yo'li mos keladigan lad tuzilmasi ijro jarayonida o'zgarib turadi. Ushbu ashula yo'li boshqalarga qaraganda baland pardalarda ijro etiladi. Qalandari va Samandari Dugoh ashula yo'llari Mo'g'ulchalarning boshqa shaxobchalaridan o'zining kuy tuzilishi va rivoji, tarkibiy vositalari va ijro talqinlari bilan butunlay ajralib turadi.

"Dugoh" maqomi asosida o'zbek mumtoz musiqasi ko'pgina ashula va cholg'u turkum va asarlar bastakorlar va yetuk sozanda-xonandalar tomonidan ijod etilgan, jumladan, Chorgoh I-VI, Dugoh-Husayniy I-VII, Yovvoyi Chorgoh, Mushkiloti Dugoh va b.

SEGOH MAQOMI

"Shashmaqom" turkumining beshinchi maqomi - **Segoh** (uch joy, uch parda, uchinchi parda). Tanbur sozi kvarta (sol-re-solsol), ayrim asarlarda kvintaga ham sozlanishi mumkin. XVII asrgacha ma'lum sho'baning nomi. Uning lad asosi "Re" doriy va eoliydir. Ikki yirik bo'limdan iborat.

Mushkilot - cholg'u bo'limiga Segoh tasnifi, Segoh tarjei, Segoh hafifi, Segoh garduni, Segoh muxammasi, Ajam muxammasi, Mirzahakim muxammasi, Bastanigor saqili kiradi.

Maqomning **Nasr** bo'limi ikki guruh sho'badan iborat bo'lib, birinchisi mazmunan va shaklan nihoyatda mukammal. Unga

Segoh saraxbori yettita taronasi bilan, Segoh talqini taronasi bilan, Segoh nasri taronasi bilan, Navro'zi xoro uchta taronasi bilan, Navro'zi ajam taronasi bilan va Segoh ufari kiradi.

Ikkinchi guruh sho'balari faqatgina bitta Segoh mo'g'ulchasi turkumi va uning beshta shaxobchalaridan iborat.

IROQ MAQOMI

"Shashmaqom" turkumi orasida oltinchi maqom - **Iroq** (mamlakat nomi) hajmi katta emas. "Iroq" maqomi juda qadim zamonlardan mashhur bo'lib, O'n ikki maqom tizimidan o'rin olgan.

Uning tanbur sozlanishi kvarta (sol-re-sol-sol), "Lya" eoliy ladiga asoslangan.

"Iroq" maqomining cholg'u-**Mushkilot** bo'limi Iroq tasnifi, Iroq tarjei, Iroq muxammasi, Iroq saqili I-II, Kalon saqili qismlaridan iborat. Iroq tasnifi mazkur maqomning bosh kuy mavzusi sifatida uning ohanglari va ichki harakatlarini to'liq aks ettiradi hamda keng tarqalgan Iroq surnay yo'llarini ham eslatadi. Tasnif yo'li hajmi jihatidan ancha keng. Maqom tarkibidagi uchta Saqil yo'llari betakror ohanglardan tarkib topgan va kuylar mavzusi turlicha. Muxammas yoqimli, ta'sirchan va jozibador yangraydi, insonda nozik his-tuyg'ular uyg'otib, chuqur hayollarga yetaklaydi.

"Iroq" maqomining Nasr bo'limi faqatgina birinchi guruh sho'balaridan tashkil topgan. Ular - Iroq saraxbori oltita taronasi, Muxayyari Iroq, Chambari Iroq va Iroq ufaridir. Ashula yo'llari orasida Muxayyari "nasr" usulidagi sho'ba bo'lib, Chambari "talqin" doira usuliga mos. Saraxbor sho'basi juda murakkab ashula yo'li bo'lib, uning diapazoni juda keng (2,5 oktavani tashkil etadi), kuy tuzilishi va ijro uslubi murakkab.

O'zbek an'anaviy musiqasida "Iroq" maqomi yo'llari asosida juda ko'p kuy va ashulalar yaratilgan, jumladan, Cho'li Iroq,

Surnay Irog'i, Toshkent Irog'i, Qo'qon Irog'i, Buxoro Irog'i va b. Tayanch so'zlari: turkum, Shashmaqom, maqom, mushkilot.

nasr, guruh, sho'ba, ijro, diapazon, lad, shakl.

Nazorat savollari

1. "Maqom" tushunchasi va uning musiqa madaniyatidagi o'rni.
2. O'zbek milliy maqom san'ati iborasi qachondan e'tirof etilgan.
3. "Shashmaqom" turkumi va uning tuzilishi.
4. "O'n ikki maqom" tizimi va uning shakli.
5. "Shashmaqom" tarkibi.
6. "Shashmaqom" va uning taraqqiyoti.
7. O'zbek maqom san'ati nota yozuvlari.
8. "Shashmaqom" nota to'plamlari, ularning tahlili.
9. Mushkilot - cholg'u bo'limi tarkibi.
10. Nasr - ashula bo'limi tuzilishi va tarkibi.
11. Maqomlar musiqiy qonun-qoidalari.
12. Maqomlar birinchi va ikkinchi guruh sho'balari xususiyatlari.
13. Namud nima va uning qo'llanishi.
14. Maqomlarda usullarning o'rni, cholg'u va ashula usullar tuzilishi.
15. Maqom cholg'u va ashula yo'llari shakllari.
16. "Shashmaqom" ijrochiligi: an'ana va zamonaviylik.
17. "Shashmaqom" - insoniyat durdonasi.
18. "Shashmaqom" - ikki xalq musiqa merosi.

Topshiriqlar

1. V.Uspenskiy va Yu.Rajabiyning "Shashmaqom" yozuvlari, qiyosiy tahlil.
2. "Shashmaqom" ijro uslublari.
3. "Shashmaqom" turkumi: tarkibi, maqomlarning tuzilishi.
4. Yunus Rajabiy nomidagi maqom ansambli faoliyati.
5. O'zbek maqomoti bastakorlik va kompozitorlik ijodiyotlarida.
6. "Shashmaqom" - insoniyatning nomoddiy madaniy merosi.
7. Xalqaro maqom san'ati festivali o'rni va ahamiyati.
8. "Shashmaqom" ijrochiligi, maktablari va yirik namoyandalari.
9. Maqom usullari.
10. "Shashmaqom" musiqiy qonuniyatlari.
11. Is'hoq Rajabovning ilmiy merosi.
12. Markaziy Osiyo mintaqasida maqomlar.

Adabiyot

1. Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent, 2008.
2. Абдуллаев Р. узбекская традиционная музыка как часть современности. Ташкент, 2008.
3. Абдуллаев Р., Кароматли Ф. Музыкальная культура. // узбеки. М., 2011.
4. История узбекской советской музыки. 1-3 тома. Ташкент, 1972-1973, 1991.

5. История музыки Средней Азии и Казахстана. М., 1995.
6. Karomatov F., Radjabov I. Shashmaqom. // Shashmaqom. 1 jild. Toshkent, 1966.
6. Макомы, мутамы и современное композиторское творчество. Ташкент, 1975.
7. Матякубов О. узбекская классическая музыка. 1-2 книги. Ташкент, 2015.
9. Matyoqubov O. Maqomat. Toshkent, 2004.
10. Matyoqubov O. Buxoro Shashmaqomiga yana bir nazar. Toshkent, 2014.
11. Matyoqubov O. Buxoro Shashmaqomi. Toshkent, 2018.
12. Музыкальные традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. Ташкент, 1987.
13. Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. Ташкент, 1981.
14. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. Toshkent, 1963.
15. Rajabov I. Maqom asoslari. Toshkent, 1992, 2020.
16. Rajabov I. Maqomlar. Toshkent, 2006.
17. Rajabiy Yunus. Musiqa merosimizga bir nazar. Toshkent, 1978.
18. Fitrat Abdurauf. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. Toshkent, 1992.
19. Yunusov R. O'zbek maqomlari. Toshkent, 2018.

OLTINCHI MAVZU

O'ZBEKISTONDA MAQOMOT

Reja

1. O'zbek milliy maqom san'ati tarkibi.
2. O'zbekistonda maqomot - yirik maqom turkumlari.
3. Xorazm maqomlari turkumi (tarkibi, tuzilishi).
4. Farg'ona-Toshkent maqom turkumlari.
5. Lokal maqom yo'llari.
6. O'zbek maqomlari ijrochiligi.

Maqomlar O'zbekiston musiqa madaniyatida o'rta asrlar davridan mavjud bo'lib, an'anaviy musiqamizning yetakchi janri sifatida ahamiyat kasb etgan. Ular xalqning o'ziga xos madaniy va ma'naviy boyliklari asosida bastakorlar va etuk san'atkoru-shoirlar tomonidan og'zaki an'anada yaratilgan, saqlanib "ustoz-shogird" ta'limoti negizida o'zlashtirilgan va zamon zayli bilan takomillashtirib, yangi uslub-usullari va lokal shakllarini yuzaga keltirgan. Aynan "Shashmaqom" o'zbek va tojik xalqlarining badiiy merosi o'zining taraqqiyot yo'lida yangi navlarini shakllantirdi. O'tmish asrdan boshlab o'zbek bastakorlari tomonidan yaratilgan yangi ko'rinishdagi maqom cholg'u va ashula yo'llari hamda turkumlari umumlashtirilgan holda maqomot tizimida o'z aksini topdi.

O'zbek maqomoti tizimining rivojlanish tarixida Buxoro "Shashmaqomi" asosida XIX asrdan boshlab "Xorazm maqomlari" turkumi, uning tanbur va dutor maqomlari namunalari hamda "Turkiston" (hozirgi kunda) - "Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari", uning cholg'u va ashula turkumlari shakllanib, taraqqiy topgan va ushbu maqom turkumlari, jumladan, zamonaviy ko'rinishlarining har qaysisida, bir tomondan, ularning mustaqil yo'nalishi, ikkinchi tarafdin, umumiy negiz (parda, usul, shakl, musiqiy-verbal tili va o'ziga xos ijro uslub-usuli)lari "borib taqaluvchi yagona tizim ekanligi ma'lum bo'ladi". Har bir maqom turkumida kuy bilan cholg'u, she'r bilan musiqa shaklan va mazmunan uyg'unlashib (ular tarkibidagi cholg'u va ashula yo'llari parda va usul mezonlariga asoslangan), bir butun badiiy asarga aylanib ketgan makro va mikro turkumli tizimdir.

Ijod va ijro - maqom san'atining jonli qomusi; ular an'ana sifatida bastakorlar, yetuk sozanda va xonandalar tomonidan targ'ib etilib, an'anaviy va zamonaviy madaniyat, ilm-fan hamda ta'lim orqali ushbu merosni chuqur "hazm qilib, qaytadan dunyoga keltirish, unga yangi hayot baxsh etishdir" masalasi bilan bog'liq.¹⁰⁰

O'zbek maqomoti - ko'p qirrali va murakkab tizimdir. U musiqa, she'riyat va ma'lum darajada raqs san'atlarini mujassamlashtiruvchi

¹⁰⁰ . Otanazar Matyoqubov. Maqomot. Toshkent, 2004.- 14 bet.

mushtarak badiiy jarayon. Unda kichik cholg'u yo'llaridan tortib bir butun cholg'u-ashula turkumigacha musiqiy omil tarzi namoyon bo'lmoqda.

6.1. XORAZM MAQOMLARI TURKUMI (tarkibi, shakli)

"**Xorazm maqomlari**" turkumi Xorazm an'anaviy musiqasining eng yirik namunasi, u XIX asrda shakllanib, keng rivojlangan. "Xorazm maqomlari" turkumi **Rost, Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq va Panjgoh** maqomlaridan iborat ("Panjgoh" "Rost" maqomi asosida yuzaga kelgan va uning faqatgina cholg'u bo'limi saqlanib qolingan. Shu bois musiqiy amaliyotida "Olti yarim maqom" iborasi ishlatiladi). Har bir maqom o'z navbatida "Shashmaqom"ga o'xshash ikki bo'limdan iborat: cholg'u bo'limi - **Chertim yo'li yoki Mansur**; ashula bo'limi - **Aytim yo'li yoki Manzum** deb ataladi. Xorazm maqomlari "Shashmaqom" kabi ustoz-bastakorlar mahsulidir. Xorazmlik mashhur bastakorlar Niyozjon Xo'ja, Feruz, Komil, Muhammad Rasul Mirzo, Matyoqub Xarrot va boshqalar maqomlarga yangi cholg'u qismlar bastalab, ularni shaklan va mazmunan boyitdilar. Kuy tuzilishi, lad asoslari saqlangan holda maqomlar Xorazmga xos musiqiy uslublarda ijro etilib kelingan. Buxoro maqomlari bilan qiyoslaganda "Xorazm maqomlari"da ba'zan ashula yo'llarining doira usullari, kuy yo'llari ixchamlashtirilib olingan va bir oz usul sur'ati tezlashtirilgan yoki soddalashtirilgan. "Xorazm maqomlari"dagi kuy yoki ashula yo'llarida namudlar eng katta o'zgarishlarga uchragan, "ularning o'rniga bastakorlar ijod etgan yangi avjlar ham kiritiladi". "Xorazm maqomlari"ning chertim yo'li tarkibiga **Tani maqom** (tasnif vazifasini bajaruvchi), **Tarje', Gardun, Muhammas, Saqil** qismlaridan tashqari **Peshrav** va **Ufar** qismlari kirgan.

Xorazmga xos bo'lgan cholg'u asarlar - Sayri Gulshan, Zarbul futh, Fohitiy zarb (Potiha zarb), Xafif ham ayrim maqomlar tarkibiga kirgan. Asar shakllari xona va bozgo'y asosida tuzilgan. Doira usullari sodda va yengil, ijro jarayonida o'zgarishlar kiritilishi mumkin.

"Xorazm maqomlari"ning aytim-ashula yo'llari tarkibida sho'balar qatori - **Tani maqom** (Saraxbor vazifasini bajaruvchi), **Talqin, Nasr, Ufar**, taronalar ham mavjud (faqatgina Tani maqomdan keyin ijro etiladi). Ammo ularga turdosh bo'lgan Xorazmga xos Suvora, Naqsh, Faryod, Muqaddima kabi ashula yo'llari aytilib kelingan.

Xorazm "Rost" maqomi chertim yo'li tarkibi quyidagicha:

Xorazm tanbur chizig'i

M.Yusupov yozuvi

Maqomi Rost

Tani maqom Rost

Tarjei Rost

Tarje'

Peshravi Rost

Peshravi Gardun

Peshravi Gardun

Muxammas I- II

Murabbai Komil

Ushshoq muxammasi

Muxammasi Ushshoq

Saqili vazmin

Musaddasi Jadidi

Ufar

Musabbai Rost

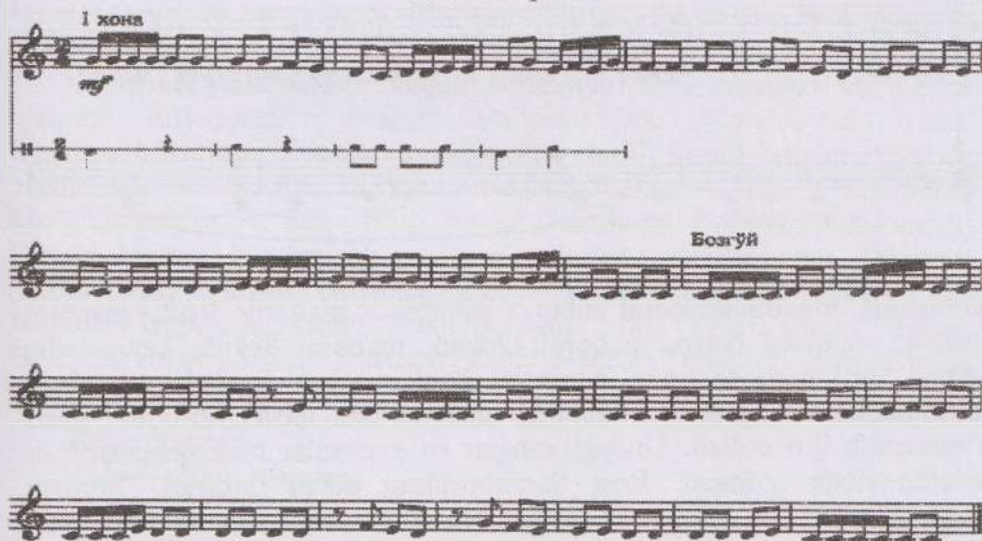
Saqili Rost

Saqili Xudoybergan Muhrkon

Tani Maqom

"Xorazm maqomlari" turkumi o'ziga xos mahalliy maqom uslubi sifatida gavdalanadi. U ham Buxoro maqomlari singari mazmunan va usluban, shaklan va ijrochilik madaniyati nisbatan mustaqil ahamiyatga molikdir. Ushbu maqom turkumi voha ijrochilik an'analari bo'yicha yakkanavozlik tarzida erkin va badihago'ylik ravishda aytilib, Xorazm hududida mashhur bo'lgan mumtoz shoirlar - Ogahiy, Munis, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar, Atoiy va boshqalarning she'rlaridan keng foydalanib kelingan.

Tani Maqom

"Xorazm maqomlari"ning ashula (aytim) bo'limlari tarkibidagi sho'balar "Shashmaqom" yo'llarining ko'p jihatlarini asosan saqlab qolgan. Lekin so'nggi yillarda Xorazm ashula ijrochiligidagi o'ziga xos xususiyatlarga bog'liq holda, ba'zi ashula yo'llari tanib bo'lmaydigan

darajada o'zgarib ketgan. "Xorazm maqomlari"ning aytim yo'llari sho'balarining ba'zi qismlari bizgacha yetib kelmagan (Iroq va Panjgoh maqomlarining faqatgina chertim yo'llari bizgacha saqlanib qolingan).

"Rost" maqomining aytim yo'li tarkibi quyidagicha:

Xorazm tanbur chizig'i

Tani maqom Rost
Tarona Sayri Gulshan
Suvorai Rost
Naqshi Rost
Talqini Rost
Nasri Ushshoq
Nasri Sabo
Ufari Rost

M.Yusupov yozuvi

Tani maqom Rost
Tarona
Suvora
Naqsh
Talqin
Faryod
Sabo
Ufar

Tani Maqom

M.M. ♩=70-76

I хона

Хуш-дурба-хор маъ-си-ми-нинг

ай-ши чо-ғи-да, ўз ё-ри-бир-ла бўл-са ки-ши

вас-л(и) бо-ғи-да

Maqomlar aytim bo'limlarining bosh sho'basi bo'lgan Saraxborlar Xorazmda maqomlar nomi bilan yuritilgan - maqomi Rost, maqomi Buzruk, maqomi Navo, maqomi Dugoh, maqomi Segoh; keyinchalik ularga Tani maqom nomi berilgan. Tani maqom Rost kuy tuzilishi "Shashmaqom"ning Rost Sarahbori ohanglaridan iborat bo'lsada, biroz o'zgartirilib ijro etiladi. Undagi xanglar va namudlar ham qisqartirilgan holatda ifoda qilingan. Rost Sarahborining uchta taronasi "Xorazm maqomi"da terma, suvora va naqsh deb nomlanadi. Suvora yo'li Rost Sarahborining uchinchi va to'rtinchi taronalari asosida yaratilgan, Naqsh "Shashmaqom"ning Ushshoq Nasri sho'basining birinchi va ikkinchi taronalari asosida bo'lib, uning ma'lum ko'rinishi Xorazmda "Hanuz" nomi bilan mashhurdir.

Xorazm vohasida "Xorazm maqomlari" turkumidan tashqari besh qismli "Feruz" ashula-cholg'u maqom turkumi, Dutor maqom turkumlari ham keng tarqalgan.

Tani Maqom

Xorazmda maqomchilik san'atini targ'ib etishda Muhammad Rahimxon Soniy, Komil Devoniy, Xudoybergan Muhrgan, Matyoqub Pozachi (Xarrat), Matpano Xudoyberganov, Madraim Sheroziy, Hojixon va Nurmuhammad Boltayevlar, Komiljon Otaniyozov, Ro'zmat Jumaniyozov, Ikrom (Ozod) Ibrohimovlarning xizmatlari juda katta va ahamiyatlidir.

Xorazmda yana boshqa maqom turkumlari keng tarqalgan bu "Dutor maqom turkumlari". Bekjon Rahmon va Muhammad Yusuf Devonzodalarning "Xorazm musiqiy tarixchasi" kitobi bo'yicha (1925) ushbu turkum o'n bitta maqomlarni qamrab olgan - Iroq, Chapandoz, Mo'g'ulcha, Naoiy, Sadri Iroq, Roviyy, Orazibom, Tashniz, Majnundali, Ohyor, Miskin, har biri bir necha qismlardan tashkil topgan. "Xorazm tanbur chizig'i" nashri bo'yicha (2007) "Dutor maqomlari" tarkibi Zihiy Nazzora, Urganjiy, Miskin, Raxoviy, Sadri Iroq, Ohyor, Choki giribon, Orazibon maqomlaridir. Xususan "Zihiy Nazzora" maqomi (ashula yo'li) tarkibi quyidagicha:

Zihiy Nazzora

Talqini Zihiy Nazzora

Tarjebandi Zihiy Nazzora

Qadim xamligi

Talqini Urganjiy

Naqshi Talqini Urganjiy

Ufari Talqini Urganjiy

Maqom ashula yo'llari va an'analari natijasida Xorazmda "Feruz I - V"(ushbu she'r va musiqasi turkumi muallifi Feruz (1864-1910) - Muhammad Rahimxon Soniy, Xiva xonidir). O'tmishda "Feruz I-II" Ogahiy she'rlari bilan aytilgan. Ushbu turkumning yorqin ijrochisi taniqli sozanda va xonanda Hojixon

Boltayev (1902-1987). Ma'lum manbalar hamda ijrochilik amaliyotida o'ziga xos maqom yo'llari va turkumlari ham tarqalgan, jumladan, Urfiy maqomlari - tarkibida beshta ashula yo'li turkumlari: Rost maqomi, maqomi Navo, maqomi Dugoh, maqomi Segoh va maqomi Buzruk (har biri 8-10 qismli). Xorazmda surnay (o'yin) maqom cholg'u yo'llari (Ufari Navo, Ufari Iroq, Zangbozi va x.) sozandalar orasida tarqalgan. Xorazm vohasida maqom ashula yo'llariga yaqin bo'lgan "Suvora" (Suvoriy) ashulalari va ushbu nomli ashula turkumlari (Tani suvora, Chapandozi suvora, Kajang suvora, Yak parda suvora, Xush parda suvora, Ufari suvora, hamda ulardan tashkil topgan ashula variantlari Savti suvora) keng tarqalgan. An'anaga ko'ra xonandalar ijrosida Suvora ashula aytimi (aytishuv) - Diyralashma musobaqalash tanlovi o'tkazilib turmoqda.

"Xorazm maqomlari", an'anaviy musiqa boshqa janrlari bilan birga, xalq orasida keng ommabop bo'lib tarqalgan hamda sozanda, xonanda va maqom ansamblari repertuarlaridan katta o'rin olmoqda.

6.2. FARG'ONA-TOSHKENT MAQOMLARI

(mavqei, tarkibi, shakli)

O'zbek mumtoz musiqasida **"Farg'ona-Toshkent maqomlari"** yoki **"Farg'ona-Toshkent maqom yo'llari"** maqomchilik san'atining yana bir asosiy turkumini tashkil etadi. Ushbu turkum o'tmishda Markaziy Osiyoning turli vohalarida o'zbek bastakorlari tomonidan "Shashmaqom" sho'balari asosida yaratilgan cholg'u maqom va ashula maqom yo'llaridir. Dastlab XX asrning birinchi yarmida "Chor maqom"(To'rt maqomdan iborat turkum) degan noto'g'ri ibora tarqalgan bo'lib, amaliyotda ular ko'pchiligini tashkil etgan.

Farg'ona vodiysida XIX-XX asrlarda turkumli va turkumsiz ashula va cholg'u maqom yo'llari keng tarqalgan bo'lib, ular voha mumtoz musiqa merosida yetakchi o'rinlarni egallab, mahalliy ijrochilik an'analari bilan sug'orilgan. Katta va kichik turkumga ega bo'lgan Farg'ona-Toshkent maqom ashula va cholg'u yo'llari "Shashmaqom" tarkibidagi bir qator sho'ba (saraxbor, savt), shaxobcha (qashqarcha, soqiynoma) va turkumlarga yaqindir

(ularning kuy harakati, shakli, usullariga o'xshash). O'zbek maqomoti tizimidagi turkum "uzoq rivojlanish jarayonida ushbu lokal madaniyati zaminida maqomot san'ati tartib hamda qonunqoidalariga muvofiq asos soluvchi natijadir".¹⁰¹

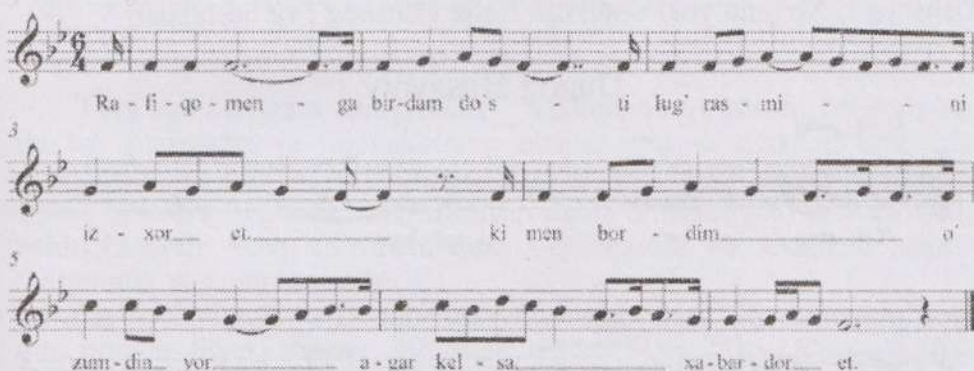
¹⁰¹ . Ибрагимов О. Фергано-Ташкентские макомы. Ташкент, 2006. - 11 бет.

"Farg'ona-Toshkent maqomlari" Shashmaqom sho'balari hamda Farg'ona vodiysi an'analari negizida yuzaga kelgan va ular mustaqil cholg'u hamda ashula maqom turkumlari bo'lib, tuzilishlari jihatidan ma'lum darajada o'zgarmagan. I. Rajabov fikriga ko'ra "Farg'ona-Toshkent maqomlari" Shashmaqom mahsulotidan hosil bo'lgan va uning lad-intonatsion shakli hisobida ularni "Shashmaqom"ning invarianti deyish mumkin.

Bayot I

Nasri Bayot

"Farg'ona-Toshkent maqomlari"ning ilk nota yozuvlari XX asrning 30-40 yillarida paydo bo'ldi - bu taniqli sozanda va xonanda Shorahim Shoumarov ijrosidagi V.Uspenskiy va V.Belyayevlarning yozuvlari ("Gulyor-Shahnoz"turkumi); Ye.Romanovskayaning nota yozuvlari ("O'zbek xalq qo'shiqlari", 1939), keyingi yillari Yunus Rajabiy yozuvlari "O'zbek xalq musiqasi" antologiyasining I-IV jildlari (1955-1958), olti tomlik "Shashmaqom"

(1966-1975) hamda "O'zbek maqomlari. Shashmaqom" (YuNESKO, 2007) to'plamlari nashriga kiritilgan. Maqom turkumlarining ilmiy va amaliy o'rganishi bilan V.Uspenskiy, V.Belyayev, Yu.Rajabiy, F.Karomatli, I.Rajabov, T.G'ofurbekov,

O.Matyoqubov, O.Ibrohimov, S.Begmatovlar shug'ullanishgan.

"Farg'ona-Toshkent maqomlari" va maqom yo'llari II, III, V va VII qismli turkumlarni tashkil etadi. Ularning har biri ma'lum shaxobchalarga ega hamda sonlar vositasi bilan bir-biridan ajratiladi.

"Farg'ona-Toshkent maqomlari" orasida yirik ashula turkumlari:

Bayot I-V, Chorgoh I-V, Gulyor-Shahnoz I-V, Dugoh Husayniy I-VII (ularning har bir qismi umumtartib soni raqamlari bilan belgilanadi, Gulyor-Shahnoz maqomidan tashqari), masalan, Bayot I, Bayot II, Bayot III, Bayot IV, Bayot V.

Yirik maqom cholg'u yo'llari orasida turkumli (yakkasoz yoki cholg'u ansambli ijrosida); Chorgoh I-V; Miskin I-VII, Nasrullohi I-III, Navro'zi ajam taronalari I-III; Mushkiloti Dugoh I-III, Xojiniyoz I-II, surnay maqom yo'llari va b. Bulardan tashqari, alohida ashula va cholg'u maqom asarlari hamda yetuk sozanda va bastakorlar tomonidan Farg'ona vodiysiga xos bo'lgan ashula, katta ashula va cholg'u yo'llari asosida "Shashmaqom"ning sho'ba va shaxobchalari mutanosibligida yuzaga kelgan. Masalan, Yovvoyi Chorgoh, Yovvoyi Ushshoq, Yovvoyi tanovar (ashula va cholg'u yo'llari), Cho'li Iroq, Toshkent Irog'i, Qo'qon Irog'i, Samarqand yoki Hoji Abdulaziz Ushshog'i, Toshkent yoki Mulla To'ychi Ushshog'i, Xo'jand yoki Sodirxon hofiz Ushshog'i va boshqalar.

Dugoh Husayniy

M.M. ♩=90

17

Gap xar na - fas ol - sang men - ga,

21

qo - xri - la tosh, e no - za - nin,

23

Yuz shavq i - la ay - g'um sen - ga e - .

29

- bosh us - ti - na - - bosh us - ti - na

"Farg'ona-Toshkent maqomlari" Shashmaqom ashula bo'limining sho'ba, shaxobcha va taronalarining ohang, usul va shakllari tarkibida shakllangan va ashula yo'lining harakati asosida rivoj topgan. Birinchi qism - Saraxbor negizida, ikkinchi qism uning taronasi yoki nasr asosida, uchinchi qism - savt, to'rtinchi qism - qashqarcha va beshinchi qism - soqiynoma yoki ufar asosida.

Bayot, Chorgoh va Dugoh-Husayniy maqomlari "Shashmaqom"ning shu nomlar bilan atalgan sho'balari ("Navo" va "Dugoh"maqomlari) asosida yaratilgan bo'lib, Gulyor-Shahnoz esa turli maqom sho'balari ("Segoh" va "Rost" maqomlari) asosida yuzaga kelgan (ushbu maqomning beshta qismi o'z nomiga ega: Gulyor, Shahnoz, Chapandozi Gulyor, Ushshoq va Ufari Gulyor deb ataladi).

Gulyor-Shahnoz maqomi o'z tuzilishi jihatidan boshqa turkumlardan tubdan farq qiladi. Lekin Gulyor-Shahnozning shaxobchalari mazmunan va usluban ancha murakkab, original ashula maqom yo'llaridir. Ular jozibali, yoqimli ham ta'sirchan ohanglarga boy.

"Chorgoh" maqom turkumi besh qismli bo'lib, "Shashmaqom"ning Dugoh maqomi sho'balari asosida yaratilgan. Chorgoh I o'zining ulug'vorligi, yoqimlilik bilan Dugoh Saraxbori kuy shakli sifatida yuzaga kelgan; lekin kuy rivoji qisqartirilgan va unga ma'lum o'zgarishlar kiritilgan. Daromaddan avjga (Muhayyari Chorgoh namudi saqlangan) kuy yo'nalishi va harakati saraxborga o'xshash (doira usuli, sur'ati, she'r vazni saqlangan). Chorgoh II tarona uslubida Chorgoh savti variantidir.

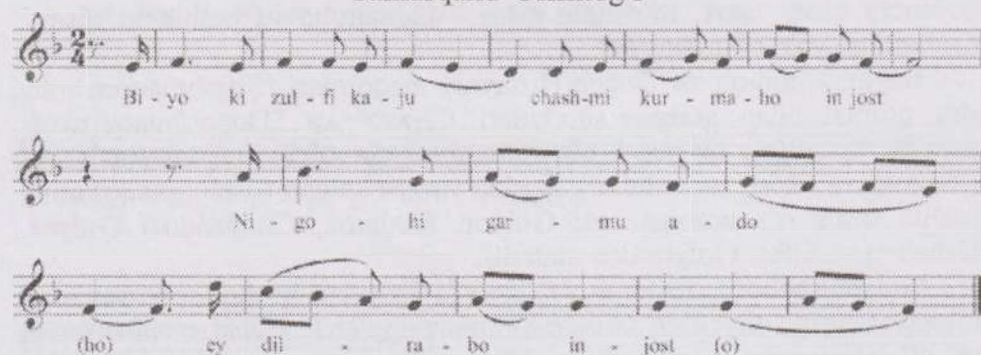
Chorgoh III - Chorgoh savtisi asosida aytiladi, ammo uning doira usuli va shakli soddalashtirilgan. Chorgoh IV - Chorgoh savti qashqarchasi ko'inishida bo'lib, kuy mavzui, shakli va doira usuli saqlangan. Chorgoh V - ufar doira usulida bo'lib, uning sur'ati ancha sustlashtirilgan. Lekin ijro uslubi o'ziga xosligi bilan xarakterlanadi.

"Chorgoh" maqom turkumi vodiy ijro uslubiga moslashtirilgan holda "Shashmaqom" sho'balaridan qisqartirib olingan (kuy harakati va rivoji, hanglar ishlatilmasligi, avjlar qisqartirilishi yoki umuman tushirib qoldirilishi, usul variantlari qo'llanishi bilan ravshan bo'ladi).

"Farg'ona-Toshkent maqomlari" an'anaviy ijrochiligida keng tarqalgan bo'lib, o'zbek bastakorlari tomonidan ularning yangi variantlari yuzaga kelgan, jumladan, Bayot-Sheroziy I-V yoki Chorgoh VI (ufar uslubida) va Dugoh-Xo'sayniy VII-VIII (ufar va suporish shakllarida) Yunus Rajabiy ijodiga mansub.

So'nggi yillarda "Farg'ona-Toshkent maqomlari"ning o'zbek bastakorlari tomonidan yangidan-yangi variantlari yaratilishi, ushbu maqomlarni yanada rivojlanishida alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Jumladan, besh qismli Nasrulloiy (ashula va cholg'u) turkumi; Miskin cholg'u turkumi asosida Miskin ashula turkumi (yetti qismli), Ushshoq asosida "Qadimiy Ushshoq", "Zikri ushshoq", "Umrzoq Polvon Ushshog'i" va boshqa asarlar taniqli xonanda va bastakor Fattohxon Mamadaliyev tomonidan ijod va ijro etilgan. Bulardan tashqari, xalq orasida Rasulqori Ushshog'i, Orifxon Ushshog'i, Fattohxon Ushshog'i kabi asarlar ham keng tarqalgan.

Samarqand Ushshog'i

Ushshoki Sodirxon

"Farg'ona-Toshkent maqomlari"ni targ'ib etishda Hoji Abdulaziz Abdurasulov, Sodirxon hofiz Bobosharifov, Yunus Rajabiy, Abduqodir Ismoilov, Jo'raxon Sultonov, Ma'murjon Uzoqov, Imomjon Ikromov, Orifxon Hotamov, Rasulqori Mamadaliyev, Ochilxon Otaxonov, Abduhoshim Ismoilov, Mahmudjon Tojiboyev va boshqalar maqom yo'llarini yanada boyitish, yangi namunalarni ijod etishga katta hissa qo'shganlar.

6.3.MAQOM SAN'ATI YAQIN VA O'RTA SHARQ XALQLARI MADANIYATIDA

Sharq xalqlari an'anaviy musiqa san'ati o'ziga xos tartiblarini saqlagan holda, hamisha rivojlanib va shu bois yangilanib kelgan.

Buning dalilligi o'rta asrlar davrida nafaqat madaniyatlar aro aloqalar (ushbu davrlarda Borbad, Mausuliy, Nokis, Ozodvari Changiy, Abdulqodir Marog'iy, Abdulla Marvarid kabi yirik ijodkoru ijrochilar butun Sharq bo'ylab nom chiqarib, mashhur bo'lishgan), balki XIX-XX asrlarda o'zaro munosabatlar hamda o'zaro ta'sirlar jarayonida maqomot tizimining turlarida yaqqol kuzatish mumkin. Arab maqamlari, ozarbayjon mug'omlari, eron dastgohlari, o'zbek-tojik maqomlari, mag'rib no'balari, uyg'ur muqomlari va boshqalar Sharqda maqomotning asosini tashkil etadilar. Zero, har biri o'ziga xos mavqei, mavzulari, musiqiy mantiqligi va tuzilishi, ijrochilik uslublari bilan ajralib tursa ham, umumiy qonun-qoidalari negizida shakllanib, tarixan taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Ushbu tarixiy jarayonida Sharq davlatlarida oxirgi o'rta asr davrida (taxminan XVIII-XIX asrlarda) **lokal maqom turkumlari** yuzaga kelgan - Eronda yettita dastgohlar turkumi, Iroq va Misrlarda turli arab maqamlari, no'balari Jazoir,

Marokash va Tunislarda, mug'omlar Ozarbayjon va Armanistonda, uyg'ur muqomlari O'zbekiston, Qozog'iston va Sharqiy Turkistonda, Turkmanistonda dutor cholg'u muqomlari, maqomlar esa O'zbekiston va Tojikistonda, raga - Hindistonda.

Ozarbayjon mug'omlari. Mug'om asoslari - Rast, Shur, Segyax, Chargyax, Bayati-Shiraz, Xumayun, Rahab. Ularning tuzilishi va tarkibi - sho'be, renglar, tesniflar va b. kabi ashula va cholg'u yo'llari. Badihago'ylik ijro uslubi (ijrochilar tartibi - xonande (daf), torchi va kemanchi). Ozarbayjon mug'omi - milliy tafakkurining mumtoz lad-intonatsion tizimidir. Mug'omda individual hamda kuzatilmagan juda katta sohalarining mavjudligi bevosita badihago'ylik va qat'iy tartibli shakl omillari konsepsiyasi bilan birgalikda ushbu voqea texnologik qoidani tashkil etadi. Ozarbayjon an'anaviy musiqasi ikkita mug'om turlari keng tarqalib rivoj olgan - **mug'om-dastgoh va zerbi-mug'omdir.**

Mug'om-dastgoh - ko'p qismli syuita tipidagi yirik ashulacholg'u turkumi bo'lib, o'lchov-ritmik erkinligi asosida aytim badihasi (improvizatsiya)dir. Zerbi-mug'om (zarbli mug'om) o'ziga xos ashula-

cholg'u mug'omi, unda xonandaga jo'rnavozlik qilayotgan urma-zarbli cholg'usi (daf)ning katta o'rni ahamiyat kasb etadi. Shakl bo'yicha bir qismli musiqali kompozitsiya (Shikeste, Mansuriya, Simayi-shems, Eyrati, Mani, Arazbari, Keremi, Ovshari, Karabax shikestes, Kesime shikeste va b.). Bu asarlar Chargyax, Shur, Segyax, Maxur-xindi mug'omlarning intonatsion-lad asosida shakllangan.

Uyg'ur muqomlari. Muqom asoslari - O'n ikki uyg'ur muqomlari (Rak, Chapbiyat, Mushavirak, Chargyax, Panjigyax, Uzxal, Adjam, Oshshak, Bayat, Nava, Segyax, Iroq). 12 uyg'ur muqomlarining lokal turlari mavjud: **Qashg'ar** turkumi 12 muqomlardan tartiblangan, har biri o'zining nomiga ega; **Dolan** turkumi - 12 muqomlardan iborat, o'z navbatida ikki xilga bo'linadi -Yorkend va Aksuyi, har biri besh qismli 9 muqomdan tashkil topgan; **Iliy** turkumi - Qashg'ar turi bilan uyg'unlikda, tarkibi bir xil; **Xotan** turkumi - Qashg'ar muqomlari asosida shakllangan; **Kumul** turkumi - 12 muqom bo'lib, ulardan yettitasida ikkita variant mavjud. Muqomlarning tarkibi va shakli - muqombeshi (muqomboshi), chong nag'ma, doston nag'ma, mashrap nag'ma (Qashg'ar muqomlari tuzilishi); Dolan muqomlarida muqombeshi, chakma, sanam, salika va salarman; Iliy muqomlarida - muqombeshi, doston nag'ma va mashrap nag'ma. Har bir muqom - bu yirik, mahobatli turkum bo'lib, ashula, cholg'u hamda raqsbop musiqali asarlaridan iborat; cholg'u yo'llari - **margul**, ashula yo'llari - nag'ma deyiladi.

Uyg'ur musiqa madaniyatida Nog'ora muqomi va Sanamlar ham keng tarqalgan, ular o'ziga xos turkum shakli va tarkibli qismlari bilan ajralib turadi. O'zgacha muqom ijrochiligi yakkanavoz, badihago'ylik shaklida (muqombeshi), barqaror boshqa bo'limlarida. Yetakchi musiqa cholg'ulari - tanbur va nog'ora.

Mag'rib no'balari (nuba) - ko'p qismli ashula-cholg'u turkumi; tarkibida cholg'u yo'llari - tariqa va peshrav; ashula yo'llari qavl, g'azal, tarona, furu-dasht, mustazod. Afrika qit'asi shimolida tarqalgan (Jazoir, Marokash, Tunis); yetakchi musiqa cholg'usi - ud. Ijrochilik uslubi - badihago'ylik.

Maqomot va zamonaviylik. Maqomotning badiiy-tarixiy funksiyasi Sharq xalqlari musiqa madaniyatida professional ijodiyotining maxsus shakllari yuzaga ta'sis etdi. Maqom (mug'om, muqom) janrlarida yangi milliy musiqasi bir butunlikdagi tizim sifatida bir vaqtida va o'zaro aloqadorlikda sodir bo'lgan. Uning to'liq, mantiqan tizimli ifodasi - o'ziga xos, estetik qimmatiga ega, musiqali kompozitsiyani yaratdi. Maqomlar - bastakorlik hamda zamonaviy kompozitorlik ijodiyotlari asosidir (musiqali drama, opera, balet, simfoniya; vokal-simfonik, xor va cholg'u musiqalarida). Shashmaqom, Ozarbayjon mug'omi, Uyg'ur muqomi - insoniyatning nomoddiy madaniy merosi durdonalari sifatida YUNESKOning Rerezentativ ro'yxatiga kiritilgan. Maqomlarni muhofaza qilish, saqlash va targ'ib etish, umuman, shu bois an'anaviy

musiqani ham O'zbekistonning davlat siyosati dasturidir. Buning isboti, maqom san'ati muammolariga bag'ishlangan Xalqaro anjumanlar o'tkazilishi (Toshkent, 1975; Samarqand, 1978-1987, 1997-2019; Shahrisabz, 2018).

Tayanch so'zlari: maqom, mug'om, muqom, musiqa, tasnif, turkum, Xorazm maqomlari, Farg'ona-Toshkent maqomlari, tarkib, ijro, dastgoh, no'ba, cholg'u, ashula, aytim, shakl.

Nazorat savollari

- 1.O'zbekistonda "maqomot" nima?
- 2."Xorazm maqomlari" turkumi, uning tuzilishi va tarkibi.
- 3."Shashmaqom" va "Xorazm maqomlari" - umumiylik va o'ziga xoslik.
- 4.Chertim va aytim yo'llari tuzilishi, ijrochiligi.
- 5."Farg'ona-Toshkent maqomlari" turkumi shakllanishi.
- 6."Farg'ona-Toshkent maqomlari" mavqei, tarkibi.
- 7.O'zbek maqomlarining ijrochilik xususiyatlari.
- 8.O'zbek maqomlarining nota to'plamlari.
- 9."Xorazm tanbur chizig'i", uning amaliyotdagi o'rni.
- 10.Yaqin va O'rta Sharq xalqlari madaniyatida maqom san'ati, ularning turlari.
- 11.Maqom san'atiga bag'ishlangan festivallari va ilmiy anjumanlar.
12. Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi durdonalari va maqomlar.

Topshiriqlar

- 1.O'zbek maqomoti tarkibi.
- 2.Sharq maqomoti.
- 3."Xorazm maqomlari" turkumi tuzilishi. ijro uslubi, yozuvlari.
- 4.Xorazm "tanbur chizig'i" - nazariy va amaliy jihatlar.
- 5."Farg'ona-Toshkent maqomlari" turkumi va yo'llari, mavqei va ijrochiligi.
- 6.Yaqin va O'rta Sharq maqom san'ati.
- 7.O'zbek maqomlari ijrochiligi: an'ana va zamonaviylik.
- 8.Xalqaro maqom san'ati festivali.
- 9.Maqomot - insoniyatning nomoddiy madaniy merosi durdonasi.
- 10."Sharq taronalari" Xalqaro musiqa festivalida maqomlarning o'rni.

Adabiyot

- 1.Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent, 2008.
- 2.Абдуллаев Р. узбекская традиционная музыка как часть современности. Ташкент, 2008.
- 3.Абдуллаев Р., Кароматли Ф. Музыкальная культура. // узбеки. М., 2011.

4. Begmatov S. Hofizlik san'ati. Toshkent, 2007.
5. Ибрагимов О. Фергано-Ташкентские макомы. Ташкент, 2006.
6. История узбекской советской музыки. 1-3 тома. Ташкент, 1972-1973, 1991.
7. История музыки Средней Азии и Казахстана. М., 1995.
8. Кароматов Ф., Раджабов И. Шашмақом. // Шашмақом. 1 жилд. Тошкент, 1966.
9. Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. Ташкент, 1975.
10. Матякубов О. узбекская классическая музыка. 1-2 книги. Ташкент, 2015.
11. Matyoqubov O. Maqomat. Toshkent, 2004.
12. Matyoqubov O. Buxoro Shashmaqomiga yana bir nazar. Toshkent, 2014.
13. Matyoqubov O. Buxoro Shashmaqomi. Toshkent, 2018.
14. Matyoqubov O. Xorazm dutor maqomlari va Olti yarimmaqomi. Toshkent, 2018.
15. Matyoqubov O., Boltaev R., Aminov X. O'zbek notasi. Toshkent, 2007.
16. Музыкальные традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. Ташкент, 1987.
17. Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. Ташкент, 1981.
18. Raxmon Bekjon, Muhammad Yusuf Devonzoda. Xorazmmusiqiy tarixchasi. Toshkent, 1998.
19. Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. Toshkent, 1963.
20. Rajabov I. Maqom asoslari. Toshkent, 1992.
21. Rajabov I. Maqomlar. Toshkent, 2006.
22. Rajabiy Yunus. Musiqa merosimizga bir nazar. Toshkent, 1978.
23. Xoshimov A. Uyg'ur an'anaviy kasbiy musiqasi. Toshkent, 2004.
24. Xorazm urfiy maqomlari. Toshkent, 2021.
25. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi. Toshkent, 1993.
26. Юнусов Р. Макомы и мугамы. Ташкент, 1992.
27. Юнусов Р. Узбек мақомлари. Тошкент, 2018

6.4. MAQOM UROCHILIGI

Maqomlar - bastakorlik san'atining mahsulidir. U maqomchilikdagi boy tajribaga asoslangan holda yuzaga keldi. Keyingi ikki asrdan ko'proq o'tgan davr ichida bir sozanda-xonandadan ikkinchisiga og'zaki tarzda o'tib kelishi jarayonida maqomlar tobora juda katta o'zgarishlarga uchradi

va bizgacha yetib keldi. Bu jarayon XIX asarda tuzilgan va maqomlarda aytilgan she'r to'plamlaridagi maqom va sho'balar nomini, she'r o'lchovlarini, hozirgi maqom qismlari bilan solishtirilsa, yaqqol seziladi.

"Shashmaqom", "Xorazm maqomlari", "Farg'ona-Toshkent maqomlari" o'zbek mumtoz musiqa merosida juda katta o'rin tutadi. Maqom yo'llarida milliy va mahalliy musiqaning boy va rang-barang ohanglari, vazn xususiyatlari, doira usullari va ashulalarda she'r matnlarini moslab tushira bilish qoidalariga bog'liq qator tomonlari mujassamlangan. Bu holat, ayniqsa, ijrochilik madaniyatida namoyon bo'ldi.

XX asrda maqom san'atining qadimiy o'choqlaridan bo'lmish Buxoro, Samarqand, Xorazm, Farg'ona va Toshkent uslublari umumlashtirilib, mushtarak an'ana sifatida ko'rilga boshlandi. O'tmishda "ustoz-shogird" an'analariga tayangan maqom ijrochiligi yangi vosita va uslublar orqali o'zlashtirilib kelinmoqda. Yangi ta'lim tizimida an'anaviy ijrochilik uslublari XX asrning 20-yillaridan Turkiston xalq konservatoriyasi, Buxoro "Sharq musiqa maktabi", Samarqanddagi "Xalq musiqasi va xoreografiya instituti" (Inmuzxoruz), Xorazm va Farg'onalarda ochilgan ta'lim muassasalarida o'rganish va o'zlashtirish ishlari amalga oshirildi.

Tarixiy shakllangan Buxoro, Xorazm, va Farg'ona-Toshkent maqom ijrochiligi an'analari Ota Jalol Nosirov, Domla Halim Ibodov, Ma'rufjon Toshpo'latov, Abdurahmon Umarov, Abduqodir Ismoilov, Matyusuf Xarratov kabi yetuk ustozlar tomonidan yosh avlodga taqdim etildi. "Shashmaqom"ning ijro an'analarini tinglash va ularni notaga olish ishlari O'zbekistonda 50-yillardan yangidan avj ola boshladi. Mazkur davrda maqom san'atini muntazam rivojlantirish, notaga olish va amalga joriy etish birinchi navbatda Yunus Rajabiy nomi bilan bog'liq. 1959-yilda O'zbekiston radiosi qoshida Yunus Rajabiy rahbarligida maxsus maqom ansambli tashkil etildi. Jamoaning dastlabki maqsadi Olti maqom turkumini to'laligicha radioning ovoz fondiga yozib olish yedi. Bu ish oldin qog'ozga tushirilgan yozuvlarni amalda sinab ko'rish uchun ham o'ziga xos ijodiy laboratoriya vazifasini bajardi va bir butun ilmiy-amaliy jarayonda matnlar va ijro darajasi takomillashib bordi. Ushbu maqsad sari O'zbekistonning yetuk maqom ijrochilari va iste'dodli yoshlar jalb yetilib, natijada qisqa vaqt ichida maqom yo'llari qaytadan notaga olinib, "Shashmaqom" nomi bilan olti kitob holiga keltirildi. Matnlarga mos ijrolar paydo bo'ldi va ular yig'irmadan ortiq gramplastinkadan iborat audio yozuvlar tariqasida chop etildi.

Yunus Rajabiy ishlari o'zining keng ko'lami tufayli "Shashmaqom" va "Farg'ona-Toshkent maqomlari" taraqqiyotining ma'lum davrini belgilovchi muhim tarixiy hujjatga aylandi. Xorazmda bu ishlarni Matyusuf Xarratov, Hojixon Boltayev, Komiljon Otaniyozov va Ro'zmat Jumaniyozovlar amalga oshirishdi.

Maqomchilik san'atida ijrochilik katta ahamiyat kasb etgan. Maqomlar o'tmishda etuk sozanda va xonandalar tomonidan ijro etilib,

ular maxsus malaka hosil qilgan bo'lishi ("ustoz-shogird" maktabini o'tgan va ma'lum talablarga javob berishi), maqomlar ijro an'analarini yuksak darajada egallagan bo'lishlari lozim edi. Sozanda mohir cholg'uchi bo'lishi, xonanda-hofiz ashula yo'llarini puxta va chiroyli ijro etishi uchun kuchli va baland, keng diapazonli ovozga ega bo'lishi, she'riyat qonuniyatlarini bilishi, tanbur cholg'usi orqali o'ziga jo'rnavozlik qilish lozim bo'lgan. Hofiz kuy va unga aytiladigan she'r mazmunini his qila bilishi, uni tinglovchiga yuksak mahorat bilan to'g'ri yetkaza olishi bilan bog'liqdir. Shu tufayli maqom yo'llarini har tomonlama yuksak badiiy saviyada talqin etilishi talab etilgan. Maqom yo'llari ijrochiligidagi hofizda keng diapazon, yoqimli ovoz va yuksak aytish mahorati, sozandadan cholg'uni mohirona sadolanishi, hofizga jo'rnavoz bo'lishi va yuksak chalish texnikaga ega bo'lishi shart.

Maqomlarni tanbur jo'rligida ijro etish alohida uslubdir. Ovozning tanburga moslashuvi maqom turkumlarini mukammal (barcha parda va usul jihatlarini me'yoriga etkazib), mukammal va muhtasham tarzda aytilishiga olib keladi. Tanbur (Xorazmda tor cholg'usi) bunda faqat jo'r sozi emas, balki asosiy muhim ijro vositasi va hofizga "hamnafas" o'rnida keladi (Ota Jalol Nosirov, Levi Boboxonov, Shoxnazar Sohbov, Matyoqub Xarratov, Shorahim Shoumarov, Jo'raxon Sultonov, Rasul qori Mamadaliyev, Fattohxon Mamadaliyev, Shoqosim Shojalilov, Orifxon Hotamov, Mahmudjon Tojiboyevlar singari hofizlar bir vaqtda mohir sozanda - tanbur cholg'usini mukammal bilgan san'atkorlar). Tanbur bilan aytilganda cholg'u kuylari davomida nafasni rostlab, biroz dam olish mumkin. Ijro jarayonida hofiz uzoq muddat ashula aytishi, bir yarim-ikki soatga boradigan maqom turkumining tarkibiy qismlarini ketma-ket payvand etib, uzmasdan bir butun badiiy asar sifatida talqin etishga erishadi. O'zbekiston xalq artisti Berta Davidovanning ijodini Turg'un Alimatovning tanbur jo'rnavozligisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Mashhur Levicha Bobohonov "Shashmaqom"ni yakka hofiz tarzida turkum qilib, uzmasdan tanburni o'zi chalib aytgan va yuksak mahoratga ega bo'lgan. Rasul qori Mamadaliyev ijrochilik uslubida tanbur yetakchi o'rin egallab kelgan. San'atkor cholg'uni o'zlashtirishdagi mahorati hofizligidan kam bo'lmagan va maqomlarni erkin talqin etishga mohirlikka erishgan (Rasul qorining tanburni ijroda qo'llanishi, unda barmoqlarini va noxunni ishlatilishi va ijrosi, birorta sozandaning uslubiga o'xshamaydigan, o'ziga xoslik soz va ovoz birlikligi bilan ajralib turadi).

"Shashmaqom" ijrochiligidagi an'anaga bo'ysunish, qat'iyan cholg'u va ashula yo'llarini to'liq, yuksak mahorat, kuy qochirimlari va, ayniqsa, namud va avjlar ijro etilishi talab qilingan. Buxoro ijrochilik uslubida she'r va kuy mutanosibligida musiqiy shevasi yuzaga kelgan. Buxoro hofizlari ikki tillik (o'zbek va fors-tojik) shevalar asosida maqomlarini aytib kelishgan. Ashula yo'llari tanbur, dutor, doira jo'rnavozligida ijro etilgan. Cholg'u yo'llari yakkasoz va cholg'u ansambli jo'rligida namoyon bo'lgan.

"Shashmaqom" ikki uslubda ijro etilib kelingan: to'liq turkum sifatida va alohida, mustaqil cholg'u va ashula-cholg'u asarlari sifatida cholg'u ansambli jo'rnavozligida. Abdurauf Fitrat ta'riflashicha: cholg'u ansambli tarkibida ikkita tanbur, dutor, qo'biz yoki sato, doira bo'lgan. Ushbu ansambl ikki-uch hofizlarga jo'rnavozlik qilgan. Ikki-uch soat davom etadigan bu murakkab musiqa asarlar turkumi hofizlar tomonidan galmagal aytilib kelingan. Turkum va yakka asar holida ijro yetish uslublarining mavjudligi "Shashmaqom" sho'balarida talqin usullarini turlicha o'zgarishlariga olib keldi. Viktor Uspenskiy Buxoro maqomdon ustalarini yozib olish jarayonida ularning ijrochiligida ayrim o'zgarishlar mavjudligi haqida ma'lumot bergan. Buxoro san'atkorlari ijodida an'anaga qat'iy bo'ysunish asosiy omil sifatida qabul qilingan.

Xorazm va Farg'ona-Toshkent maqomlari ham tanbur va dutor jo'rligida ijro etilgan. XX asardan boshlab "Xorazm maqomlari" tor va doira jo'rligida aytilib kelindi. Buxoro maqomlarini ijro etishda yetuk xonanda-hofizlar yakkanavoz uslubida asosiy sho'balarni aytib, taronalar ansambl uslubida ijro etilgan. Ular ijro jarayonida an'anaga qat'iy rioya qilishlari lozim edi. "Xorazm maqomlari" va "Farg'ona-Toshkent maqomlari" mahalliy ijro an'analari va uslublarida, yakkanavoz tarzda (ayrim holatlarda yerkin, badihago'ylik uslublarida) ijro etishgan. Maqomlarni to'liq ijro etish uchun yuksak qobiliyat va mahoratga, shu bilan birga xotiraga ega bo'lish talab etiladi. Ishoq Rajabovning maqomlari ijrochilik masalasiga doir fikrlashicha: "Shashmaqom" va boshqa katta shakldagi xalq musiqa asarlarini ijro etishda cholg'uchi va hofiz maxsus malaka hosil qilgan bo'lishi, maqomlarni ijro etish mahoratini yuksak darajada egallagan bo'lishi lozim. Sifatsiz ijro etish maqom yo'llari haqida noto'g'ri tasavvur qoldirishi mumkin. Maqom ijrochiligida bir hofizning aytish uslubi va uning aytgan ashula yo'li ikkinchisiga hech bir o'xshamaydi. Ma'lum maqom yo'lini turli hofizlar hatto variantlar darajasida ijro etishi mumkin. Chunki har bir hofiz ashula yo'lini puxta va chiroyli ijro etish uchun o'z ovozinining imkoniyatlari doirasida unga ma'lum o'zgarishlar kiritadi. Hofiz ovozinining kuchi va baland-pastligiga qarab, ashulada mavjud bo'lgan kuy bo'laklarini qisqartib yoki ularga namudlar kabi qismlar kiritishi mumkin".¹⁰²

Buxoro hofizlaridan Ota Jalol Nosirov va Ota G'iyos Abdug'anilar XIX-XX asr kesimida maqomdon ustozlar sifatida tanilganlar. Domla Halim Ibodov maqomlarning ikki guruh sho'balarining mohir ijrochisi bo'lgani uchun "Savtxon" nomiga yega bo'lgan. Buxorolik hofizlarning maqomlarni ijro yetish uslubida o'ziga xos yuksak mahorati, ijro texnikasi, qochirimlar borligini alohida qayd etish lozim. Bu ijrochilik uslubi juda qadim zamonlardan san'at va madaniyat markazi bo'lmish Buxoroda shakllangan ijrochilik an'analari. Bulardan biri o'ziga xos Buxoro

¹⁰² . Rajabov Is'hoq. Maqomlar. Toshkent, 2006. - 296 bet.

musiqiy shevasi, u ikki tillik in'ikosida yuzaga kelgan. Buxoroda avjlar ijrochiligiga ham katta ahamiyat berilib, yuksak darajadagi avjlar madaniyati rivoj olgan va ushbu an'ana boshqa vohalarda ham keng tarqalgan. Masalan, buxorolik hofizlar Qo'qon Ushshog'iga, Segoh, Ushshoq, Uzzol va Muxayyari Chorgoh namudlarini, ayrim ijrolarda Zebo pari avjini ham qo'shib ijro etganlar. Domulla Halim Ibodov ijodida avjlarga katta e'tibor berib kelgan, jumladan, "Navro'zi Sabo"da Segoh namudi to'liq shaklida, Navo va Oraz namudlari bilan ijro etilgan. Farg'ona hofizlari esa Qo'qon Ushshog'ini faqat Segoh namudi bilan aytib kelganlar.

Maqom ijrochiligi uslublarida sheva masalasiga hamma vaqt katta e'tibor berilib kelingan, shu tufayli hofizlar ijro etish uslubida ba'zi farqlar mavjud. Buxoro va Samarqandda maqom yo'li bir turli ijro etilsa, Farg'ona vodiysida boshqacha, Xorazmda esa yana bo'lakcha uslubda ijro etiladi. Kuy tuzilishi va rivoj olishi, uning xarakterini ochib berish, kuy va so'z mutanosibligi, xanglardan ustalik bilan foydalanish va ularni kerakli joyda ishlata olish va, ayniqsa, usullarni ijro etish imkoniyatiga qarab, maqom yo'llarining doira usuli sur'atini o'zgartira berish ijrochilik uslubida ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham maqomlarni ijro etuvchi hofiz va sozandalar o'tkir didli, she'riyat qonunlarini bilimdoni, kuy va ashula yo'llarining tuzilishi, kuy harakatini bilish, peshqadam san'atkor sifatida mahalliy an'analarni saqlab, ularni rivojlantirish qoidalari biluvchi namoyandalar bo'lishgan. Tarixda bunday bastakor, hofiz va sozandalar nomi ko'plab saqlanib qolgan (o'rta asr "musiqiy risolalarida", shoirlar ijodida, jumladan, Alisher Navoiy asarlarida, Darvish Ali Changiyning "Risolai musiqiy"sida o'sha davrlarda mashhur bo'lgan mohir san'atkorlar nomi ko'plab uchradi).

Ustozlar maqomlarni bir butun turkum shaklida, boshidan oxirigacha yoki ularning ayrim sho'balarini ijro etib kelganlar. Hozirgi vaqtlarda hofizlar maqom ashula yo'llarini yakkanavoz holda ko'proq talqin etmoqdalar. Maqomlar ijrochiligida yana bir an'ana - ashula yo'llari she'r matnlari yangilanib turishi. Maqom yo'llariga turli vazndagi g'azallar o'qilishi, aruz ("ilmi aruz") qonun-qoidalariga e'tibor berish va usul ("ilmi yiqo'")lar mutanosibliga aytilishi ularni katta o'zgarishlarga olib kelgan. G'azalxonlikda "musiqiylik" deyilganda she'r talaffuz qilib o'qilganda ham, kuyga tushirib ashula yo'lida aytilganda ham ravon va jozibali yangrashi lozimligini tushunish kerak. "Kuy g'oyasi dilda paydo bo'ladi va uning mo'jizakor ruhi ham yurakda saqlanadi, - deb ta'riflaydi Otanazar Matyoqubov. Shuning uchun ham kuy sozandaning dilidan chiqib, tinglovchining qalbiga etib boradi. Cholg'uchining qo'llari yoki hofizning tomog'i kuy ruhining xizmatkorlaridir. Bu "xizmatkorlar" o'z hunarini qancha mahoratli, bilintirmasdan namoyish etsa (tashqariga chiqarsa),

shuncha "sadoqatli" hisoblanadi".¹⁰³ Musiqa bilan she'riyat shaklan ham mazmunan bir-biriga uzviy bog'langan holda ijro etilsa, ikkovi bir-birini mazmunan to'ldiradi va she'rdagi ta'sirchanlik oshadi.

"Shashmaqom" ijrochiligidagi tajriba bizga shuni ko'rsatmoqdagi, - deb yozadi Yunus Rajabiy, - maqomlar va umuman boshqa janrdagi ashula va qo'shiqlarni ham ijro etilishida ohanglarning badiiy-estetik ta'sirchanligini his qilgan holda, ularga aytiladigan she'rlarning shakl va mazmuniga ham jiddiy e'tibor berilishi zarurdir. Bu o'rinda she'r ashula kuyiga aynan to'g'ri va aniq talaffuz yetilishiga katta e'tibor berilsa - bunday noyob san'at asarlari shinavandalarga tez va oson etib boradi. Bu ashula so'zlarini iloji boricha bo'linib qolmasligiga, yaxlitligicha, jozibali, obrazli ifodalanishiga erishish demak dir. Buni ijrochilik san'atining muhim shartlaridan biri desa bo'ladi".¹⁰⁴ Maqomchilik san'atida o'ziga xos tili mavjud - bu so'z va kuy birligi, ularning mushtarakligi holatidagi his va tuyg'ular tilidir. San'atning she'riyat va musiqa birligida go'zallik, insonni nafasat olamiga olib kiruvchi maqomchilik (kengroq o'zbek mumtoz musiqa) san'ati yuzaga kelganligi ma'lum. O'tmishda bastakorlik an'alariga ko'ra ashula yoki qo'shiqning kuyiga mohirona, shaklan va mazmunan uning ruhiga mos she'rlarni tanlab, maqsadga muvofiq tarzda tushira bilish juda katta san'at deb, va u bastakorlik san'atining asosiy omillaridan hisoblangan.

Maqom ijrochiligida ovoz imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanish, yuksak mahoratga, xotiraga, ijro uslubi va an'alariga, aynan mohir sozanda bo'lish, she'r vazni va doira usullarini bilish talab etiladi. O'tmishda maqom ijrochilik an'alariga og'zaki tarzda ustozdan shogirdga o'tib kelgan.

Ota Jalol, Ota G'iyos, Usta Shodi, Qori Kamol, Abdusamad Begijon, Qori Najmiddin, Domla Halim Ibodov, Levi Boboxonov, Madumar hofiz, Hamroqul qori, Erka qori, Sodirxon hofiz, Valixon ustoz, Shobarot ustoz, Ilhom hofiz, Abdurahmon Umariy, Rizqi va Yunus Rajabiy, Shorahim va Shojalil Shoumarovlar, Akbar Haydarov, Turg'un Karimov, Imomjon Ikromov, Abdusoat Vahobov, Maqsudxo'ja Yusupov, Ma'rufjon Toshpo'latov, Borux Zirkiev, Matponoh Xudoyberganov, Mug'anniy (Safo Ollaberganov), Chokariy (Matyusuf Xarratov), Sheroziy (Madrahim Yoqubov), Komiljon Otaniyozov, Hojixon Boltayev, Bola baxshi Abdullayev, Ro'zmat Jumaniyozov, Turg'un Alimatov, Orifxon Hotamov, Berta Davidova, Barno Ishoqova, Shoqosim Shojalilov singari sozandasan'atkorlar, nafasi o'tkir, hofizasi zo'r xonandalar, o'zbek mumtoz musiqasining yetuk namoyandalari musiqa san'atimizni, an'anaviy ijrochilikni saqlanib, rivoj olishiga, uning ijro uslublari va an'alarini targ'ib etishda katta hissa ko'shib kelganlar. O'tmishda

¹⁰³ . Matyoqubov Otanazar. Maqomot. Toshkent, 2004. - 288 bet.

¹⁰⁴ . Yunus Rajabiy. Musiqa merosimizga bir nazar. Toshkent, 1978. - 13 bet.

ustozsan'atkorlar maqomlarni to'liq turkum shaklida (hofiz va ashulacholg'u ansambli yo'nalishi), Mushkilot - cholg'u yo'llaridan to Nasr - ashula yo'llarining Ufar qismigacha yoki Savt-Mo'g'ulcha turkumlari hamda ularning ayrim sho'balarini ijro etib kelganlar. XX - XXI asrlar kesimida maqom ashula yo'llari yakkaxonlik tarzi; cholg'u va ashula yo'llari ham yakkasoz (turli musiqa cholg'ulari orqali) uslubida talqin etilmoqda.

XX asrga kelib maqomchilikda an'anaviy va yangi, zamonaviy ijro uslublari yuzaga keldi. Bu borada maqom ansambllarining tashkil topishi, maqom ijrochilik uslublari musiqa ta'limi tizimiga og'zaki va yozma an'analarning mutanosibligida joriy etildi. 1972yilda Toshkent davlat konservatoriyasida "Sharq musiqasi" kafedrasining ochilishi va uning faoliyati tufayli respublikamizda an'anaviy ijrochiligi yangi sharoitda (yakka o'quv yoki ansambl mashg'ulotlari, konsertlar, ko'rik-tanlov va festivallar), tiklangan holda rivojlanib kelmoqda. 1983-yildan boshlab Toshkentda har to'rt yil ichida maqom ijrochilari va keyinchalik maqom ansambllari Xalqaro va respublika miqyosida tanlovlar o'tkazilib, yangidan-yangi iqtidorli maqom ijrochilari kashf etilmoqda.

Tayanch so'zlari: maqom, turkum, musiqa, ijro, ustozshogird, ta'limot, namoyanda, lokal, san'at, uslub, usul, jo'rnavoz, yakkasoz, ansambl.

Topshiriqlar

- 1.O'zbek maqomlari ijrochiligi: an'ana va zamonaviylik.
- 2.Maqom ijro uslublari: yakkasoz va ansambl
- 3.O'zbekistonda maqom ansambllari faoliyati.
- 4.O'zbekiston maqom ansambllari Xalqaro va Respublika miqyosidagi ko'rik-tanlovlar.

Adabiyot

- 1.Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent, 2008.
- 2.Begmatov S. Xofizlik san'ati. Toshkent, 2007.
- 3.Yunus Rajabiy. Musiqa merosimizga bir nazar. Toshkent, 1978.

O'zbek musiqa madaniyati qadimiy va rango-rang, ayni paytda, yangi zamon an'analarini o'zida mujassam etgan holda rivoj topmoqda. Bunda avvalo benazir xalq musiqa ijodi, mumtoz musiqa merosi, milliy bastakorlik, hozirgi zamon kompozitorlik ijodiyoti, shuningdek, xalq, havaskorlik hamda jo'shqin ommabop estrada san'ati kabi shaklan va usluban nihoyatda serjilo jabhalar namoyon bo'ladi.

O'zbek xalqining o'lmas musiqa xazinasini - an'anaviy (folklor va mumtoz) musiqasi namunalari ulkan madaniy merosimizda alohida o'rin tutadi; ular yuksak badiiy-yestetik kuchga va ma'naviy ozuqaga ega bo'lgan asarlardir. Har bir insonning olijanob fazilatlarini, his va tuyg'ularini ifodalab beruvchi kuchga ega. Zero, ajoyib va go'zal cholg'u kuylar va marosim qo'shiqlari, mumtoz ashula yo'llari, dostonlar va maqomlarimiz kishiga quvonch, xursandlik va hayotga yorug'lik bag'ishlaydi; dardiga orom beradi. Milliy qadriyatlarimizning o'q ildizlari bilan bog'liq musiqa folklori va mumtoz musiqa san'atimiz umumiy musiqa jarayonining asosiy omillari qatoridan o'rin olib kelmoqda.

An'anaviy o'zbek musiqasining tarixiy takomili jarayonida jamiyatning badiiy-estetik talablari va tarixiy sharoitga qarab o'zgarib, rivojlanib, boyib, avloddan-avlodga, ustozdan-shogirdga o'tib, takomillashib bordi.

Istiqlol sharofati bilan milliy-ma'naviy qadriyatlarimizga bo'lgan diqqat-e'tibor, unutilayotgan an'analarimizni tarixan qisqa muddat ichida qayta tiklanishi, muttasil taraqqiy ettirish maqsadidagi yangilanish, isloh etish jarayonlarida ustuvorlik kasb etdi. Shuningdek, qo'shni va uzoq, xorijiy mamlakatlar bilan madaniymusiqiy aloqalarni o'zaro boyitish yo'lida rivojlantirish sa'y-harakatlari ham dolzarb ahamiyatga ega bo'ldi.

Ma'lumki, o'zbek xalqining ma'naviy go'zalligi asrlar qa'ridan kelayotgan kuy-ohanglarda o'zining ajoyib, betakror badiiy in'ikosini topgan. Ajdodlarimiz bergan ta'riflardan biriga ko'ra, musiqa - inson ruhining ozig'idir. Binobarin, milliy musiqa ko'p asrlar davomida ajdodlarimiz boy ma'naviyatining, teran tafakkurining, barkamol ruhiyatining sadolardagi jonli ifodasi va ayni paytda, yangi, buyuk davlat bunyodkori bo'lmish jamiyatimizning ruh, quvvati va jon ozig'idir.

Mustaqillik yillari o'zbek an'anaviy musiqasiga e'tibor yanada kuchaydi. Milliy qadriyatlar, an'analar, urf-odatlar va marosimlarning tiklanishi musiqa sohasida ham ancha o'zgarishlarga olib keldi. Qadimiy milliy musiqamizdagi boy badiiy-tasviriy vositalar bilan bir qatorda, yangi janr va turlarini o'zlashtirish natijasida o'zbek musiqa san'ati yana ham yuksak darajaga ko'tarildi. Xususan, mamlakatimizda umrboqiy mumtoz musiqa namunalari avaylab-asrash, jonlantirish, ravnaq topishiga qaratilgan bir qancha ibratli ishlar amalga oshirildi. Bu borada Yunus Rajabiy nomidagi maqom ijrochilarining respublika tanlovi (1991, 1995,

1999, 2004), yetuk bastakorlar ijodiga bag'ishlangan "Barhayot siymolar" yosh ijrochilar tanlovi (1992 - 1996); katta ashula, maqom ansamblari (1991-2013), baxshi-shoirlar va oqinlar (1999-2019) ko'rik-tanlovlari; an'anaviy ijrochilik bo'yicha o'rta ta'lim muassasalari respublika tanlovlari; Samarqand, Xorazm, Farg'ona va Qoraqalpog'istonda uyushtirilgan Hoji Abdulaziz

Abdurasulov, Komiljon Otaniyozov, Hojixon Boltayev, Jo'raxon Sultonov, Ma'murjon Uzoqov, Otajon Xudoyshekurov nomlaridagi yosh an'anaviy ijrochilar tanlovlari pirovardida e'tiborga molik yutuqlar qo'lga kiritildi va buyuk ajdodlarimiz tomonidan ijod etilgan mumtoz musiqa asarlariga qaytadan jon bag'ishlandi va shu tufayli milliy-ma'naviy xazinamizdan o'ziga munosib o'rin olmoqda.

1997-yildan boshlab ko'hna Samarqand shahrida har ikki yilda o'tkazilishi an'anaga aylangan xalqaro miqyosidagi "Sharq taronalari" (Samarqand), maqom (Shahrisabz) va baxshichilik san'ati (Termiz, Nukus), folklor va amaliy san'at (Boysun, Buxoro, Marg'ilon, Xiva, Qo'qon, Nurota) festivallari nafaqat respublikamiz, balki jahonshumul ahamiyatta molik hodisaga aylandi va ushbu anjumanlarda Sharq mamlakatlaridan tashqari Yevropa, AQSh, Osiyo va Afrika qit'alaridan tashrif buyurgan mashhur va taniqli musiqa san'ati namoyandalari ishtirok etgan mazkur bayramona tadbir bois qadimiy va mushtarak musiqa an'analari o'zaro yanada yaqinlashdi, ijodiy hamkorlikka keng yo'l ochildi. Shu bois o'zbek folklor va mumtoz musiqasi jahon "sahnasi" uzra tarkibiga ko'ra yo'l ochildi. Ashula, folklor qo'shiqlari, katta ashula, doston va maqom yo'llari ushbu festivalda tarannum etib, tinglovchilar olqishiga sazovor bo'ldi. Munojot Yo'lchiyeva (1997), Nasiba Sattorova (1999), Soyibjon Niyozov, Nabijon Ibrohimov (2001), Dilnura Qodirjonova (2003) va Nodira Pirmatovalar (2005), "Boysun" xalq folklor ansambli, Abdunazar baxshi Poyonov, ushbu nufuzli festivallarning sovrindorlari bo'lishdi.

O'tkazilayotgan ushbu anjumanlar asosan milliy yo'nalishga qaratilgan bo'lib, ularning xalqaro ye'tibori tobora oshib bormoqda. Jahon musiqa jarayonida o'zbek xalq qo'shiq va cholg'u kuylari, doston va maqomlarining betakror o'rni mavjudligini anglatadi. Binobarin, jahon madaniyati va san'ati taraqqiyotida Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi tomonidan yaratilgan boy musiqa merosini butun dunyo hamjamiyati e'tirof qilinishining o'zi o'tmish tariximiz, bugungi hayotimizga berilgan munosib bahodir. "Asrlar davomida ulug' shoir va olimlar, mohir bastakorlar, hofiz va sozandalarning mashaqqatli mehnati va fidoiyligi, ijodiy tafakkuri bilan sayqal topib kelayotga ushbu noyob san'at nafaqat yurtimiz va sharq mamlakatlarida, balki dunyo miqyosida katta shuhrat va e'tibor qozongan", - deb ta'riflanadi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek milliy maqom san'atini yanada

rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida.¹⁰⁵ Ushbu ajdodlarimiz merosini ko'p asrlik tarix, betakror madaniyat va qadriyatlarga ega ekanimizni his etib yashashga, bu boylikni asrab-avaylab, butun jahon taraqqiyoti yutuqlari bilan oziqlantirib, yangi o'sib kelayotgan avlodga yetkazishga xizmat qilmog'i zarur. Qadimiy hamda zamonaviy musiqa an'alarining bir-biriga yuz tutishi davr nishonasiga aylanib borishida an'anaviy (folklor va mumtoz) musiqasining o'rni va ahamiyati beqiyos.

Ma'lumki, o'zbek an'anaviy musiqasining yeng salobatli, yeng sermahsul va eng ardoqli qismini maqomchilik san'ati tashkil etadi.

Uning tarkibiga turli davrlarda bastakorlar va yetuk sozandalar tomonidan ijod etilgan har xil hajmli, turkumli va shaklanmazmunan alohida mukammal cholg'u hamda ashula namunalari kirgan.

Bugungi mustaqil, Yangi O'zbekistonda maqomotning uch turi - Buxoro "Shashmaqom"i, "Xorazm maqomlari" va "Farg'onaToshkent maqomlari" musiqa amaliyotida joriy bo'lib kelmoqda. Jonli jarayon bilan yo'g'rilgan maqomchilik an'analari bastakorlik va ijrochilik san'ati bilan bevosita bog'liqdir. Bunda ijodkorlik jabhasi ikki asosiy ko'rinishda namoyon bo'lishi ma'lum bo'lmoqda - biri maqom yo'llarini ijro etish talqinida an'anaga bo'ysungan holda rivojlanishi, yana biri maqomchilik an'alariga muvofiq yangi namunalarni ijod etishdan iborat. Maqomchilik ijodiyotining bu sohasi so'nggi yillarda yorqin namoyon bo'lmoqda.

An'anaviy musiqaqa mansub janrlar qatorida katta ashula va suvoralar namunalari yangi davrdagi hayoti ham alohida diqqatni o'ziga tortadi. Har biri o'ziga xos bu noyob aytim turlarining mahalliy musiqiy an'analari doirasida tutgan o'rni ko'p jihatdan o'zaro o'xshash - katta ashula Farg'ona-Toshkent ashulachilik ijodiyotining yangi sifat bosqichdagi rivoji va alohida mumtoz ko'rinishi bo'lsa (bu borada katta ashula kechalari, Navro'z va Mustaqillik bayramlarida katta ashula namunalari keng ommaga tarqib qilinishi namunalidir), suvora - Xorazm ashulachilik san'atining muhim va noyob qirralarini o'zida mujassam etgan mukammal aytim-ashula namunasidir (Xorazmda so'nggi yillari suvora aytishuvlarini o'tkazilishi an'anaga aylandi).

Merosimizning yana bir ijodiyot turini dostonchilik va baxshichilik san'ati an'analari tashkil etadi. Musiqiy-nasriy-nazmiy ijodiyotining eng qadimiylaridan biri bo'lgan o'zbek dostonchiligi boshqa Sharq xalqlari dostonchilik merosi bilan uzviy bog'liq holda rivoj topib kelmoqda. 1999-yilda Respublikamizda "Alpomish" dostonining 1000 yillik tantanalari yangi davrda baxshichilik san'atini rivojlantirish, milliy qadriyatlarimizni e'zozlash; o'zbek xalq va mumtoz musiqa ijodiyotini keng targ'ib yetishda,

¹⁰⁵ . O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 noyabr "O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3391sonli Qarori. "Xalq so'zi", 2017 yil 18 noyabr.

ayniqsa, yoshlarni ko'p ming yillik madaniyatimiz sarchashmalaridan bahramand qilishda salmoqli hissa bo'ldi.

So'nggi yillarda o'zbek an'anaviy musiqasi o'rganishga, o'zlashtirishga va targ'ib etishga, ularni yanada ravnaq toptirishga qaratilgan qator e'tiborli ishlar amalga oshirildi. Endilikda o'zbek mumtoz musiqamiz, kengroq, an'anaviy musiqamiz maxsus fanlar sifatida musiqa, san'at va madaniyat ta'lim tizimiga joriy etila boshlanganligini ta'kidlash kerak. O'zbek an'anaviy musiqasi va ijrochiligi nafaqat konservatoriya, O'zbekiston san'ati va madaniyati, Yunus Rajabiy nomidagi o'zbek milliy musiqa san'ati institutlari, musiqa, san'at va madaniyat kollejlari, akademik litseylarida, balki umumta'lim maktablarining o'quv jarayoni hamda ta'lim-tarbiya tizimidan ham munosib o'rin ola boshladi.

Respublikamiz miqyosida muntazam ravishda uyushtirilayotgan ko'rik-tanlovlar, bir jihatdan, buyuk ajdodlarimizning musiqa madaniyatimizga qo'shgan hissasini, ularning o'ziga xos mahorat va iste'dod qirralarini aniqlashga, ommalashtirishga imkon bersa; ikkinchi tomondan, xalq orasida mumtoz san'atimiz va san'atkorlarimizning ijodini keng tarqalishi va kelajakda yanada davom ettirib, rivojlanishiga olib keladi degan umiddamiz. Bu nodir ma'naviy xazinani yoshlar ongi, faoliyatiga zamonaviy vosita va uslublar asosida singdira olishlari zarur. Ana shunda avlodlar va qadriyatlar vorisligi, an'analarning umrboqiyligi, musiqa san'atimiz istiqboli, ravnaqi va zamonaviyligini ta'minlagan bo'lamiz.

GLOSSARIY

Alla - o'zbek alla qo'shiq janri, onaning farzandiga bag'ishlab aytgan beshik qo'shig'i

Alas (olov) - kasal bo'lgan farzandni olov bilan davolash (davolash marosimi)

Aytishuv - qo'shiq-dialog yoki qo'shiq-duet

Avj (cho'qqi) - rivojlangan kuyning baland pardalarda ijro yetish qismi, kuy rivojidadagi eng baland nuqta

Avji turk - maxsus avjlardan biri, maqom ashula yo'llarida qo'llanadigan baland parda qismi

Advor (doira, davr) - kuy va usullar tizimi

Advor ilmi (ilmi advor) - kuy va kompozitsiya ilmi, "musiqi haqida" risolalarda ilmiy yo'nalish

Aytim (aytish) - aytish yo'li (so'zlab kuylash)

Aytim yo'li - Xorazm maqomlarida ashula-cholg'u bo'limi

Ajam - an'anaviy mumtoz kuy nomi, Segoh maqomi sho'basi

Alhon (kuy, ohang) - kuy tuzilmasi (lahn)

Aruz - Sharq she'riyatida kvantitativ vazn, uzun va qisqa bo'g'inlar munosabatiga asoslangan she'riy vazn tizimi

Ashula - lirik qo'shiq janri, mumtoz ijrochiligida yirik va rivojlangan janri (mumtoz ashula yo'li)

Ashulachi - xonanda (folklor va mumtoz ijrochilik yo'nalishida), ashula ijrochisi

Badiha - maxsus tayyorliksiz, birdan aytilgan so'z, aytim; ijro jarayonida ijod yetish (improvizatsiya)

Badihago'ylik - erkin ijro uslubi

Bayoz - she'rlar to'plami, she'riy majmua (to'plam, antologiya) mumtoz yo'llarida aytiladigan so'z matnlari to'plami

Bayot - muayyan kuy nomi, Navo maqomi sho'basi, Farg'ona Toshkent maqomlaridan biri

Bayt (uy) - ikki misrali she'riy shakl, Sharq she'riyatida nisbatan tugallangan mantiqiy bo'lagi (ikki misra she'r)

Band (kuplet) - qo'shiq janrida shakl tuzilmasi (strofa), qo'shiqning boshi (boshlash) - qo'fiyalanish tartibiga yega bo'lgan musiqiy-she'riy shakl qismi

Baxshi - xalq shoiri, doston ijrochisi

Baxshi kuy - baxshi (dostonchi) tomonidan ijod va ijro etilgan kuy

Beshik to'y - farzand tug'ilishi bilan bog'liq oilaviy marosim, tantana

Boychechak - birinchi gul marosimi, mavsumiy-marosim qo'shig'i

Bozgo'y (qayta aytish, takrorlanish) - maqom cholg'u yo'lida kuy tuzilma, kuy shakllining takrorlanuvchan qismi (musiqada naqorat yoki refren deyiladi)

Buzruk (ulug', ulug'vor, katta) - o'zbek maqomchilik san'atida maqom va turkum nomi (Shashmaqom turkumida birinchi maqom, Xorazm maqomlari turkumida ikkinchi maqom, Farg'ona vodiysida maqom cholg'u yo'llari), o'rta asrlarda Buzurg maqomi (O'n ikki maqom turkumi)

Bulaman (bolabon) - Xorazm vohasida tarqalgan damli musiqa cholg'usi (kichik surnay)

Buxoro Shashmaqomi - maqomlarning turkum sifatida Buxoroda yuzaga kelgan olti maqom (12 maqom tizimi negizida) shakli

Buxoro maqomlari - Yunus Rajabiy yozuvidagi "O'zbek xalq musiqasi" (6 jildi) antologiyasida "Shashmaqom" nashri

Bo'g'iq (bo'g'iz) ovoz - dostonchilik ijrochilik uslubi; baxshilarning rechitativ-tomoq ijro uslubi va usuli

Vazn (o'lchov) - she'riy va musiqiy o'lchov (musiqiy-she'riy nuqt (aytim)ni ritmik holati)

Vajd - ekstaz, psixologik holatga kirish

Gardun (falak gardishi, siymosi, taqdir taqozosi) - maqom cholg'u yo'llarida kuy, qism va usul nomi

Gul ufar - Xorazm maqomlarida ufar shakli

Go'yanda (yig'i aytuvchi) - aza-motam marosim aytimi (yig'i, yo'qlov) ijrochisi hamda ilohiy mavzudagi qo'shiq va ashulalar ijrochisi

Dapp - urma-zarbli musiqa cholg'usi (doirasimon), Surxondaryo va Qashqadaryo vohalarida tarqalgan

Daromad (kirish) - xalq qo'shiqlarida boshlang'ich qismi; maqom ashula yo'llarida shakl qismi ("xat" tizimi)

Dastgoh (katta turkumli) - Ozarbayjon va Eron mug'omlarining yirik ko'p qismli turkum

Dasta - torli musiqa cholg'ularining tuzilish elementi (uzun yoki kalta, pardali yoki pardasiz)

Daf - kichik doirasimon urma-zarbli musiqa cholg'usi (xonandalar doirasi)

Deka - torli musiqa cholg'ularida kosaxona qopqog'i (yog'ochli yoki terli)

Diapazon - tovush ko'lami, xonanda yoki cholg'uning umumiy tovush chiqarish o'lchami

Doira - o'zbek urma-zarbli musiqa cholg'usi

Doul - qadimiy urma-zarbli musiqa cholg'usi (katta va kichik, qozonsimon, bochkasimon va tablasimon barabanlar)

Doston (hikoya, qissa, ertak) - xalq epik janri (so'z, she'riyat, musiqa, aytim san'atlari bilan bog'liq)

Doston yo'llari - dostonchilik san'atiga xos musiqiy-she'riy ijro uslublari

Dugoh - maqom va turkum nomi; Shashmaqomda to'rtinchi maqom

Dugoh-Husayniy - Farg'ona-Toshkent maqomi, yetti qismli maqom ashula turkumi

Dunash - maqom ashula yo'llarida shakl qisini; daromad kuyining yuqori pardalardagi ko'rinishi

Dutor - torli-chertim musiqa cholg'usi

Dutor maqomlari - Xorazmga xos maqom cholg'u va ashula yo'llari; Xorazm maqomlarining alohida toifasi

Do'mbira - torli-chertim musiqa cholg'usi; baxshi-shoirlarning yetakchi cholg'usi

Yorg'uchoq (yorg'ichoq - qo'l tegirmoni) - ayollar tomonidan ijro etilgan mehnat qo'shig'i, dehqonchilik mehnat qo'shiq janri

Yozi - dehqonchilik mehnat qo'shig'i (bo'g'doy terimi bilan bog'liq)

Yor-yor - to'y marosim qo'shiq janri, nikoh to'yi jarayonida ayollar va erkaklar (Buxoro, Farg'ona vodiysi) tomonidan kuzatuvulug'lash qo'shig'i

Yo ramazon (yo rabbim yoki yo rabbiman) - mavsumiy marosim qo'shiq janri, Ro'za kunlari bolalar guruhi (o'tmishda kattalar) tomonidan uyma-uy yurib aytiladigan tabrik qo'shig'i **Jar** - Xorazmda zikr marosimi nomi

Jahr (qattiq, kuch bilan) - diniy-ibodat marosimi, shomonlik davolash marosimi nomi (Surxondaryo)

Zamzama - so'zsiz aytim, ovoz orqali xirgoyi qilish

Zang (qo'ng'iroqcha) - o'zi sado beruvchi urma-zarbli musiqa cholg'usi; karvonchilar qo'ng'irog'i nomi; raqqoslik san'ati bilan bog'liq cholg'u

Zangula (zang-qo'ng'iroqcha) - o'n ikki maqom tizimida maqom yo'li

Zarb (urg'u) - musiqa cholg'ularida tovush chiqarish manbaini harakatga keltiruvchi kuch (qo'l, moslama (mizrob, plektr, noxun), kamon, havo orqali)

Zarbul qadim - Xorazm maqomlarida doira usuli; yakka zarbdan iborat birlamchi usul (ritm)

Zarbul futh - Xorazm maqomlari chertim (cholg'u) yo'li nomi

Zikr (Allohni yod etish, eslatma) - qadimiy darvishlar marosim, diniy-ibodat marosimi (tasavvuf yo'nalishi)

Zikr aytimlari - zikr marosimining kuy va ashulalari

Zikr yo'llari - zikr marosimi bilan bog'liq ijro uslub va usullari Zixiy Nazzora - Xorazm dator maqom turkumi nomi

Yig'i (yo'qlov) - aza-motam marosimining yetakchi aytim janri

Yil boshi - mavsumiy-marosim qo'shig'i; Navro'zni muborak qiluvchi tantavor qo'shig'i

Ilmi advor (aylanma, doira) - o'rta asr olimlarning "musiqa haqida" risolalarda nazariy (ijod) va amaliy (ijro) madaniyatini birlashtiruvchi mushtarak ilm

Ilmi ta'lif - o'rta asrlarda kompozitsiya (ijod - nag'malar ta'lifoti) haqidagi ilm

Ilmi yiqo' - o'rta asrlarda ritm haqida ta'limot; ritm va ritmik doiralari haqida ilm

Iroq - maqom va turkum nomi; Shashmaqomda oxirgi, oltinchi maqom nomi

Iroqi Buxoro - Buzruk maqomida 2-chi guruh sho'basi ashula turkumi nomi

Ichki ovoz - dostonchilikda ijro uslubi; Xorazm baxshilarining doston ijro uslubi va usuli

Yo'l (cholg'u va ashula yo'li) - an'anaviy o'zbek musiqasida ijod va ijro uslubi nomi; kuy va aytim-ashulaning qadimiy nomlaridan biri

Katta ashula - yirik mumtoz ashula yo'li, Farg'ona vodiysiga xos

Kelin salom - nikoh to'y marosimi; to'y-marosim tanishuv, qutlov-nasixat qo'shiq va aytimi; Farg'ona vodiysida ayollar tomonidan doira jo'rnavozligida aytiladi

Kosaxona - torli musiqa cholg'ulari tanasi (rezonator sifatida)

Kuy (ohang) - musiqiy fikr; musiqa tovushlari orqali ifodaviy fikr

Lapar (qo'shiq) - noamaliy musiqa folklori qo'shiq janri, duet yoki dialog shaklida

Lahn - kuy

Mayda (yantish) - dehqonchilik mehnat qo'shig'i

Marsiya (bag'ishlov) - dafn marosimi qo'shig'i

Maqom (o'rin, joy, to'xtov) - o'zbek an'anaviy musiqasining yetakchi janri (parda, asar, turkum); muayyan parda asosidagi cholg'u kuyi va ashula yo'llari majmuasi

Maqomot - maqomchilik san'ati tizimi

Manzum - Xorazm maqomlari aytim (ashula) yo'li nomi

Mansur - Xorazm maqomlari chertim (cholg'u) yo'li nomi

Mehrgan - hosilni terib olish qadimiy kuz bayrami

Mirhaydar (Yo haydar) - shamol chaqirish marosimi; mavsumiy-marosim qo'shig'i

Miyonxat (miyonparda) - maqom ashula yo'llari shakl qismi, o'rta kuy tuzilma (o'rta xat)

Miskin - Farg'ona-Toshkent maqomi, yetti qismli maqom cholg'u turkumi; Xorazm dutor maqom cholg'u turkumi; qadimiy mumtoz kuy yo'li

Misra - she'rning har bir satri, yo'li; musiqiy-she'riy tuzilma (kuy jumlas)

Misteriya (marosim ko'rinishi) - ma'lum hodisalar bilan bog'liq ommaviy ko'rinishdagi xalq marosimi

Muborak - marosim tabrik qo'shig'i; to'y-marosim qo'shiq janri

Mubarakbod (sharafli) - tantanavor tabrik mavsumiy-marosim qo'shig'i; Navro'z bayrami ochilishida marosim qo'shiq janri

Munajat (najot, Allohga nola qilish) - mumtoz kuy va ashula nomi

Musaddas (oltilik) - she'riy shakli (olti misrali she'r)

Musiqa folklori - xalq yaratgan og'zaki badiiy ijod, musiqa san'ati turi

Mustazod (mustahzod - ziyod, ortiqcha) - muayyan she'r va kuy shakli; mumtoz ashula va yalla nomi; Navo maqomining 2chi guruh ashula turkumi

Mushkilot - Shashmaqom turkumi maqomlar cholg'u bo'limi nomi

Mushkulkushod (yengillashtirmoq) - oilaviy -maishiy marosim

Muxammas (beshlik) - maqom turkumlarida cholg'u qismi va muayyan usul nomi

Muhayyar - mumtoz kuy va maqom sho'basi nomi; Iroq maqomining ashula yo'li qismi

Muqaddima (kirish) - Xorazm maqomlarining tarkibiy qismi

Mo'g'ulcha - Shashmaqomda ashula bo'limi 2- guruh sho'basi turkumi

Navo (kuy) - Shashmaqomda uchinchi maqom va maqom ashula turkumi nomi Navro'z (yangi kun, yangi yil) - umumhalq bayrami, sharqiy yangi yil, mavsumiy-marosim qo'shig'i

Navro'zi Ajam - mumtoz kuyi va maqom sho'basi nomi, Segoh maqomining ashula yo'li qismi

Navro'zi Sabo - mumtoz kuyi va maqom sho'basi nomi, Rost maqomining ashula yo'li qismi

Navro'zi Xoro - mumtoz kuyi va maqom sho'basi nomi, Segoh maqomining ashula yo'li qismi

Nazm (tuzilgan) - she'riyat (poeziya)

Nazira - she'riyatda improvizatsiya, badiiy asarga o'xshatma

Nay - puflama-damli musiqa cholg'usi

Nay shuvulloq - loyli nay, puflama-damli musiqa cholg'usi

Namud (ko'rinish) - musiqiy-poetik tuzilma; maqom ashula yo'lining avj qismidagi muayyan kuy ko'rinishi namoyon bo'lishi

Nasr (g'alaba, ko'mak) - maqom ashula bo'limi, maqom sho'basi va usuli nomi

Nasr - proza

Nasrulloiy - mumtoz kuyi va maqom sho'basi nomi; Buzruk maqomining ashula va cholg'u sho'basi nomi; Farg'ona-Toshkent maqomlarining cholg'u va ashula turkumlari

Nag'ma - xalq eposi kuyi

Naqsh (bezak) - Xorazm maqomlarining aytim yo'li sho'basi; Farg'ona vodiysida kuzatuv-ulug'lash to'y-marosim qo'shig'i

Na't - payg'ambar sha'niga aytilgan ashula yo'li; diniy mavzudagi lirik ashula yo'li (hamd, munojot, durud kabi)

Nikoh to'yi - oilaviy marosim, o'g'il o'ylantirish va qiz chiqarish marosimi

Nola (qayg'u, dard) - cholg'u va aytim-ashula yo'llari kuylarida bezak (pardaning ichki bo'linishi); xalq yeposi kuyi

Noxun - cholg'uchi barmog'i uchiga kiyiladigan moslama

Nog'ora - urma-zarbli musiqa cholg'usi

Oblo baraka (tashakkurnoma) - hosil terish marosimi va dehqonchilik mehnat qo'shig'i

Oraz - Navo va Dugoh maqomlarining ashula va cholg'u yo'llari sho'basi

Orazibom - Xorazm dutor maqom turkumi nomi

Oromijon - Shashmaqomda Dugoh maqomining 2-chi guruh sho'basi ashula turkumi

Panjgoh - mumtoz kuyi va maqom sho'basi nomi; Xorazm maqomlari turkumidan biri

Parda - torli cholg'ularda barmoqni dastada joylashuvi; cholg'u dastasidagi bog'lamlar; kuy asosida tashkil qiluvchi tovush tizimi

Peshrav (oldinda keluvchi) - musiqa shakli; Shashmaqom va Xorazm maqomlari cholg'u qismi nomi

Ramazon - sharq taqvimida to'qqizinchi oyi; musulmon Ro'za oyi; mavsumiy-marosim qo'shig'i

Risola (kitobcha, maktub) - ilmiy yoki badiiy asar; ma'lum kasb-hunarning rasm-qoidalari nizomi; sozandalar uchun ilmiy va amaliy qo'llanma (nizom); o'rta asr "musiqa haqida kitob"

Ritm (vazndosh, ohangdosh) - musiqa va she'riyatda muayyan, bir-biriga monand nota bo'laklari va so'z bo'g'inlarining izchil va bir o'lchovda takrorlanib kelishi

Rok - mumtoz kuyi va maqom sho'basi nomi; Buzruk maqomining 2-chi guruh sho'basi ashula turkumi

Rost - maqom va turkum nomi; Shashmaqom va Xorazm maqomlari turkumida maqom nomi

Rohaviy - 12 maqom turkumida maqom nomi; Xorazm dutor maqomida mazkur nomdagi turkum

Rubob - torli-plektor musiqa cholg'usi

Sabo - kuy va maqom sho'basi nomi; Rost maqomining ashula yo'li sho'basi

Savt (tovush) - qo'shiq va ashula yo'li; Shashmaqomda 2-chi guruh sho'basi turkum nomi

Savtxon - savtlar ijrochisi

Sadr (ko'ks) - dafn marosim-misteriyasi

Saj' - qofiyali proza; dostonlarning nasri yo'li usuli

Sayil - ommaviy bayram tomoshalari

Samo' (yeshitmoq, qo'shiq) - musiqani qabul qilish jarayoni; qo'shiq janri; zikr raqslari

Samoiy - Dugoh maqomining cholg'u yo'li

Saraxbor (boshlanishdan darak beruvchi, bosh mavzu) - Shashmaqomda ashula bo'limining boshlang'ich sho'basi

Sarxona - kuyning boshlang'ich ohangi (xonasi)

Sarparda (boshlang'ich parda) - kuy nomi; lad (soz)ning asosiy pardasi

Sato - torli-kamonli musiqa cholg'usi

Safoil - o'zi sado beruvchi urma-zarbli musiqa cholg'usi

Segoh - maqom va turkum nomi; o'zbek maqom san'atida maqom nomi

Setor - tanburning o'zga bir nomi (uch torli), torli-plektor musiqa cholg'usi

Sibizg'i (sibizik) - qamishli naycha; puflama-damli musiqa cholg'usi

Soqiynoma - sharq mumtoz she'riy shakli; kuy, usul va maqom sho'basi nomi; Shashmaqomda 2-chi guruh ashula turkumi sho'basi

Sozanda - ijrochi-cholg'uchi; Buxoroda xalq qo'shiqlari ayolxonandasi

Suvora (minmoq, otliq) - ilohiy aytimlar; Xorazmda yirik ashula yo'li; maqomlarda muayyan usul va sho'ba nomi

Surnay - tilsimon puflama-damli musiqa cholg'usi

Surnay maqomlari - Farg'ona vodiysida surnay maqom cholg'u turkumlari

Surnay yo'llari - surnay ijrochilida qaror topgan cholg'u kuylari

Sunnat (o'g'il va xatna) to'yi - oilaviy marosim

Sumalak (Navro'z taomi) - mavsumiy-marosim qo'shig'i

Sumalak sayli - sumalak tayyorlash marosimi

Sus (sust) xotin - yomg'ir chaqirish marosimi, mavsumiy-marosim qo'shig'i

Suv xotin yoki sust momo - lokal "yomg'ir chaqirish" marosimi

Suporish (topshirmoq) - kichik shakli musiqiy-poetik tuzilma; bir sho'badan ikkinchisiga o'tish joyi

Tabulatura (jadval) - o'rta asrda muayyan cholg'uga moslangan nota yozuvi; musiqa tovushlarning harf, raqam yoki boshqa maxsus belgilari bilan ifodalanishi

Talqin (tushuntirish) - maqomlarda ashula sho'basi va usul nomi

Talqincha - talqin sho'basi va usulining 2-chi guruh ashula turkumida ko'rinishi

Tani maqom - Xorazm maqomlarida cholg'u (chertim) va ashula (aytim) yo'llari boshlang'ich qismlari

Tanbur - torli-plektor musiqa cholg'usi

Tanbur maqomlari - Xorazm dutor maqomlaridan farqli Olti yarim maqomga berilgan nisbat

Tanbur chizig'i (chizg'i) - XIX asrning oxirgi chorag'ida kashf yetilgan maxsus nota yozuvi; Xorazm tanbur va dutor maqomlari nota yozuvi (Kamil Xorazmiy kashfiyoti)

Tarje' (takrorlash) - maqomlarda cholg'u yo'li qismi va usul nomi

Tarona - o'rta asrda ashula-cholg'u janri; maqomlarda asosiy ashula sho'balardan yergashgan kichik shakllardagi ashula yo'llari

Tasnif (ijod, tartiblangan) - Shashmaqomda cholg'u bo'limining boshlang'ich qismi

Terma - oddiy noamaliy qo'shiq janri; dostonlarda yetakchi musiqiy-poetik janri

- Tilak (nasixat)** - didaktik mavzuli qo'shiq
- To'y muborak** - to'y-marosim tabrik qo'shig'i
- To'y qutlovi** - to'y-marosim qutlov qo'shig'i
- To'y javobi** - to'y-marosim yakuniy qo'shig'i
- Turay-turay** - chorvadorchilik mehnat (sog'im) qo'shig'i
- Ud - qadimiy torli**-plektor musiqa cholg'usi
- Uzzol (pastga harakat)** - Shashmaqomda ashula yo'li kuyi va sho'basi nomi; Buzruk maqomining ashula sho'basi
- Urmak (gilam moslamasi)** - chorvadorchilik va hunarmandchilik mehnat qo'shig'i
- Uroqchi** - dehqonchilik mehnat qo'shig'i pichan o'rishda
- Ustoz** - muayyan bilim va mahorat maktabi namoyandasi (mahoratli xonanda va sozanda)
- Ustoz-shogird** - an'anaviy ijrochilik mahorat ta'lim maktabi
- Usul (asos)** - mantiqan tugal shakl va vazn ijro birligi; maqomlarda doira orqali ifoda yetilgan ritm shakli (ritmik formula)
- Ushub** - keng ma'noda asarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlar birligi; tor ma'noda ifoda usuli (tarzi bayon)
- Ufar (iyfor, xushboy)** - maqomlarda yorqin (ko'tarinki kayfiyatli) ashula yo'li sho'basi va usul nomi
- Ushshoq (oshiqlar)** - maqomlarda ashula yo'li sho'basi va kuyi nomi; Rost maqomining ashula yo'li sho'basi; 12 maqom tizimida yetakchi maqom nomi
- Farg'ona-Toshkent maqomlari** - o'zbek maqom san'atining lokal maqom cholg'u va ashula turkumlari
- Feruz** - Xorazmda mumtoz ashula yo'li, maqom ashula turkumi
- Folklor (xalq donishmandligi)** - xalq og'zaki ijodi
- Folklorshunoslik** - xalq og'zaki ijodi to'g'risida ilm-fan
- Furovard (tushirim)** - ashula yo'lining yakuniy shakl qismi
- Xat** - maqomlarda musiqiy-poetik tuzilmalardan iborat shakl xususiyati
- Xavor-xavor** - qadimiy karvonchilar qo'shig'i
- Xazoralı (kelin salom)** - rechitativ-deklamatsion to'y-marosim aytimi
- Xasta** - xonandalikda o'ziga xos yarim ovozda nola qiladigan ijro uslubi
- Xirgoyi** - melodeklamatsiya aytimi; yarim ovozda bo'g'inlarni yopiq aytish
- Xona (uy)** - maqomlarda cholg'u yo'li mantiqan yakunlangan kuy tuzilmasi; shakl xususiyati
- Xonanda** - aytuvchi
- Xonaqoiy** - lirik ashula yo'li diniy mavzuida
- Xorazm maqomlari** - Xorazmda lokal maqom turkumi
- Xorazm tanbur chizig'i** - Xorazm musiqa amaliyotida tanbur nota yozuvi
- Xusravoniy (shohona)** - shohona ashula-cholg'u turkumi (Borbad ijodi)

Xut (mart oyi) - mavsumiy-marosim qo'shig'i

Changi-chang - o'rta asrda yor-yor yoki o'langa o'xshash marosim qo'shig'i

Chang - torli-urma musiqa cholg'usi

Chang-qo'biz (chanqo'vuz) - torli-urma musiqa cholg'usi

Chapandoz (andozasi teskari) - maqomlarda talqin usulining teskari ko'rinishi; Shashmaqomda 2-chi guruh sho'basi ashula qismi va usuli nomi

Charx (qo'l tegirmoni) - ip yigirishidagi chorvadorchilik mehnat qo'shig'i

Chertim yo'li - Xorazm maqomlarida cholg'u bo'limi nomi

Chiray-chiray - echki sog'ishda chorvadorchilik mehnat qo'shig'i

Chindoul - tablasimon urma-zarbli musiqa cholg'usi

Childirma - xalq iborasidagi urma-zarbli musiqa cholg'usi

Chorgoh - kuy va maqom sho'basi nomi; Dugoh maqomining ashula sho'basi; Farg'ona-Toshkent maqomi cholg'u va ashula turkumi

Chorzarb - qo'shiq janri; zikr ashula yo'li va usuli nomi

Chormaqom (to'rt maqom) - Farg'ona-Toshkent maqom yo'llariga ishlatilgan ilk ibora

Cholg'u - musiqa sozi

Cholg'u kuy - musiqa cholg'usi orqali ifoda yetilgan kuy; cholg'u musiqasining yetakchi janri (chaqiriq, usul, ohang, asar, turkum)

Cholg'u usuli - maqomlarda cholg'u qismlari ritm shakli

Cholg'u asar - cholg'u orqali ifoda etilgan kuy

Cho'pon nay - to'g'ri yog'ochli naycha; puflama-damli musiqa cholg'usi

Shashmaqom (olti maqom) - o'zbek maqom san'atining muayyan turkumi

Shashtor (olti torli) - tanburning turi; torli-plektor musiqa cholg'usi

Shiru-shakar (sut va shakar) - ma'lum bir tartibda ikki til (o'zbek va tojik) ishtirokida ijro yetilgan asarga berilgan xalqchil ibora

Shirvoniy - Xorazm (Xiva) baxshichilik maktabi yo'nalishi

Shoir - xalq epos ijrochisi

Shohmoyilar - "yer haydash" marosimida dehqonchilik mehnat qo'shig'i

Sho'ba (asar, bo'lim yoki turkum) - maqomlarda ashula yo'li

Erkin uslub - tuzilishi jihatdan o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan asar turi

Eroniy - Xorazm (Mang'it) baxshichilik maktabi yo'nalishi

Yalla - noamaliy qo'shiq-raqssimon janri

Yallachi - Farg'ona vodiysida yalla ayol ijrochilari

Yakka zarb - bir yo'nalishdagi zarblarning muntazam takrorlanishi

Yakzarb - zikr aytimi va usuli nomi

Yakkaxonlik - yakkanavoz ijrochi; katta ashula ashula-cholg'u uslubli janri

O'lan - o'tmishda to'y-marosim qo'shig'i; ishqiy-lirik mavzudagi duet shaklidagi maishiy qo'shiq janri

O'n ikki maqom - o'rta asr muayyan maqom turkumi (Duvozdah maqom)

Qashqarcha - Shashmaqomda Mo'g'ulcha va Savt ashula turkumining tarkibiy qismi va usuli nomi

Qayroq (silliq tosh moslamasi) - musiqa va raqs san'atlari ishlatiladigan o'zi sado beruvchi urma-zarbli musiqa cholg'usi

Qalandar (qalandariy - sayyoh darvishlar) - diniy mavzuidagi lirik ashula yo'li; Farg'ona vodiysida tarqalgan ashula nomi; maqomlarda tarkibiy qism va usul nomi

Qasida (bag'ishlov) - tantanavor uslubidagi she'r; lirik ashula janrlaridan biri

Qonun - torli-plektor musiqa cholg'usi

Qochirim - bezakli ijro uslubi

Qo'biz - qadimiy torli-kamonli musiqa cholg'usi

Qo'shiq - so'z, kuy va ovoz uyg'unligidagi asar

G'azal (ishq) - Sharq mumtoz she'riyati shakli

G'ijjak - torli-kamonli musiqa cholg'usi

Hang (ohang) - chuziq ohangdor kuy; maqomlarda ashula yo'li sho'balarda ma'lum bo'g'in yoki noshe'riy so'zlarni xirgoyi ovoz usulida aytish

Hamal-hamal (yangi yilning birinchi oyi) - mavsumiy-marosim qo'shig'i

Hafif (yengil) - Shashmaqomda cholg'u bo'limi qismi va usul nomi; Segoh maqomida cholg'u qismi

Hijoz - 12 maqom tarkibidagi maqom nomi

Hofiz - Qur'onni yod biluvchi go'zal ovoz sohibi, xonanda; maqom va ashula ijro ustosi

Husayniy - kuy va maqom sho'basi nomi; 12 maqom tarkibida maqom nomi; o'zbek maqom san'atida muayyan maqom ashula yo'li

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. Toshkent, 2008.
2. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, 2017.
3. Abdullayev R. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent, 2006.
4. Абдуллаев Р. Обрядовая музыка Центральной Азии. Ташкент, 1994.
5. Абдуллаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры узбекистана и Центральной Азии. Ташкент, 2006.
6. Абдуллаев Р. Байсун. Традиционная музыкальная культура. Ташкент, 2006.
7. Abdullayev R. Intangible Cultural Heritage Safeguarding Yefforts in Uzbekistan. Republic of Korea, 2010 .
8. Abdullayev R. Intangible Cultural Heritage Safeguarding Yefforts in Uzbekistan. Republic of Korea, 2015.
9. Abdullayev R., Hakimov A., Toshmatov O'. va b. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi ro'yxati. Toshkent, 2016.
10. Abdullayev R., Hakimov A., Toshmatov O'. va b. O'zbekiston nomoddiy madaniy merosi. Toshkent, 2017.
11. Abdullayev R., Hakimov A., Toshmatov U. IntangidleCultural Heritage of Uzbekistan. Tashkent, 2017.
12. Абдуллаев Р.С., Кароматли Ф.М. Музыкальнаякультура. // узбеки. М., 2011. 598 -628, 659-660 стр.
13. Абдуллаев Р. Катта ашула. // Музыка стран Азии иАфрики. Вып.5. М., 1987. 152-173 стр.
14. Abdullayev R. Musical-stylistic features of uzbek. // Yepicsongsd in Asia. Seoul-Busan. 2002. 74-76 st.
15. Абдуллаев Р. Бытование дастанов в узбекистане. //Музыка эпоса. Йошкар Ола, 1987. 113-117 стр.
16. Абдуллаев Р. Традиции музыкального инструментарияв Средней Азии и их развитие в условиях современности. // Культура Среднего Востока. Музыкальное, театральное искусство и фольклор. Ташкент, 1992. 74-86 стр.
17. Абдуллаев Р.С., Янов-Яновская Н.С. узбекистан. //История музыки народов СССР. VII том. 3 вып. М., 95-148 стр.
18. Abdullayev R. O'zbek dostonlarining musiqiy-uslubiyxususiyatlari. "San'at", 2006, № 1.
19. Abdullayev R. Katta ashula. "O'zbekiston san'ati", 1980, № 6.
20. Abdullayev R. Nomoddiy madaniy meros va zamon. // XX asr O'zbek folklorshunosligi. Toshkent, 2017. 414-428 bet.
21. Азимова А. Традиционный музыкальный язык узбекского, каракалпакского и уйгурского народов. Ташкент, 2008.

22. Akbarov I., Kon Yu. Buxoro maqomlari. //O'zbek xalq muzikasi, 5 jild. Toshkent, 1959.
23. Akbarov I., Kon Yu. Xorazm maqomlari. //O'zbek xalq muzikasi, 6 jild. Toshkent, 1958.
24. Alaviya Muzayyana. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. Toshkent, 1974.
25. Ал-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. Алма-Ата, 1992.
26. Басилов В.Н. Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. М., 1986.
27. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. М., 1992.
28. Бартольд В.В. Ислам. Общий очерк. Пг., 1918.
29. Беляев В.М. Музыкальные инструменты узбекистана. М., 1933.
30. Беляев В.М. Очерки по истории музыки народов СССР. М., 1980.
31. Begmatov S. Hofizlik san'ati. Toshkent, 2007.
32. Begmatov S., Matyoqubov M. O'zbek an'anaviy cholg'ulari. Toshkent, 2008.
33. Борбад. Эпоха и традиции культуры. Душанбе, 1989.
34. Векслер С.М. Очерки истории узбекской музыкальной культуры. Ташкент, 1965.
35. Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии. М., 1980.
36. Вызго Т.С. К вопросу об изучении макомов. //Проблемы музыкальной культуры народов узбекистана, Туркмении и Таджикистана. М., 1972.
37. Вопросы музыкальной культуры узбекистана. Вып.2. Ташкент, 1969.
38. Ganieva I.A. Sharq mamlakatlari musiqa tarixi. Toshkent, 2010.
39. Гафурбеков Т. Творческие ресурсы национальной монодии и их преломление в узбекской музыке. Ташкент, 1987.
40. Джаббаров А. узбекские дастаны. //Вопросы музыкознания, вып.2. Ташкент, 1971.
41. Даукеева Саида. Философия музыки Фараби. Алматы, 2002.
42. Дервиш Али Чанги. Среднеазиатский трактат о музыке. Ташкент, 1946.
43. Джами Абдурахман. Трактат о музыке. Ташкент, 1960.
44. Еолян И.Р. Традиционная музыка Арабского Востока. М., 1990.
45. Земцовский И.И. Мелодика календарных песен. Л., 1975.
46. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. узбекский героический эпос. М., 1947.

47. Jo'rayev M. Navro'z bayrami. Toshkent, 2009.
48. Jo'rayev M. O'zbek mavsumiy marosim folklori. Toshkent, 2008.
49. Jo'rayev M., Xudoyqulova L. Marosimnoma. Toshkent, 2008.
50. Ибрагимов О. Фергано-Ташкентские макомы. Ташкент, 2006.
51. Иброхимов О. Мақом ва макон. Тошкент, 1996.
52. История музыки Средней Азии и Казахстана. М., 1995.
53. История узбекской советской музыки, в 3 томах, Ташкент, 1972-1973, 1991.
54. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.
55. Кароматов Ф. узбекская инструментальная музыка. Наследие. Ташкент, 1972.
56. Karomatov F.M. O'zbek xalqi musiqa merosi. XX asr. 12 kitob. Toshkent, 1978, 1983.
57. Karomatov F. O'zbek cholg'u musiqasi. Toshkent, 1972.
58. Karomatov F., Rajabov I. Shashmaqom. //Shashmaqom, 1 tom. Toshkent, 1966.
59. Кароматов Ф., Элснер Ю. Макам и маком. // Музыка народов Азии и Африки, вып.4. М., 1984.
60. Komilov N. Tasavvuf. Birinchi kitob. Toshkent, 1996.
61. Макомы, мугамы и современное композиторское творчество. Ташкент, 1978.
62. Mamadaliyev F. Milliy musiqa ijrochilik masalalari, Toshkent, 2001.
63. Matyokubov O. Og'zaki an'anadagi professional muzikasiasoslari. Toshkent, 1984.
64. Матякубов О. Фараби об основах музыки Востока. Ташкент, 1986.
65. Матякубов О. Бухоро "Шашмақоми". Тошкент, 2018.
66. Матякубов О. узбекская классическая музыка. 1-2 тома. Ташкент, 2015.
67. Матёкубов О. Мақомот. Тошкент, 2004.
68. Matyoqubov O., Boltaev R., Aminov X. O'zbek notasi. Toshkent, 2007.
69. Matyoqubov O. Buxoro Shashmaqomiga yana bir nazar. Toshkent, 2014.
70. Mirzayev T. Xalq baxshilarining epik repertuari. Toshkent, 1976.
71. Музыкальная фолклористика в узбекистане. Ташкент, 1963.
72. Музыкальная эстетика стран Востока. М., 1967.
73. Музыкальное, театральное искусство и фольклор. Ташкент, 1992.
74. Музыка народов Азии и Африки. Вып 4-5. М., 1984, 1987.

75. Низамов А. Суфизм в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии. Душанбе, 2000.
76. Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. Ташкент, 1981.
77. Ражабов И. Мақом асослари. Ташкент, 1992.
78. Раджабов И. Макомы. Ташкент-Ереван, 1970.
79. Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. Тошкент, 1963
80. Ражабов И. Мақомлар. Тошкент, 2006.
81. Ражабий Юнус. Муסיқа меросимизга бир назар. Тошкент, 1978.
82. Рахмон Бекжон, Муҳаммад Юсуф Девонзода (Харратов М., Раҳмонов Б.) Хоразм муסיқий тарихчаси. М., 1925; Тошкент, 1998.
83. Романовская Н. Статьи. Доклады. Записи музыкального фольклора. Ташкент, 1957.
84. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори, Тошкент, 1986.
85. Султанова Р. Ритмика вокальных частей Шашмакома. Ташкент, 1998.
86. Суфизм в контексте мусулманской культуры. М., 1989.
87. узбекская музыка на стыке столетий (XX-XXI вв.): тенденции, проблемы. Ташкент, 2008.
88. узбеки. М., 2011.
89. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. Toshkent Samarqand, 1927; Toshkent, 1993.
90. Xoshimov A. Uyg'ur an'anaviy kasbiy musiqasi. Toshkent, 2004.
91. Xorazm urfiy maqomlari. Toshkent, 2021.
92. Традиции музыкальной культуры народов Ближнего, Среднего Востока и современность. Ташкент, 1987.
93. Шашмақом сабоқлари. 1 туплам. Тошкент, 2005.
94. Шашмақом сабоқлари. 2-3 тупламлари. Тошкент, 2005, 2007.
95. Шашмақом аънаналари ва замонавийлик. Тошкент, 2005
96. Юнусов Р. Макомы и мутамы. Ташкент, 1992.
97. Юнусов Р. Мақомлар хусусида. Тошкент, 1982.
98. Янов-Яновская Н.С. Мутал Бурханов. Время, жизнь, творчество Ташкент, 1999.
99. Ўзбекистон санъати. Тошкент, 2001.
100. Ўзбек муסיқаси тарихи. Тошкент, 1982.
101. Ўзбек халқ ижоди ёдгорликлари. 1-6 томлари. Тошкент, 2015.

NOTA YOZUVLAR (NOTOGRAFIYA)

1. Абдуллаев Р., Соломонова Т. Хрестоматия по истории узбекской музыки. М., 1981.
2. Абдуллаев Р., Соломонова Т. Узбек мусиқаси тарихидан хрестоматия. Тошкент, 1983.
3. Алпамиш. Достондан парчалар. Ф.Кароматов ёзувида. Тошкент, 1999.
4. Гулёр-Шахноз. В.успенский ва В.Беляев ёзувлари. Тошкент, 1956.
5. Кароматов Ф. Узбек халқи мусиқа мероси. XX аср. 12 китоб. Тошкент, 1978, 1983.
6. Кароматов Ф., Олимбаева К. Узбек чолгу мусиқаси. Тошкент, 1955.
7. Ражабий Ю. Узбек мақомлари. Шашмақом. Тошкент. 2007.
8. Романовская Е. Хоразм классик мусиқаси. Тошкент, 1939.
9. Романовская Е., Акбаров И. Узбек халқ қўшиқлари. 1-2 китоб. Тошкент, 1939.
10. Алишер Навоий шеърларига мусиқа. Тошкент, 1949.
11. Муқимий ва Фурқат шеърларига Узбек мусиқаси. Тошкент, 1949.
12. успенский В.А. Шесть музыкальных поэм. Мақом. Бухара, 1924.
13. Хоразм мақомлари. 3 томлик. 1-5 китоблари. М. Юсупов ёзувида. Тошкент, 1978-1991.
14. Шашмақом. 1- 6 томлари. Ю.Ражабий ёзувида. Тошкент, 1966-1975.
15. Шашмақом, в 5 томах. Записи Б.Файзуллаева, Ф.Шахобова. Ш.Сахибова. М., 1950-1961.
16. Узбек халқ мусиқаси. 5 жилд. Бухоро мақомлари. Ю.Ражабий ёзувида. Тошкент, 1959.
17. Узбек халқ мусиқаси. 6 жилд. Хоразм мақомлари. М.Юсупов ёзувида. Тошкент, 1958.
18. Узбек халқ мусиқаси. 1-4 жидлари. Ю.Ражабийёзувида. Тошкент, 1955-1958.

AUDIO YOZUVLAR (DISKOGRAFIYA)

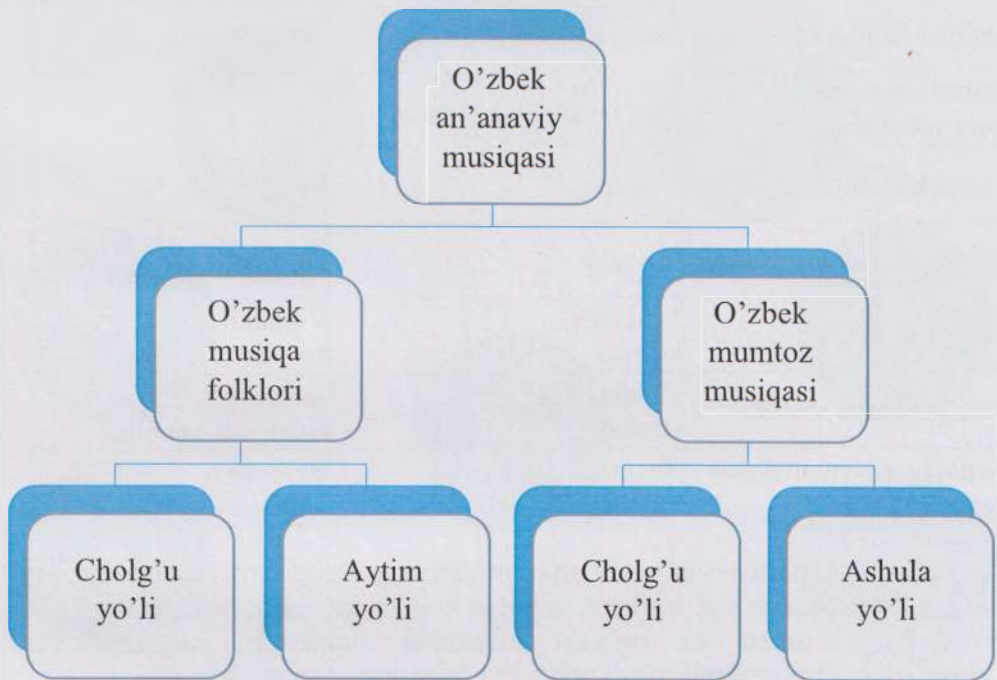
1. Аудиодиски (СД)- Байсун. Шашмақом. узбекская традиционная музыка. Музыкальное наследие узбекского народа. Сост. и науч. конс. Р.Абдуллаев. Ташкент, 2005-2008.
2. Узбек халқи мусиқа мероси. Қўшиқ. Мақом. Достон. Тузувчи ва изоҳ. Ф. Кароматов. Тошкент, 1987.
3. Узбек халқи мусиқа мероси. Яллачи. Созанда. Халфа. Тузувчи ва изоҳ. Ф. Кароматов. Тошкент, 1988.

4. Ўзбек халқи мусиқа мероси. Катта ашула. Тузувчи ва изох. Р.Абдуллаев. Тошкент, 1989.
5. Ўзбек халқи мусиқа мероси. Макомлар. Тузувчи ва изох. Ф.Кароматов Тошкент, 1990.
6. Музыкальные инструменты узбекистана. Сост. и ком. Ф.Кароматова. Ташкент, 1990.
7. Фарғона водийси ҳофизлари. Тузувчи ва изох. Р.Абдуллаев. Тошкент, 1989.
8. Традиционная музыка узбеков. Сост. Ф.Кароматов, Р.Абдуллаев. М.,1987.
9. Шашмаком. Записи макомного ансамбля узбекского радио под рук. Ю.Раджаби. Комплект из 21 грампластинок. Ташкент, 1960-1962.
10. Шашмаком. Ўзбекистон радиоси қошидаги Ю.Ражабийраҳбарлигидаги маком ансамбли грамёзувлари. 21 грампластинкадан иборат. Тошкент, 1978.
11. Шашмаком. Аудио из 32 дисков. Сост. и науч. рук. Р.Абдуллаев. Ташкент: ЮНЕСКО, 2007.
12. Шашмаком. Сарахборлар ёзуви. 2 аудиодиск (CD). Ю.Ражабий номидаги маком ансамбли ижросида. Тузувчи С.Бегматов. Тошкент, 2015.
13. Ўзбекистон давлат консерваториясининг электронёзувлари. Шашмаком. Катта ашула. Куръон. Зикр. Анъанавий мусиқа. Ўзбек чолғу мусиқаси. Тошкент, 20082010.

VIDEO YOZUVLAR (VIDEOGRAFIYA)

- 1.Farg'ona vodiysi nomoddiy madaniy merosi. YuNESKO ekspeditsiya materiallari. 10 disk.CD, DVD. Seul. Koreya Respublikasi, 2013.
- 2."Sharq taronalari" Xalqaro musiqa festivali. I-X festivallari. Samarqand. Video yozuvlari. 1997-2015.
- 3.Boysun. Video yozuv (DVD). Multimedia. Tuzuvchi va ilm. masl. R. Abdullayev. Toshkent, 2005.
- 4.Shashmaqom. Video yozuv (DVD). Multimedia. Tuzuvchi va ilm. masl. R. Abdullayev. Toshkent, 2007.
- 5.Boysun. Shashmaqom. Navro'z. Katta ashula. "Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi durdonalari" (O'zbekiston). Film (DVD). Ilm. mas.R.Abdullayev.Toshkent,2010.

O'ZBEK AN'ANAVIY MUSIQASI SHAKLI

O'ZBEK ANANAVIY MUSIQASI (MAVQEI, XUSUSIYATLAR)

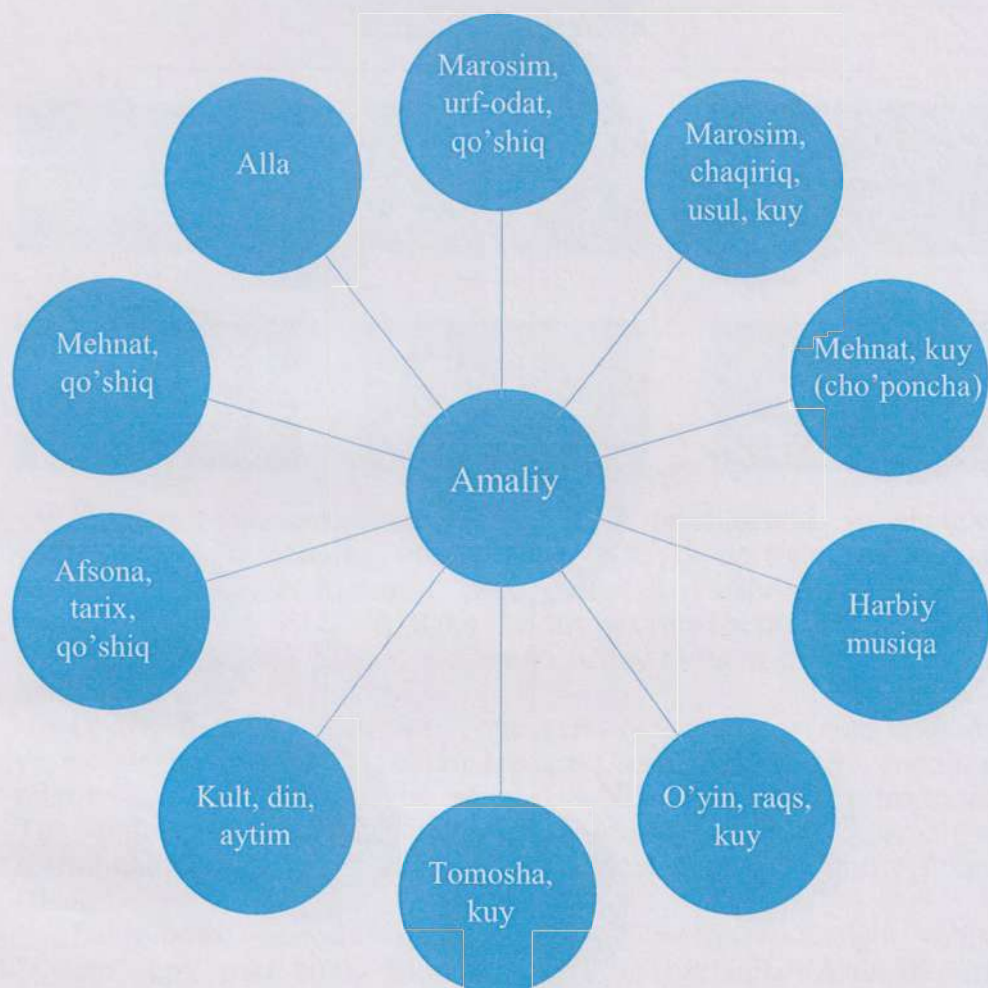
Mavqei	Musiq folklori	Mumtoz musiq
Ijodiyot faoliyati xarakteri	Noixtisoslangan	Ixtisoslangan
Badiiy imkoniyatni namoyon qilish	Bog'langan, ich holatli	Avtonom
Yashash muhiti	Yopiq	Yopiq-yoyiq
Axborotni saqlash uslubi	Og'zaki	Og'zaki
Asar modusi (usuli)	Variantli-ko'plik	Variantli-ko'plik
Badiiy fikrlash shakli	Ommaviy, jamoali	Jamoaviy-individual-muallifli
Tinglovchi bilan mulokat xarakteri	Bevosita munosabatli	Bevosita, munosabatli

Musiq folklori - ma'naviy madaniyatning o'ziga xos sohasi bo'lib, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan hayotga oid badiiy ijod; ma'lum tarixiy davrda shakllangan va og'zaki an'anada rivojlanib, saqlanib va o'zlashtirilib, ommaviy fikrlash sifatida o'zini namoyon qilmoqda.

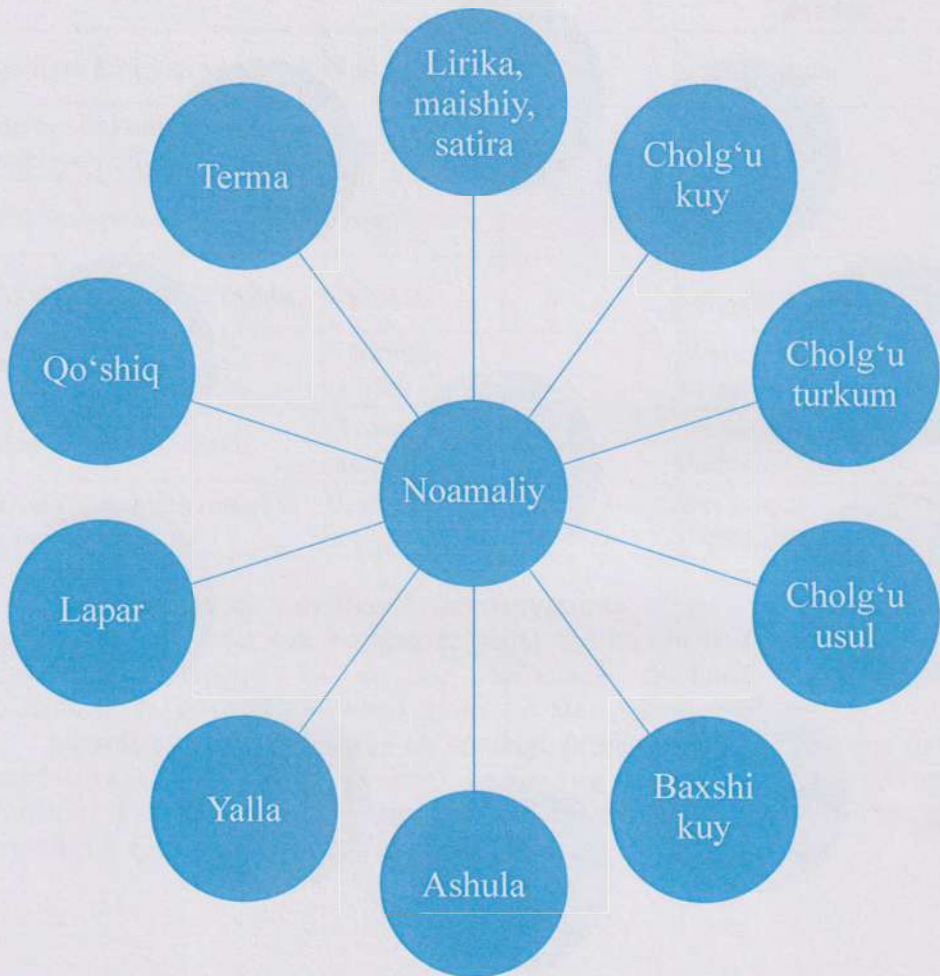
Mumtoz musiq (og'zaki an'anadagi professional musiq) ma'naviy madaniyatning o'ziga xos soxasi bo'lib, og'zaki an'anada rivojlangan musiq ijodiyoti holda, o'zini jamoaviy-individual, ma'lum darajada mualliflik fikrlash sifatida namoyon qilmoqda.

O'ZBEK MUSIQA FOLKLORI JANRLAR TARKIBI

Qo'shiqchilik san'ati va cholg'u musiqasi amaliy turi

O'ZBEK MUSIQA FOLKLORI JANRLAR TARKIBI
 Aytim va cholg'u yo'llarining noamaliy turlari va janrlari

O'ZBEK MAROSIM MUSIQASI

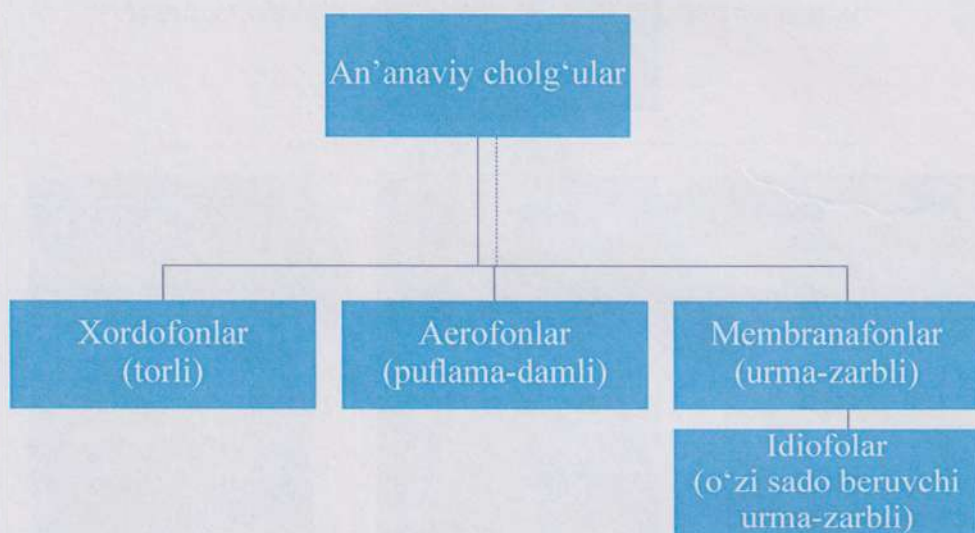

Mavsumiy-marosim musiqasi - marosim qo'shiqchilik va cholg'u yo'llari (cholg'u chaqiriq, usul, ohang, kuy), bevosita umumxalq bayramlari (Navro'z, Mehrgan, Sada); yil fasllari bahor (Boychechak, Sumalak, Navro'z, Yil boshi, Bahor keldi); yoz (Sust xotin, Yozi, Mayda, O'roqchi); kuz (Oblo baraka, Mirhaydar, Choy momo); qish (Qor keldi, Safar qochdi).

Oilaviy-maishiy marosim musiqasi - marosim qo'shiqlari, yig'iy'o'qlovlar va cholg'u yo'llari (chaqiriq, usul, ohang, kuy, turkum) oilaviy tantana - Beshik, Sunnat, Muchal va Nikoh to'ylari (To'y muborak, To'y qutlovi, Yor-yor, Kelin salom, To'y javobi, Aytishuv); aza-motam marosimlari (Yigi, Ovoz solish, Sadr, Marsiya), marosim-maishiy aytim (Badik).

Diniy-ibodat marosim musiqasi - aytim va ashula-cholg'u yo'lla "Avesto" (gat yoki goh), Islom marosim va bayramlari (Azon, Qur'on aytimi, Movlud, Zikr, Xonakoyi, Qalandar), shomonlik davolash marosimi (Qo'ch, Jahr, Qaytarma).

O'ZBEK MUSIQA CHOLG'ULARI

Xordofonlar (torli cholg'ular) - torli-chertim (dutor, do'mbira); torli-plektor (ud, tanbur, qonun, qashqar va afg'on ruboblari); torli-kamonli (qo'biz, g'ijjak, sato); torli-urma (chang, changqo'biz).

Aerofonlar (puflama-damli cholg'ular) - naysimon: to'g'ri (sibizgi, cho'pon nay, g'ajir nay, nay shuvulloq, ushtak-xushtak, qo'shnay) va yonlama(nay); tilsimon (surnay, bulaman); mundshdukli (karnay).

Membranafonlar (urma-zarbli cholg'ular) - ter bilan qoplangan (*doira, childirma, dapp, doullar (katta va kichik), chindoul, nog'ora (qo'sh, dul va rez)*).

Idiofolar (urma-zarbli cholg'ular) - o'zi sado beruvchi (zang, sagat, qayroq, qoshiq, tayoqcha, safoil, qovoq soz b.)

O'zlashtirilgan, boshqa xalqlar cholg'ular - o'zbek cholg'ulari (rus garmoni - qo'lsoz; tar ozarbayjon - o'zbek tori; saz ozarbayjon yoki turkcha - o'zbek sozi)

MAQOMOT

O'zbek-tojik maqomlari Ozarbayjon mug'omlari Uyg'ur muqomlari
 (Shashmaqom) (Mug'om-dastgoh) (Qashg'ar 12 muqomi)

Buzruk	Maxur-Xindi	Chapbiyat
Rost	Rast	Rak
Navo	Bayati-Shiraz	Mushavirak
Dugoh	Chargyax	Charigax
Segoh	Segyax	Pandjigax
Iroq	Shushter	Oshshak
	Shur	Uzخال
	Shahnaz	Adjam
	Bayati-Kurd	Bayat
	Xumayun	Nava
	Raxab	Sigax
		Iyrok
Eron dastgohlari	Iroq maqamlari	Mag'rib Nu'balari
Shur	Mavva	Dil
Dashti	Mjanba	Husayniy
Abu Ato	Ramal	Ramal-Mayya
Bayati Turk	G'arib (G'rib)	Zidan
Afshariy	Sina (Segyah)	Rasd (Rost)
Humoyun	Charki (Chargyah)	Rasd-Dil 1,2
Bayati Isfaxon	G'ribatal Xsin	Mjanba (Mujannab)
Sagyah	Mazmum	Ramal
Chargyah	Mayya	G'arib (G'rib)
Mohur		Sina (Segyah)
Navo		Mazmum
Rosti Panjgyah		Mayya

O'n ikki maqom tizimi (Duvozdah maqom)

O'n ikki maqom turkumi	24 sho''ba	6 ovoza
---------------------------	------------	---------

Ushshoq	Dugoh	Navro'z
Navo	Segoh	Salmak
Busalik	Chorgoh	Gardoniyya
Hijoz	Panjgoh	Gavasht
Rahoviy	Ashiran	Moya
Husayniy	Navro'zi arab	Shahnoz
Isfahon	Mohur	
Zangula	Navro'zi xoro	
Zirafqand (Kuchak)	Navro'zi bayot	
Iroq	Hisor	
Buzurg	Nuhuft	
	Uzzol	
	Avj	
	Nayriz	
	Mubarqa'	
	Raqb	
	Sabo	
	Humoyun	
	Zovuliy	
	Isfahonak(Ro'yi Iroq)	
	Bastai Nigor	
	Nihovand	
	Javziy	
	Muhayyar	

O'N IKKI MAQOM NOMLARI IZOHI

USHSHOQ (oshiqlar) - *sufiyona ishq, Tangri Taolo yo'lidagi chin oshiqlik*

NAVO (kuy) - *ishq o'tida dard (navo) chekish holati*

BUSALIK (Abu Salik) - *oshiqning tariqatga kirish maqsadida ahd bog'lashini bildiradi*

ROST (to'g'ri, ravon yo'l) - *tariqat va uning birinchi maqomi*

(yakgoh - bir joy, daraja, o'rin) **ROHAVIY (yo'l, roh)** - *yo'l siymosi*

HIJOZ (Makkai va Madina shaharlari joylashgan sarhad) *yo'lning asosiy maqsad timsoli*

ZANGULA (qo'ng'iroq, tuya bo'yniga ilinadigan zang) - *talab tuyasi karvon yo'li*

IROQ (mamlakat nomi, safarbarlik karvon yo'li) - *hijozga olib boruvchi ma'lum mamlakat, yo'l harakati va manzillariga oid safarbarlik holati*

ISFAHON (shahar nomi) - *hamma yo'l manzillarni zabt etilishi (manzilga maqsad ramzi)*

ZIRAFQAND (kichik, sakrash) yoki **KUCHAK** (davra, yotish payti) - *kichik davra yoki dunyo (kichik koinot), safarbarlik harakati poyoniga etganligi (saqrash, yangi darajaga o'tilganligi)*

BUZURG yoki BUZRUK (ulug', katta) - *katta davra yoki dunyo, buyuk yorga ishoradir (katta koinot)*

O'N IKKI MAQOM - *O'n ikki yulduz turkumiga qiyos etilishi (o'n ikki burjiga bog'lanishi)*

Hamal-Rohaviy, Savr-Zangula, Javzo-Buzurg, SaratonHusayniy, Asad-Ushshoq, Sunbula-Zirafqand (Kuchak), Mezon-Rost, Aqrab-Hijoz, Qavs-Iroq, Jadiy-Busalik, Dalv-Navo, Hut-Isfahon

Hamal oyining kelishi Yangi yil hisobi Navro'z bilan boshlanishi va shu kunda quyosh Hamal burjiga kelishi bilan izohlanadi.

O'ZBEKISTON MAQOMOTI

SHASHMAQOM

BUZRUK
ROST
NAVO
DUGOH
SEGOH
IROQ

XORAZM MAQOMLARI

ROST
BUZRUK
NAVO
DUGOH
SEGOH
IROQ
PANJGOH

FARG'ONA-TOSHKENT MAQOMLARI

Ashula turkumlari

BAYOT I-V
CHORGOH I-V
SHAHNOZ-GULYOR I-V
BAYOT-SHEROZIY I-V
DUGOH-HUSAYNIY I-VII

Cholg'u turkumlari

MISKIN I-VII
CHORGOH I-V
NASRULLOYI I-III
MUSHKILOTI DUGOHI I-III
AJAM TARONALARI I-III

FARG'ONA-TOSHKENT MAQOM YO'LLARI

Maqom cholg'u yo'llari
(yakkasoz yoki cholg'u ansambli)
Cho'li Iroq
Chapadozi Bayot
Mirza Davlat
Eshshvoy
Qo'shchinor
Patnus Segohi
Yovvoyi Chorgoh
Navo
Kurd
Begi Sulton
Yakkaxonlik
Eshshvoy-Eshshvoy kurd-
Eshshvoy Turkman
Hojiniyoz I-II
Cho'li Kurd
Munojot-Savti
Munojot
Rok qashqarcha

Maqom ashula yo'llari
(yakkanavoz cholg'u jo'rligida)
Ushshoqi Sodirxon
(Ushshoqi Xo'jand)
Ushshoqi Hoji Abdulaziz
(Ushshoqi Samarqand)
Ushshoqi Mulla To'ychi
(Ushshoqi Toshkent)
Ushshoqi Qo'qon
Yovvoyi Ushshoq
Ushshoqi qori
Toshkent Irog'i
Abdurahmonbegi

Ushshoqi Namangan
Ko'cha bog'i I-II
Nasrulloiy

Munojot
Buxoro To'lqini

FARG'ONA-TOSHKENT MAQOM TURKUMLARI TUZILISHI

Besh qismli turkum

Saraxbor
Tarona
Savt
Qashqarcha
Ufar
(Soqiynoma)

Yetti qismli turkum

Saraxbor
Savt

Tarona
Tarona

Qashqarcha
Qashqarcha
Ufar

Shashmaqom sho'balarining ohang, musiqa va she'r ritm (vazn) o'lchovi, doira usuli, ashula yo'lining rivojlovi (harakati), shakli saqlangan (takomillashtirilgan, o'zgartirilgan, ixchamlashgan, rivojlangan).

FARG'ONA-TOSHKENT SURNAY MAQOMLARI

Surnay maqom yo'llari

Surnay Ushshog'i
Surnay Munojoti
Surnay Navosi
Surnay Dugohi
Surnay Irog'i
Begi Sulton
Surnay Buzrug'i
Yakkaxonlik
Rok qashqarcha

Surnay maqom turkumlari

Nasrulloiy I-V
Munojot I-IV
Navo I-IV
Chorgoh I-V
Iroq I-IV
Bek Sulton I-III
Buzruk I-IV
Yalang davron I-II
Mushkiloti Segoh I-III

XORAZM DUTOR MAQOMLARI

Dutor maqom yo'llari

(Chertim va aytim yo'llari)
"Xorazm musiqiy tarixchasi"
Aliqambar
Orazibom
Qoradali (Sho kuchdi)
Rohaviy (Roviy) I-V
Miskin I-II
Urganji
Chapandoz I-VII
Qadri Navoiy (Navoiy) I-VI
Tashniz I-IV
Majnun dali I-IV
Oxyor I-II
Sadri Iroq I-II
Mo'g'ulcha I-VI
Iyfori Iroq

Dutor maqom turkumlari

"Tanbur chizig'i"
Zixiy nazzora I-VI
Miskin I-III
Rahoviy I-V
Sadri Iroq I-III
Oxyor I-III
Choki giribon

MAQOM TUZILISHI

MUSHKILOT	NASR	
(Cholg'u bo'limi)	(Ashula bo'limi)	
TASNIF	1-sho''ba	2-sho''ba
TARJE'	SARAXBOR	Mo'g'ulcha turkumi
GARDUN	Tarona	MO'G'ULCHA
MUXAMMAS	TALQIN	TALQINCHA
SAQIL	Tarona	QASHQARCHA
	NASR	SOQIYNOMA
	Tarona	UFAR
	UFAR	
		Savt turkumi
		SAVT
		TALQINCHA
		QASHQARCHA
		SOQIYNOMA
		UFAR

JADVAL № 12

"BUZRUK" MAQOMI TUZILISHI VA TARKIBI

<i>MUSHKILOT</i>	<i>NASR (1-guruh sho''basi)</i>	
BUZRUK TASNIFI	BUZRUK SARAXBORI	
BUZRUK TARJISI	Tarona I-VII	
BUZRUK GARDUNI	UZZOL TALQINI	
BUZRUK MUXAMMASI	Tarona Tarona	
NASRULLO MUXAMMASI	NASRULLOYI	
ISLIMXON SAQILI	Tarona I-III	
SULTONXON SAQILI	UZZOL NASRI	
	UZZOL UFARI	
		NASR (2-guruh sho''basi)
<i>Buzruk mo'g'ulchasi</i>	<i>Sarvinoz savti</i>	<i>Iroqi Buxoro</i>
Buzruk mo'g'ulchasi	Sarvinoz savti	Iroqi Buxoro
B.m. talqinchasi	S.s. talqinchasi	I.B.talqinchasi
B.m. qashqarchasi	S.s. qashqarchasi	I.B. chapandozi
B.m. soqiynomasi	S.s. soqiynomasi	I.B. soqiynomasi
B.m. ufari	S.s. ufari	I.B. ufari

Rok
 Rok
 Rok talqinchasi
 Rok qashqarchasi
 Rok soqiynomasi
 Rok ufari

“ROST” MAQOMI TUZILISHI VA TARKIBI

MUSHKILOT

ROST TASNIFI
 ROST GARDUNI
 ROST MUXAMMASI
 USHSHOQ MUXAMMASI
 PANJGOH MUXAMMASI
 VAZMIN SAQILI
 RAK-RAK SAQILI

NASR (1-guruh sho''basi)

ROST SARAXBORI
 Tarona I-II
 USHSHOQ TALQINI
 Tarona
 USHSHOQ NASRI
 Tarona I-II
 NAVRO'ZI SABO
 NAVRO'ZI SABO
 TALQINCHASI
 USHSHOQ UFARI

NASR (2-guruh sho''basi)

<i>Savti Ushshoq</i>	<i>Savti Sabo</i>	<i>Savti Kalon</i>
Savti Ushshoq	Savti Sabo	Savti Kalon
S.U. chapandozi	S.S. talqinchasi	S.K. talqinchasi
S.U. qashqarchasi	S.S. qashqarchasi	S.K. qashqarchasi
S.U. soqiynomasi	S.S. soqiynomasi	S.K. soqiynomasi
S.U. ufari	S.S. ufari	S.K. ufari

“NAVO” MAQOMI TUZILISHI VA TARKIBI

MUSHKILOT

NAVO TASNIFI
 NAVO TARJISI
 NAVO GARDUNI
 NAG'MAI ORAZI NAVO
 NAVO MUXAMMASI
 BAYOT MUXAMMASI
 HUSAYNIY MUXAMMASI
 NAVO SAQILI
 NAVO HUSAYNIY

NASR (1-guruh sho''basi)

NAVO SARAXBORI
 Tarona I-II
 BAYOT TALQINI
 Tarona
 BAYOT NASRI
 Tarona I-II
 NAVO ORAZI
 Tarona I-III
 NAVO UFARI

NASR (2-guruh sho'bas)

<i>Navo mo'g'ulchasi</i>	<i>Navo savti</i>	<i>Navo mustahzodi</i>
Navo mo'g'ulchasi	Navo savti	Navo mustahzodi
N.m. talqinchasi	N.s. talqinchasi	N.m. talqinchasi
N.m. qashqarchasi	N.s. qashqarchasi	N.m. qashqarchasi
N.m. soqiynomasi	N.s. soqiynomasi	N.m. soqiynomasi
N.m. ufari	N.s. ufari	N.m. ufari

“DUGOH” MAQOMI TUZILISHI VA TARKIBI

MUSHKILOT

DUGOH TASNIFI
 SARAXBORI
 DUGOH TARJISI
 DUGOH GARDUNI
 TALQINI
 DUGOH PESHRAVI
 DUGOH SAMOYI
 DUGOH MUXAMMASI
 CHORGOH MUXAMMASI
 HOJIXO'JA MUXAMMASI
 CHORSARXONA MUXAMMASI
 ASHQULLO SAQILI

NASR (1-guruh sho'bas)

DUGOH
 Tarona I-VI
 CHORGOH
 Tarona
 CHORGOH NASRI
 Tarona I-III
 DUGOH ORAZI
 Tarona I-III
 DUGOH HUSAYNIY
 CHORGOH UFARI

NASR (2-guruh sho'bas)

<i>Dugoh mo'g'ulchasi</i>	<i>Chorgoh savti</i>	<i>Oromijon</i>
Dugoh mo'g'ulchasi	Chorgoh savti	Oromijon
		saraxbori
D.m. talqinchasi	Ch.s. talqinchasi	Oromijon
D.m. qashqarchasi	Ch.s. qashqarchasi	Oromijon ufari
D.m. soqiynomasi	Ch.s. soqiynomasi	
D.m. ufari	Ch.s. ufari	
		Dugoh qalandari
		Dugoh samandari

“SEGOH” MAQOMI TUZILISHI VA TARKIBI

MUSHKILOT

SEGOH TASNIFI
SEGOH TARJISI
SEGOH HAFIFI
SEGOH GARDUNI
SEGOH MUXAMMASI
AJAM MUXAMMASI
MIRZAXAKIM MUXAMMASI
BASTANIGOR SAQILI
NAVRO'ZI AJAM

NASR (1-guruh sho'basi)

SEGOH SARAXBORI
Tarona I-VI
SEGOH TALQINI
Tarona
SEGOH NASRI
Tarona
NAVRO'ZI XORO
Tarona I-III
Tarona
SEGOH UFARI

NASR (2-guruh sho'basi)

Segoh mo'g'ulchasi

Segoh mo'g'ulchasi
Segoh mo'g'ulchasi talqinchasi
Nim cho'poniy
Segoh mo'g'ulchasi qashqarchasi
Segoh mo'g'ulchasi soqiynomasi
Segoh mo'g'ulchasi ufari

“IROQ” MAQOMI TUZILISHI VA TARKIBI

MUSHKILOT

IROQ TASNIFI
IROQ TARJISI
IROQ MUXAMMASI
IROQ SAQILI I (Avval)
IROQ SAQILI II (Duvdum)
KALON SAQILI

NASR (1-guruh sho'basi)

IROQ SARAXBORI
Tarona I-VI
IROQ MUXAYYARI
Tarona I-III
IROQ ChAMBARi
IROQ UFARI

MAQOM SHAKLLARI

CHOLG'U YO'LLARI

Xona va bozguy xususiyati
(kuy tuzilmalari)

TASNIF, MUXAMMAS, SAQIL
X1BX2BX3BX4BX5B i t.d.

TARJE' – X1X2X3BX4BX5B i t.d

GARDUN – BX1X2X3BZ4X5B i t d. 3 xat

SAQIL – X1X2X3X4X5X6X7 i t.d.

ASHULA YO'LLARI

Xat xususiyati
(musiqiy-poetik kuy tuzilmalari)

SARAXBOR

1 xat

Daromad

2 xat

Miyonxat

3 xat

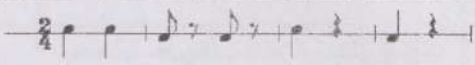
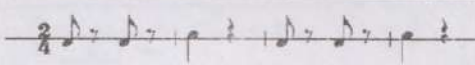
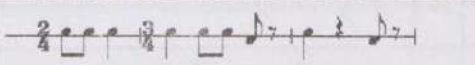
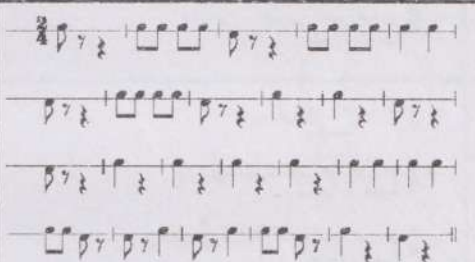
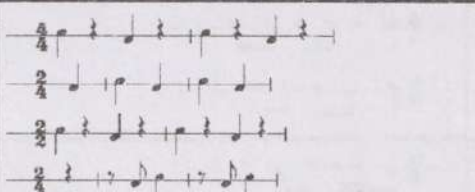
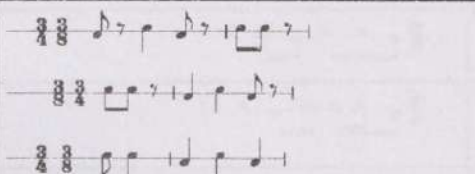
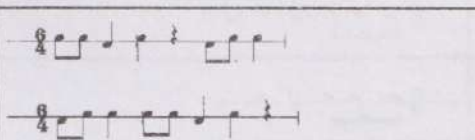
Dunasr

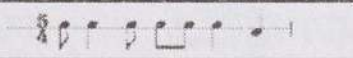
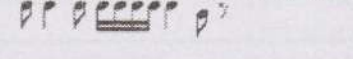
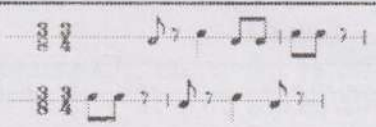
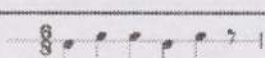
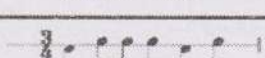
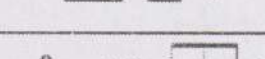
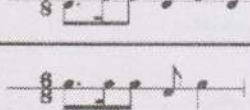
4-5 va 6-7-Avj va 8-9 xatlar

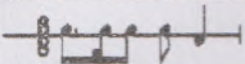
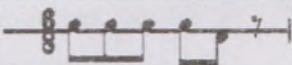
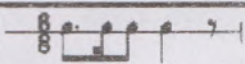
8 yoki 10 xatlar

Furovarda

MAQOM USULLARI

<i>Maqom qismlarining nomlari</i>	<i>Usulning ko'rinishi</i>	<i>Maqomlar nomlari</i>
Tasnif va Tarje'		Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh
Tasnif		Rost, Iroq
Gardun		Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh (Iroqdan tashqari)
Muxammas		Barcha maqomlarda
Saqil		Barcha maqomlarda
Saraxbor		Segoh, Iroq Buzruk, Rost, Navo Navo Dugoh
Talqin		Rost, Dugoh Buzruk, Rost, Dugoh, Navo Buzruk
Nasr		Barcha maqomlarda Dugoh

Mug'ulcha		Buzruk
Mug'ulcha		Dugoh
Savt		Buzruk, Navo, Dugoh, Segoh
Talqincha		Buzruk, Dugoh Rost, Navo Segoh
Chapandoz		Navo Rost
Qashqarcha		Buzruk Buzruk (Rok) Rost, Dugoh, Buzruk, Navo, Segoh
Soqiynoma		Navo Navo, Dugoh Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh Buzruk (Rok) Rost
Ufori Uzzol		Buzruk, Navo, Dugoh, Iroq
Ufor		Buzruk, Dugoh, Navo
Ufori Ushshoq		Rost, Dugoh, Iroq
Ufori Savti Ushshoq		Rost
Ufor		Buzruk

Ufor		Segoh
Ufor		Navo
Ufor		Dugoh
Ufor		Segoh

"AN'ANAVIY O'ZBEK MUSIQASI ASOSLARI" FANIDAN TEST SAVOLLARI

O'zbek marosim musiqasi

1. Musiqa folklorining noamaliy shakllari.

1. <i>Terma, yor-yor, lapar</i>	3. <i>Qo'shiq, lapar, alla</i>
2. <i>Alla, yalla</i>	4. <i>Terma, qo'shiq, lapar, yalla, ashula</i>

2. "Yomg'ir chaqirish" marosimi.

1. <i>Suv xotin</i>	2. <i>Choy momo</i>	3. <i>Sust xotin</i>	4. <i>Yomg'ir chaqirish</i>

3. Musiqa folklorining amaliy janrlari.

1. <i>Terma, alla</i>	3. <i>Mehnat, yalla</i>
2. <i>Marosim, mehnat, alla</i>	4. <i>Lapar, ashula</i>

4. To'y kuzatish-ulug'lash qo'shig'i.

1. <i>O'lan, kelin salom</i>	3. <i>Yor-yor, o'lan</i>
2. <i>To'y muborak</i>	4. <i>To'y boshlovi</i>

5. Mavsumiy- mehnat marosim qo'shiqlari.

1. <i>Er haydash</i>	3. <i>Shoxmoyilar</i>
2. <i>Mayda, oblo baraka</i>	4. <i>Yozi</i>

6. To'y qutlov- nasixat qo'shiqlari.

1. <i>Salomnoma</i>	3. <i>Xazorali</i>
2. <i>Kelin salom, chor salom</i>	4. <i>Al muborak</i>

7. Qur'on aytimi ijro shakllari.

1. <i>Tilovat</i>	3. <i>Mavlud</i>
2. <i>Zikr</i>	4. <i>Tilovat, qiroat, tajvid</i>

8. Marosim musiqasining asosiy turlari.

1. <i>To'y-marosim, diniy-ibodat</i>	3. <i>Mavsumiy, aza-motam</i>
2. <i>Mavsumiy, oilaviy, diniy-ibodat</i>	4. <i>Maishiy, oilaviy, mavsumiy, davolash</i>

9. "Shamol to'xtatish" marosim qo'shig'i.

1. <i>Mirhaydar</i>	3. <i>Choy momo</i>
2. <i>Shamol chaqirish</i>	4. <i>Shamol to'xtatish</i>

10. "Sumalak" qaysi guruhga kiradi?

1. <i>Mavsumiy</i>	3. <i>Maishiy</i>
2. <i>Oilaviy</i>	4. <i>Mavsumiy-marosim</i>

11. To'y-marosim folklorining asosiy janrlari.

1. <i>Yor-yor, o'lan, qutlov, muborak</i>	3. <i>Yor-yor, kelin salom</i>
2. <i>Muborak, qutlov</i>	4. <i>To'y muborak, al muborak</i>

12. "Kelin salom" marosimi qo'shig'i.

1. *Kelin salom*

2. *Muborak*

3. *Salomnoma, xazorali*

4. *Chor salom, kelin salom*

13. "Ramazon" qaysi guruhga mansub?

1. *Oilaviy*

2. *Mavsumiy-marosim*

3. *Maishiy*

4. *Oilaviy-maishiy, diniy-ibodat*

14. Diniy-ibodat musiqasining asosiy janrlari.

1. *Qur'on aytimi*

2. *Ko'ch, qaytarma*

3. *Azon, ko'ch, Qur'on aytimi, zikr*

4. *Zikr*

15. Oilaviy-maishiy marosim musiqasining asosiy turlari.

1. *Maishiy, to'y-marosim*

2. *Aza-motam, to'y-marosim*

3. *To'y-marosim, aza-motam, maishiy*

4. *To'y-marosim*

16. "Karsak" turkumi qaysi vohaga xos?

1. *Samarqand*

2. *Buxoro*

3. *Forg'ona vodiysi*

4. *Xorazm*

17. Xorazmga xos to'y-marosim qo'shiqlari.

1. *To'y muborak, to'y qutlovi, to'y javobi*

2. *To'y boshlovi*

3. *Al muborak*

4. *To'y qutlovi*

18. Aza-motam marosimining asosiy janri.

1. *Ovoz solish*

2. *Yig'i*

3. *Yo'qlov*

4. *Sadr*

19. Shomonlik marosimi janri.

1. *Qaytarma*

2. *Jahr*

3. *Ko'ch*

4. *Mavlud*

20. "Mavrigi" turkumi qaysi vohaga xos?

1. *Xorazm*

2. *Samarqand*

3. *Samarqand-Buxoro*

4. *Buxoro*

21. Maishiy-marosim qo'shiqchilik etakchi janri.

1. *Mavlud*

2. *Badik*

3. *Alas*

4. *Yig'i*

22. "Muborakbod" qo'shig'i qaysi marosim turiga xos?

1. *Mavsumiy*

2. *Oilaviy*

3. *To'y-marosim*

4. *Maishiy*

23. "Naqsh" qo'shig'i qaysi vohaga xos?

1. *Samarqand*

2. *Buxoro*

3. *Farg'ona vodiysi*

4. *Toshkent*

24. To'y tabrik qo'shig'i.

1. *To'y boshlovi*

2. *To'y muborak*

3. *Al muborak*

4. *Qutlov*

25. O'lim bilan bog'liq marosim-misteriya.

1. *Zikr*

2. *Ko'ch*

3. *Marsiya*

4. *Sadr*

26. Dafn marosim qo'shiq janri.

1. *Yig'i*

2. *Sadr*

3. *Marsiya*

4. *Yo'qlov*

27. Diniy-ibodat musiqasining marosim-misteriyasi.

1. <i>Zikr</i>	2. <i>Sadr</i>	3. <i>Ko'ch</i>	4. <i>Azon</i>

28. "Yil boshi" qo'shig'i qaysi marosim musiqasiga xos?

1. <i>Oilaviy</i>	2. <i>Mavsumiy-marosim</i>	3. <i>To'y-marosim</i>	4. <i>Faslli</i>

29. Birinchi gul marosimi asosiy janri.

1. <i>Binafsha</i>	2. <i>Lola</i>	3. <i>Qizil gul</i>	4. <i>Boychechak</i>

30. An'anaviy musiqasi janrlar tarkibi.

1. *Cholg'u va aytim yo'llari*
2. *Xalq va mumtoz qo'shiqchiligi*
3. *Musiqqa folklori va maqomchilik san'ati*
4. *folklor va mumtoz musiqasi*

31. Musiqqa folklorining eng oddiy qo'shiq janri.

1. <i>O'lan</i>	2. <i>Yig'i</i>	3. <i>Terma</i>	4. <i>Qo'shiq</i>

32. Mumtoz musiqasi asosiy xususiyatlari.

1. <i>An'anaviylik, ommaviylik</i>	3. <i>Lokallik, professionallik</i>
2. <i>Og'zakiylik, mualliflik, professionallik</i>	4. <i>Ko'pjanrlilik, an'anaviylik</i>

33. Musiqqa folklori asosiy xususiyatlari.

1. *Og'zakiylik, variantlik, an'anaviylik*
2. *Sinkretizm, lokallik*
3. *Oddiylik, soddalik*
4. *Og'zakiylik, ommaviylik, badihago'ylik*

34. Musiqqa folklorining qadimiy turi.

1. <i>Marosim musiqasi</i>	3. <i>Cholg'u musiqasi</i>
2. <i>Ibodat musiqasi</i>	4. <i>Marosim qo'shiqlari</i>

35. An'anaviy musiqasi etakchi janri.

1. <i>Doston</i>	3. <i>Maqomlar</i>
2. <i>Katta ashula</i>	4. <i>Marosim qo'shiqlari</i>

36. Uyma-uy yurib aytiladigan tabrik qo'shig'i.

1. <i>Ramazon</i>	3. <i>Sust xotin</i>
2. <i>Boychechak</i>	4. <i>Yo rabbim</i>

37. Musiqqa folklorining asosiy shakllari.

1. <i>Mehnat, marosim, lirik</i>	3. <i>Maishiy, marosim</i>
2. <i>Amaliy, noamaliy</i>	4. <i>Xalq qo'shiqlari va cholg'u kuylari</i>

38. Xordofonlarga nima kiradi.

1. <i>To'g'ri naycha</i>	3. <i>Torli-chertim va torli-plektor cholg'ulari</i>
2. <i>Torli cholg'ular</i>	4. <i>Ud, do'mbira, dutor, tanbur, qo'biz</i>

39. Musiqa cholg'ulari tasnifi.

1. *Torli, urma-zarbli*
2. *Torli, puflama-damli, urma-zarbli*
3. *Aerofonlar, xordofonlar, membranafonlar, idiofonlar*
4. *Aerofonlar, membranafonlar, idiofonlar*

40. "Bulaman" qayerda tarqalgan.

1. <i>Toshkentda</i>	3. <i>Xorazm va Farg'onada</i>
2. <i>Buxoro va Samarqandda</i>	4. <i>Xorazmda</i>

41. "Sato va g'ajir nay" qaysi cholg'ular guruhiga kiradi?

1. <i>Xordofonlarga</i>	3. <i>Aerofon, membranafonlarga</i>
2. <i>Idiofonlarga</i>	4. <i>Xordofon, aerofonlarga</i>

42. Marosim qo'shiqchiligi janrlar tarkibi.

1. *Mavsumiy, mehnat, maishiy*
2. *Maishiy, to'y-marosim, aza-motam*
3. *To'y-marosim, aza-motam, davolash*
4. *Mavsumiy, oilaviy-maishiy, diniy-ibodat*

43. Marosim musiqa folklorining asosiy turlari.

1. *Cholg'u kuylari*
2. *Yig'i, xalq qo'shiqlari*
3. *Xalq qo'shiqlari, matallar, maqollar*
4. *Xalq qo'shiqlari, yig'i-yo'qlovlar, cholg'u ohanglari va kuylari*

44. O'zbeklarning uch torli kamonli cholg'usi.

1. <i>G'ijjak</i>	2. <i>Dutor</i>	3. <i>Sato</i>	4. <i>Qo'biz</i>

45. Ikki torli kamonli cholg'u.

1. <i>Dutor</i>	2. <i>G'ijjak</i>	3. <i>Qo'biz</i>	4. <i>Kiyak</i>

46. Markaziy Osiyo ommaviy torli-urma cholg'usi.

1. <i>Chang-qo'biz</i>	3. <i>Chang</i>
2. <i>Qonun</i>	4. <i>Gopuz, shynkobyz, chang-qo'biz</i>

47. "Музыкальные инструменты Средней Азии" monografiyasimuallifi.

1. <i>F. Karomatli</i>	2. <i>T. Vyzgo</i>	3. <i>V. Uspenskiy</i>	4. <i>V. Belyaev</i>

48. Puflama-damli cholg'u, to'g'ri naycha turi.

1. <i>G'ajir nay, cho'pon nay</i>	3. <i>Nay shuvulloq</i>
2. <i>Gargi-tyuyduk, sibizgi</i>	4. <i>Sibizgi, g'ajir nay, cho'pon nay</i>

49. Mehnat qo'shiqlarining asosiy turlari.

1. *Dehqonchilik, ishchi*
2. *Chorvadorchilik, dehqonchilik*
3. *Dehqonchilik, chorvadorchilik, hunarmandchilik*
4. *O'roqchilik, er haydash*

50. O'zbek cholg'u musiqasi tadqiqotchisi.

1. *V. Belyayev* | 2. *F. Karomatli* | 3. *V. Uspenskiy* | 4. *T. Vizgo*

51. O'zbeklarning tilsimon aerofonlari.

1. *Nay, karnay* | 3. *Surnay, bulaman*
2. *Qo'shnay, surnay* | 4. *Surnay, karnay*

52. "Музыкальные инструменты Узбекистана" kitobi muallifi.

1. *V. Belyayev* | 2. *F. Karomatli* | 3. *T. Vizgo* | 4. *A. Petrosyans*

53. O'zbeklarning membranafonlari.

1. *Doira, doul, safoil* | 3. *Dapp, chindoul, zang*
2. *Doul, nog'ora, sagat* | 4. *Doira, nog'ora, dapp, doul*

54. O'zbek musiqasining lokal uslublari.

1. *Xorazm, Samarqand*
2. *Farg'ona vodiysi, Buxoro*
3. *Surxondaryo, Xorazm*
4. *Farg'ona vodiysi, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo*

55. Idiofonlar guruhi.

1. *Zang, qoshiq, chang-qo'biz*
2. *Sagat, safoil, dapp*
3. *Qovoq soz, qo'l soz*

56. O'ziga xos Xorazm aerofoni.

1. *Bulaman* | 2. *Surnay* | 3. *Karnay* | 4. *Qo'l soz*

57. Musiqa ikonografiyasi nima?

1. *Musiqa tarixiga oid ilm*
2. *Musiqashunoslik tarmog'i*
3. *O'tmish musiqa tarixi haqida ilm*
4. *Musiqashunoslik tarmog'i, tasviriy san'ati orqali musiqa tarixini o'rganish*

58. Folklor haqida ilk bor ilmiy manba.

1. *Bibliya* | 2. *Avesto* | 3. *Qur'on* | 4. *Turk so'zlari lug'ati*

59. Markaziy Osiyo musiqa cholg'ulari kollekstiyasi ilko'tplovchisi.

1. *V. Uspenskiy* | 2. *S. Ribakov* | 3. *V. Leysek* | 4. *A. Eyxgorn*

60. O'zi sado beruvchi musiqa cholg'ulari guruhi.

1. *Membranafonlar* | 3. *Idiofonlar*
2. *Urma-zarbli cholg'ulari* | 4. *Aerofonlar*

61. Eng qadimiy cholg'usi, O'zbekiston mintaqasida topilgan.

1. *Doul* | 3. *Yog'onchi cho'pon nayi*
2. *G'ajir nay* | 4. *Sibizg'i*

62. Musiqa ilm-fanining qadimiy yozma manbalari.

1. *Arxeologik qazilmalari materiallari*
2. *Qadimiy Yunoniston yozma manbalari*
3. *Avesto*
4. *O'rta asr musiqa haqida risolalar*

63. O'zbekistonning qaysi vohasida eng qadimiy musiqa cholg'usi topilgan va uning sanasi?

1. <i>Namangan, 1000 yil</i>	3. <i>Toshkent, 5000 yil</i>
2. <i>Samarqand, 3500 yil</i>	4. <i>Xorazm, 6000 yil</i>

64. Hozirgi kungacha saqlanib kelayotgan eng qadimiy marosim.

1. <i>Sust xotin</i>	2. <i>Choy momo</i>	3. <i>Ko'ch</i>	4. <i>Navro'z</i>

65. Sharqda musiqa ilm-fani asoschisi.

1. <i>Ibn Sino</i>	2. <i>Forobiy</i>	3. <i>Al Kindiy</i>	4. <i>Jomiy</i>

66. Kim ilk bor 12 maqom turkumi haqida ma'lumot bergan?

1. <i>Forobiy</i>	2. <i>Jomiy</i>	3. <i>Shiroziy</i>	4. <i>Urmaviy</i>

67. Qaysi olimning risolasida birinchi marotaba dutor haqida ma'lumot berilgan?

1. <i>Al-Husayniy</i>	2. <i>Forobiy</i>	3. <i>Al-Kindiy</i>	4. <i>Amuliy</i>

68. "Musiqa haqida katta kitob" muallifi.

1. <i>Jomiy</i>	2. <i>Marog'iy</i>	3. <i>Ibn Sino</i>	4. <i>Forobiy</i>

69. Qaysi maqom turkumi "Insoniyat durdonasi" deb tan olingan?

1. <i>Shashmaqom musiqasi</i>	3. <i>O'zbek maqomlari turkumi</i>
2. <i>Shashmaqom</i>	4. <i>Shashmaqom.Xorazm maqomlari</i>

70. "Sharq taronalari" doirasida maqomchilik san'atiga bag'ishlangan anjuman sanasi va manzili.

1. <i>2001.Buxoro</i>	3. <i>2001.Samarqand</i>
2. <i>2003.Toshkent</i>	4. <i>2005.Samarqand</i>

O'ZBEK MUMTOZ MUSIQASI

"Shashmaqom" mavzusi bo'yicha test savollari

1 variant

1. "Shashmaqom" nima?

1. <i>Maqomlar turkumi</i>	3. <i>Olti maqomlardan iborat turkum</i>
2. <i>Yirik shakldagi ashula-cholg'u janri</i>	4. <i>Maqomlar majmuasi</i>

2. "Shashmaqom" qachon tashkil topgan?

1. XVI asr, Buxoro
2. XIII asr, Samarqand va Buxoro
3. XVII-XVIII asrlar, Buxoro va Xorazm
4. XVIII asr, Buxoro

3. "Shashmaqom" bo'limlari.

1. Chertim va aytim yo'llari	3. Cholg'u va ashula-cholg'u turkumlari
2. Mushkilot va nasr	4. Ashula va cholg'u bo'limlari

4. "Nasr" - nima?

1. Maqomlarda ashula bo'limi	3. Ashula-cholg'u turkumi
2. G'alaba, yordam tushunchasi	4. Bo'lim qism

5. "Mushkilot" asarlarining shakli.

1. Rondo	3. Yirik uch qismli shakl
2. Xona va bozgo'y	4. Rivojlangan cholg'u shakli

6. "12 maqom" tizimi haqida qachon va kim yoritgan?

1. XVII asr. Darvish Ali Changiy	3. XIII asr, Urmaviy
2. XX asr. I. Rajabov	4. IX asr. Forobiy

7. Yirik maqomdon ijrochilari kim?

1. Domla Halim Ibodov, Mulla To'ychi hofiz
2. O. Alimahsumov, F. Mamadaliyev
3. Ota Jalol Nosirov, Ota G'iyos Abdugani
4. O. Imomxo'jaev, Yunus Rajabiy

8. "Tanbur chizig'i" yozuvi qachon va qayerda tashkil topgan?

1. XIII asr. Xuroson	3. XIX asr. Xorazm
2. XVIII asr. Buxoro	4. XX asr. Toshkent

9. An'anaviy o'zbek musiqasi asoslari nima?

1. Xalq ashulalari va maqomlar
2. Aytim va cholg'u musiqasi
3. Musiqa folklori va mumtoz musiqasi janrlari
4. Maqomlar, dostonlar, kuylar

10. Musiqa folklori janrlari.

1. Katta ashula, doston	3. Yig'i, marsiya, o'lan, yor-yor
2. Yor-yor, alla, ashula, yalla	4. Terma, qo'shiq, lapar, yalla, ashula

11. O'zbek musiqacha cholg'ulari tasnifi.

1. Puflama va urma cholg'ular
2. Tanbursimon, udsimon, rubobsimon, changsimon
3. Aerofonlar, xordofonlar
4. Xordofon, aerofon, membranafon, idiofonlar

12. G'ajir nay va sato qaysi guruhga kiradi?

1. <i>Urma va torli guruhiga</i>	3. <i>Aerofon va xordofon guruhiga</i>
2. <i>Damli va urma guruhiga</i>	4. <i>Puflama va torli cholg'ulari</i>

13. Bulaman qayerda keng tarqalgan?

1. <i>Buxoro</i>	2. <i>Xuroson</i>	3. <i>Xorazm</i>	4. <i>Farg'ona vodiysi</i>

14. Katta ashula xususiyatlari.

1. *Badihago'ylik, hamnafaslik, lokallik, professionallik*
2. *An'anaviylik, og'zakiylik, baland pardalik*
3. *An'anaviylik, badihago'ylik*
4. *Hamnafaslik, baland pardalik, ustozlik*

15. "Yovvoyiy maqom" tushunchasi.

1. *Erkin, usulsiz ijro*
2. *Maqom sho''balari badihago'ylik uslubida ijro*
3. *Maqom sho''balari katta ashula uslubida*
4. *Usulsiz maqom*

16. Dostonlarning asosiy mavzui.

1. <i>Qahramonlik, ishqiy-lirik</i>	3. <i>Qahramonlik, romanik, tarixiy</i>
2. <i>Tarixiy, botirlik</i>	4. <i>Lirik, ishqiy, botirlik</i>

17. "Buzruk" va "Iroq" maqomlarining tanbur sozi.

1. <i>Kvinta (sol-do-sol)</i>	3. <i>Kvinta (sol-do) va prima (sol*sol)</i>
2. <i>Sekunda (sol-fa-sol)</i>	4. <i>Kvarta (kvarta (sol-re-sol)</i>

18. "Navo" maqomining tanbur sozi.

1. <i>Sekunda (sol-fa-sol)</i>	3. <i>Kvinta (sol-do-sol)</i>
2. <i>Kvarta (sol-re-sol)</i>	4. <i>Kvarta (sol-re) va kvinta (sol-do)</i>

19. "Shashmaqom" kim tomonidan ilmiy-nazariy tahlil etilgan?

1. <i>Forobiy, Urmaviy</i>	3. <i>V.Uspenskiy, V.Belyayev</i>
2. <i>Yu.Rajabiy, F.Karomatli</i>	4. <i>I.Rajabov</i>

20. O'zbekistonda "Shashmaqom" kimlar tomonidan notagaolingan?

1. <i>V.Uspenskiy, V.Belyayev</i>	3. <i>Yu.Rajabiy, M.Yusupov</i>
2. <i>V.Uspenskiy, Yu.Rajabiy</i>	4. <i>F.Karomatli, A.Fitrat</i>

21. "Shashmaqom" to'plami qachon nashr etilgan?

1. <i>1924</i>	2. <i>1960</i>	3. <i>1966-19754.</i>	4. <i>1950-1961</i>

22. "Shashmaqom" tarkibi.

1. *Buzruk.Navov.Dugoh.Segoh.Chorgoh.Iroq*
2. *Buzruk.Rost.Navov.Dugoh.Segoh.Iroq*
3. *Rost.Buzruk.Navov.Dugoh'.Segoh.Iroq*
4. *Rost.Buzruk.Navov.Dugoh.Segoh.Chorgoh*

23. "Oromijon" turkumi qaysi maqom tarkibida?

1. <i>Navo</i>		2. <i>Buzruk</i>		3. <i>Alohida turkum</i>		4. <i>Dugoh</i>

24. "Navo" maqomining 2 guruh sho''basi.

1. *Navo savti. Kalon savti. Navo mustahzodi*
2. *Mo'g'ulcha va Mustahzod*
3. *Savt. Mo'g'ulcha. Mustahzod*
4. *Navo savti*

25. "Shashmaqom"da Saraxborlar soni.

1. <i>Oltita</i>		2. <i>Ettita</i>		3. <i>Sakkizta</i>		4. <i>Beshta</i>

26. Xorazm maqomlari tarkibi.

1. *Buzruk. Rost. Navo. Dugoh. Segoh. Iroq. Panjgoh*
2. *Buzruk. Rost. Navo. Dugoh. Segoh. Chorgoh. Panjgoh*
3. *Rost. Buzruk. Navo. Dugoh. Segoh. Iroq. Panjgoh*
4. *Rost. Buzruk. Navo. Dugoh. Segoh. Chorgoh. Panjgoh*

27. Xorazm maqomlarining bo'limlari.

1. <i>Mushkilot va Nasr</i>		3. <i>Cholg'u va aytim bo'lini</i>
2. <i>Manzum va Mansur</i>		4. <i>Cholg'u yo'li va aytim yo'li</i>

28. Xorazm maqomlarining cholg'u yo'llari shakli.

1. <i>Xat asosida</i>		3. <i>Xona va bozgo'y</i>
2. <i>Rondo shakli</i>		4. <i>Yirik rivojlangan shaklida</i>

29. "Buzruk saraxbori" namudlari.

1. <i>Uzzol-Ushshoq</i>		3. <i>Uzzol-Segoh-Muxayyari Chorgoh</i>
2. <i>Uzzol-Muxayyari Chorgoh</i>		4. <i>Zebo pari-Uzzol</i>

30. "Zebo pari" avji ohangi va qaysi maqomlarda qo'llanilgan?

1. *Dugoh saraxbori. Dugoh*
2. *Dugoh Husayniy. Shashmaqom turkumi*
3. *Dugoh talqini. Buzruk, Dugoh va Segohda*
4. *Dugoh Husayniy. Segohdan tashqari hamma maqomlarda*

31. "Ushshoq namudi" ohangi va qaysi maqomlarda qo'llanilgan?

1. *Dugoh nasri. Buzruk va Rost*
2. *Ushshoq talqini. Rost va Dugoh*
3. *Ushshoq talqini va nasri. Buzruk va Dugoh*
4. *Ushshoq nasri. Rost va Navo*

32. "Chapandoz" qaysi maqom tarkibida?

1. <i>Rost. Ushshoq savti</i>		3. <i>Buzruk. Rok turkumi</i>
2. <i>Dugoh. Chorgoh savti</i>		4. <i>Navo. Navo mustahzodi</i>

33. Farg'ona-Toshkent maqomlari tarkibi.

1. *Chor maqom turkumi*

2. *Dugoh-Husayniy. Chorgoh. Bayot. Shahnoz-Gulyor. Miskin. Nasrullo*

3. *Dugoh-Husayniy. Chorgoh. Ushshoq. Buzruk*

4. *Buzruk. Rost. Navo. Dugoh. Ushshoq. Chorgoh*

34. Farg'ona-Toshkent maqomlari qaysi sho''ba va usullar asosida tashkil topgan?

1. *Saraxbor va Savt*

3. *Tarona va Savt qismlari*

2. *Savt va Mo'g'ulcha*

4. *Saraxbor, savt, qashqarcha, soqiynoma, ufar*

35. "Navro'zi xoro" va "Navro'zi ajam" qaysi maqom tarkibida?

1. *Dugoh*

2. *Rost*

3. *Segoh*

4. *Buzruk*

36. "Ashkullo saqili" qaysi maqom tarkibida?

1. *Dugoh*

2. *Buzruk*

3. *Navo*

4. *Rost*

37. "Dugoh" maqomi mushkiloti necha qismli?

1. *Yetti*

2. *Olti*

3. *O'n*

4. *Sakkiz*

38. "Shashmaqom" qaysi manbada keng tahlil qilingan?

1. *A. Fitrat. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi*

2. *V. Uspenskiy. Shest muzыkal'nyx poem (Shashmakom)*

3. *I. Rajabov. Maqomlar masalasiga doir*

4. *I. Rajabov. Maqomlar*

39. "Kalon savti" va "Chorgoh savti" qaysi maqom tarkibida?

1. *Buzruk. Dugoh*

2. *Rost. Dugoh*

3. *Rost. Segoh*

4. *Dugoh. Navo*

40. "Husayniy" sho''basi qaysi maqom tarkibida?

1. *Segoh*

2. *Dugoh*

3. *Navo. Dugoh*

4. *Navo*

41. Qaysi asar usuli?

1. *Sulton saqili*

2. *Buzruk tasnifi*

3. *Ashkullo saqili*

4. *Rost tasnifi*

42. Qaysi asar usuli?

1. *Buzruk tarjisi*

2. *Rost tasnifi*

3. *Navo tasnifi*

4. *Segoh xafifi*

43. Qaysi asar usuli?

1. *Buzruk ufari*

2. *Rost garduni*

3. *Ushshoq ufari*

4. *Oromijon ufari*

44. Qaysi asar usuli?

1. *Navo mo'g'ulchasi*

3. *Buzruk mo'g'ulchasi*

2. *Sarvinoz savti*

4. *Chorgoh savti*

45. Qaysi asar shakli - BX1BX2B?

1. *Nasrullo muxammasi*

3. *Rost garduni*

2. *Navo garduni*

4. *Sulton saqili*

46. Qaysi asar shakli - X1X2BX3BX4BX5BX6BX7BX8?

1. *Navo tasnifi* | 2. *Segoh tarjisi* | 3. *Navo saqili* | 4. *Navo muxammasi*

47. Qaysi asar shakli - X'1BX2BX3B?

1. <i>Rost muxammasi</i>	3. <i>Islimxon saqili</i>
2. <i>Nasrullo muxammasi</i>	4. <i>Buzruk garduni</i>

48. Qaysi asar shakli - X1BX2BX3?

1. <i>Navo muxammasi</i>	3. <i>Chorgoh muxammasi</i>
2. <i>Rost garduni</i>	4. <i>Kalon saqili</i>

49. Shashmaqom va katta ashula YUNESKOning "insoniyat durdonasi" ro'yxatiga qachon kiritilgan?

1. 2001.2016 | 2. 2008.2009 | 3. 2009.2014 | 4. 2003.2009

50. "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" kitobi muallifiva qachon nashr etilgan?

1. <i>M.Harratov. 1925</i>	3. <i>A.Fitrat. 1927</i>
2. <i>V.Uspenskiy. 1924</i>	4. <i>O.Matyoqubov. 2015</i>

2-variant

1. Maqom turkumlari.

1. *Chertim va aytim turkumlari*
2. *Cholg'u va ashula yo'llari*
3. *Mushkilot va Nasr bo'limlari*
4. *Cholg'u va ashula (1-2 sho''bali) turkumlari*

2. "Shashmaqom" tarkibi.

1. *Buzruk. Navo. Dugoh. Chorgoh. Panjgoh. Iroq*
2. *Rost. Buzruk. Navo. Dugoh. Segoh. Iroq*
3. *Buzruk. Rost. Navo. Dugoh. Segoh. Iroq*
4. *Buzruk. Navo. Ushshoq. Chorgoh. Iroq. Dugoh*

3. "Husayniy" sho''basi qaysi maqom tarkibida?

1. *Segoh* | 2. *Dugoh* | 3. *Navo. Dugoh* | 4. *Navo*

4. "Nim cho'poni" sho''basi qaysi maqom tarkibida?

1. *Segoh* | 2. *Dugoh* | 3. *Rost* | 4. *Segoh mo'g'ulchas*

5. "Kalon savti" va "Chorgoh savti" qaysi maqomlar tarkibida?

1. *Buzruk. Dugoh* | 2. *Rost. Dugoh* | 3. *Rost. Segoh* | 4. *Navo. Dugoh*

6. Mushkilot nima?

1. <i>Chertim yo'li</i>	3. <i>Cholg'u bo'limi</i>
2. <i>Cholg'u-ashula yo'li</i>	4. <i>Ashula bo'limi</i>

7. "Buzruk" mushkiloti necha qismli?

1. Olti		2. O'n		3. Besh		4. Yetti

8. "Segoh" mushkiloti necha qismli?

1. Sakkiz		2. Olti		3. Yetti		4. O'n

9. "Bastanigor saqili" va "Ashkullo saqili" qaysi maqomlarda?

1. Segoh.Rost		2. Segoh.Dugoh		3. Dugoh.Rost		4. Rost.Navо

10. "Shashmaqom" qachon va qayerda tashkil topgan?

1. XVIII asr. Buxoro		3. XIX asr. Buxoro-Samarqand
2. XIV asr. Samarqand		4. XVI asr. Samarqand

11. "12 maqom" tarkibi.

1. Ushshoq. Navо. Rost. Busalik. Husayniy. Hijoz. Rohaviy. Zangula. Iroq. Isfahoniyl. Zirafqand. Buzurg
2. Ushshoq. Navо. Rost. Buzruk. Chorgoh. Hijoz. Rohaviy. Iroq. Segoh. Dugoh. Panjgoh
3. Navо. Buzruk. Rost. Dugoh. Segoh. Chorgoh. Panjgoh. Iroq. Husayniy. Isfahoniyl. Busalik. Shahnoz
4. Ushshoq. Navо. Rost. Busalik. Dugoh. Segoh. Chorgoh. Panjgoh. Husayniy. Bayot. Shahnoz. Isfahoniyl

12. Mushkilot asarlarining shakl tuzilishi.

1. Yirik shakl		3. Xona va bozgo'y asosida
2. Uch qismli shakl		4. Xat xususiyati asosida

13. O'zbekistonda maqom turkumlari.

1. Shashmaqom. Surnay maqomlari. Xorazm maqomlari
2. Shashmaqom. Tanbur va dutor maqomlari
3. Surnay maqom yo'llari. Dutor maqomlari. Shashmaqom
4. Shashmaqom. Xorazm maqomlari. Farg'ona-Toshkent maqomlari

14. Maqom nima?

1. Dam oladigan joy		2. Lad, parda		3. Asar, kuy		4. Lad, asar, janr

15. "Shashmaqom" kim va qachon nota yozuviga olingan?

1. Yu. Rajabiy, 1959		3. A. Fitrat, 1927
2. V. Uspenskiy, 1923		4. E. Romanovskaya, 1939

16. "Shashmaqom" qaysi nashrda to'liq tahlil qilingan?

1. Yu. Rajabiy. Buxoro maqomlari
2. I. Rajabov. Maqomlar masalasiga doir
3. V. Uspenskiy. Olti musiqali poema. Shashmaqom
4. I. Rajabov. Maqomlar

17. "Shashmaqom" to'plami qachon nashr etilgan (to'liq)?

1. 1924.1951-1960		3. 1923.1959.1975
2. 1958-1959.1966		4. 1966-1975.2007

18. "Shashmaqom" ilk kim tomonidan yozib olingan?

1. <i>V.Uspenskiy</i>	3. <i>B.Fayzullayev, Sh.Sohibov, F.Shahobov</i>
2. <i>Yu.Rajabiy</i>	4. <i>A.Fitrat</i>

19. Birinchi maqom jamoasi qachon va kim tomonidan tashkilotilgan?

1. 1920, <i>A.Fitrat</i>	3. 1959, <i>Yu.Rajabiy</i>
2. 1924, <i>Domla Halim Ibodov</i>	4. 1927, <i>Yu.Rajabiy va T.Jalilov</i>

20. "Tanbur chizig'i" yozuvi qachon va qayerda kashf etilgan?

1. XVI asr, <i>Buxoro</i>	3. XIV-XVI asrlar, <i>Samarqand</i>
2. XVIII asr, <i>Xorazm</i>	4. XIX asr, <i>Xorazm</i>

21. "Buzruk" va "Dugoh" maqomlarining tanbur sozi.

1. <i>Kvarta (do-fa) va kvinta (do-sol)</i>	3. <i>Kvinta (sol-do-sol)</i>
2. <i>Kvarta (sol-re-sol)</i>	4. <i>Kvarta (sol-re) va sekunda (sol-fa)</i>

22. "Dugoh" va "Iroq" maqomlarining tanbur sozi.

1. <i>Kvarta (sol-re-sol)</i>	3. <i>Sekunda (sol-fa) va kvinta (sol-do)</i>
2. <i>Kvinta (sol-do-sol)</i>	4. <i>Kvinta (sol-do) kvarta (sol-re)</i>

23. "Navo" va "Iroq" maqomlarining tanbur sozi.

1. <i>Kvarta (sol-re-sol)</i>	3. <i>Kvinta (sol-do-sol)</i>
2. <i>Sekunda (sol-fa) va kvarta (sol-re)</i>	4. <i>Kvarta (sol-re) va kvinta (sol-do)</i>

24. "Rost" maqomining 2-chi guruh sho''basi.

1. <i>Mo'g'ulcha va savt</i>	3. <i>Ushshoq. Kalon, Sabo savtlari</i>
2. <i>Mo'g'ulcha va mustahzod</i>	4. <i>Ushshoq savti, Chorgoh savti</i>

25. "Segoh" maqomining 2-chi guruh sho''basi.

1. <i>Mo'g'ulcha va savt</i>	3. <i>Segoh savti, Segoh mo'g'ulchasi</i>
2. <i>Segoh mo'g'ulchasi</i>	4. <i>Nimcho'poni Segoh</i>

26. "Shashmaqom"da Saraxborlar soni.

1. <i>Oltita</i>	2. <i>Yettita</i>	3. <i>Sakkizta</i>	4. <i>Beshta</i>

27. "Zebo pari" avji qaysi maqomlarda ishlatiladi?

1. *Hamma maqomlarda*
2. *Segoh maqomida*
3. *Navo-Dugoh-Iroq maqomlarida*
4. *Segoh maqomidan tashqari, hamma maqomlarning ashula yo'llarida*

28. "Avji turk" avji ohangi.

1. <i>Navo saraxbori</i>	3. <i>Navo savti</i>
2. <i>Dugoh saraxbori</i>	4. <i>Navo talqini va nasri</i>

29. "Muxayyari Chorgoh" namudi ohangi va qaysi maqomlarda qo'llanishi?

1. *Chorgoh talqini va nasri. Dugoh. Navo*
2. *Chorgoh talqini. Buzruk. Rost. Dugoh*

3. *Iroq muxayyari. Buzruk. Rost. Dugoh. Iroq*
 4. *Dugoh saraxbori. Rost. Dugoh*
30. "Yovvoyi maqom" nima?
 1. *Erkin uslubdagi ashula* | 3. *Katta ashula janri*
 2. *Maqom sho''basi katta ashula uslubida* | 4. *Mumtoz ashula yo'li*
31. Eng qadimiy doston namunasi.
 1. *Go'ro'g'li* | 2. *Rustamxon* | 3. *Yodgor* | 4. *Alpomish*
32. Ilk bor maqom ijrochilari tanlovi qachon va qayerda o'tkazilgan?
 1. *1983. Samarqand* | 3. *1983. Toshkent*
 2. *1975. Toshkent* | 4. *1977. Samarqand*
33. "Bo'g'iz ovozi" nima?
 1. *Ijro uslubi* | 3. *Mumtoz ashula usuli*
 2. *Doston ijro uslubi* | 4. *Do'mbira ijrochilik uslubi*
34. Katta ashula shakl tuzilishi.
 1. *Daromad-avj-furovard* | 3. *Daromad-namud-furovard*
 2. *Daromad-o'rta avj-avj-daromad* | 4. *Daromad-miyonxat-avj*
35. O'zbekistonda topilgan eng qadimiy cholg'u va qayerda?
 1. *Cho'pon nay. Pop tumani* | 3. *Ud, doira. Samarqand*
 2. *Qayroq tosh. Xorazm* | 4. *G'ajir nay. Samarqand*
36. Aerofonlar nima?
 1. *Torli cholg'ular* | 3. *Ter bilan qoplangan cholg'ular*
 2. *Puflama-damli cholg'ular* | 4. *Naysimon cholg'ular*
37. An'anaviy dostonchilik ansambli tarkibi.
 1. *Surnay, doira* | 3. *Do'mbira, doira*
 2. *Karnay, surnay, doira, nog'ora* | 4. *Dutor, bulaman, g'ijjak*
38. Xordofonlar nima?
 1. *Torli cholg'ular* | 3. *Tor orqali sado beruvchi cholg'ular*
 2. *Torli chertim cholg'ular* | 4. *Torli-plektor va torli kamonli cholg'ular*
39. O'zbek musiqa cholg'ulari ilk bor kim tomonidan to'plangan?
 1. *A.Eyxgorn* | 2. *V.Leysek* | 3. *V.Uspenskiy* | 4. *A.Fitrat*
40. Qaysi asar ohangi?
 1. *Hojixo'ja muxammasi* | 3. *Kalon saqili*
 2. *Husayniy muxammasi* | 4. *Rost tasnifi*
41. Qaysi asar ohangi?
 1. *Navo talqini* | 2. *Segoh xafifi* | 3. *Navo savti* | 4. *Chorgoh savti*

42. Qaysi asar ohangi?

1. <i>Rost saraxbori</i>	3. <i>Dugoh tasnifi</i>
2. <i>Oromijon saraxbori</i>	4. <i>Dugoh saraxbori</i>

43. Qaysi asar usuli?

1. <i>Sarvinoz savti</i>	3. <i>Buzruk mo'g'ulchasi</i>
2. <i>Kalon savti</i>	4. <i>Chorgoh savti</i>

44. Qaysi asar usuli ?

1. <i>Rost tasnifi</i>	2. <i>Dugoh saraxbori</i>	3. <i>Rost saraxbori</i>	4. <i>Navo tasnifi</i>

45. Qaysi asar shakli - X1BX2BX3BX4X5X6B?

1. <i>Ushshoq muxammasi</i>	3. <i>Iroq tasnifi</i>
2. <i>Buzruk muxammasi</i>	4. <i>Sulton saqili</i>

46. Qaysi asar shakli - X1BX2BX3B?

1. <i>Chorgoh muxammasi</i>	3. <i>Husayniy muxammasi</i>
2. <i>Rost tasnifi</i>	4. <i>Iroq saqili 2</i>

47. Qaysi asar shakli - X1X2X3X4X5X6?

1. <i>Iroq tasnifi</i>	2. <i>Kalon saqili</i>	3. <i>Rak-rak saqili</i>	4. <i>Islimxon saqili</i>

48. Dugoh-Husayniy qaysi maqom turkumi tarkibida?

1. <i>Shashmaqom</i>	3. <i>Farg'ona maqom surnay yo'li</i>
2. <i>Xorazm maqomlari</i>	4. <i>Farg'ona-Toshkent maqomi</i>

49. Qaysi o'zbek an'anaviy musiqasi janri "insoniyat durdonasi" deb tan olingan?

1. <i>Shashmaqom. Katta ashula</i>	3. <i>Xorazm maqomlari. Shashmaqom</i>
2. <i>Shashmaqom. Musiqa folklori</i>	4. <i>Navro'z qo'shiqlari. Boysun musiqasi</i>

50. Xalqaro musiqashunoslik simpoziumi qachon va qayerda o'tkazilgan?

1. <i>1997-2001. Samarqand</i>	3. <i>1978-1987. Samarqand</i>
2. <i>1987-1990. Toshkent</i>	4. <i>1990. Buxoro</i>

3 variant

1. O'zbekistonda maqom turkumlari.

1. *Shashmaqom. Feruz. Surnay yo'llari*
2. *Shashmaqom. Xorazm maqomlari*
3. *Farg'ona-Toshkent maqomlari. Dutor va surnay maqomlari*
4. *Shashmaqom. Xorazm maqomlari. Farg'ona-Toshkent maqomlar*

2. Mushkilot va Nasr nima?

1. <i>Chertim va aytim yo'li</i>	3. <i>Maqom qismlari</i>
2. <i>Maqomlarning cholg'u va ashula bo'limlari</i>	4. <i>Maqom turkumlari</i>

3. "Shashmaqom" tarkibi.

1. Buzruk. Rost. Navo. Dugoh. Chorgox. Iroq

2. Buzruk. Rost. Dugoh. Segoh. Chorgoh. Iroq

3. Rost. Buzruk. Navo. Segoh. Chorgoh. Iroq

4. Buzruk. Rost. Navo. Dugoh. Segoh. Iroq

4. "Chorsarxona muxammasi" qaysi maqom tarkibida?

1. Dugoh | 2. Segoh | 3. Iroq | 4. Rost

5. "Oraz" sho''basi qaysi maqomlarda?

1. Navo | 2. Navo. Dugoh | 3. Navo. Segoh | 4. Rost. Dugoh

6. "Muxayyari" va "Kalon saqili" qaysi maqomlar tarkibida?

1. Segoh. Dugoh | 2. Rost. Navo | 3. Navo. Segoh | 4. Iroq. Rost

7. "Rost" mushkiloti necha qismli?

1. Sakkiz | 2. Etti | 3. Olti | 4. O'n

8. "Shashmaqom" qachon tashkil topgan?

1. XVI asr. Buxoro | 3. XVI asr. Buxoro-Samarqand

2. XIV asr. Samarqand | 4. XVIII asr. Buxoro

9. "Iroq" mushkiloti necha qismli?

1. Besh | 2. Olti | 3. Yetti | 4. Sakkiz

10. "Bastanigor saqili" va "Ashkullo saqili" qaysi maqomlarda?

1. Dugoh. Rost | 2. Segoh. Rost | 3. Segoh. Dugoh | 4. Dugoh. Iroq

11. Maqom tushunchasi.

1. Turar joy | 2. Tuzuk, parda | 3. Lad, asar, janr | 4. Kuy, parda, shakl

12. Mushkilot asarlarining shakl tuzilishi

1. Xat xususiyati asosida | 3. Xona va bozgo'y

2. Yirik shakl | 4. Rondo shakli

13. "Shashmaqom"ning to'liq to'plami qachon va qayerda ilk bor nashr etilgan?

1. 1924. Buxoro | 3. 1966-1975. Toshkent

2. 1951-1960. Moskva | 4. 1959. Toshkent

14. "Shashmaqom" kim va qachon notaga yozib olgan?

1. V. Uspenskiy. 1923 | 3. E. Romanovskaya. 1939

2. Yu. Rajabiy. 1959 | 4. V. Uspenskiy. 1924; Yu. Rajabiy. 1959;

15. "Shashmaqom" haqida ilk ma'lumot bergan olim.

1. Yu. Rajabiy. 1953 | 2. V. Belyaev. 1939 | 3. A. Fitrat. 1927 | 4. I. Rajabov. 1963

16. Namudlar kim tomonidan ilmiy-nazariy yoritilgan?

1. Yu. Rajabiy | 2. F. Karomatli | 3. V. Uspenskiy, V. Belyaev | 4. I. Rajabov

17. Xorazm maqomlarining bo'limlari.

1. <i>Cholg'u va ashula turkumlari</i>	3. <i>Mushkilot va Nasr</i>
2. <i>Chertim va aytim yo'llari</i>	4. <i>Mansur va Manzum</i>

18. "Tanbur chizig'i" yozuvi qachon va qayerda kashf etilgan?

1. <i>XVIII asr. Xorazm</i>	3. <i>XIX asr. Xorazm</i>
2. <i>XVI asr. Buxoro</i>	4. <i>XV-XVI asrlar. Buxoro</i>

19. "Rost" maqomi tanbur sozi.

1. <i>Kvarta (sol-re-sol)</i>	3. <i>Sekunda (sol-fa-sol)</i>
2. <i>Kvinta (sol-do-sol)</i>	4. <i>Kvinta (sol-do) va kvarta (sol-re)</i>

20. "Buzruk" va "Segoh" maqomlarining tanbur sozi.

1. <i>Kvinta (sol-do-sol)</i>	3. <i>Kvinta (sol-do) va unison (sol-sol)</i>
2. <i>Kvarta (sol-re-sol)</i>	4. <i>Sekunda (sol-fa) va kvarta (sol-re)</i>

21. "Buzruk" maqomining 2-chi guruh sho''basi.

1. <i>Sarvinoz saqili. Kalon saqili</i>	3. <i>Buzruk mo'g'ulchasi va savti</i>
2. <i>Mo'g'ulcha va Savt</i>	4. <i>Sarvinoz savti. Buzruk mo'g'ulchasi</i>

22. "Oromijon" turkumi tarkibi, qaysi maqomda?

1. *Oromijon saraxbori. Oromijon savti. Oromijon ufari. Segoh*
2. *Oromijon saraxbori. Oromijon. Oromijon ufari. Dugoh*
3. *Oromijon saraxbori, nasri, savti va ufari*
4. *Oromijon saraxbori va ufari*

23. "Zebo pari" avji ohangi va qaysi maqomda qo'llanilgan?

1. *Dugoh saraxbori. Dugoh*
2. *Dugoh Husayniy, hamma maqomlarda (Segohdan tashqari)*
3. *Dugoh Husayniy va orazi. Dugoh, Segoh*
4. *Chorgoh talqini. Hamma maqomlarda*

24. "Oraz" namudi ohangi va qaysi maqomlarda qo'llanishi?

1. <i>Navo orazi. Navo</i>	3. <i>Navo va Dugoh orazi. Segoh, navo</i>
2. <i>Dugoh orazi. Dugoh</i>	4. <i>Bayot talqini. Navo</i>

25. Farg'ona-Toshkent maqomlari tarkibi.

1. <i>Mustaqil cholg'u yo'li</i>	3. <i>Cholg'u va aytim yo'llaridan iborat turkum</i>
2. <i>Alohida ashula yo'li</i>	4. <i>Mustaqil cholg'u va ashula maqom turkumlari</i>

26. "Chorgoh" qaysi maqom turkumi va tarkibida?

1. *Shashmaqom. 5 qismli Chorgoh savti*
2. *Farg'ona-Toshkent maqomi. 5 qismli cholg'u va ashula turkumi*
3. *Xorazm maqomlari. Dugoh maqomi tarkibida*
4. *Surnay maqom yo'li. 3 qismli turkum*

27. Besh qismli Farg'ona-Toshkent maqomlari tuzilishi.

1. Saraxbor, tarona, savt, qashqarcha, ufar
2. Saraxbor, tarona 1-2, qashqarcha, ufar
3. Savt, qashqarcha, soqiynoma, ufar 1-2
4. Saraxbor, savt, chapandoz, qashqarcha, ufar

28. Xorazm maqomlari tarkibi.

1. Cholg'u va ashula turkumlari	3. Chertim va aytim yo'llari
2. Mushkilot va Nasr	4. Mansur va Manzum

29. Ufar Xorazm maqomlari tarkibida.

1. Chertim yo'li qismi	3. Birinchi guruh sho''basi qismi
2. Ashula yo'li qismi	4. Chertim va aytim bo'limlari qismi

30. "Tanbur chizig'i" kashfiyotchisi.

1. Komil Xorazmiy	2. Komil Devoniy	3. Feruz	4. Devonzoda

31. Tanbur va dutor maqomlari qaysi xududda tarqalgan?

1. Farg'ona vodiysi	2. Buxoro va Samarqand	3. Xorazm	4. Buxoro

32. "Yovvoyi ashula" nima?

1. Mumtoz ashula yo'li	3. Erkin uslubli ashula
2. Katta ashula janri	4. Ashula-cholg'u yo'li

33. Doston nima?

1. Hikoya	3. Mumtoz ashula yo'li
2. Dostonchilik yo'li	4. Yirik xalq epik janri

34. Idiofonlar nima?

1. O'zi sado beruvchi cholg'ular
2. Ter bilan qoplangan urma-zarbli cholg'ular
3. Qoshiq, sagat, tayoqcha, doira
4. Uрма-zarbli cholg'ular

35. Xalfachilikning asosiy cholg'usi.

1. Doira	2. Dutor	3. Qo'l soz	4. Qayroq

36. An'anaviy harbiy cholg'u ansambli.

1. Puflama-damli va urma-zarbli cholgulardan iborat
2. Karnay hamda ter bilan qoplangan urma-zarbli cholg'ular
3. Karnay, surnay, doul, nog'ora
4. Katta va kichik doullardan iborat

37. Xorazmda yetakchi mumtoz ashula yo'li.

1. Mumtoz ashula	2. Mumtoz yalla	3. Naqsh	4. Suvora

38. Katta ashulaning ashula-cholg'u yo'li.

1. Yovvoyi ashula	3. Ashula-ufar yo'li
2. Yakkaxonlik	4. Katta ashula cholg'u jo'rnavozligida

39. Qaysi asar ohangi?
 1. *Rost saraxbori* | 2. *Iroq tasnifi* | 3. *Buzruk saraxbori* | 4. *Dugoh saraxbori*
40. Qaysi asar ohangi?
 1. *Bayot muxammasi* | 3. *Iroq saqili 2*
 2. *Panjgoh muxammasi* | 4. *Iroq muxammasi*
41. Qaysi asar usuli?
 1. *Bayot nasri* | 3. *Nasrulloiy*
 2. *Uzzol nasri* | 4. *Navro'zi sabo*
42. Qaysi asar usuli?
 1. *Ushshoq talqini* | 3. *Uzzol talqini*
 2. *Navro'zi sabo talqinchasi* | 4. *Navo savti talqinchasi*
43. Qaysi asar usuli?
 1. *Kalon savti qashqarchasi* | 3. *Sarvinoz savti soqiynomasi*
 2. *Navo savti soqiynomasi* | 4. *Buzruk mo'g'ulcha soqiynomasi*
44. Qaysi asar usuli?
 1. *Dugoh garduni* | 2. *Rost tasnifi* | 3. *Segoh xafifi* | 4. *Navo garduni*
45. Qaysi asar shakli - X1BX2BX3X4B?
 1. *Sulton saqili* | 3. *Vazmin saqili*
 2. *Bayot muxammasi* | 4. *Navo muxammasi*
46. Qaysi asar shakli - X1BX2BX3BX4B?
 1. *Rost muxammasi* | 3. *Segoh tarjisi*
 2. *Navo tasnifi* | 4. *Dugoh muxammasi*
47. Qaysi asar shakli - BX1X2X3BX4BX5B?
 1. *Rost garduni* | 3. *Segoh garduni*
 2. *Iroq muxammasi* | 4. *Buzruk garduni*
48. "Maqomlar masalasiga doir" kitobi muallifi.
 1. *F.Karomatli* | 2. *Yu.Rajabiy* | 3. *I.Rajabov* | 4. *A.Fitrat*
49. "Shashmaqom" qachon insoniyat durdonasi deb tan olingan?
 1. *2001* | 2. *1999* | 3. *2008* | 4. *2003*
50. "Maqomlar, mug'omlar va kompozitorlik ijodiyoti" anjumani qachon va qayerda o'tkazilgan?
 1. *1997.Samarqand* | 3. *1990. Buxoro*
 2. *1975.Toshkent* | 4. *1978.Samarqand*

УЗБЕКСКАЯ ТРАДИЦИОННАЯ МУЗЫКА

(Аннотация)

Узбекская традиционная музыка – это уникальное художественное явление народа, имеющего древнейшие корни нематериальной культуры. И данная музыка с ее разнообразием форм и жанров, пройдя многовековую историю, откристаллизовалась в творчестве многих поколений замечательных певцов и музыкантов, сказителей и бастакоров, в богатом музыкальном инструментарии, в величественном эпосе, в развитом интонационно-ладовом и ритмическом строе вокальных и инструментальных образцов макомного искусства. Традиционное музыкальное наследие Узбекистана включает два пласта – музыку народную (народное музыкальное творчество, музыкальный фольклор, устное музыкально-поэтическое наследие) и изустно-профессиональную (профессиональная музыка устной традиции), каждая из которых подразделяются на вокальную и инструментальную музыку, а внутри – на основные виды и жанры. При этом музыкальное профессиональное искусство, как и фольклор, бытовало в системе устного творчества, и принцип музыкальной организации лежит в безусловном господстве мелодической горизонтали и определяется как *мо н о д и ч е с к о е* искусство.

Традиционная музыка узбеков чрезвычайно богата разнообразием содержания и музыкального языка, а также исполнительскими возможностями искусства пения и музыкального инструментария, жанрами народного и профессионального музыкального искусства; она сохранила локальные отличия бытования, имена выдающихся носителей духовного богатства – талантливых музыкантов, певцов, сказителей, творцов национального традиционного искусства. Формирование её связано с древнейшим укладом жизни народа, обрядами и праздниками, социально-экономическим уровнем, подъемом общественного сознания.

Становление и развитие традиционной музыки тесно связано с формированием узбекской государственности и историей развития узбекской нации. С возрождением в Узбекистане традиционной духовности и корней национальной культуры, гуманитарная наука обрела возможность объективной оценки процессов. В период независимости в государствах Центральной Азии, в частности, Узбекистана происходит своеобразная реанимация исламских ценностей, вызванная ростом национального и культурного самосознания. Отсюда и повышение интереса к изучению национальной истории и художественного наследия, и создания условий для более полного и объективного выявления логики развития средневековой культуры и искусства исламского времени.

В целом историческая периодизация: первый период - VII-VIII вв. - арабы завоёвывают территорию Средней Азии, что повлекло за собой проникновение арабского языка и письменности (арабской графики), а также ислама, однако в культуре эти события находят отражение, лишь начиная с

IX-X вв. – время формирования и развития нового стиля, положившего начало так называемому мусульманскому искусству, связанное со становлением новой эстетики с IX века вплоть до монгольского нашествия, но продолжало развиваться на протяжении XIII века. Второй период – XIV-XV вв. – эпоха Амира Темура и Темуридов, своего рода ренессанс в общественной и культурной жизни всего Среднего Востока (территория империи), истинный взлет искусств, поэзии и науки. И третий период – XVII-XIX вв. – период узбекских ханств, смена стиля; укрепляются традиции (в искусстве и культуре) локальных художественных школ, и создания истинных шедевров ремесла и зодчества, литературы и музыки, которые вошли в золотой фонд национального искусства Узбекистана.

Музыкальный фольклор – коллективное творение народа, обусловленное тематически-жанровым разнообразием народных песен и инструментальных мелодий. Мысли и чаяния узбекского народа, быт и нравы отразились в разнообразных видах и жанрах песнетворчества. И песенная культура узбеков (ее бытие – творение, исполнение, слушание и восприятие) богата региональными стилями, исполнительским разнообразием и хранит в себе, как и всякая другая народная традиция, различные временные пласты, спрессовавшие в себе тысячелетия творчества. Фольклорное песнетворчество подразделяется на прикладные и неприкладные виды и жанры: колыбельные, обрядовые (календарные, свадебно-обрядовые, похоронно-поминальные, обрядово-бытовые), трудовые, исторические, религиозные, лирические, бытовые, а внутри на определенные (майда, муборак, ёр-ёр, йиги, марсия) и самобытные песенные жанры – терма, кошук, лапар, улан, ялла и ашула (все букв. песня).

Изустно-профессиональная музыка – творение индивидуально-авторское (причем анонимное авторство), продукт ярких представителей народа – ведущих музыкантов и бастакоров, являющаяся важным компонентом современной духовной культуры узбекского народа, уходит своими корнями в далекое историческое прошлое. Формируясь на основе богатого народного музыкального творчества и развиваясь в тесном взаимодействии с национальной устной и письменной поэзией при совершенствовании исполнительской культуры, она всегда выделялась своей спецификой и структурой, имела свой музыкальный язык и семантику, и верно служила интересам своего народа. И эта музыка, богатая по своему жанровому составу и разнообразию образной сферы, как в прошлом, так и в настоящем развивалась в тесной связи с бастакоровским творчеством (творцами монодической культуры). Функционирование традиций этой музыкальной деятельности, образующих в совокупности коммуникативный акт, осуществляется при помощи музыкального языка, который является базой, объединяющей процесс «творчество – исполнение – восприятие». Жанровый состав – «чолгу куй», инструментальные пьесы и циклы программного и непрограммного назначения; развитые песенные жанры – ашула, катта ашула, сувора, накш; народно-эпические сказания – дастаны; макомные инструментальные и вокальные произведения и макомные циклы

– Шашмаком, Хорезмские макамы и Фергано-Ташкентские макамы, составляющие макомат в Узбекистане.

Традиционная музыка узбеков всегда несла в себе дух своего времени: она выражала тенденции своей эпохи во всей непримиримости борьбы различных мировоззрений. В современных условиях данное творчество – искусство многожанровое, богатое по содержанию и средствами выразительности, прочно опирающиеся на лучшие традиции прошлого, подлинно современное по духу и характеру. Традиционная музыка чрезвычайно богата разнообразием музыкального инструментария и их исполнительскими возможностями; она сохранила локальные отличия бытования, имена выдающихся носителей этого богатства (имена многих даны в названиях самых произведений – Абдурахманбеги, Мирзахаким, Мухаммаси Феруз, Садирхон хафиз Ушшоги, Мулла Туйчи Ушшоги, Ходжа Абдулазиз Ушшоги и др.) – талантливых исполнителей, творцов национальной традиционной культуры.

Проведение ряда Международных музыкальных фестивалей и научных форумов (Открытый фольклорный фестиваль «Бойсун бахори» в Байсуне, 2002-2006, 2017-2023; Международный музыкальный фестиваль «Шарк гароналари» в Самарканде, 1997-2019; Фестиваль традиционной культуры «Асрлар садоси», 2008-2011; Международные фестивали искусства макома (Шахриябз, 2018) и искусства бахши (Термез, 2019; Нукус, 2021; Гулистан, 2023); фольклорные фестивали (Байсун, Бухара, Маргелан, Коканд, Хива); научные конференции в рамках данных фестивалей, посвященных проблемам традиционной культуры) обеспечивают сохранность и развития традиционной музыки и исполнительства. Ныне традиционная музыка является одним из ведущих отраслей нематериального культурного наследия Узбекистана. Начиная с XXI века, Узбекистан владеет пятнадцатью Шедеврами нематериального культурного наследия человечества ЮНЕСКО, которые вошли во всемирный Репрезентативный список, среди них объекты традиционной культуры – культурное пространство Байсуна (2001, 2008), Шашмаком (2003, 2008), Катта ашула (2009), Навруз (2009, 2016), Аския (2014), Лязги (2019), Искусство бахши (2021).

UZBEK TRADITIONAL MUSIC

(Annotation)

Traditional Uzbek music is a unique musical phenomenon of a people with ancient roots in intangible culture. After a centuries-long history, this music, with its variety of forms and genres, crystallized in the work of many generations of wonderful singers and musicians, storytellers, and bastaktors (composers), as well as a rich musical instrumentation, a majestic epic, along with the developed intonation-modal and rhythmic structure of vocal and instrumental examples of maqom art. The traditional musical heritage of Uzbekistan includes two layers - folk music (folk musical creativity, musical folklore, oral musical and poetic heritage) and oral-professional music (professional music of oral tradition), each of which is divided into vocal and instrumental music, and internally into main types and genres. At the same time, professional musical art, like folklore, existed in the system of oral creativity, and the principle of musical organization lies in the unconditional dominance of the melodic horizontal and is defined as *monodic* art.

The traditional Uzbek music is extremely rich in terms of content and musical language, as well as the performing abilities of the art of singing and musical instruments, genres of folk and professional musical art; it has preserved local differences in existence, as well as the names of outstanding bearers of spiritual wealth - talented musicians, singers, storytellers, and creators of national traditional art. Its emergence is associated with the ancient way of life's people, rituals and holidays, socioeconomic status, and the rise of public consciousness.

The establishment and development of traditional music are closely linked to the formation of Uzbek statehood and the history of the Uzbek nation. With the revival of traditional spirituality and the origins of national culture in Uzbekistan, humanities have gained the ability to objectively assess the processes. The emergence of national and cultural self-consciousness has resulted in a remarkable resuscitation of Islamic values in Central Asian states, particularly Uzbekistan, during the period of independence. As a result, there is a growing interest in studying national history and artistic legacy, as well as the creation of conditions for a more full and impartial identification of the logic of the evolution of medieval culture and Islamic art.

Musical folklore is a collective creation of the people, determined by the thematic and genre diversity of folk songs and instrumental melodies. The thoughts and aspirations of the Uzbek people, life, and morals were reflected in various types and genres of songwriting. Moreover, Uzbek song culture (its being - creation, performance, listening, and perception) is rich in regional styles, and performing variety, and maintains multiple time layers, which have compressed millennia of creativity in itself, as does any other folk tradition. Folklore songwriting is divided into applied and non-applied types and genres: lullabies, ritual (calendar, wedding-ritual, funeral-memorial, household-ritual), labor, historical, religious, lyrical, household rituals, and within certain ones (maida, muborak, yor -yor, yigi, marsiya) and original song genres - terma, koshuk, lapar, ulan, yalla and ashula (everything means - song).

Oral professional music is a creation of individual authorship (anonymous authorship), a product of prominent representatives of the people - leading musicians and bastakors, which is an important component of the modern spiritual culture of the Uzbek people, and has its roots in the distant historical past. Having been formed based on rich folk musical creativity and developing in close interaction with national oral and written poetry while improving performing culture, it has always stood out for its specificity and structure, had its musical language and semantics, and faithfully served the interests of its people. It is this music, rich in its genre composition and diversity of imaginative sphere, that both in the past and the present has developed in close connection with bastakor creativity (creators of monodic culture).

The functioning of this musical activity traditions, which together create a communicative act, is carried out using musical language, which serves as the foundation that connects the process of "creativity - performance - perception". The genre composition is "*cholgu ku'*", instrumental pieces and cycles for program and non-program purposes; developed song genres - *ashula*, *katta ashula*, *suvora*, *naqsh*; folk epic tales - *dastans*; maqom instrumental and vocal works and maqom cycles - Shashmakom, Khorezm maqoms and Fergana-Tashkent maqoms, which make up the maqom in Uzbekistan.

The traditional music of the Uzbeks has always carried the spirit of its time: it expressed the trends of its era in all the irreconcilability of the struggle between different worldviews. In modern conditions, this creativity is a multi-genre art, rich in content and means of expression, firmly based on the best traditions of the past, precisely modern in spirit and character. Traditional music is extremely rich in the variety of musical instruments and their performance abilities; it has retained localised differences in the way of life, the names of outstanding bearers of this wealth (the names of many are given in the titles of the works - Abdurakhmanbegi, Mirzahakim, Muhammadi Feruz, Sadirkhon hafiz Ushshogi, Mulla Tuychi Ushshogi, Khoja Abdulaziz Ushshogi, etc.) - talented performers, creators of national traditional culture. Conducting a number of International music festivals and scientific forums (Open folklore festival "Boysun Bakhori" in Boysun, 2002-2006, 2017-2023; International music festival "Sharq Taronalari" in Samarkand, 1997-2019; Festival of traditional culture "Asrlar sadosi", 2008 -2011; International festivals of maqom art (Shakhrisayabz, 2018) and bakhshi art (Termez, 2019; Nukus, 2021; Gulistan, 2023); folklore festivals (Baisun, Bukhara, Margelan, Kokand, Khiva); scientific conferences within the framework of these festivals, dedicated to the problems of traditional culture) ensure the preservation and development of traditional music and performance. Nowadays, traditional music is one of the leading branches of the intangible cultural heritage of Uzbekistan. Since the 21st century, Uzbekistan has owned fifteen Masterpieces of the Intangible Cultural Heritage of Humanity by UNESCO, which were included in the World Representative List, among them objects of traditional culture - the cultural space of Baysun (2001, 2008), Shashmak (2003, 2008), Katta Ashula (2009), Navruz (2009, 2016), Askia (2014), Lyazgi (2019), The Art of Bakhshi (2021).

M U N D A R I J A

Kirish.....	3
Birinchi bo'lim.....	10
An'anaviy o'zbek musiqasi va uning janrlar tarkibi.....	10
1. Birinchi mavzu	12
An'anaviy o'zbek musiqasi	12
1.1. An'anaviy o'zbek musiqasi va uning asosiy xususiyatlari.....	13
1.2. An'anaviy o'zbek musiqasining shakllanishi va uning tarixiy rivoji	18
1.3. An'anaviy o'zbek musiqasining janrlar tarkibi	22
2. Ikkinchi mavzu	26
O'zbek musiqa folklori	26
2.1. O'zbek musiqa folklori va uning janrlar tarkibi	27
2.2. O'zbek musiqa folklorining amaliy qo'shiqchilik janrlari	32
2.3. O'zbek musiqa folklorining noamaliy qo'shiq janrlari	41
3. Uchinchi mavzu	50
O'zbek marosim musiqasi	50
3.1. Marosim va musiqa. Marosim musiqasi tasnif.....	52
3.2. Mavsumiy marosim musiqasi	59
3.3. Oilaviy-maishiy marosim musiqasi va uning tasniflanishi. To'y marosim musiqasi	77
3.4. Aza-motam marosim musiqasi	96
3.5. Diniy-ibodat marosim musiqasi	105
4. To'rtinchi mavzu	118
O'zbek musiqa cholg'ulari va cholg'u musiqasi	118
Ikkinchi bo'lim	133
O'zbek mumtoz musiqasi	133
1. Birinchi mavzu	136
O'zbek mumtoz musiqasi va uning janrlar tarkibi	136
2. Ikkinchi mavzu	141
Mumtoz ashula va mumtoz yalla (mumtoz ashula yo'llari).....	141
3. Uchinchi mavzu	166
Katta ashula - Farg'ona vodiysi yirik ashula yo'li	166
4. To'rtinchi mavzu	174
Dostonlari	174
4.1. Doston - xalq epik janri	175
4.2. O'zbek dostonlarining musiqiy qonuniyatlari	184
5. Beshinchi mavzu	195
O'zbek maqomlari	195
5.1. Maqomot tizimi: tarix va zamonaviylik	198
5.2. Shashmaqom (tarkibi, shakli). Mushkilot - cholg'u bo'limi	211
5.3. Shashmaqom. Nasr - maqomlarning ashula bo'limi. Birinchi va ikkinchi guruh sho'balari	220

5.4. Maqomlarning musiqiy qonuniyatlari (kuyi, ritm, lad, shakli).	
Maqomlarda namudlar va usullar	230
5.5. Shashmaqom tarkibidagi maqomlar xususida	240
6. Oltinchi mavzu	247
O'zbekistonda maqomot	247
6.1. Xorazm maqomlari turkumi (tarkibi, shakli).....	258
6.2. Farg'ona-Toshkent maqomlari (mavqeyi, tarkibi, shakli)	252
6.3. Yaqin va O'rta Sharq xalqlari madaniyatida maqomchilik san'ati	257
6.4. Maqom san'ati ijrochiligi	260
Xulosa	267
Glossariy	271
Adabiyotlar.....	281
Notografiya	285
Diskografiya	285
Videografiya	286
Ilovalar	287
Maqom usullari	303

RUSTAMBEK ABDULLAYEV

AN'ANAVIY O'ZBEK MUSIQASI
ASOSLARI

Konservatoriya talabalari uchun darslik

Muharrir D. Umarova
Musahhih H. Xo'jaeva
Texnik muharrir O'. Egamov
Kompyuterda tayyorlovchi O. Egamov

Bosishga ruxsat etildi 20.10.2023. Bichimi 70 x 100 1/8.
Times New Roman garniturasida. Sharli b.t. 26,0.
Adadi 200 dona
"MIRON-ART-DESIGN" bosmaxonasida chop qilindi.
Toshkent, Katta Qani ko'chasi, 65 uy.

RUSTAMBEK ABDULLAYEV

**AN'ANAVIY O'ZBEK
MUSIQASI
ASOSLARI**

ISBN 978-9943-8183-6-1

9 789943 818361